

BUDAPESTI SZEMLE

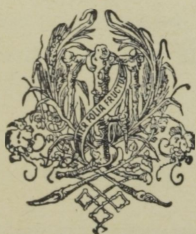
MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHUSZONKILENCEDIK KÖTET.

(665., 666., 667. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

DCLXV.

	Lap
A SZAVALÁSRÓL ÉS FELOLVASÁSRÓL. — Berzeviczy Alberttől	1
A VALUTA VILÁGVÁLSÁGA ÉS JÖVŐJE. — Hegedüs Loránttól	7
AZ EGYETEMI ÉLETRŐL AMERIKÁBAN, FRANCIAORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON. — Grósz Emiltől	29
A REVÍZIÓRÓL. — Lukács Györgytől	55
GRÓF BETHLEN ISTVÁN BESZÉDEI ÉS ÍRÁSAI. — Nagy Miklóstól	62
ARANY JÁNOS ÉS AZ ÓKORI KLASSZIKUSOK. — Csengery Jánostól	74
VALAMI FÉNY LÁTSZIK... — Elbeszélés. — Komáromi Jánostól	91
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Fecskek.</i> — <i>Reggel.</i> — <i>Repül a szép daru.</i> — <i>Az alföld himnusza.</i> — <i>Hulló csillag.</i> — <i>A csaplári cédrus.</i> — <i>Hollók sötét serege.</i> — <i>Október elején.</i> — József királyi hercegtől	98
SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	105
IRODALOM — 1. <i>Gaal Jenő tanulmányai.</i> — (Gávai Gaal Jenő: <i>Nemzetgazdasági és szociálpolitikai válogatott tanulmányainak újabb rendszeres gyűjteménye.</i>) — Bernát Istvántól.	
2. <i>Spalato utolsó olasz polgármestere.</i> — (Randi Oscar: <i>Antonio Bajamonti, il «mirabile» podestà di Spalato.</i>) — Bajza Józseftől	120

DCLXVI.

JEGYZETEK MŰVÉSZETÜNK TÖRTÉNETÉHEZ A XIX. SZAZAD ELSŐ FELÉBEN. — Petrovics Elektől	129
ARANY JÁNOS. — Angyal Dávidtól	149
NEMZETKÖZI ADÓSSÁGOK. — Koós Zoltántól	165
A KÖZVÉLEMÉNY-BÜNTETÉS FOGALMA, NEMEI ÉS HATÁSA. Angyal Páltól	192
A MAGYAR NÉPSZÍNŰ SORSDÖNTŐ ÉVEI. (I.) — Galamb Sándortól	201
A MOLYLEPKÉK. — Lőrinczy Györgytől	219
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Mese a hegedűmről.</i> — <i>Az én galériám.</i> — <i>Túl minden más lesz.</i> — Bárd Miklóstól	226

SZEMLE. 1. <i>Mátyás király hagyatéka.</i> — Ravasz Lászlótól.	
2. <i>Concha Győző.</i> — (1846—1933.) — Nagy Miklóstól	230
IRODALOM. 1. <i>Egyháztörténelem.</i> — (Nagy Lajos: <i>Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában.</i> — Heigl László: <i>Ecce lignum crucis. Krisztus keresztje és a kinszenvedés ereklyéi.</i> — Albert Ehrhard: <i>Die Kirche der Märtyrer. Ihre Aufgaben und ihre Leistungen.</i> — Takács Ince: <i>Nérótól Diokléciánig. A keresztényüldözések története.</i>) — Révay Józseftől.	
2. <i>Jugoszlávia megalakulása.</i> — (Haumant, Emile: <i>La formation de la Yougoslavie.</i>) — Horváth Jenőtől.	
3. <i>A modern történettudomány rendszere.</i> — (Keyser, Erich: <i>Die Geschichtswissenschaft.</i>) — Arday Páltól.	
4. <i>Pótlék Grósz Emilnek az egyetemi életről szóló tanulmányához.</i> — A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet igazgatóságától	243

DCLXVII.

DOBERDO, A NAGY MAGYAR TEMETŐ. — József királyi hercegtől	257
NAPLEMENTE STRATFORDBAN. — Hevesi Sándortól	260
A MAI INDIA. — Germanus Gyulától	274
EGY ÚJ PLATON-PORTRAIT. — Hekler Antaltól	300
A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA. (I.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól	308
A MAGYAR NÉPSZÍNMŰ SORSDÖNTŐ ÉVEI. (II.) — Galamb Sándortól	321
NOVELLA PONGYOLÁBAN. — Ifj. Hegedüs Sándortól	344
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Óda az Emberi Értelmez.</i> — <i>Szürke dal.</i> — Sik Sándortól. — <i>Gárdonyi.</i> — Kiss Menyhérttől	350
AZ ERKÖLCS ÉS VALLÁS KÉT FORRÁSA. — Kállay Miklóstól	355
SZEMLE. — <i>Irodalmunk s a nemzeti élet válságai.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Kozma Andor</i> (1861—1933). — Kéký Lajostól	365
IRODALOM. — 1. <i>Udvariasság a nyelvészet megvilágításában.</i> — (Kertész Manó: <i>Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története.</i>) — Papp Istvántól.	
2. <i>Természeti képek és vadászrajzok.</i> — (Zsindely Ferenc: <i>Isten szabad ege alatt.</i>) — —kys-tól.	
3. <i>Valóság vagy költészet?</i> — (Axel Munthe: <i>San Michele regénye.</i>) — r. r.-től	372

A SZAVALÁSRÓL ÉS FELOLVASÁSRÓL.

A szavalás fogalma kezd az elúnt, avult dolgok körébe süllyedni. Ma kissé ósdinak látszik az olyan alak, aki valamely zeneestély dobogóján megjelenik s rendesen jótékony célra, szép könyvvel a kezében, nagy pátosszal elmond egy többnyire közismert költeményt s vele természetesen tapsokat arat. Régente a vidéki műkedvelők szereplésének legkedveltebb neme volt ez, ma már alig mer rá más vállalkozni, mint hivatásos színész, színésznő vagy költő, aki a saját költeményét adja elő, amennyiben nem látja jobbnak ezt másra bízni.

A szavalás tehát, mint az előadóművészet egy önálló faja, kezd tért veszíteni s az előadó-művészetekben ma uralkodó realizmus szemében valami, legföllebb megtúrt dologgá vált, amelyet szigorú korlátok közé kell zárni. Csak nem szavalni! szeretnők mondani a színésznek; csak nem szavalni! ezt tekinti szabályul az egyházi, a parlamenti szónok, a tanár, a rádióba felolvasó. Szóval, ma már mindenki óvakodik attól, nehogy valamiképen szavaláson kapják rajta.

Azt hiszem, bár a szavalást ma is tanítják a színésziskolákban, sőt az iskolákban is, és így annak valami megállapodott fogalomnak kellene lennie, nem árt a fogalom meghatározását revízió alá vennünk, hogy tisztába jöjjünk a tárgy jelentőségével és természetével is.

Mi a szavalás? E kérdésre én egy új fogalommeghatározást ajánlanék. A szavalás valamely megírt verses szöveg szépségének nyilvános szabad előadás formájában való öntudatos átélézése és élveztetése.

E szokatlannak látszó meghatározás minden része fontos és nélkülözhetetlen. Megírt szöveg szavalható csak; rög-

tönzés sohasem lehet szavalás. Csak verses szöveget lehet igazán szavalni, prózát nem. A szavaló kell, hogy a szavalt szöveg szépségeit maga is átélvezze és öntudatosan élveztesse hallgatóságával; a szavalás célja műélvezet, még pedig öntudatos, melyet csak az nyujthat másnak, ki azt maga is átérzi. Kétségtelen, hogy sok költői mű egész szépségét az olvasóközönség nagy része csak úgy tudja megérteni és átérezni, ha valaki annak hatását művészi előadásával közvetíti. Ebben rejlik a szavalás valódi jogosultsága is; megesisik gyakran, hogy valamely költemény szépségének igazi tudátára csak annak lelkes előadása után ébredünk, de ha egyszer ráeszméltünk, azután már egyszerű olvasása is képes belőlünk ugyanazt a hatást kiváltani.

Itt mindjárt szembetűnővé válik, hogy ugyanez a cél lebeghet a nyilvános felolvasás és a színpadi játék előtt is. A szavalásnak kétes, kissé hibrid természetét, mely megítélését is befolyásolja, épen az okozza, hogy középhelyet foglal el a felolvasás és a színpadi játék között s ezért ki van téve annak a veszélynek, hogy hol egyik, hol másik szomszédja területére tévedjen, vagy hol egyikken, hol másikon hagyja rajta a saját színét.

A felolvasás tágasabb téren szabadabban mozog s egyszerű eszközeivel szintén elérhet valóban művészi hatást. Franciaországban az iskolai tanítás főképp a felolvasásra irányul. Legouvé érdeme, hogy Bardoux közoktatásügyi miniszter már a múlt század nyolcvanas éveiben az ő utasításai szerint behozta a középiskolákban a felolvasás tanítását, mint a szavalásnak, sőt az értelmes és hatásos beszédnek is előiskoláját. Amerikában viszont magára a jól tagolt beszéd tanítására helyezik a fősúlyt az iskolákban.

A felolvasás tárgyköre szinte korlátlan; sőt társas felolvasás is lehetséges, például a színműveké, elosztott szerepekkel. Az újabb időben a kiváló íróknak egész sora lett mint egyúttal felolvasó-művész nevezetessé, hatásos eszközt nyervén ezzel a saját művei népszerűsítésére is. A németeknél Goethe, Schiller, Bürger, Holtei, Tieck, az angoloknál különösen Dickens, a franciáknál Racine, Molière, Voltaire nyomdokain Legouvé és Scribe mint felolvasók is tündököl-

tek. Nálunk Vörösmarty szerette szavalni némely költeményét; az újabbak között Berczik Árpád kitünően tudta felolvasni vígjátékait; Kozma Andor különösen kedvelt előadó, Mécs László vándorapostola a saját költészetének, az ő szavalásában jobban hatnak versei, mint olvasva.

A felolvasás és szavalás határát — mint már láttuk — nem mindig könnyű megvonni; a németek recitatorius és declamatorius előadást különböztetnek meg a felolvasásban is. Van kétségkívül olyan felolvasás, mely a szabadelőadás minden előnyét nyújtja, és van olyan szabadelőadás, mely a hallgatóban azt a kívánságot kelti, vajha a szerző inkább leírta volna munkáját s másra bízta volna annak felolvasását.

A régi rhapsodok és minstrelek utódaiként napjainkban hivatásos felolvasók, úgynevezett recitátorok járják a világot; többnyire a színészsorból emelkednek ki s rendesen színművek előadásával keltenek hatást; ezek gyakran osztják a szavalók sorsát, amennyiben könnyen összetévesztik a felolvasó-asztalt a színpaddal; a nagyobb hatás kedvéért arcjátékkal, sőt a kezek taglejtésével is igyekeznek színezní előadásukat. A szavaló vagy felolvasó érje be azzal, hogy ő csak tolmácsa a költőnek, aki csak a szövegben rejlő erővel hathat, nem érzéki csalódás keltésével. A szavalás vagy felolvasás nem lehet soha színpadi alakítás. Aki az Arany *Ágnes asszonyát* szavalja, ne akarja hallgatóival elhitetni, hogy a büntudattól megtéboiyodott asszony saját zavaros panaszát és feljajdulását hallja: ő csak az Aranytól megrendítő közvetetlenséggel festett esetet beszéli el. Ellenben aki a színpadon a *Lady Macbeth* alvajárási jelenetét adja, annak arra kell igyekeznie, hogy a közönség valóban elhiggye, hogy a gyilkos királynét látja maga előtt, annak lelkiismeret-furdalástól sugallt álomlátásait hallja.

A színpadon kívüli szóbeli előadás módszereiben valóságos forradalmat idézett föl a rádió föltalálása. Mint ahogy a játékszint is, különösen az operát közönsége egy részének elvonásával fenyegeti, még sokkal nagyobb válság elé állítja a deklamáló vagy recitáló művészek és műkedvelők szerepét. Érdemes felolvasásokkal vándorapostolkodni és járni a világot, mikor egy helyről egyszerre a hallgatók százezreirez

lehet beszélni? A rádió azonban egyúttal új iskolája lett a szóbeli előadásnak, amely bizonyos beletanulást, beleszokást igényel, ha veszélyeit és hátrányait elkerülni, előnyeit kihasználni akarjuk.

Nem csekély önuralmat, mondhatnám önmagunk fölé emelkedést igényel ott, abban a kis szobában, amelyben vagyunk, egy asztalnál ülve, előttünk a mikrofonnal, elképzelni, hogy most ezer meg ezer ember lesi a szájunkról elrebbenő szót. Másrészt az idő kiszabottságával kell gondosan számolnunk, nehogy a hadarás hibájába essünk, vagy megcsonkítani legyünk kénytelenek azt, amit előadunk.

Viszont a rádió nagyon üdvösen óv meg a recitálás bizonyos szertelenségeitől. Aki tudja, hogy hallgatói nem látják őt, annak nem fog eszébe jutni arcjátékkal és taglejtéssel kíséрни előadását. Érezni, tudni fogja, hogy csak hangjára van utalva s épen e korlátoltságban fog ráésmélni előadása ez egyetlen eszközének végtelen gazdagságára. Már Cicero megállapította, hogy a hang ugyanaz a szónok birtokában, mik a színek a festő kezében. A hang, mint a lélek legközvetlenebb megnyilatkozása, valóban mindent kifejezhet és mindent pótolhat, az égtől a pokolig járathatja hallgatóját, csak bánni kell tudni vele.

A szóbeli előadás művészetének mindhárom neme ma már egész irodalommal rendelkezik, s vannak kézikönyvek is, melyek gyakorlati utasításokat tartalmaznak a felolvasó, a szavaló s a színész számára. Nálunk Hevesi Sándor tárgyalta legkimerítőbben az előadás művészetét. A német Palleske kottajegyekkel ad útbaigazítást a szavalásnál alkalmazandó hangsúlyra nézve; a már többször említett Legouvé még a felolvasásnál megtartandó szünetekre, a karkinyújtásra, a koronkinti köhécselésre is gondot fordít; az olaszoknak Luigi Rasi írta meg a színész művészetének kézikönyvét.

Bizonyos, hogy mint minden művészet, a szóbeli előadás művészete sem túri el a merev szabályozás bilincseit: mindig nagy szerep jut az egyéniségnek, mely gyakran maga alkot magának szabályokat s áttöri a régieket, csakhogy az ilyen áttörések egynek sikerülnek, míg a példa követői belebuknak kísérletökbe. Goethe egy fiatal hölgynek, ki Schiller egy balladáját szavalta, azt ajánlotta, hogy fogja

meg mindkét kezével egy szék támláját, nehogy kézmozdulatokkal kísérje szavalását ; ellenben tudjuk, hogy Schröder, aki nagy színész volt, egész színműveket tudott teljes drámai hatással szavalni.

Ha szavalásról és felolvasásról beszélünk, kénytelenek vagyunk mindig — ha csak az ellentét kedvéért is — a színpadi játék határát érinteni. Említettem, hogy a színpadi realizmus uralomra jutása az, ami a szavalást népszerűségétől megfosztotta. A színpadon kétségkívül nincs helye a szavalásnak, de a színpadi beszéd mégis oly művészet, melyet a színésznek tanulnia kell s amelyben kiválóságra kell törekednie, ha jeles színész akar lenni. A színpadi hatásnak különböző eszközei vannak ; gyakran egy mozdulat, egy pillantás, egy arckifejezés, egy sikoly roppant drámai hatást idézhet elő, olyat, aminőt abban a helyzetben semmi beszéd sem pótolhatna. De azért a színpadi művészet legigazibb eleme mégis csak a beszéd, s ez a beszéd akkor legművészibb, amikor legkevésbé érezteti azt, hogy a színpadról hangzik el. Ez az igazság sokakat tévútra vezet, akik azután a keresett színpadiatlansággal elérik azt, hogy a színpadi hatást teszik tönkre. Valljuk be : a ma divatos színpadi beszéd nagyon sok esetben nem egyéb, mint hadarás vagy suttogás ; mindkettő érthetlenné teszi azt, amit a színész mond ; már pedig megértés nélkül hatás sem lehetséges.

Ez az a pont, amelyen a színpadon kívüli előadó művészetek, a felolvasás és szavalás a színpaddal szemben is követelhetik jogaikat. Érthető beszéd az elengedhetetlen alapja minden előadó művészetnek, a színpadinak úgy, mint a színpadon kívülinek ; ne higgye a színész, hogy nélkülözheti vagy elhanyagolhatja : épúgy nem nélkülözheti és nem hanyagolhatja el, mint a szavaló vagy recitátor. Ez a közös alap hozza magával, hogy sok kiváló színész jeles recitátor vagy szavaló is, de hogy nem mindegyik az, sőt némely színésznek lámpalázt okoz a szavalás, az mutatja, hogy a színpadi s színpadon kívüli előadó művészetnek lényege nem azonos, sőt az egyikben való kiválóság akadálya is lehet a másikban való tündöklésnek. Aki mindkettőt gyakorolja, az okos mérséklettel vigyázzon rá, mennyit vihet át a színpadról a szavalásba vagy felolvasásba s mennyit ezekből a színpadra. A ma

uralkodó ízlés és művészeti irány mellett nagyobb veszély a színpadi beszédre nézve a túlságos pongyolaság, mint a deklamatórius irány felülkerekedése, s ez teszi kívánatossá, hogy színészeink a színpadon se feledkezzenek meg arról, amit a szavalásból tanultak és becsvágyat helyezzenek abba, hogy a beszélés művészeinek tekintessenek.

Így nézve a szóbeli előadás művészeti fajainak egymáshoz való viszonyát, szembe kell szállnunk azzal az irányzattal, amely különösen a szavalást lenézi és túlhaladott álláspontnak tekinti. Sőt arra kell törekednünk, hogy a szavalásra ép úgy, mint a felolvasásra való képzés és annak gyakorlata is számoljon e jelentőséggel. Akik szavalásra vagy valamely költői mű felolvasására vállalkoznak, — rádióközvetítés útján is — azok ne tekintsék ezt alárendelt mellékfoglalkozásnak, hanem igyekezzenek behatolni annak lényegébe s minden költői művet, melynek előadására vállalkoznak, tegyenek komoly tanulmány és elmélyedés tárgyává. Így válhatnak csak a költői művek öntudatos élvezőivé és élveztetőivé, terjesztőivé annak az esztétikai nemesbülésnek, mely legnagyobb költőink műveinek megismeréséből és megértéséből fakad.

BERZEVICZY ALBERT.

A VALUTA VILÁGVÁLSÁGA ÉS JÖVŐJE.

Az a megállapítás, amelyből igénytelen fejtegetéseim kiindulnak, nem szorul bizonyításra. Elfogadottnak kell tekintenem azt az alaptételt, hogy a művelt és gazdaságilag összefüggő emberi világot egy oly gazdasági válság hatja át, amelyhez sem földrajzi kiterjedésében, sem társadalmi mélységében, sem romboló hatásában hasonló a közgazdaság történetében még elő nem fordult. Bebizonyítotttnak kell tartanom azt is, s ennél fogva fejtegetéseim csoportosításában mellőznöm kell annak az ismertetését, hogy e világválság három rendkívüli és páratlannak mondható jelenség által mérhető. Egyik az a tény, hogy Európa és Amerika művelt országait véve (Szovjet-Oroszországot, mint egy más közgazdasági rendszerbe tartozó képletet dolgozatom mindvégig figyelmen kívül hagyja) a legelső becslés alapján is több mint 30 millió munkaképes munkanélküli számlálható, tehát egy oly óriási embertömeg, amelyhez hasonló mások munkájából még eddig előrehaladott társadalmakban el nem tartatott. A második jelenség, mellyel a világválság mélységét megközelíthetjük, az a tény, hogy a nagykereskedelmi árák szám-mutatója az utolsó években oly rohamosan hanyatlik, — s ez a hanyatlás eddigelé feltartóztathatatlanul látszik — hogy a szám-mutató, 1928-at 100-al véve, 1932 márciusában Franciaországban 67-et, Németországban 71-et, Olaszországban 66-ot, Svájcban és az Amerikai Egyesült Államokban egyformán 68-at mutat, tehát átlag több mint 30 %-os áreséssel kell a legfőbb terményeknél számolnunk s 1932-re az index még további, úgyszólván egyenletes hanyatlást mutat. Sir Henry Strakosch az *Economist* 1932 január 9-i számában közzétett tanulmányában az arany vásárlóerejének 1928 szeptember óta bekö-

vetkezett emelkedését nem kevesebb, mint 41 %-ra teszi. Hogy az áraknak ez az állandó esése a termelő országokra nézve micsoda megrendítést jelent közgazdasági működésüknek, arra nézve összehasonlításképen elegendő idejegyez-nünk azt, hogy a napoleoni világháború alatt a blokád alatt álló Nagybritannia legnagyobb index-kilengése nem haladta meg a 29 %-ot, tehát alatta maradt a jelenlegi úgynevezett «békés» világgazdaság lesodródásának. Nevezetes kiegészítés e képnek az, hogy a XIX. században hetven esztendeig oly állandóságát sikerült az árszínvonalnak elérni, hogy majd-nem ugyanaz az ármagasság mutatkozott 1844-ben, 1881-ben és 1914-ben, s 1826-tól a világháború kitöréséig a szám-mutató sem 130 fölé nem emelkedett soha, sem 70 alá nem esett (John Maynard Keynes : *A tract on monetary reform*). Végül a harmadik mérője a világválság hallatlan arányainak az, hogy az utolsó három év alatt a földkerekség legtöbb állama elhagyta az aranyvalutát és növelte ezáltal a nemzetközi hitel-élet bizonytalanságát, valamint az államok közti természetes gazdasági érintkezésnek biztonságát.

Nagy merészség volna azt állítani, hogy az a töméntelen kísérlet, amely a közgazdasági irodalomban e káosszá változott gazdasági világválság magyarázata és levezetése tekintetében a nyilvánosságnak átadatott, vagy azok az indítványok, amelyeket illetékes fórumok a válság leküzdésére közrebocsátottak, enyhítette volna a krízist, avagy lényege-sen tisztázta volna a helyzetet. Inkább azt lehet állítani túl-zás nélkül, hogy a többrendbeli elméleti zavar, mellyel két világrészben a közvélemény találkozott, még növelte azt a lelki borúlatot, amely minden nagy anyagi válságnak természet-es és elmaradhatatlan következménye, annyira, hogy később hovatovább különösen a hitelélet terén ez a pszichikai állapot egyik oka lesz a válság elmélyülésének, vagy ha úgy tetszik, annak, hogy a kaotikus állapotból való kiemelkedés még nehezebbé válik. Ha jól megfigyeljük ennek a közgazda-ságtani elméletben és a felbukkanó politikai teoremban dülő zűrzavarnak a való okait, arra az eredményre kell jut-nunk, hogy ha elég türelmünk van ahhoz, hogy a logikai lánc fonalán visszamegyünk e teoremban és reformindítványok ki-

indulópontjához : két olyan eredőt fogunk találni, amelyekből okvetetlenül az elméleti és politikai nézetek folyton növekvő zavarának kell kiindulnia. Az egyik a világháboru után úgyszólván az egész világon, de különösen azon íróknál, kik nem tudnak az orosz szovjet páratlanul nagyterjedelmű kommunista kísérletének reflexe alól szabadulni, megállapítható az a közgazdasági világnézet, mely az úgynevezett tervgazdaságban, Planwirtschaftban keresi a kibontakozást, és ennél fogva a gazdasági erők szabad mozgásával szemben más törvényszerűségeket akar belédiktálni az államok politikájába és a társadalmak berendezkedésébe. Leginkább mutatja ezt az, hogy azok a német közgazdák, akik legutóbb Magyarországon előadásokat tartottak a válságról, így Werner Sombart vagy Zahn (a bajor statisztikai hivatal főnöke s egyúttal ottani takarékosági kormánybiztos), összes elméleti következtetéseikkel már annyira a tervgazdaság hatása alatt állanak, hogy maguk sem veszik észre s ennél fogva elfogadottnak tartják a szabad gazdasági erők törvényszerűségével szemben elgondolt követeléseiket. A másik oka annak, hogy a politikai teoremaik és az ú. n. «új közgazdaságtan» elméleti szerkezetei oly kevéssé tudják a világválság meggyógyításának szempontjából a közönség előtt a helyzetet és így a jövőt tisztázni, — ami által szerintem a lelki borúlatot fokozzák — az a körülmény, hogy a válságnak minden eddigi méretet meghaladó kiterjedése és mélysége folytán alig képzelhető oly emberi idegrendszer, amely e válságra vonatkozó összes benyomásokat annyira föl tudná fogni, hogy azok alkalmasak legyenek egy általános érvényű logikai folyamat megindítására, vagyis valamely emberileg abszolútnak nevezhető igazság kitermelésére. Maga az a tény, hogy a mezőgazdák, az iparosok, a munkásság egyik oldalon, másrészt a hitelélet képviselői túlfelől és végül az állami vagy városi hatalmat gyakorló közegek harmadik szempontból mindegyikük a maga gazdasági körzetében látja a válság igazi okát és csakis a saját helyzetének egyoldalú javításától várja a válság legyőzését : ez a tény, ismétlem, újabb surlódási felületeket támaszt és megakadályozza azt, hogy valamely általános és mindenkire érvénnyel bíró tényező szempontjából

világíttassék meg a helyzet és kerestessenek meg a javuláshoz szükséges gyógyító eszközök.

Miután tanulmányomnak ily körülmények között nem lehet az a célja, hogy akár bírólja fel magát a tervgazdaság hívei és a gazdasági erők szabad érvényesülését valló tanok között, s viszont tartózkodni akar attól, hogy általánosságban vesszen el kutatásunk (ami okvetlen bekövetkezik, hogyha akár az összes jelenségeket akarjuk átkarolni, akár valamely érdekesoport nézeteit kívánjuk általánosítani), ennélfogva egyetlen oly alaptényezőt kellett kiragadnom vizsgálódásaim tengelye gyanánt, amelynél a törvényszerűségek legkönnyebben fölismerhetők, s melynek viszont a jelenségei nemcsak az áruk valamely csoportjában, hanem az összes árukban s az összes országokban megfigyelhetők és kimunkálhatók. Ezért minden más vizsgálódást elhagyva és a válság többi ismérveinek bizonyításától tartózkodva, egyedül a valuta világválságát és annak tanulságait tűztem ki fejtegetéseim tárgya és célja gyanánt.

A válság kérdésének ilyen felfogásában nemcsak semmi eredetiség nincsen. hanem úgyszólván ki van jelölve ez az út azáltal, hogy az a nagytekintélyű nemzetközi testület, amely a békekötések óta a földkerekség nemzetei fölé állítva, azok egyetemes érdekeit van kötelezve figyelembe venni: a Népszövetség ezt az utat jelölte ki, amidőn a népszövetségi tanács 1928 december 4-én és 1929 június 17-én hozott határozataival pénzügyi bizottságát avval bízta meg, hogy külön bizottságot küldjön ki az aranyvaluta tanulmányozására. Ez az aranybizottság (*Délégation de l'or*) rendkívüli előkészületek és széleskörű vizsgálódás után a mult 1932. év júniusában fejezte be működését és hat terjedelmes füzetben tette közzé ezen, a mi kérdésünkkel egyező kutatásának eredményét és annak bizonyítékát. Mindenesetre azt kell mondanunk, hogy nem volt még nemzetközi bizottság, mely rövid hároméves működése alatt oly kegyetlen csalódásokon vergődött volna keresztül eredeti elindulásához képest, mint éppen a Népszövetség aranybizottsága. Külsőleg szinte a tragikomédia benyomását keltené az a visszajára fordult kutatási munka, amely a bizottság első ideiglenes jelen-

tései és végső *Rapport*ja között tátong. De épen e különös és meglepő önmegcáfolás mindennél tökéletesebben mutatja nemcsak a világválságnak megrendítő mélységét és mindent magával ragadó izgalmát, hanem egyúttal arra is bátorít bennünket, hogy épen a valuták szempontjából folytassuk tovább a vizsgálódást és igyekezzünk más eredményre eljutni, mint ahová ez az igen tekintélyes és különféle nemzetek legelső szakértőiből összeválogatott valutabizottság megérkezett. Hogy magának a bizottságnak ezt a félrecsúszott munkásságát csak néhány szóval jellemezzem, elég utalnom arra, hogy midőn — mint említém — a mult 1932. év derekán a végleges bizottsági jelentés közzététetett. ennek magának be kellett vallania azt, hogy az az alap, amelyből 1929-ben a Népszövetség kiindult, s amely voltaképen nem volt más, mint az 1920-i brüsszeli és 1922-i gèneui világgazdasági értekezletek közös alapja, teljesen eltolódott, vagy hogy a bizottság saját szavait idézzem: «Amint a végleges jelentés első fejezetében a bizottság maga megállapítja, megalakulása óta a helyzet teljesen megváltozott.» Megváltozott pedig két irányban, annyira, hogy az 1930 szeptemberében s majd 1931 januárjában e bizottság által közzétett ideiglenes jelentések (*Rapport provisoire*) javaslatai teljesen használhatatlanná váltak. Hogy a bizottság vallomásánál maradjunk, ő avval bízott meg, hogy (I. rész I. fejezet 2. pont) tanulmányozza «a világban helyreállított aranyvaluták működését» és evvel kapcsolatban az aranyvásárlóerejének törvényszerűségét, addig «abban a pillanatban, midőn végleges jelentését szövegezte az aranybizottság, meg kellett állapítania azt, hogy a világ legnagyobb részében az aranyvaluta megszűnt működni», nevezetesen 1931-ben Nagybritannia is elhagyja az aranyalapot, ugyanez év decemberében Japán követte. Magunk részéről pedig hozzátehetjük, hogy azóta az 1932. év avval végződött, hogy az aranytermelés hazája, Délafrika is letért az aranystandardról. E mindent felforgató változásból következik, hogy az aranybizottság első két ideiglenes jelentésének javaslatai vagy használhatatlanokká váltak, vagy épen önmaguk ellen fordultak. A javaslatok oly rendkívül sok közgazdasági álta-

lánosságot tartalmaznak, hogy nagy részük kézzelfogható reformmá úgysem sűrűsödött volna. Miután azonban mind a két ideiglenes jelentés pontozatai főként arra helyezték a fősúlyt, hogy a már az egész művelt világon visszaállított-nak vélt aranyvaluta szempontjából az arany kezelésében való takarékoságot tüzzék ki a nemzetek pénzügyi politikájának legközelebbi teendője gyanánt: a világ aranyalapjainak valutajellege nagyrészt eloszolván, ezek a különben is igen szűk korlátok között mozgó kívánalmak és javaslatok önmaguktól kútba estek. A bizottságnak az a kezdettől való törekvése pedig, hogy mindig a most említett helyzetet véve tekintetbe, tehát az aranytakarékoság szempontjából az egyes államoknak azt ajánlja, hogy jegybankjaik ne csak aranyérme alapra menjenek át, hanem lehetőleg aranydeviza alapra, vagyis az aranyérc kivert vagy kiveretlen formái helyett egyik állam a másik aranyra szóló kibocsátmányát fogadja el a valutaállandóság legbiztosabb alapja gyanánt: ez a kísérlet teljesen visszájára fordult azáltal, hogy szerzői az angol fontnak az aranyhoz való állandó viszonyából indultak ki, s mindazokat a jegybankokat, melyek követték a tanácsot és arany helyett arany fontdevizákat gyűjtöttek valutájuk alapjául, az angol font esése, illetőleg Angliának az aranyalaptól való eltérése folytán a legkétségbeesettebb helyzetbe hozták. Már itt meg kell jegyezni, amire a további bizonyításaim szempontjából kell majd súlyt helyezni, hogy az angol nagykereskedelmi index az aranyalap elhagyása (1931 szeptember) óta 1932 végéig alig változott, illetőleg csak 1·2 %-kal emelkedett, holott a font aranyértéke ugyanezen idő alatt 33 %-kal esett.

A teljesség okából megemlítem, hogy a Népszövetség aranybizottsága mind első, mind második Ideiglenes Jelentésében legfőbb gyógyszer gyanánt a valutakérdésben azt ajánlja, hogy megfelelő törvényhozási intézkedéssel a jegybankok aranyfedezetének aránya szállíttassék le, hogy ezáltal mennél több arany felszabaduljon, ezt a tanácsot a végleges jelentés sem kívánja megcáfolni. Evvel szemben azt az álláspontot kell elfogadnom, hogy ez a javaslat egészen kicsinyes és a kérdés lényegét még csak nem is súrolja. Nevezetesen,

amennyiben egyetlen állam vagy kevés ország jegybankja vállalkoznék arra, hogy kimondaná, miszerint 20 %-os aranyfedezettel megelégszik, az ilyen törvényhozási tény az illető állam pénzrendszerébe vetett hitet rendítené meg. Amennyiben pedig az összes jegybankok, illetőleg az összes államok nemzetközileg megegyeznének abban, hogy a bankjegykibocsátás fedezeti aránya leszállíttassék, akkor az arányszám nagysága már teljesen mellékes, mert mihelyst nemzetközi megegyezésekig eljutottunk és azok meg is tartatnak, az ilyen beavatkozásra semmi szükség nincsen. Ki kellett domborítanom szándékosan az aranybizottság ezen egyetlen kézzelfogható indítványának különösen fölületes voltát azért, mert ez mutatja legjobban, hogy az egész nemzetközi valutakérdés megragadásában e nagytekintélyű bizottságnak valamely alaphibát kellett elkövetnie. Szerény nézetem szerint éppen ezen alaphibának kinyomozása vezet bennünket ama tételleink felállítására, melyek a valutaválság igaz okait feltárják és egyúttal a valuták jövő fejlődésére nézve is követhető tanácsot adnak.

A népszövetségi bizottság összes jelentései, statisztikai anyaga és a világ minden részéből összegyűjtött táblázatai a valutaválság és ennek megfelelőleg a nemzetközi közgazdasági káosz okát a következő elméleti alapra fektetik. A világ aranytermelése, mely az utóbbi időkben átlag évi 400 millió dollár értékre tehető, lassanként nem lesz elég a világforgalom évi 3 %-kal fölvert növekedésének kiszolgálására. Miután első sorban a délafrikai bányák kimerülőben vannak, már 1931-től kezdve az aranytermelésben csökkenés fog előállni, amely 1940-re oly katasztrófális aranyhiányt támaszt, hogy az akkorra várható 314 millió dollár aranytermelés mellett rendkívüli aranyhiány fog bekövetkezni. Ez az aranyhiány az, amely az arany drágaságát, annak az utóbbi időben való áremelkedését okozza; a pénz vásárlási erejének ez a folytonos növekedése a másik oldalon az összes termények árának rohamos és folyton növekvő csökkenését idézi elő. A válság oka tehát végeredményben az aranyhiány, amelynek lenyomata az áraknak az indexeiben látható s az utóbbi két évben 30 %-ra tehető leromlása. Ebből következik, hogy min-

dent el kell követnünk az aranyhiány csökkentésére, az arannyal való takarékoskodásra, amely ha bekövetkezik, akkor a kevesebb arany is elegendő lesz a valuták rendes működésének biztosítására. Végeredményben tehát az arany-szűke okozza az áresést és evvel a világválságot, ellenben, ha aranybőség volna, akkor az áraknak az egész vonalon való emelkedése s evvel a világválság leküzdése fog bekövetkezni. Úgy elméleti fölfogásaiban, mint nagy általánosságban mozgó tanácsaiban, valamint a föntjelzett kézzelfogható indítványokban ugyanez az elméleti alapfelfogás hatja át a Népszövetség aranybizottságának egész munkáját. Árnyalati különbséget ugyan mutatnak a felfogások, amennyiben a Jelentés azon szerkesztői, kik pesszimistábbak voltak, 1931-re 401 millió arany világtermést számítottak ki, míg ezzel szemben Kitchin szakértő 1931-re 402 millió dollár aranytermelést várt, ami azonban még mindig nem felelne meg a világforgalom 3 %-ban kiszámított növekedésének.

Nem tudok a közgazdaság egész történetében esetet, hogy valamely elmélet oly rettentő módon összedült volna és semmivé zúzódott volna a tények hatása alatt, mint az az aranyelmélet, amelynek alapján a Népszövetség nevezett bizottsága szakértőivel együtt elindult. Ennél harsogóbb vereséget még egyetlen közgazdasági jóslás sem szenvedett. Nevezetesen ugyanezen bizottság egy évvel később, 1932 derekán kiadott végső jelentésének 33. oldalán kénytelen volt bevallani azt, hogy minden jóslása ellenére 1931-ben a világ aranytermelése elérte a 445—450 millió dollárt. Az elmúlt 1932. évben az aranytermelés még fokozódott, amennyiben elérte a 23·5 millió unciát, tehát 700,000 unciával többet, mint 1931-ben. Ugyanakkor meg kellett állapítani azt is, amint azt Mlynarski Feliks, a varsói egyetem tanára, a lengyel nemzeti bank alkormányzója, *The functioning of the gold standard* című és a bizottsághoz beadott jelentésében kimutatja, hogy ugyanezen év és még inkább a következő 1932. esztendő folyamán az indiai és kínai zavarások következtében oly rengeteg ékszer és rejtett arany menekült át Ázsiából a többi földrészre és jelentkezett eladásra, hogy az aranykínálat páratlanul fokozódott. Ehhez

hozzávehetünk még egy tényt, amit szintén e lengyel szakértő vett észre, hogy az aranytermelés főhelye, Délafrika, mely a világháború előtt gabonabehozatalra szorult, éppen a háború alatt mezőgazdaságát annyira kifejlesztette, hogy (hasonlóan Kanadához és az Északamerikai Egyesült Államokhoz) túlméretezte mezőgazdasági termelését ; ebből következik, hogy Délafrika nemcsak fokozta az egész világ mezőgazdasági válságát, hanem saját magának is külön agrárválságot teremtett, aminek következtében a munkabérek az aranytermelő területeken lényegesen csökkentek, s ennek a csökkenésnek a következménye az, hogy abban az esetben is, hogyha a most üzemben lévő bányák a népszövetségi bizottság számítgatásai szerint kimerülnének és az újabb bányák föltárása huzamosabb időt, avagy nagyobb befektetéseket igényelne : a színes lakosságnak tetemes munkabércsökkenése folytán Délafrikában jövedelmezővé válik és vált már ma is az ottani bányák óriási hánydájának földolgozása, amelyekben többszáz millió tonna aranyércből nyerhető arany s ez az aranynerés máris folyamatban van. Mindebből meg kell állapítani, hogy soha, mióta az emberiséget közgazdasági összeköttetések a valutakérdések törvényszerű összefüggésére rávezették : ily nagy és ily rohamos aranykínálat még nem volt a világon. Ebből következik, hogy ha a Népszövetség aranybizottságának elméleti elgondolásában igazság lett volna és ez volna a válság lényege, akkor 1931-ben és még inkább 1932-ben világszerte az arany vásárlóképességének rohamos csökkenésével és az összes áruk árának oly rohamos emelkedésével kellett volna találkozoznunk, amely a válságot megszüntette volna. Ennek éppen ellenkezője történt. De a népszövetségi bizottság és szakértőinek elgondolása azért is kudarcot vallott, mert ragaszkodott ahhoz a, Cassel Gusztáv által felállított tételhez, amely szerint a világ kereskedelmi forgalma évenként értékben átlag 3 %-kal növekszik és ehhez kell az arany mennyiségnek alkalmazkodnia. Ezzel szemben meg kell állapítani, hogy az általunk vizsgált válságévek alatt a világ kereskedelmi forgalma nemcsak hogy nem nőtt, hanem rohamosan csökkent, ami köztudomású. Bizonyítékul elég fölhoznom Nagybritannia kormányának

a háborúból származó adósságok kérdésében 1932 november végén az Amerikai Egyesült-Államok kormányához intézett jegyzékét, ahol ez a tétel állapíttatik meg: «A nemzetközi kereskedelem az utóbbi három év alatt 50 %-kal csökkent, ami minden órában 5 millió dollár veszteséget jelent.» A népszövetségi bizottság és Cassel tanár által fölállított tétel szerint tehát ily forgalomesökkenésnek a fentemlített nagy aranytermelés és aranykínálat mellett oly hallatlan áremelkedést kellett volna létrehoznia, amely a válságot nemcsak teljesen legyőzte, de az egész világ gazdasági berendezésének más képet adott volna. Mindennek az ellenkezője következett be, ennél fogva az összes következtetések, amelyek az aranyhiányban látták a válság okát, pozdoriává vannak zúzva és a közgazdaság első kötelessége ezeknek az elméleti töredékeknek az útból való eltakarítása.

A népszövetségi bizottság és különösen Cassel tanár elméletének hiányait könnyű felfedezni. Először is elfeledtek ez elmélet megalapozói arról, hogy csupán a mezőgazdasági terményeknél, amelyek évenként elfogyaszthatnak, van az évi termelésnek oly áralakító hatása, mint aminőnek ők képzelték. Miután az emberiség mind a keleti, mind a nyugati műveltség kezdete óta bányászta az aranyat, ez az arany mennyiség csekély kivétellel állandóan megvan: az évi termelésnek százaléka az egész aranytömeghez oly kicsiny, hogy ennek az ideiglenes ingadozása ép oly kevéssé lehet befolyással a világ aranyárának alakulására, amint ma Magyarország, miután nem szolgáltatja még 2 %-át sem a világ búzatermelésének, nem bírja a világ búzárait szabályozni. (E 2 %-ot azért említem, mert ugyancsak a népszövetségi jelentés szerint az egyévi aranytermelés legjobb esetben 2 %-át alkothatja a világ ismert aranytömegének.) A tévedést fokozza az, hogy tudvalévőleg némi ingadozásokkal az évenként kibányászott arany több mint a fele nem pénztési célokra, hanem kincstartásra és ékszerekre fordítatik és fordítottatott állandóan. Amennyiben tehát előfordulna az, hogy bármely technikai okból az évenként kibányászott arany nem volna elegendő abban az időszakban pénzverés céljaira, az ékszerben levő és kincs gyanánt őrzött arany rögtön pótolná a szükség-

ges mennyiséget. Mindez a két valóság, amelyről az aranybizottság elmélete elfeledkezett, az aranyvaluta hallatlan rugalmassága mellett bizonyít, oly rugalmasság mellett, amelyet semmi más értékmérőnél elérni nem lehet. De össze kellett dőlnie ennek az okoskodássorozatnak azért is, mert Casselnek az az ismert és világhírűvé lett fölállítása, mely szerint 1840-ig visszatekintve az index-összehasonlítás azt mutatja, hogy 3 %-kal nőtt a világkereskedelem és ugyanennyivel nőtt átlag az évi aranytermelés, tehát a stabilizáció oka ebben az egyensúlyban van: ismétlem, ez az elmélet rendkívül ingatag alapokon nyugszik. Először is meg kell figyelni azt, hogy 1850-ben, amellyel az összehasonlítás történik, Nagybritanniát kivéve egyetlen nagyhatalom sem volt, amely az aranyvalutával mérte volna az árakat, hanem vagy ezüst- vagy bimetalisztikus pénzrendszerek uralkodtak. Casselnek tehát ahhoz nem volt joga, hogy ezüsttel vagy bimetalisztikus alapon mért szám-mutatókat hasonlítson össze a XX. század. illetőleg 1910, aranyalapon mért árszámaival; ebből következtetéseket levonni lehetetlenség. Ez az eljárás ugyanaz, mint azé az orvosé lenne, aki a beteg hőállapotát egyik nap Celsius, másik nap Réaumur és harmadik nap Fahrenheit hőmérőjével mérné meg: az ilyen kezelésbe a beteg kétségtelenül belepusztulna. De maga a Cassel által fölvetett 3 %-os szám még ezen az alapon is nemcsak nem pontos, hanem merő odavetés, miután az ipari cikkek közül csupán kettőt ragad ki szám-mutató gyanánt és a mezőgazdasági cikkeknek az ipari cikkek index-jelentőségéhez való arányát merőben találomra állítja be. A nélkül, hogy behatón szólnék ama rendkívül mélyértelmű elméleti fejtegetésekről, amelyeket John Maynard Keynes *A treatise on money* című, kétkötetes munkájának első kötetében találunk, az ő alapján minden túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy a közgazdasági tudomány az indexszámok összetevőinek kiválasztása és egymáshoz való arányuknak kibillegetése tekintetében ma még nem jutott el arra a tökéletességre, hogy egy ilyen óriási jelentőségű kérdésben, mint a nemzetközi valutaválság megoldása, a mostani szám-mutatók abszolút igazságára lehetne támaszkodni.

Még kevésbé lehet akkor, midőn a multra vonatkozó index-összehasonlítások ilyen tökéletlen alapon állanak, az elmúlt béke-évtizedek számsoraiból a világháború utáni korszaknak egészen más gazdasági berendezkedésére matematikai táblázatot fölállítani. Itt Cassel javára kell írnom azt, hogy 1932-ben megjelent *The crisis in the world's monetary system* című munkájában annyit már megengedett, hogy a világháború előtti konjunktúra alakulás ciklusai nem alkalmazhatók a mostani válságra. Azonban a saját indexszámai tekintetében erre a következtetésre eljutni nem akar. Jellemző mindenesetre az, hogy az orosz szovjet ötévi tervének hivatalos kiadványában (Grinko: *Der Fünfjahrplan der UdSSR*) annyira bízunk abban, hogy matematikailag tökéletes szám-mutatókat lehet nemcsak a multra kiszámítani, hanem a jövőre is kivetíteni, hogy pontosan megállapítja (252. lap), hogy az ötéves terv végén a fogyasztási index oly matematikai pontossággal fog az orosz szovjetköztársaságban növekedni, hogy az gyapotszövetekben fejenként 21·3 métert, gyapjúszövetekben fejenként 1·7 métert, cipőben 0·74 párt, sárcipőben 0·29 párt és szappanban fejenként 2·6 kilogrammot fog pontosan kitenni!

Nem szeretném, ha félreértetném. A közgazdasági tudomány mély háláját érdemlik ki az oly kutatók, mint John Maynard Keynes, aki oly rendkívüli elméleti erővel állítja fel a pénz vásárlási erejének különféle mérési formuláit. Rendkívüli érdeklődésre tarthatnak számot Fisher Irvingnek a *megszerkesztett dollár* kialakítása körüli tapogatózásai. Mindezek alkalmasak arra, hogy az árkérdések eddig rejtett összefüggéseit a közgazdasági világ előtt fölfedjék. Távoll vannak azonban attól, hogy a mai válságban már segítségünkre legyenek új természetű levezetésekkel ama gyakorlati feladatok megragadásában, amelyekre a pénztudománynak múlhatlanul szüksége van. Velük szemben is tehát föl kell állítanunk ugyanazt a tételt, amely a Népszövetség aranybizottságának rettentő kudarca után immár mint a negatív lemez pozitív lenyomata az egész válságból világosan kidomborodik, s ez a következő: Amint a múlt évtizedre visszanyúló szám-mutatók azt bizonyítják,

hogy bár új aranybányák fedeztettek fel a XIX. század közepétől kezdve, bár egyes nemzetek koronként változtatták pénzrendszerüket, az indexkutatók által megállapított stabilitása az áraknak egyedül a mellett bizonyít, de ezt teljesen bizonyítja is, hogy az aranyvaluta egyedül alkalmas arra, hogy az emberiség nemzetközi értékmérője legyen. A világháború óta lejátszódott és a Népszövetség aranybizottsága által oly gonddal vizsgált jelenségek nem hogy megcáfolják, hanem megerősítik az aranyvaluta pótolhatatlan szerepében való hitünket az emberiség történetében. Az az összehasonlítás, amely a fenti sorokban egyrészt az aranybizottság jóslásai, másrészt az aranytermelés és kínálat valósága között megtörtént, rendíthetetlenül bizonyítja azt, hogy a világválságban az arany teljesen ártatlan, és a világháború szerencsétlen pusztításaiért, a rossz határokért, a rossz gazdasági és vámpolitikákért, a jóvátételekért s a háborús adósságok nyomasztó bonyodalmaiért, a tervgazdaság és evvel kapcsolatban az állami beavatkozás szerencsétlen túlzásaiért nem lehet bűnbakul az aranyat odaállítani, amely mindezen válságokban ártatlan és amely ma is képes lenne arra, amire a múltban volt, hogy az emberiség természetes nemzetközi értékmérője legyen és ezt a hivatását betölthesse, hogyha az egyes gazdasági szervezetek oly egészségi állapotba jutnának, hogy az aranyvaluta náluk funkcióját teljesíthesse. Épen azért nem fogadom el Keynes főntebb említett nagy munkája 2. kötetében (290. lap) felállított azt a tételét, mely szerint az arany, mint «a kis házi istenek, miután pénztárcákban, harisnyákban és bádogszelencékben lakott, fölfalatott egy földalatti aranybárvány által, amely csak kép» s így «az arany eltűnt látásunk köréből és visszament megint a földbe». (Tudniillik az egyes jegybankok pincéjébe.) Annál kevésbbé fogadhatom el ezt, mert midőn Keynes a *Tract on monetary reform*ban maga tesz indítványokat a valutareform tekintetében, igen óvakodik attól, hogy az általa barbár maradványnak nevezett (177. lap) aranyvaluta el ne hagyja Angliát, mert itt főgondja az, hogy az angol pénzrendszer ne kerüljön az amerikai pénzrendszer uralma alá, s mint maga mondja: «Az

aranynak fontos szerepet juttatok rendszeremben.» (Ötödik fejezet. I.)

Keynesnek idekapcsolódó reformjáról, amelynek legutolsó formáját 1932 decemberében adta át a nyilvánosságnak, értekezésem végén akarok szólni, most csak le akarom vonni a következtetéseit annak az eredménynek, amelyre a népszövetségi bizottság és annak szakértőivel ellentétben a nemzetközi pénzrendszernek a gazdasági világválsághoz való viszonya és a valuta jövője szempontjából jutottam.

Maga a Népszövetség, midőn a múlt év derekán összefoglaló jelentését átadta a nyilvánosságnak, érezte azt, hogy az az alap, amelyből kutatása először kiindult, összetört alatta. Ezért egyes tagjai külön véleményeket csatoltak a bizottsági szöveghez. ezek között a Dr. Janssen (belga), Sir Reginald Mant (India) és Sir Henry Strakosch (angol) különvéleménye világosan megmondja azt (70. oldal), hogy «a lényeges kérdés tekintetében a Rapport igen sovány segítsége lehet a szomorúságban élő világnak». A maguk részéről tehát, midőn javaslatokat tesznek, csak negyedik pontul veszik fel azt, amely eddig mindig főmotívum gyanánt szerepelt, t. i. hogy az arannyal takarékoskodni kell. Első három kívánalmuk egészen más természetű, sokkal gyakorlatibb és sokkal életbevágóbb, mint aminőt az aranypolitikával kapcsolatban az első két ideiglenes beszámolóban hallottunk. Nevezetesen első tételül követelik a jóvátételek és a háborús adósságok kérdésének rendezését. A másodikban a nemzetközi kereskedelem akadályainak elhárítását, ennek megfelelő vámpolitikát. Harmadszor a valuta, illetőleg az arany mozgási szabadságát akadályozó rendszabályok megszüntetését. Mindezek a következtetések igen helyesek, azonban többnyire politikai természetűek és nemcsak hogy nem oldják meg azt a kérdést, amelyre a valutabizottság kiküldetett, hanem magát az aranyproblémát olyan színben tüntetik fel, amely éppen ellentétes a bizottság kutatásának irányával. Különösen kiviláglik ez azokból a mélyértelmű fejtegetésekből, amelyeket az egyik angol szakértő, Sir Henry Strakosch fentebb idézett kiadványában közzétett, ahol folyton azt bizonyítja, hogy nem maga az

aranyhiány vagy bőség az oka a világ gazdasági válságának, hanem az arany helytelen megosztása. Itt azután különösen az Amerikai Egyesült-Államok és Franciaország aranygyűjtési politikáját bírálja, miután a többi államokból elszívott arany itt gyűlt össze. Kétségtelen, hogy ezek a most említett megfigyelések már sokkal mélyebben hatolnak a világválság bonyolult problémájába, mint a bizottság működésének kezdetén elfogadott az a tétel, hogy az arannyal kell gazdálkodni, mert az aranyhiány vagy bőség dönti el a válságból való kibontakozás lehetőségét. Rendkívül tanulságosak úgy pénzügyi, mint politikai szempontból azok a következtetések, amelyeket a most nevezett szakértők a világháború után előállott tarthatatlan helyzettel szemben felállítanak: nevezetesen összes végzetes következményeiben bemutatják a háborús jóvátételek képtelen terheit, az elzárkózó vámpolitikák kikényszerítését és végül a két nagy aranyhatalomnak az aranyösszevonások tekintetében előállott szerepét. Amidőn tehát épen magyar szempontból igazat kell adnunk ezeknek a fejtegetéseknek és örvendenünk, hogy végre az általunk régen hirdetett igazságokat a nemzetközi fórumok is elismerik. Szerényen meg kell jegyeznünk, hogy ezek mind nem adnak feleletet az aranyprobléma kérdőjelére. Állítjuk ezt azért, mert hiszen ha az aranynek nem a termelésében, hanem az Amerikai Egyesült Államokba és Franciaországba való összegyűlemlésében kell az árhanatlásban rejlő világválság okát megtalálni, akkor teljesen érthetetlen volna az a tény, hogy az aranytól duzzadó amerikai Űnióban, amint értekezésünk elején bemutattuk, az árhanatlási index ugyanakkora, mint az európai országokban, sőt — az amerikai számítások szerint — még nagyobb, mert Fisher Irving szerint az 1929 júliusától 1932 januárjáig lefolyt $2\frac{1}{2}$ év alatt az amerikai index $\frac{1}{3}$ -dal csökkent.

A népszövetségi bizottság szakértőinek ez a már általunk sokkal jobban megérthető utólagos módszere tehát más területen találja meg az igazságot, mint amelyet kikutatni akart, nevezetesen azt a kérdést akarta megfejtetni, hogy az aranyvalutában van-e a baja a világválságnak, és így az aranystandard reformjára van-e szükség, hogy a válságot

le lehessen küzdeni. Ha azonban egy lépéssel tovább megyünk és az elbukott elmélet hamis álarcát teljesen le merjük dobni, akkor ezen az új úton bátran szembenézhetünk az egész igazsággal. Ez az igazság pedig az, hogy midőn az aranyhiányban vagy az aranyvaluta ilyen vagy olyan formájában vagy kezelésében keresik kormányok, szakértők vagy nemzetközi fórumok a válság magvát, akkor nem tesznek egyebet, mint a más tényezők által okozott bajokat az aranyértékmérőre akarják rávetíteni, amely pedig teljesen ártatlan mindezen bonyodalmakban. Miután sem a világháború tökepusztításait, sem a szerencsétlen békéknek a természetes és így gazdaságilag érvényesíthető ország-határait megrontó rendszere nélkül, sem a világháború után követett eladósodási és vámpolitikák nélkül a mostani világválság elő nem állott volna: azt kell mondanunk, hogy ha mindezeket a vetítéseket letöröljük az aranykérdés arculatáról, az teljesen tisztán és szeplőtelenül fog előttünk állani. Ez azt teszi, hogy az aranyvaluta, mint az emberiség bevált nemzetközi értékmérője, amint a világháború előtt minden változáson át meg tudta tartani nagyszerű és pótolhatatlan jelentőségét, úgy a világháború után előállott világválságból is az aranyvaluta jelentősége és jövője sértetlenül fog kiemelkedni. Nem az a szükség tehát, hogy, miként a Népszövetség aranybizottsága tette, az aranymanipuláció kis kérdéseit vagy a mindig megjósolt, de soha be nem következő aranyhiányt okoljuk a jelenlegi állapotokért, hanem hogy a politikában, állami pénzügyekben, vámterületek kialakításában szüntessük meg mindazt, ami az aranyvaluta egészséges funkcionálását akadályozza. Mert e funkcionális zavarok nem az aranyvalutában, hanem a vele szembenálló gazdasági szervezetekben találhatók meg. Legjellemzőbb ebben a tekintetben az, hogy Cassel, midőn *The crisis in the world's monetary system* című legújabb munkájában folyton azt bizonyítja, hogy az emberiség csak *managed*, tehát *emberileg igazított* valutát bír meg, ebben teljesen igaza van mindaddig, míg a mostani állapotok fennmaradnak. Mert a nemzetek mai megszükkült vérkeringési edényrendszere szűk és beteg ahhoz, hogy az aranyvaluta szabadságát megbírja. Csakhogy ebből a megállapításból

azt kell követelni, hogy ezek a vérrendszerek tétessenek egészségesekké, nem pedig az aranyhiánnyal való elmélettel próbálni meg a helyzet megmagyarázását. A népszövetségi bizottság jelentésének is igaza van, amikor úgy ideiglenes, mint végleges beszámolóiban mindig utal arra a tényre, hogy ha a világháború előtti időket a mostani állapotokkal egybevetjük, akkor arra az eredményre jutunk, ami különben köztudomású megfigyelés, hogy míg azelőtt a legtöbb nyugati országban az aranyérmék közkézen forogtak, ma mindenütt csak a jegybankokban vannak összegyűjtve. Ez azonban megint nem arra utal, hogy most már a jegybankok fedezeti arányán változtassunk, hanem arra, hogy e vértolulásszerű jelenség újabb bizonyossága annak, hogy az államok gazdasági vérkeringésében van baj és azt kell meggyógyítani, nem pedig az aranyvaluta kikapcsolásán gondolkodni.

Végül harmadszor ugyanennek az álláspontnak kell érvényesülnie minden oly kísérlettel szemben, amely az aranytermés állítólagos elkövetkező hiányán nem másképp, hanem az aranybányák államosításával akar segíteni (Lehfelddt), mert ez nem más, mint a tervgazdaságnak olyan újabb kiterjesztése, mely még jobban megszükitené azokat az ereket, amelyekben az országok természetes vérkeringésének le kell folynia. E tények és megfigyelések súlya alatt arra az eredményre kell jutnunk, hogy a népszövetségi aranybizottság rendszere és az abból az aranyhiány gondolatával kapcsolatban kiinduló tervek és kívánalmak ép oly kevéssé hoznak megoldást, mint ahogy a világháború előtt Knapp nagy elméiell megírt chartalista elmélete az állami papírpénznek csak egy ország szűkös határai közt való értelmezésére bizonyult alkalmasnak, és amint teljesen szétroncsolódtak mindazok a német tudományban fölmerült nagyhangú kísérletek, melyek mind a világháborút közvetlenül megelőzőleg, mind a világháború alatt a *Los vom Gold!* (El az aranytól!) jelszavával indultak neki az emberiség boldogításának.

Mindezen, a népszövetségi bizottság által föltárt anyagnak és a vele kapcsolatos újabb irodalomnak illetően áttekintése arra a változatlan álláspontra kellett hogy vigyen,

amely szerint az aranyvaluta rendületlenül meg fogja tartani szerepét az emberiség nemzetközi értékmérési szolgálatában, amiként azt a világháború előtti válságok alatt tette, azonképen a jelenlegi válság elmúltával is; sőt a válság elmúlását épen azon fogjuk mérhetni, mint biztos mércén, hogy mennyire tud helyreállni oly gazdasági rend, mely az aranyvaluta működését megbírja. Ha nem vagyunk gyávák ahhoz, hogy levonjuk ennek az álláspontnak kérelmelhetlen követelményeit magunkra nézve is, akkor a következő tényekhez kell eljutnunk:

A legszegényebb ország is megszerezheti és fenn tudja tartani az aranyvalutát, hogyha két föltételt teljesít. (Természetes, hogy e megállapítás csupán békeidőkre szól, mert hiszen, amint a háborúban a kilőtt golyó szétroncsolja az emberi szervezetet, úgy maga a háború szétroncsolja a gazdasági élet organizmusát.) E két békebeli föltétel közül az egyik parancs, a másik tilalom. A parancs így szól: Minden ország köz- és magán kiadásait mérje nemzeti jövedelméhez. A tilalom ezt kívánja: Az illető ország ne államosítsa közigazgatását, mert az adótehernek és közüzemeknek mértéktelen megnövekedése annyira megmerevíti a gazdasági élet érrendszerét, hogy mindazok a bajok előállanak, amelyeket az orvosi tudomány az emberi testben érelmeszesedésnek szokott nevezni.

Az aranyvalutának az utóbbi időkben elhomályosult szerepe betegségi hőmérő, és ebből a betegségből egyszerre kimenekedni sem nekünk, sem nálunknál erősebb szervezeteknek sem sikerül egyszerre. Legjellemzőbb ebben a tekintetben, hogy a fentidézett lengyel szakértő, Mlynarski Feliks, egy *gold clearing standard* létrehozatala érdekében szólal föl, azonban a pénz vásárlóerejének stabilitása tekintetében ideiglenesen egy *paper exchange-standard* (papírpénz cserevalúta) megalkotására gondolt. Mindezekről eltekintve elgondolását az a baj érte, hogy az angol fonthoz akarta a többi papírpénzeket határozott viszonyba hozni, ami nemcsak Anglia ellenállásán hiusult volna meg (mert hiszen Anglia nem vette volna magára a többi állam papírpénzének fenntartását), hanem az angol fontnak időközben beállott

esése következtében elméletileg is teljesen tarthatatlanná vált. Ugyanezt kell mondanom Keynes legújabb kísérletéről, mely a *The New Statesman and Nation* 1932 december 21-i számában jelent meg. Keynesnek a világ minden művelt polgára le van kötelezve azáltal, hogy már a békék megkötésének pillanatában hirdette a jóvátételek és háborús adósságok rendszerének teljes lehetetlenségét; az elméleti közgazdaság rendkívül sokat köszönhet a pénzülmélet terén ama kutatásainak, amelyekkel a pénz vásárlóerejének jelenségeit tanulmányozta. Gyakorlatilag is el kell ismernünk, hogy igaza volt akkor, amidőn elszietettnek látta Angliának az aranystandardhoz való visszatérését; nagyon valószínű, hogy igaza van abban is, hogy Angliának az aranyvalutára való újraátmenetét nem akarná a dollár hatalma alá rendelni. Ellenben lehetetlen elfogadnunk, és úgy gondolom, még az ő eddigi tanításai szempontjából is érthetetlennek kell mondanom azt az indítványát, amely szerint valamely központi bank 5 millió dollár értékű aranybizonylatot (gold certificate) bocsátana ki, és átadná egy megállapítandó kontingens szerint az egyes országoknak, amelyek ezt valutaalapul használván, ezen az alapon nemzetközileg ellenőrzött pénzhigítást (infláció) vihetnének keresztül. Az egész tervezet lesújtó kritikája magában az előterjesztésnek 4. pontjában található, midőn szerzője így szól: «Sokáig nyomatunk nemzetileg aranyat, miért ne nyomassunk most már nemzetközileg aranyat!» A kérdésben van a felelet, mert amit így nyomatnánk, az nem arany volna, hanem aranyszélű papiros, és ennél fogva sem nemzetközileg, sem nemzetileg valutaalapul nem szolgálhat.

Megmaradva most már a főntebb elért álláspontunkon és belekapcsolódva a Keynes által fölvetett központi nemzetközi jegykibocsátás gondolatába, valószínűnek kell tartanom, hogy a hovatovább amerikai befolyás alá kerülő európai közgazdaság is utánozni fogja az új világ *Federal Reserve Bank*-rendszerét, ami azt teszi, hogy éppen az aranyvaluta szempontjából a jegybankok Európában is mind szorosabb összeköttetésben lesznek. Ennek előfutárja a baseli BIZ (*Bank für Internationale Zahlungen*), amely máris a

jegybankok bizonyos együttműködését hozta létre. Természetes, hogy jelenleg elszigeteltségében nem képes arra, hogy megfelelő közvetlen hatást tudjon gyakorolni a pénzrendszerileg szétválasztott egyes államok gazdasági és pénzületére. A további kifejlődést két irányban látom. Egyrészt abban, hogy a jegybankok közös bankja az egész hitelélet mezején szintén ha nem is világ-, de európai jelentőségre jusson, amihez okvetlenül szükséges, hogy a minden egyes európai országban fennálló TÉBE-k (országos bankszervezetek) a nemzetközi bank körül egy Európai Bankszervezetet alakítsanak, amely az egész vonalon csökkenti a hitelélet surlódásait és megszünteti az egymásba ütköző szabályzatok és jogi rendelkezések összeütközéseit. Az európai jegybankok központi bankjának második fejlődési vonala abban keresendő, hogy a valutacélokra alkalmas arany, mely a megszükkült gazdasági vérkeringés folytán a mi nemzedékünk életében valószínűleg mindig központosítva fog maradni, együtt tartassék a központi jegybankban, még pedig a nemzetközi szolgálat érdekében valóságos aranyrudakban, a nélkül, hogy egyik vagy másik állam érmévé azt kiveretné. Hogy a fejlődés egy ily központosított és a valuták alapját képező nem-pénzesített aranyalap lesz, arra mutat máris az aranypontok felső és alsó határa között mutatkozó különbözőzetnek folytonos megszükkülése, ami arra int, hogy a fejlődés vonala az aranynek egy-helyben való maradása felé irányul.

Álláspontunk szempontjából mindaddig, ameddig a politikai és gazdasági élet nem érett meg arra, hogy az aranyvaluta közvetlenül behatoljon a forgalomba és csak mint rendíthetetlen nemzetközi értékmérő szerepelhet, addig a leszegényedett államoknak hozzá kell szokniok ahhoz, hogy ezüstpénzzel telítik a forgalmat, ami azt teszi, hogy az aranyvaluta értékmérő erejének teljes fenntartása mellett szerintem mindenütt ezüsttel telített váltópénz-forgalom fog kialakulni. Jellemző ebben a tekintetben, hogy épen a világ-gazdasági válság által legjobban sújtott mezőgazdasági országokban az agrárlakosság az ezüstpénz szaporítását nem is tartja pénzpuffadásnak, vagyis inflációnak, azaz az ezüst-

pénz megfelelő korlátok között szaporítható a nemzetközi aranyalap megtartása mellett a nélkül, hogy az inflációnak káros hatásai előállnának. Magyarországra nézve az 1925 : XXXV. tc. 11. szakaszában ezüstérmékre megengedett 45 millió, majd az 1930 : XXI. tc. 2. szakaszában az 5 és 2 pengősök veretése céljából megengedett további 20 millió határának fölemelését nyugodtan lehet vállalni. Nem lehet azonban ezen a téren annyira menni, mint a Népszövetség lengyel szakértője, Mlynarski, meggy igen érdekes tanulmányában, aki egyenesen az arany-ezüst alapra, tehát a bimetallizmusra való átmenetet hirdeti. Fejtegetéseinek történeti része téves, miután annakidején Hegedűs Sándor *A latin pénzünióról* szóló tanulmányaiban ismételten bebizonyította, hogy az ezüst ára nem azért csökkent világszerte, mert az aranyvaluta hódításai folytán az ezüst több államban demonetizáltatott, hanem ellenkezőleg, a sápadt ércnek a pénzrendszerekből való kiszorítása akkor és azután következett be, miután az ezüst már termelési mennyiségénél fogva áraban megingott és bukott. (Hogy ez az ezüst-árhanyatlás a demonetizálás folytán aztán fokozódott, az természetes.) Mindenesetre azonban áll az, hogy két oly különböző termelési tényezőtől függő ércet, mint az ezüst és arany, soha meghatározott arányba hozni nem lehet, és legkevésbé alkalmas a jelenlegi időszak arra, hogy a bimetallizmus kísérletének kitéssék azért, mert a válság legfőbb oka a bizonytalanságban van, s ezt a bizonytalanságot a két értékmérő egymással szemben való ingadozásával még csak fokoznánk, tehát a válságot mélyítenénk.

Mindezek a szerény fejtegetések, amelyek a Népszövetség aranybizottságának nagyterjedelmű jelentéséből indultak ki, azt a célt szolgálták, hogy az ott megnyilatkozó szakértők állásfoglalását a magunk szempontjából bírálat alá vegyük.

Miután kezdettől fogva csupán egyetlenegy szempontból, a valuta nézőpontjából néztük a világválságot, úgy gondoljuk, hogy lehámozva a pénzkérdésre különféle oldalról rávetített téves elméleteket és elhárítva a még veszélyesebb gyakorlati megtévedéseket: a válságon is szilárdan

látjuk mind a jelen, mind a jövő szempontjából a nemzetközi értékmérőnek szerepét. Sem a világháború, sem a szerencsétlen békék hibáiért, sem helytelen pénzügyi vagy vámpolitikáért, sem a szociális kérdéseknek a természetes fejlődéssel ellentétes irányban, az úgynevezett tervgazdaság felé való erőszakos és mesterséges eltolódásaiért s mindazokért a rettentő károkért, melyeket ezek a tényezők okoztak, az aranyvalutát felelőssé tenni nem lehet. Ellenkezőleg, mind ezen megtévedések, elferdülések és a küzdő emberiségre rászakadt szerencsétlenségek között, melyek összessége gazdaságilag és lelkileg összevonva, «világválság»-nak nevezhető, egyetlenegy tényező áll szilárdan, hogy az emberiség életében nagy szerepét ismét betölthesse: a világ valutája — az arany.

HEGEDÜS LORÁNT.

AZ EGYETEMI ÉLETRŐL AMERIKÁBAN, FRANCIAORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON.

A reánk nehezédő válság a legnagyobb erővel az egyetemeket sújtja. Ma még több joggal mondhatjuk, mint 1922-ben, hogy veszélyben a tudomány!

Akkor a felsőoktatásügyi egyesület gróf Apponyi Albert elnöklésével s Tauffer Vilmos hathatós támogatásával javaslatomra megalakította a magyar tudománymentő bizottságot. Az ország gazdasági helyzete a tudományos munkásságot válságba juttatta. A könyvtárak nem tudták beszerezni a külföldi folyóiratokat és könyveket, a laboratóriumokban nem volt vegyi anyag s kísérleti állat, az eszközök nem voltak pótolhatók, a tudományos dolgozatoknak nem akadt kiadójuk s a tudományos munka insége annak halálával fenyegett.

A felsőoktatásügyi egyesület az egész magyar társadalmat tanácskozássra hívta, melyen felejtethetlen tanártársam, Magyary Géza, a szellemi tudományok művelésének, Szily Kálmán, akkor műegyetemi tanár, most államtitkár, a műszaki tudományok művelésének, s magam az orvosi és természettudományok művelésének válságos helyzetét ismertettük.

Az ekkor megválasztott tudománymentő bizottság élére gróf Apponyi Albert állott.

A bizottság működését nagyon megnehezítette az infláció és a pénz elértéktelenedése; ennek ellenére sikerült három év alatt 40,000 svájci frank értéket a tudományos munka felsegítésére fordítanunk. Ma ez összeg kicsinynek látszik, de ez akkor változó értékben kb. 400 millió koronát jelentett. Tanulságos és jellemző, hogy a pénz legnagyobb

részét a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete, a Gyár-
iparosok Országos Szövetsége, a Magyar Cukoripar Részvénytársaság, a Hangya, a Ganz Villamossági Részvénytársaság, az Országos Központi Hitelszövetkezet bocsájtotta rendelkezésünkre, és pedig mindannyiszor egy-egy tudománybarát személyes indítványára, kiknek neve nem ismeretlen: Hegedűs Loránt, Milos György, Bíró Pál, báró Harkányi János, Balogh Elemér, báró Kornfeld Móric. Horánszky Dezső voltak azok, kik a jó ügyet felkarolták. Tizenöt vármegye, huszonhat város és község alig 200 svájci frankot szavazott meg, s ezek között voltak adományok, melyeket a posta és papír költsége felemésztett, de mégis örvendetes, hogy az érdeklődés széles körökre kiterjedt. A kereskedelmi minisztérium a Petőfi-bélyegek bevételeiből utalványozott támogatást s a vallás- és közoktatásügyi minisztérium is adott szubvenciót.

A külföldről csak három pénzadomány érkezett, és pedig a stockholmi egyetemtől, Helsingforsból és Hollandiából, pedig a Comité de coopération intellectuelle elnöke, a nagy filozófus Bergson, az egész világ tudományos köreihez intézett «Appel»-t a magyar tudományos munka érdekében. Ez «Appel»-nek azonban a pénzügyi eredménynél nagyobb morális értéke van, mely most és a jövőben is gazdag kamatot hoz.

A rendelkezésre álló összeget a következőkre fordítottuk :

Tudományos műszerekre és laboratóriumi műszerekre, egyetemi intézetek és szemináriumok szükségleteire, tudományos egyesületek és folyóiratok segélyezésére, főiskolai könyvtárak könyvei- és folyóirataira, fiatal tudósok tudományos munkásságának támogatására, utazási segélyekre és az egyetemi elértéktelenedett pályadíjak kiegészítésére. A bizottság 1925 júniusában befejezte működését, mivel minden jel oda mutatott, hogy a magyar tudományosság már nem szorul mentőakcióra, hanem állandó, céltudatos ápolásra. Erről pedig gróf Klebelsberg Kuno, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter intézményesen gondoskodott. A természettudományi tanács, az ösztöndíj-tanács, a Collegium Hungaricumok, a Széchenyi Tudományos Társaság, a Bibliographiai Központ, a Tudományos Társulatok és Intéz-

mények Országos Szövetsége, a Szellemi Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottsága, a Külügyi Társaság tudományos és művészeti albizottsága fölöslegessé tették a tudománymentő bizottságot.

Az események azonban e feltevést megcáfolták. Ma nagyon fájlalom, hogy nem követtük a Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft példáját, melyet 1920-ban Harnack, Haber, Schmidt-Ott alakítottak meg, hasonló feladattal, s mely még ma is működik. A német ipar, kereskedelem és mezőgazdaság nagy adományai elapadtak ugyan, de a német birodalom évről-évre nagyobb összegeket bocsájtott a bizottság rendelkezésére, 1929-ben 8 millió márkát, kb. 10 $\frac{1}{2}$ millió pengőt, csak az utolsó években csökkentették a szubvenciót. E testvérszervezet bennünket is nagy hála kötelezett, amennyiben még most is küld külföldi folyóiratokat.

A német tudományos élet ez intézménye élő bizonyság, hogy a tudomány szeretete és tisztelete mélyen gyökerezik a német birodalom valamennyi társadalmi rétegében.

Ma a tudománymentésre újból szükség van, sőt még fokozottabb mértékben, mint tíz évvel ezelőtt. Átlátta ezt gróf Klebelsberg is s 1932 júniusában, néhány hóval tragikus halála előtt, saját maga által szerkesztett emlékirattal fordult a Rockefeller-alapítványhoz, hogy a tudományos munka számára újabb jelentékeny segítséget nyerjen. Hogy erre milyen szükség van, azt a következő néhány számadat igazolja:

A vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetése 1929—30-ban még kerek számban 148 millió pengő volt, 1932/33-ban 119 millió, a csökkenés tehát 29 millió, túlnyomórészen dologi kiadásokban. A négy egyetem, a közgazdasági fakultás és a műegyetem költségvetése 20 $\frac{1}{2}$ millióról 15 $\frac{1}{2}$ millióra (5 millióval kevesebb), a budapesti egyetem költségvetése 8 millióról 6 millióra apadt.

A négy egyetem, a műegyetem és a közgazdaságtudományi fakultás kiadásaiiban az elméleti és gyakorlati oktatás szükségleteire 717,207 pengő volt előirányozva, 1932/33-ban 507,638, a csökkentés 209,569 pengő, azaz 29 %. Ebből kel-

lene fedezni az oktatást és tudományos munkát 300 tan-
széknek.

Az elméleti és gyakorlati oktatás szükségletei az egye-
temek költségvetésében :

	Előirányzat		kevesebb
	az 1929/30. évben	az 1932/33. évben	
Pázmány Péter tud. egyetem	192,535	140,948	51,587
Ferenc József « «	111,600	91,500	20,100
Tisza István « «	113,456	85,000	28,456
Erzsébet « «	118,376	74,140	44,236
Közgazdasági tudományi kar	48,240	19,700	28,540
József műegyetem	133,000	96,350	36,650
Összesen :	717,207	507,638	209,569

vagyis kevesebb 29·2 %-kal.

A rendes kiadások kiegészítésére szolgáló 536 ezernyi
rendkívüli előirányzat három év alatt 106 ezerre zsugorodott,
a csökkenés 430,290 pengő, azaz 80 %.

Az egyetemek rendkívüli kiadásaira előirányzott össze-
gek :

	az 1929/30. évben	az 1932/33. évben	kevesebb
	Pázmány Péter tud. egyetem	102,290	
Ferenc József « «	74,000	10,000	64,000
Tisza István « «	62,000	14,000	48,000
Erzsébet « «	78,000	14,000	64,000
Közgazdasági tudományi kar	20,000	3,000	17,000
József műegyetem	200,000	50,000	150,000
Összesen : ..	536,290	106,000	430,290

vagyis kevesebb 80·2 %-kal.

A beruházások kiegészítésére a magyar állam 1929/30-
ban még 4 1/2 milliót fordított, 1932/33-ra 420,000 pengő van
előirányozva, azaz 4 millióval (90 %-kal) kevesebb, de ez
összeg is a megkezdett debreceni és szegedi építkezések befe-
jezésére szolgál.

Az egyetemek beruházására előirányzott összegek :

	az 1929/30. évben	az 1932/33. évben	kevesebb
A hat egyetemenél összesen	4.500,000	420,000	4.080,000

vagyis kevesebb 90·6 %-kal.

A természettudományi alap dotációja 1929/30. évben
még 150,000 P volt, 1932/33-ban 30,000 P, kevesebb 120,000
pengővel, a csökkenés 80 %.

A külföldi ösztöndíjakra 490,000 pengő volt előírányozva, 1932/33-ban 130,000 pengő, a csökkentés 73 %, a belföldi tudományos ösztöndíjaké 100,000 pengőről 35,000 pengőre, azaz 65 %-kal.

Alapos az aggodalom, hogy az 1933/34. költségvetés újabb redukiót fog tartalmazni.

A Rockefeller-alapítvány ezúttal azonban nem adott kedvező választ. Tíz évvel ezelőtt az egyetemi könyvtáraknak és intézeteknek jelentékeny segínyt juttatott, később létesítette az Országos Közegészségügyi Intézetet, melynek áldásos működése ismeretes, a szegedi egyetem természet-tudományi és elméleti orvosi intézményeit, a tihanyi biológiai intézetet nagy összeggel támogatta s a külföldi utazási ösztöndíjak egész sorát adományozta. A Rockefeller-alapítvány fennállásának 20 éve alatt 200 millió dollárt adott tudományos és közegészségügyi célokra, az utolsó ciklusban évenként 15 millió dollárt, mert az alapító család a tőke kamatait évről évre tekintélyes adományokkal egészítette ki. De a világválság e hatalmas 200 millió dolláros alapítvány pénzügyeit is megingatta.

Helyzetünk ma már azért is sokkal nehezebb, mivel a válság nem szorítkozik Németországra, Ausztriára s mireánk, hanem a szó szoros értelmében az egész világra.

Egy okkal több, hogy a tudomány műhelyeinek, az egyetemeknek problémáival újból foglalkozunk.

Régebbi közleményeimben az egyetemek szerepének méltatására külföldi példákat vettem igénybe, a párizsi, a berlini s az oxfordi egyetemekről szólottam. Ma is így járok el, csakhogy egészen más célból. Ma az ifjúság helyzete áll előtérben s ennek szempontjából kell az egyetemek szerepét mérlegelni. De nem kell azt hinni, hogy e nagy probléma csak most merült fel. Emlékezésbe idézem Tisza István beszédét, melyet 1904 június hó 30-án az egyetemi ifjúság Deák Ferenc-serlegének felavatásakor tartott s amelyben azt mondotta, hogy az ország sorsa attól függ, hogy a mi szerepünket egy nálunk erősebb, derekabb, különb nemzedék váltsa fel.

Milyen sötétnek láthatta a jövőt s milyen nehéznek láthatta a feladatot, hogy az ország érdekében erősebb, dere-

kabb, különb embereket kívánt, mint ő maga. Nagy kívánság. Ma az 1904-i évnél százszor nehezebb viszonyok között minden jó magyar ember forró kívánsága csak az lehet, hogy a jövő generáció legalább távolról megközelítse Tisza Istvánt! Szegények lettünk. Szerényeknek kell lenni.

*

Háromszáz évvel ezelőtt a nagyszombati egyetem alapításakor az egyetemen a nemzet privilégiumos elitje tanult, ma hatalmas tömegek tódulnak az egyetemekre. Ez a folyamat már a háború előtt kezdetét vette, de a világháború után szédületes méreteket öltött. Így van ez az egész világon. A német egyetemeken 1870-ben 15,000, 1914-ben 60,000, 1932-ben 95,000 hallgató tanult. Az alacsonyabb műveltségű társadalmi osztályok gyermekei magasabb műveltségre törekednek, a boldogulás nehézségei ellen nagy tömegek erősebb vértettségét, hatalmasabb fegyvereket igyekeznek megszerezni. A tudományszomj és érdek a mozgató erők.

A főiskolai s első sorban az egyetemi hallgatók számárányát néhány adattal fogom bemutatni. További részletek Kováts Alajos, Laky Dezső, Asztalos József munkáiban és a *Deutsche Hochschul Statistik*ben találhatóak.

Az egyetemi és műegyetemi hallgatók :

	száma	közül ezer lélekre jut
Ausztria	19,496	2·9
Svájc	9,674	2·4
Cseh-Szlovákia	27,397	1·9
Franciaország	73,601	1·8
Németország	119,556	1·8
Finnország	6,484	1·8
Románia	29,826	1·7
Litvánia	3,727	1·7
Dánia	5,531	1·6
Magyarország	12,611	1·5
Norvégia	4,179	1·5
Svédország	9,165	1·5
Németalföld	10,091	1·3
Lengyelország	37,166	1·2
Belgium	9,914	1·2
Görögország	7,211	1·2
Olaszország	33,230	0·8
Bulgária	4,508	0·8

A főiskolai hallgatók száma a Német-birodalomban :

	Egyeteme- ken	Techniká- kon	Egyéb fő- iskolákon	Összesen
1925-ben	59.037	22.913	7.867	89.817
1926-ban	64.426	22.278	7.290	93.994
1927-ben	72.226	22.264	12.191	106.681
1928-ban	82.886	22.894	7.262	113.042
1929-ben	91.456	23.363	7.572	122.391
1930-ban	96.615	24.201	9.256	130.072

A Német-birodalom főiskoláinak hallgatói az egyes főiskolákon 1930/31-ben :

Egyetemek	95.807
Technikák	23.749
Kereskedelmi főiskolák	3.943
Mezőgazdasági főiskolák	1.194
Bányász akadémiák	452
Állatorvosi főiskolák	808
Erdészeti főiskolák	184
Pedagógiai akadémiák	2.330
Filozófiai és theologiai főiskolák	1.605
Összesen :	130.072

A párizsi egyetemi hallgatók száma :

1900-ban	11.000	ebből	10	külföldi
1925-ben	22.413	†	4.211	†
1931-ben	31.642	†	7.624	†

A párizsi egyetem hallgatóinak száma 1932-ben :

	1932-ben	Ebből külföldi	Újnan be- iratkozott hall- gatók száma
Jogi fakultás	10.857	1.568	7.094
Orvosi fakultás	7.384	2.332	3.826
Mathematikai és természettudományi fakultás	4.516	887	2.180
Filozófiai, történelmi, filológiai fakultás	9.025	2.493	4.610
Gyógyszerészeti fakultás	1.728	70	1.105
	33.511	7.350	18.815

A magyar főiskolák hallgatóinak száma 1930/31-ben :

Hittudományi karon	1.348	8·4 %
Jogi karon	5.401	33·6 «
Orvosi karon	2.202	13·7 «
Bölcsészettudományi karon	2.457	15·3 «
Közgazdasági karon	1.397	8·7 «
Gyógyszerészetben	235	1·5 «
Műegyetemen	1.427	8·9 «
Gazdasági főiskolán	795	5·0 «
Egyéb	791	4·9 «
Összesen :	16.053	
és pedig fi	13.860	
nő	2.193	

Az egyetemi hallgatók száma :

Budapest	5198
Debrecen	1393
Pécs	1417
Szeged	1779

A budapesti egyetem hallgatóinak száma 1931/32. év

I. felében :

	Rendes hallgató	Rendkívüli hallgató	Össze- sen	Első félévesek
Hittudományi fakultáson	151	4	155	45
Jogtudományi fakultáson	2.248	72	2.320	629
Orvostudományi fakultáson	1.178	9	1.187	245
Bölcsészettudományi fakultáson .	1.772	246	2.036	540
Gyógyszerésztudomány I. évf. . .	76	—	76	76
Gyógyszerésztudomány II. évf. .	79	—	79	—
Összesen :	5.504	349	5.853	1.535

*

Mikor 1930-ban amerikai utamból hazatértem, Szily Kálmán államtitkár azt kívánta, számoljak be tapasztalataimról. Erre akkor nem mertem vállalkozni, mert az amerikai egyetemeknek nincs olyan egységes jellegük, mint a német egyetemeknek s 3—4 egyetem megismeréséből nem alkothatunk magunknak tiszta képet. Egyetemnek különböző főiskolákat neveznek, értékük nagyon különböző, egy részük középiskolai színvonalú, másik része a legnagyobb igényeknek is megfelel, s a legtöbb az egyetemi tanulmányokat s az előkészítő tanfolyamokat egyesíti magában. Nem kevesebb, mint 1000 ilyen intézményről lehetne szó s egy

millió tanulóról, de még a magas színvonalú egyetemek között is igen nagy az eltérés.

Hogy ezúttal mégis szólni fogok az amerikai egyetemekről, annak az az oka, hogy az utolsó években az amerikai egyetemekről számos tanulmány jelent meg, melyek alkalmasak, hogy saját benyomásaim helyességét ellenőrizhessem.

Az amerikai egyetemek nagyrészen magánalapítványok.

A bostoni egyetemet John Harvard 1636-ban, a baltimoreit Johns Hopkins 1867-ben alapította, saját vagyonából. Harvard az oxfordi Christ College tanítványa volt s angol mintára, Johns Hopkins már inkább német mintára szervezte a nevére elnevezett egyetemet. Mindkettőben az általános műveltség iskolája, a College összefolyik a tudományos és szakképzés iskolájával, a tulajdonképeni egyetemmel. Jellemző a tanulók együttélése, az internátusok, a sportolás, a női college-ek, s hogy a tanulók jelentékeny része maga keresi meg a tanulmányainak folytatására szükséges anyagi eszközöket.

A fakultások száma általában nagyobb, mint Európában. A newyorki Columbia egyetemnek 12 fakultása van, ezenkívül 5 college, 9 affiliált intézete. Az egyetemi hallgatók száma 1870 óta 14-szeres lett, a lakosságé pedig csak 3-szoros. 1870-ben 1000 lakosra 1·3, 1928-ban 5·8 egyetemi és college hallgató esett.

Hatvan egyetemnek 2000-nél több hallgatója van, 10-nek 8000-nél több, a legnépesebbek közé tartozik a californiai, a newyorki Columbia, Minesota, a chicagói egyetemek.

Ilyen méretek mellett természetesen legfeljebb egy egyetemről szólhatok. Például a baltimorei Johns Hopkins-egyetemet választom, mert ez egyrészt az amerikai egyetemalapítás típusa, másrészt legjobban megközelíti az egyetem európai fogalmát, így az egyetemek összehasonlítása lehetséges és tanulságos.

Johns Hopkins baltimorei polgár 1867-ben 6 millió dollárral alapította meg az egyetemet és kórházat. Helyes reális érzéssel külön tette e két alapítványt, mert tudta, hogy bár a kórház az egyetemi oktatás célját szolgálja, egyúttal köz-

egészségi intézmény, melynek adminisztrációja más, mint az egyetem többi intézetéé. Tanfolyamokat hirdetnek : a művészetekről, orvosi tudományokból, közegészségtanból, technikai tudományokból s pedagógiából. Az oktatás budgetje kb. 2 millió dollár, kb. 12 millió pengő. A tudományos búvárkodásról külön alap gondoskodik. Az épületek s berendezéseik értéke kb. 8 millió dollár. A könyvtár 300,000 kötetes. A laboratóriumok és intézetek egész sora egészíti ki az egyetemet. Minden jelentkező hallgató egészségi állapotát alapos vizsgálatnak vetik alá. A felvétel többi föltételei is pontosan körül vannak írva. A következő fakultások vannak : filozófiai, orvosi, természettudományi, technikai, közgazdasági, pedagógiai, közegészségügyi.

Az Egyesült-Államok társadalma a Johns Hopkins-egyetem szükségleteiről állandóan gondoskodik, könyvtárát gyarapítja, kórházát növeli, tanszékeket létesít, sőt egész intézeteket. Erre tanulságos példa a következő. Egy amerikai tiszt feleségét, Mrs. Aida Breckenridge-t, a washingtoni klinikán operálták. Kórházi tartózkodása alatt meggyőződött arról, hogy annak nagysága korántsem felelt meg a szükségletnek. Az a gondolata támadt, hogy orvosa számára megfelelő működési tért biztosít. Arra gondolt, hogy a szükséges összeget társadalmi úton szerzi meg, e célból szüksége lett volna Wilmer magánbetegeinek listájára, ezt azonban Wilmer semmi szín alatt sem akarta közölni. Ezért az öreg néger házaspárhoz fordult, kik évtizedek óta a Wilmer-család szolgálatában állottak. Ezek révén sikerült 700 címet megtudni, kik közül 337-en felszólítására készségesen adakoztak. A gyűjtést személyesen végezte. Egy ízben telefonon bejelentette magát egy vagyonos igazgatónál. Amikor odaért, a titkárnő chequet adott át neki az igazgató üzenetével, hogy ügyis tudja, miről van szó s nem ér rá a személyes megbeszélésre, adományát máris küldi. Mrs. Breckenridge nem fogadta el a chequet, meg sem nézte annak összegét, mondván, hogy olyantól, ki az ügy iránt nem érdeklődik, nem kér s nem fogad el adományt. Alig ért haza, már ott volt az értesítés, hogy az igazgató bocsánatot kér s nagyon örülne, ha másnap meghallgathatná Mrs. Breckenridge óhaját. A meg-

beszélés megtörtént s a hölgy két cheque-vel távozott; egyik a régi volt 1000 dollárról, a másik újabb 40,000 dollárról szólt.

Az adományok gyűltek, kisebb és nagyobb összegekből. Egy ízben meghallotta, hogy Chicagóban egy vagyonos úr érdeklődik a terv iránt, aznap odautazott (kb. 24 óra út) s 75,000 dollárral tért vissza.

Amikor már több százezer dollár gyűlt össze, a Rockefeller-alapítványhoz fordult, ez 1 1/2 millió dollárt ajánlott fel, ha Mrs. Breckenridge ugyanannyit 3 hó alatt összegyűjt. Ez meg is történt, s az intézmény létesítésére 3.700,000 dollár állott rendelkezésre. Ez hivatalos árfolyamon is 20 millió pengő.

Az épületeknél érdekesebb az organizáció. A klinikának a klinikai helyiségeken kívül külön élettani, kórtani, bakteriológiai, kémiai, művészeti, szociális, optikai, fotografáló osztálya van s ezek élén kitűnő szakemberek, ami eredményes együttműködést biztosít.

A Johns Hopkins-egyetemnek 5446 hallgatója van, de ezek közül csak 1000 igazi egyetemi hallgató, mert 4341 nem érdemli meg e nevet. 1636 csak esti előadásokat látogat, 1107 pedig szünidei nyári tanfolyam hallgatója.

Az 1000 közül 283 orvostanhallgató, 144 a hygiene fakultás hallgatója, s 527 a filozófiai fakultás hallgatója. Az orvosi igen magas színvonalon áll, a filozófiai kevésbé. De még az orvosi fakultáson is több klinika hiányzik. (Orr- és fülklinika, idegklinika, dermatologia.)

Az a jelenség, hogy az egyetem hallgatói különböző előképzettségűek, az amerikai egyetemek egyik jellemvonása.

A híres newyorki Columbia-egyetem 48,000 hallgatója közül 12,000 valódi egyetemi hallgató, de még ezek közül is 8000 nem egyetemi oktatásra való szakmákkal foglalkozik, s a 2800 előadó közül is 1000 népfőiskolai és házi tanfolyam előadó. A chicagói egyetemnek 30,000 tanítványa közül csak 4000 kvalifikált egyetemi hallgató.

Az úgynevezett főiskolai hallgatók összes száma a 120 millió lakosú Egyesült-Államokban egymillió, de ezek közül legfeljebb 100,000 éri el az egyetemi hallgató színvonalát.

Az egyetemi hallgatóság ezen felhigulása összefüggésben van avval, hogy az egyetemek vagyonának, jövedelmének forrása a társadalom. Az egyetemek vagyonát 2400 millió dollárra becsülik, könyvtárak, laboratóriumok értéke ezen felül 250 millió, az épületek értéke 1300 millió. Bevételeiket 1150 millió dollárra becsülik, nem számítva a magas tandíjakat.

A Harvard-egyetem évi költségvetése 10 millió dollár, a Columbia-egyetemé szintén 10 millió dollár.

Ezen nagy összegek megszerzése érdekében a legtöbb egyetem nem idegenkedik a reklámtól sem, s ez nem egyszer visszatetsző módon történik.

Még nagyobb baj, hogy, ugyancsak anyagi okokból, sok egyetemre olyan tárgyak is bejutnak, melyek nem oda valók (főzés, reklámozás stb.), s olyan témákról írnak értekezéseket, amelyek az egyetem méltóságához nem valók. Flexner meglepő példákat említ. Így az elemi iskolák pedellusa feladatainak analízise, a mosogatás idejéről és módjáról. Ugyancsak különböző a tanulók és tanárok színvonala és pedig gazdasági szempontokból.

A tanárok fizetése a legtöbb helyen elégtelen. A sport túltengése is hátrányos az egyetemi munkára, a sporttanítókat jobban fizetik, mint az egyetemi tanárokat.

Viszont kétségtelen, hogy egyes laboratóriumokban intenzív tudományos munka folyik s a tanárok között ideális gondolkodású tudósok vannak.

A nagy disparitás egyik forrása a tanulmányi rendszer. Amerikában a nyolcéves elemi iskolai tanulás után a négyéves high-schoolba jutnak, onnan a college-ekbe, ezen tanulmány végén van a baccalaureatus, mely megfelel a mi érettségi vizsgálatunknak. De olyan típus is van, melyre hat elemi osztály után három junior s három senior high-school következik. A college-ek egy része az egyetemekkel kapcsolatos, így a középiskolai és főiskolai képzés összekeveredik. A tanulás mindezekből az, hogy az egyetemnek meg kell tartania magas tudományos jellegét, különben nem tudja azt a feladatát teljesíteni, hogy a nemzetnek intellektuális elitet képezzen.

Más alkalommal ismertettem a francia egyetemek múltját: a középkori egyetemek elsorvadását, a forradalom által tett intézkedéseket, a szakiskolai rendszer megszervezését, Napoleon császári egyetemét, mely magában foglalta az oktatás valamennyi ágát, a restaurációt, a második császárság felső oktatásának vergődését, s végül a harmadik köztársaság alatt az egyetemek újjászületését.

Most egy vidéki egyetemmel, a lyonival szándékozom foglalkozni. A lyoni egyetem Victor Cousin programjának megvalósítása. Cousin óhaja az volt, hogy néhány vidéki városban életerős szellemi központot teremtsen, melyek a vidék világítótornyai legyenek.

Victor Cousin ezen elgondolásának nálunk gr. Klebelsberg egyik legmarkánsabb képviselője volt. Becker, Poroszország volt kultuszminisztere, nagy elismeréssel emlékezett meg e programról.

Cousin eszméjét Franciaországban az 1896. évi törvény valósította meg. A törvényt Léon Bourgeois készítette elő, Poincaré nyújtotta be, de a törvényhozás előtt már Combes képviselte. A miniszterek gyorsan változtak, de nem változott az irányzat, melynek tulajdonképeni mozgatója, mint Directeur de l'enseignement supérieur, Liard volt. Bámulatos, hogy Condorcet 1796-ban kidolgozott programja, mely az oktatást állami feladattá proklamálta, hogyan érvényesült a legkülönbözőbb állami formák alatt. Csakhogy míg Napoleon s utána a restaurációk az egyetemeket az államhatalom szolgájává tették, s azt akarták, hogy az egyetemi tanárok a középiskolai tanárokkal és elemi iskolai tanárokkal egy regimentben masírozzanak, addig a harmadik köztársaság a felsőoktatást felszabadította, az egyetemből jogi személyeket alkotott, az oktatás berendezésére szabad mozgást engedett, a tanszékek betöltésére nagy befolyást, az oktatást teljesen szabaddá tette, a tanulási szabadságot biztosította, az individuális fejlődésnek tág teret adott, de megtartotta befolyását a kvalifikációkra. Az egyetemi oktatást decentralizálta, de Párizs suprematiáját biztosítja.

Az 1896. évi egyetemi törvény már készen találta Lyonban az egyetem elemeit: az egyes fakultásokat, melyek

1885 óta együtt működtek. Amit Guizot 1833-ban és Victor Cousin 1848-ban kívánt, hogy egyes nagy vidéki városokban kulturális centrumok keletkezzenek, az Lyonban legkönnyebben és leggyorsabban megvalósulhatott, mert az erőteljes tudományos élet előfeltételei adva voltak. A kedvező geográfiai fekvés, a két hatalmas folyó, a virágzó ipar és kereskedelem az egyetemnek anyagi prosperitást biztosított, viszont az egyetem tudományos eredményeivel bőségesen viszonzozza, meghálálja az anyagi segítséget. A kereskedelmi kamara felismerte, hogy a tudományos munka az iparnak megbecsülhetetlen szolgálatot tesz s a kémiai és bakteriológiai intézet hatalmas támogatásával, tanfolyamok, ösztöndíjak létesítésével előmozdította az egyetem munkáját. A lyoni polgárság nem felejtette el, hogy Pasteur a selyemiparnak, a sörfőzésnek, bortermelésnek s a mezőgazdaságnak milyen nagy szolgálatokat tett, és pedig teljesen önzetlenül, mert amikor az ipar és mezőgazdaság (tyúkkolera) érdekében megbecsülhetetlen jelentőségű problémákat megoldotta, visszatért a kémiai laboratóriumba és semmiféle kapcsolatban nem maradt a vállalatokkal. Ha csak azt nem tekintjük kapcsolatnak, hogy amikor Pasteur az edinburghi egyetem jubileumára mint Franciaország képviselője Skóciába utazott, egy angol sörgyáros háládatosságból külön szalonkocsit bocsájtott rendelkezésére.

Lyon dicsőségére szolgál, hogy sohasem akarta az egyetemet anyagi boldogulásának szolgájává tenni, s Liard joggal fejezte ki az egyetem s a közoktatásügyi kormányzat háláját azért a tiszteletért s megbecsülésért, melyben a tudomány Lyon ipari és kereskedelmi testületei részéről részesült.

Ehrhard, a lyoni egyetem történetírója, helyesen utal arra, hogy Lyonban a tudomány és művészet tisztelete hagyományos, mert már a római Lugdunum híres volt könyvszeretetről, az ékesszólás pályázatairól. A kereszténység, majd a renaissance meleg otthont talált s a nyomdaipar hatalmasan felvirágozott, úgyhogy amikor 1548-ban II. Henrik Lyonba nagy ünnepély keretében bevonult, 413 nyomdász díszes öltözékben vett részt a menetben. Az Académie des Sciences et Lettres tagjai sorában tisztelhetette a párizsi hal-

hatatlanok egész sorát. Chateaubriand, Madame Récamier lyoni tartózkodása emlékezetes.

A milieu igazán alkalmas volt az egyetem számára. Csakhamar megalakult a Société des Amis de l'Université de Lyon, mely az egyetem állandó hűséges és gondos pártfogója. Laboratóriumok létesítésével, kiadványok támogatásával erősítette az egyetemet. Az adományok márványtábláján bankárok, egyházi férfiak, katonák, politikusok sorakoznak egymásután.

A társadalom segítségét kiegészíti a törvényhatóságok támogatása. A város polgármesterei között egyetemi tanárokat találunk, kik olyan nagy szolgálatot tettek városuknak, hogy emléküket szobrok örökítik meg. Gailleton, Angagneur orvosprofesszor volt! Herriot pedig a filozófiai fakultásból lett Lyon polgármestere, a Rhône szenátora és Franciaország előbbi és jövőendő miniszterelnöke!

A lyoni egyetem kiadásait első sorban maga az állam fedezi, de saját magának is vannak jövedelmei, amennyiben a tandíjak az egyetemeket illetik. Lyon városa a legnagyobb bőkezűséggel gondoskodik egyeteméről.

Az egyetem szervezete annyiban különbözik a mienktől, hogy a tanács elnöke az állam képviselője, az állandó Rector; abban hasonlít, hogy tagjai választott dékánok, de kívülök minden fakultást két delegátus képvisel. Ez az eredeti Thunféle, nálunk most is érvényes rendeletből hiányzott, viszont az osztrák 1873-i törvény ezen bölcs kiegészítést megtette. E tanácsnak igen kiterjedt hatásköre van anyagiakban és tanulmányi ügyekben, s ez lehetővé teszi a kezdeményezést is: így tanfolyamokat és előadásokat szervez, ezek között katonatisztek számára külön előadássorozatokat. Nagyon fontos tevékenysége az intézetek létesítése. Ezek között első helyen áll a hatalmas vegytani intézet, mely az állam, a város és a megye anyagi támogatásából épült fel. Az *Annales de l'Université*, az egyetem tartalmas folyóirata, az egyes fakultások együttműködését szolgálja. Az egyetem tanácsa nagy súlyt helyez arra, hogy a külföldi kapcsolatokat ápolja. A kongresszusokon, jubileumokon képviselteti magát, csere-tanárokat küld Észak- és Dél-Amerikába s különös gonddal

ápolja a Keletet. Athénben, Szíriában a francia kultúrát képviselő intézményeket létesített s a Levante ifjúságát tervszerűen igyekezett Lyonba irányítani. Az orvosi fakultás dékánja, Lépine, a budapesti egyetemmel való kapcsolatot megerősítette ama beszédével, mellyel Semmelweis érdemét méltatta. Az egyetemi tanács ezen munkásságának hathatós támogatója az egyetem Rectora. Nem adminisztratív kerékkötő, hanem az egyetemi érdekek érdemtelen támogatója. Hogy ez mit jelent, azt Liard párizsi rectora örökké emlékeztetessé teszi.

Az 1913/14-i iskolai évben a lyoni kiállítás alkalmat adott arra, hogy az egyetem tanulságot tegyen fejlettségéről. Ekkor már Párizs után legnépesebb egyetem volt. Négy fakultásán 76 rendes tanár, 10 rk. tanár, 42 agrégés, 32 előadó tanár tanított. (1932-ben 86 professzor, 51 agrégés, 30 előadó.)

A háború az egyetemi életet megzavarta, de a békekötés óta ismét erőteljesebben lüktet. A nélkül, hogy Franciaország egysége szenvedne, a lyoni egyetem erőteljesen fejlődik. Lyon városa 30 épületben 1500 ágvas kórházat épített, melyben a 13 egyetemi klinika számára 930 ágy szolgál. Az orvosi fakultás teoretikus intézetei hatalmas épületben, a kórház szomszédságában nyertek elhelyezést. Ez utóbbi építkezés fedezésére a Rockefeller-alapítvány 41 millió francia frankot adott, az állam 12 milliót, az egyetem 3 milliót. A rendelkezésre álló 56 millióból 4900 □ méter területen H-alakú, egyszerű, hatemeletes épületsoport létesült. A helyiségek száma 624, az ablakoké 1204. A könyvtár 300,000 kötet befogadására szolgál s a tanulóknak a legtökéletesebb módon rendelkezésére áll. Az épület külseje egyszerű, bejárata ennek ellenére monumentális, felszerelése tökéletes. Az ápolónői iskola internátusa s a közegészségi intézet épülőben.

*

Igen érdekes a Cité Universitaire, a párizsi egyetem diákvárosa.

Alexandre Deutsch petroleum-iparos fia, Emil Deutsch de la Meurthe, tíz évvel ezelőtt 10 millió aranyfrankot, mai értékében kb. 50 millió francia frankot ajánlott fel 300 francia

tanuló internátusa számára, mely kertben, egészséges helyen legyen elhelyezve. André Honorat, akkori közoktatásügyi miniszter, az eszmét felkarolta s már akkor kijelentette, hogy a diákvárosnak ne 300, hanem 3000 lakója legyen. Ugyanakkor merült fel az a gondolat, hogy a diákvárosban a külföldi tanulók számára is létesüljenek otthonok. A francia kamara Honorat bejelentését skepsissel fogadta s a képviselők azt mondták, e gondolat majd száz év múlva valósulhat meg. A legközelebbi kormányválsággal Honorat minisztersége is véget ért, de ő mint a szenátus tagja folytatta munkáját, s a kételkedők nagy csodálkozására a száz évből tíz év lett. Az első lépés volt, hogy Párizs városától a lebontott erődítések helyén az állam 9 hektárt vásárolt, amely területet az egyetemnek ajándékozta, a város még 18 hektárt adott hozzá, David Weill pedig 20 hektárt, csakhamar 40 hektár terület állott rendelkezésre, melyhez a nagy Montsouris-park csatlakozott nagy fáival. E terület a földalatti villamos vasúttal a város közepéből tíz perc alatt elérhető!

A munkálatok gyorsan haladtak s Deutsch de la Meurthe hét kétemeletes pavillonja csakhamar elkészült: öt lakóház, ezekből egy a női hallgatók számára, az olvasótermek, irodák, előadási és zenetermek számára központi épület, úgyszintén egy az élelmezés számára.

A hallgatók havi 175 frankot, kb. 40 pengőt fizetnek lakás, fűtés, világítás, fürdés, kiszolgálásért. Természetesen kedvezményes és díjtalan helyek is rendelkezésre állanak.

A külföldiek pavillonjai közül először Kanada követének buzgóságából és Wilson szenátor bőkezűségéből a kanadai tanulók háza készült el, ezt követte a belgák háza, mely Biermans és felesége 12 milliós alapítványából épült. Az alapító hollandi születésű, később Kanadában telepedett le, de Belgiumban tanult s felesége is belga. Ösztöndíjakra még külön nyolc milliós alapítványt tettek.

Argentína és Japán pavillonjai ugyancsak magánszemélyek adományából épültek. Dr. és Mrs. Homer Gage az Egyesült-Államok háza számára 10 milliót gyűjtöttek Amerikában.

Nagy-Britannia, Svédország, Indo-Kína és az örmények pavillonjai épülőben.

Egy központi étkező, társalgó, zeneterem, könyvtár, uszoda stb. létesítésére Rockefeller 2 millió dollárt, 51 millió frankot adott s ezenkívül három éven át 60,000, 33,000, 50,000 dollárt a fenntartásra. David Weill 7 millió frankot ösztöndíjakra adott s azt mondta, hogy azok, akik az egyetemi város érdekében idejüket áldozzák, nagyobb elismerésre és hála érdemesek, mint azok, kik pénzt adnak. Weill jó példáját követték, s a törvényhatóságok, vasutak, vállalatok 50,000 frankos alapítványokat tettek az ágyak, illetve a szobák szaporítására, mert az egész telepen a hallgatók mindegyike számára külön szoba áll rendelkezésre. Honorat 3000 tanulóra számított, de csakhamar 8000 lakosú egyetemi város létesül.

E nagy feladat megoldására külön adminisztrációt szerveztek (Fondation Nationale pour le Développement de la Cité Universitaire). Ennek elnöke, feje s lelke Honorat Sénateur.

Deutsch de la Meurthe meghalt, mielőtt eszméje megvalósulását láthatta volna.

A párizsi egyetem ez alapítványnak széles hatáskört biztosított.

A párizsi Cité Universitaire példájára a vidéki egyetemek is létesítettek a tanulók számára internátusokat. Az állami költségvetésben 1929 óta külön tétel van ezen intézetek támogatására. Az 1931/32. évi költségvetésben 2.700,000 frank, melyből Lyon számára 450,000 frank van előirányozva. További 6 millió frank süükségszerinti felosztásra.

*

Az egyetemek törzse ma is szilárdan áll ; az élet viharai e hatalmas tölgyek ágait is letördelik, de magát a törzset nem tudják megingatni, két erős gyökér táplálja, az egyik az oktatás, a másik a tudományos munka.

A búvárkodás és oktatás egysége ad az egyetem fájának életerőt. Aki ezek egyikét gyöngíti vagy elvágja, az elorvasztja a törzset ; oly igazság, mely ma már a kultúrnemzetek köztudatába mélyen bevésődött. A tudományos akadémiák, a múzeumok nem vetélytársai, hanem kiegészítői. Ez

nem kétséges. Az egységes felfogást némileg megzavarta a kutató-intézetek létesítése. Pedig már Humboldt megmondotta s Harnack bebizonyította, hogy a kutató-intézetek sem konkurrencsei az egyetemnek, hanem támogatói.

Amerikában és Angliában már régen voltak olyan intézmények, melyek a tudósnak zavartalan búvárkodásra adnak alkalmat, Franciaországban a Pasteur-intézet képviseli e típust, Németországban a berlini egyetem százéves jubileuma alkalmából alakult meg a Kaiser Wilhelm Gesellschaft, mely a kutató-intézetek egész sorát létesítette. Nálunk a tihanyi biológiai intézet jóformán az egyedüli. Már a Természettudományi Kongresszus alkalmából azon meggyőződésnek adtam kifejezést, hogy a mi viszonyaink között a kutató-intézeteknek az egyetemekkel szerves kapcsolatban kell maradniok. Ma erre még inkább szükség van, mint valaha. A kutató-intézet az egyetem tanszéki segédszemélyzetének s a fiatal tudományos gárdának zavartalan munkahelyet nyújt, de egyszersmind a tanári állások betöltésére is előkészíti őket. E kölcsönhatás eredményei áldásosak.

Az egyetem nem mondhat le a tudományos búvárkodásról, viszont a kutató-intézet nevel és tanít, mire igen érdekes jelenség, hogy a Kaiser Wilhelm Gesellschaft dahlemi intézetei számára a Harnack-Hausban két előadótermet is berendeztek.

Az oktatás és búvárkodás egységét Németországban a legnagyobb konvulziók sem tudták megbontani. A különböző irányú és felfogású kormányok nem is akarták. A német nemzet az egyetemeket, amint Becker volt porosz kultusz-miniszter helyesen mondta, Gralsburgoknak tekintette, melyekhez mindenkinek levett kalappal, oldott saruval kell közeledni. S ha olykor elő is fordult, hogy egyik-másik eltévelyedett e tradíciót megsértette, a megtorlás, a visszautasítás oly erőteljes volt, hogy az egyetemek tekintélye csak növekedett. Ismeretes, hogy Wundt, a nagy német filozófus, az egyetemek harmadik feladatául az ismeretek széles körökre való kiterjesztését jelölte meg. Angliában s Amerikában, sőt Franciaországban ez már rég így volt. Az amerikai és angol University extension nagy tömegekre terjedt ki, de ennek kinövései is jelentkeztek. Szerencsésebb

forma a Collège de France előadásai ; nálunk sokáig a Szabadlíceum töltötte be e feladatot, majd a népszerű főiskolai tanfolyamok intézménye, újabban a Szabadegyetem. Magam is annakidején a Wekerle Sándor, Berzeviczy Albert és Földes Béla elnöklésével működő bizottságokban résztvettem s arra a meggyőződésre jutottam, hogy ezen előadások nem hozhatók szoros kapcsolatba az egyetemmel, legfeljebb perszonális únióról lehet szó s nem reálisról.

Az egyetem, amint kissé nyersen kifejezték, nem lehet mindenes.

Az még nem antidemokratikus, ha az egyetem a szellemi intelligencia elite-jének nevelője s tanítója marad, csak arról kell gondoskodni, hogy az igazi tehetség előtt, bármilyen társadalmi osztályból való is, ne legyen elzárva a magasabb kiképzés. Érdekes és tanulságos, hogy az egyetem hétszáz éven át főleg ezt a feladatot tölti be. Ez nem véletlen, hanem azt mutatja, hogy ebben van lényege. A háború befejezte óta sokat beszéltek s írtak az egyetemek modernizálásáról, de minden egészséges reformtörekvés kiindulópontja és végkövetkeztetése, hogy az egyetem a nemzet elite-jének műhelye, műterme. Hogy ilyen kiképzésre nem mindenki alkalmas, az kétségtelen.

A háború után erősödő demokratikus felfogás szívesen látta, hogy mennél többen szerezzenek főiskolai képzettséget. Ennek a felfogásnak következménye, hogy az egyetemekre a klasszikus gimnáziumon kívül fokozatosan a többi középiskolák tanulóit is beengedték. Ugyancsak a demokratikus irányzat következménye, hogy a legalsóbb társadalmi osztályok is igyekeztek gyermekeiket a főiskolákra beíratni.

Franciaországban ez irányzatot még avval is erősítették, hogy a középiskolai oktatást ingyenessé tették. Az volt az elgondolás, hogy az utat a tehetségesek számára szabaddá kell tenni. Éppen Franciaország legfényesebb tehetségei között többen voltak és vannak, kik a legalacsonyabb társadalmi osztály gyermekei. A középfokú oktatás részleges ingyenessé tételének az volt az eredménye, hogy 16,000 új tanuló helyett 22,000 jelentkezett. Ez 37 % emelkedést jelentett. A magasabb osztályokba 42,000 helyett 73,452; ha ez így halad,

akkor 1940-ben háromszor annyi lesz, mint 1910-ben, a nélkül, hogy a lakosság száma lényegesen emelkednék. Az osztályok túltömöttek lesznek s az egyetemek tökéletlen képzettségű hallgatókat kapnak. Az ingyenes oktatás szelekció nélkül az iskolákat alkalmatlan elemekkel árasztja el.

Csakhamar a reakció kezd tért hódítani. A szellemi arisztokráciát az elproletariasodástól féltik. A nagy felhígulás az egyetemi oktatást leszállítja. Ezért mindenféle rendszabályokat léptetnek életbe, melyek az egyetemre való beíratkozást gátolják. Mindkét irányzat nagy heveséggel védi igazát. Ez érthető. De az már teljesen érthetetlen, hogy azok, kik a szellemi proletariátus ellen küzdenek, s az egyetemi és főiskolai oktatást szűkebb mederbe akarják szorítani, ugyanakkor félszegyekkel az egyetemekre csábítják az alkalmatlan ifjúságot is. Vagy ki kell tárnai az egyetem kapuját s szabadjára engedni a tehetség érvényesülését, vagy ha korlátozni akarjuk az egyetemi hallgatók számát, akkor a kedvezményeket kizárólagosan a tehetségesek és szorgalmasok számára kell fenntartani. De hogy történjék a szelekció? E tekintetben még nagy a nézetek eltérése. Amerikában a legkülönbözőbb módon kísérleteznek a kiválasztás helyességének biztosítására: *a)* a college maga vizsgálja meg a jelentkező előképzettségét, *b)* intercollegiális vizsgálat, amelyet különböző collegek képviselőiből alakított bizottság előtt kell letenni, *c)* a high-schoolok bizonyítványai alapján, *d)* ezenkívül pszichológiai vizsgálatok útján akarják a jelentkezők javát kiválasztani.

A felvetteket pedig csoportokban óhajtják tanítani, hogy így a legjavának oktatását ne zavarják a kevésbé tehetségesek. Az ilyen decentralizált oktatás nagy oktató személyzetet kíván, ami nagyon költséges. 200 college-ben folyamatban van.

Nálunk a gyakorlat a háború előtt az volt, hogy az érettségi bizonyítvány jogosít a felső iskolai studiumra. A tapasztalat azt mutatja, hogy az érettségi bizonyítvány még nem föltétlen biztosíték arra, hogy az illető felsőiskolai studiumra alkalmas. Ha a felvétel csak a jeles és jó érettekre korlátozódna, már több volna a garancia, gondos megfigyelésem

ugyanis arra a meggyőződésre vezetett, hogy az elégségesen érettek, helyesebben azok, akiknek a legtöbb tárgyból elégséges eredményük van, a főiskolákon sem állják meg helyüket. Természetesen akadnak elégségesek, sőt bukottak is, kik később kitűnő eredményt érnek el, de ezek kivételek.

Másik eshetőség a felvételi vizsgálat, ezt egyes külföldi egyetemek behozták. Ez annyit jelent, hogy az egyetem maga választja ki tanítványait. E módszernek nagy nehézsége a jelentkezők nagy száma s a kiválasztásra illetékesek aránylag kis száma. A tanulók száma emelkedőben, a tanszékek száma apadóban. A tanszéki segédszemélyzet létszámát is folyton apasztják. Az is bizonyos, hogy a felvételi vizsgálat cenzorai nem ismerik úgy a jelentkezőket, mint a középiskolai tanárok s a téves megítélés gyakoribb. Ilyen körülmények között a felvételek korlátozásának legfeljebb azokra kellene szorítkozni, akiknek érettségi bizonyítványában a tárgyak túlnyomó része csak elégséges érdemjelzést mutat, vagy akik testileg alkalmatlanok. Az igazi rostának az első év végén kell megtörténni. De ekkor szigorúan és igazságosan. A nemzet érdeke, a lakosság érdeke, az egyén érdeke ellen valóságos merénylet, hogy azok, kik főiskolára szellemi képességeik vagy testalkatuk folytán nem valók, 4—5—6 s több évet egyetemen töltsenek s tanulmányaik végén bizonyuljanak alkalmatlanoknak.

Ma más rendszabályokra nincs is szükség. Kovács Alajos statisztikája szerint 1934, 1935-ben jelentékenyen megapad az érettségítettek száma.

A diplomások számarányának alakulása (Kovács Alajos szerint):

Év:	Elve született fiúk száma:	Megfelelő iskolai év:	A középiskola első osztályába járó fiú tanulók száma:	Érettségít tett, vagy fog tenni:
1914:	139.405	1924/25:	10.122	1931/32: 5.465
1915:	96.871	1925/26:	8.984	1932/33: 4.851
1916:	69.889	1926/27:	7.515	1933/34: 4.058
1917:	67.632	1927/28:	6.870	1934/35: 3.710
1918:	66.633	1928/29:	6.966	1935/36: 3.762
1919:	113.064	1929/30:	8.120	1936/37: 4.385
1920:	129.468	1930/31:	10.091	1937/38: 5.449

Ez a 2—3 év elégséges lesz arra, hogy eldőljön sorsunk s ehhez kell majd mérnünk a többi rendszabályokat.

Szily Kálmán a Tisza István-társaskörben tartott előadásában kifejtette, hogy az erő a tömeg és sebesség szorzata; ez annyit jelent, hogy a tömeg kisebb voltát a sebességgel lehet pótolni. A szellemi életre alkalmazva más alkalommal azt mondotta, hogy kevesebb egyén nagyobb teljesítményekkel pótolhatja a tömeg hiányát. Becker, Poroszország volt kultuszminisztere, megtisztelően azt mondotta: bámulatos, hogy a kis Magyarország olyan sok talentumot produkál. Nekünk azonban vigyáznunk kell, hogy az aránylag kis számú lakosság talentumait ne pazaroljuk el, ne veszítsük el, ne tapossuk el. Ezért a most bekövetkező néhány évi közbeeső időt a legnagyobb gondossággal kell kihasználnunk arra, hogy a szelekció legjobb módszerét megállapítsuk.

Ha azonban arra akarunk törekedni, hogy bennünket, mint Tisza István mondotta, nálunk külön generáció váltson fel: akkor nem elég a szelekció, hanem arról is kell gondoskodnunk, hogy a fiatalságnak az egyetem nevelést, ismereteket, műveltséget nyújtson. Hogy ez első sorban a jó tanáron nyugszik, azt Eötvös Loránd már harminc évvel ezelőtt megmondotta. De ma a tanároknak segédekre, könyvekre, laboratóriumi felszerelésre is szüksége van. Ma a felsőbb oktatás drága dolog. Klebelsberg azt mondotta, hogy a kultúra legfelsőbb életformájában üvegházi növény, mely csak akkor fejlődik, ha szeretettel ápolják s arannyal öntözik. Bismarck is azt az utasítást adta a strassburgi egyetem szervezőjének, Roggenbachnak, hogy a tanárokat arannyal árassza el.

A mai gazdasági helyzetben mindenki máson akar takarékoskodni, de a maga jussát követeli. Nagy önuralomra, önbírálatra s áldozatkészségre van szükség, hogy megállapítsuk, mi az elkerülhetetlen szükség.

Ha ez megtörtént, akkor annak életfeltételeit biztosítani kell. Könyvtár könyv nélkül, klinika beteg nélkül, műhely eszköz s gép nélkül nem töltheti be feladatát. A diáksegélyre szükség van, de csak azok számára, kik egyetemi képzésre alkalmasok. Örvendetes, hogy terjed az a felfogás, hogy a diákokthoz, menzák első sorban arra valók, hogy a maga-

sabb műveltséget azok számára is biztosítsák, kiknek erre rátermettségük mellett nincs meg az anyagi erejük. Németországban a diáksegélyeket igyekeznek a Studentenstiftung des Deutschen Volkes szervezetbe egyesíteni, ahol a minőségi kiválasztás, a tehetségek tervszerű támogatása lehetséges. Négymillió márka volt a költségvetése. 11 főiskolán diákotthonokat létesítettek, az építkezésekre $5\frac{1}{2}$ millió márkát költöttek, újabb három millió márka értékben folyamatban van.

A diáksegélyezés koncentrálására Magyary Zoltán tett javaslatot. Szandtner Pál nagy önfeláldozással s nagy sikerrel vezeti a diáksegélyezést.

Oxfordban előbb voltak szegény ösztöndíjasok s azután jelentkeztek a vagyonosok. Később ezek együtt tanultak, együtt étkeztek, együtt sportoltak. Hogy az ilyen nevelésnek a nemzeti egységre nagy hatása van, azt könnyű belátni.

Franciaországban a Cité Universitaire-ek még tovább mennek, mert egyszersmind a különböző államok szellemi együttműködésének tényezői. Minálunk a diáklakások és otthonok decentralizált típusúak. Ezek egyesítése ma nemcsak anyagi okokból, — ez is elég indok — hanem más okokból sem lehetséges. De még a mai viszonyok között is megvalósítható volna egy kultúrház egyetemi hallgatók számára. 1935-ben a budapesti egyetem 300 éves jubileumát üli. Ilyen alkalomból az állam, a város, a társadalom megajándékozza a jubilánst. Sajnos, nagyon le kellett szállítanunk az igényeket, de ez alkalomból azt mégis elvárhatja az egyetem, hogy a fiatalság ez életszükségletét megkapja. Nem internátusokról, nem menzáról van szó, ezek fenntartása a mindennapi élet feladata, hanem olyan házról, melyben könyvtár, olvasószoba, zeneszoba, idegen nyelvek szeminárium, fürdő legyen, tehát a kultúra szükségletei. Nékám Lajos is ezt sürgeti.

A magyar egyetemi ifjúság másik szükséglete a külföldi ösztöndíjak fenntartása.

A Collegium Hungaricumok a magyar ifjúság művelődésének nélkülözhetetlen tényezői. Aki résztvett a bécsi Collegium Hungaricum száz neveltjének összejövételén, az meggyőződhetett arról, hogy e Collegium betölti nagy hiva-

tását. Ugyanezt mondhatom a berliniről is. E kettőt személyesen ismerem, de a rómairól is csak jót hallunk. Kétségtelen, hogy Lábán Antal és Tamedly feladatukat kitűnően töltik be s Farkas Gyula Gragger Róbert örökére méltó.

A külföldi ösztöndíjak száma nagyon csökkent, 160-ról 36-ra.

Az állami külföldi ösztöndíjak száma 1931/32-ben :

Bécs	10	azelőtt	40
Berlin	9	»	30
Róma	9	»	40
Párizs	5	»	20
Anglia	2	»	12
Genf	1	»	2
*			
Törvényhatósági	—	»	15
Fővárosi	3	»	3

Félő, hogy a költségvetésben újabb ösztöndíjak nem állíthatók be. Épen ezért a törvényhatóságnak, a társadalomnak kell pótolni a hiányt. Nyelvi izoláltságunk mellett a külföldi ösztöndíjakra nagy szükség van, s azáltal, hogy most a Collegiumok más nemzetek tagjait is felveszik, a milieu még kedvezőbbé vált. Hogy mit jelent a kis-entente-nak az, hogy vezető emberei külföldön is tanultak, hogy külföldi összeköttetések vannak, nap-nap után látjuk, érezzük. Amikor Titulescut, Politist, Benest, Jorgát stb. a francia egyetemeken tiszteletbeli doktorokká avatják, avval azt mutatják, hogy a francia egyetemek a nemzeti élettel a legszorosabb viszonyban vannak. Különben a fiatalságnak külföldre való küldése nálunk évszázados tradíció.

Becker, Poroszország volt kultuszminisztere, azt mondta : «Es war für ganz Europa dieser Wille zur Kultur imponierend, dieser unerschütterliche Glaube, dass Ungarn nur wieder gross werden könne, wenn die Welt in ihm nicht eine kleine Militärmacht, sondern einen grossen und unentberlichen Kulturfactor zu würdigen lernen würde».

Becker gróf Klebelsberg Kunóról azt ismondotta, hogy Eötvös József és Trefort mellett a háborúban összeomlott Magyarország szellemi restauratora.

Fejtegetéseim végére értem. Nagyon is érzem, hogy azok fogyatékosak és hézagosak, s félek, hogy nagyon kevésbé értem el célomat, mely abban állott, hogy az egyetem egyes problémáit feltárjam, megismertessem. Boldog lennék, ha legalább érdeklődésüket megnyertem. Ha ez érdeklődés az egyetemi élet további tanulmányozására vezet, akkor az egyetemeknek nyert ügyük van. Mert meg fognak győződni arról, hogy az egyetemek, melyek látszólag a tudományos munka zárt várai, a gazdasági élettel a legszorosabb kapcsolatban s kölcsönhatásban vannak, nemcsak azért, hogy az egyetemek nevelik a gazdasági élet irányítóit. Németországban a gyárak, vállalatok, mezőgazdaság élén egyetemen graduáltak állanak s ez az irányzat nálunk is tért hódít. Streseman példája mutatja, hogy a tudományos kvalifikációnak milyen jelentősége van a gazdasági életben, sőt a világpolitikában. De még szembeötlőbb az a haszon, melyet a laboratóriumok tudományos munkája nyújt a gazdasági életnek. A nagyipar ezt jól tudja s elismerésre méltó módon támogatja a Schimanek Emil vezetésével működő Széchenyi Tudományos Társaságot, sőt a lakosság széles körei is megértik e szerepet, ha a gyógyszeriparra gondolnak. Ezen a területen haszna a legközvetlenebb. Elég a salvarsan, az insulin, az aspirin, a vigantol példájára hivatkoznom.

A természettudományok és technikai tudományok szédületes haladásának forrása a laboratórium.

A jog fejlődésének alapjai a szemináriumokban vannak.

A műveltség melegágyai a filozófiai fakultások. Az emberi élet megmentése, az egészség védelme, a halandóság csökkentése, a tuberkulózis, a venereás s a fertőző betegségek ellen való védekezés várai a klinikák s az orvoskari intézetek.

Az egyetemek nem luxus-intézmények, melyek nehéz időkben elhanyagolhatóak, hanem a nemzet életének föltételei, ezekben tanul a jövő nemzedék elite-je, melynek Tisza István kívánsága szerint különbnek kell lenni, mint amilyen a mai generáció.

GRÓSZ EMIL.

A REVÍZIÓRÓL.

A világháborút befejező Párizs-környéki békeszerződések tulajdonképpen nem szerződéses, nem a győzők és legyőzöttek megegyezései, hanem békediktátumok, a győztesek által a legyőzöttekre egyoldalúan ráerőszakolt parancsok, melyeket a legyőzötteknek kényszerhelyzetükben el kellett fogadniuk. Győzők és legyőzöttek nem mint tárgyalófelek szerepeltek a békekonferencián, hanem a legyőzötteknek egyszerűen kihirdették a róluk, de nélkülük egyoldalúlag megállapított kényszerfeltételeket, amelyeket változtatás nélkül kellett elfogadniuk. Az ekkép megállapított békefeltételek igazságtalan és embertelen voltát a gyűlölet akkori légköre magyarázza meg s az évek sikertelen küzdelme után hirtelen előállott győzelem megrészesítő mámore teszi megérthetővé, amely nem a kiengesztelődés fáklyáját, hanem a megtorlás, a bosszúállás pallosát adta a győzők kezébe.

És sajátságosan a bosszúállás és a gyűlölet épen Magyarországgal szemben érlelte meg a legkeményebb és a legkegyetlenebb békefeltételeket, azzal az országgal szemben, amelynek legkevesebb, illetőleg semmi része sem volt a világháború előidőzésében, s melyet csak a szövetségi hűség sodort bele a vészes áradatba. Hogy a győztesek, különösen ami a terület megcsonkítását illeti, valamennyi legyőzött között a legkönyörtelenebbül Magyarországgal bántak el, azt egy-két számadat is igazolja. Németország elvesztette területének 13, lakosságának 10⁰/₀-át, Bulgáriától mind területének, mind lakosságának 8⁰/₀-át vették el, ezzel szemben Magyarországtól elszakították területének 74, lakosságának 64⁰/₀-át s területének csupán 25⁰/₀-át, lakosságának csupán 36⁰/₀-át hagyták meg neki. Románia egymagában 102 ezer négyszögkilométert, tehát jelentékenyen több területet kapott Ma-

gyarország területéből, mint amennyi a megmaradt Csonka-magyarország 93 ezer négyszögkilométer területe. A Magyarország 21 millió lakosából elszakított 13.400,000 lakos közül három és fél millió színmagyar, akik közül mintegy kétmillió a trianoni határok mentén egy nyelvtömbben él a megmaradt csonkaország magyarságával. A magyar fajnak mindössze 66 és fél 0/0-a maradt meg a csonkaországban, 33 és fél 0/0-át akarata ellenére idegen uralmak alá kényszerítették. A Magyarországtól elszakított több mint 10 millió lakosnak (Horvátországot nem értve ide) csak 47 0/0-a fajrokon az illető utódállamokkal, 53 0/0-a pedig az illető utódállamtól idegen, nevezetesen mintegy 35 0/0-a (3 és fél millió) fajmagyar. Csehországához csatoltak 1.702,000 szlovákot és 1.874,000 nem szlovákot, Romániához csatoltak 2.800,000 román és 2.465,000 nem román, Jugoszláviához csatoltak 1.029,000 szerbet és 3.092,000 nem szerbet. Világos ebből a néhány számadatból is, hogy Magyarországtól nemcsak a nemzetiségeket, hanem a népek önrendelkezési jogának durva megsértésével a magyarok teljes egyharmad részét is elszakították, hogy továbbá olyan új államalakulatokat hoztak létre, amelyek sokkal nagyobb mértékben nemzetiségi államok, mint amily mértékben volt Magyarország nemzetiségi állam. Ehhez járul az, hogy a Magyarországtól elszakított lakosságot magasabb kultúrából alacsonyabba taszították. Mesterségesen balkanizálták Magyarországot $\frac{3}{4}$ részét, amely azelőtt a nyugati civilizáció kiegészítő része volt. Ez az egyetemes emberiség vesztesége, nem csupán Magyarországé. A Kárpátoktól övezett ezeréves régi Magyarország a világ legtökéletesebb földrajzi alakulata, amint Reclus, a nagy francia földrajztudós annakidején megállapította. Nagyszerű gazdasági egység is volt a régi Magyarország. A földarabolás következtében nemcsak Csonkamagyarország vált gazdaságilag életképtelenné, hanem a csonkaországban megmaradt részek, valamint a Magyarországtól elszakított részek lakosságának egyaránt elszegényedés lett az osztályrésze a régi jómód és fejlődés helyett.

Hogy ekkora igazságtalanságok megtörténhettek, csak az teszi magyarázhatóvá, hogy a béketárgyalások kifáradt politikusait, akik különben is a német kérdés elintézésével

feladatukat lényegében már megoldottnak tekintették, az utódállamok képviselői hamis adatokkal félrevezették. Ezek a politikusok vizsgálat nélkül elfogadták az utódállamok megbízottainak minden állítását és minden követelését, míg a magyar jegyzékeket még elolvasásra sem igen méltatták.

A trianoni békediktátumnak megtorlás, bosszúállás és büntetés jellege van. Ennek az elbánásnak indokául két vádat állítottak előtérbe. Egyik a háborús bűnösség vádja. A kényszer nyomása alatt Magyarország kénytelen volt ugyan a trianoni békefeltételeknek Magyarország bűnösségére vonatkozó megállapítását elfogadni, mert hiszen e nélkül nem juthatott a békéhez, azóta azonban megcáfolhatatlan történelmi hitelességgel megállapított, — s ezt tudja ma már minden iskolás gyermek — hogy Magyarországnak a háború kitörése idejében volt felelős államférfia, a később hazájáért mártírhalált halt gróf Tisza István miniszterelnök minden emberileg lehető elkövetett a háború megakadályozására, s akkor is, midőn minden erőfeszítése ellenére a háborút megakadályozni nem sikerült, az uralkodó elnöklete alatt tartott osztrák-magyar közös minisztertanácsot annak az elhatározására bírta rá, hogy az osztrák-magyar-monarchia terület foglalni nem fog, mert a háborúban nem hódítás a célja, csupán elégtételt kíván szerezni a trónörökösnek egy balkán állam részéről hivatalosan lehetővé tett és előmozdított meggyilkoltatása miatt.

A másik az a vád, hogy Magyarország a multban elnyomta nemzetiségeit. Ez a vád is alaptalan, mert Magyarország nemzetiségeit, melyek annakidején a hódító törököktől üldöztetve menekültek Magyarországra, ahol vendégszerető otthonra találtak, századokon keresztül testvérek gyanánt tekintette és önként, minden nyomás nélkül sokkal értékesebb, sokkal kiterjedtebb jogokat biztosított nekik a törvényben is, de a gyakorlati életben is, mint aminők azok a jogok, melyeket a világháború után az utódállamok a főhatalmak erőszakolása folytán nemzeti kisebbségeiknek papíron biztosítottak, de az életben lábbal tipornak.

Erre a két hamis vádra van felépítve a trianoni büntető ítélet és az abban Magyarországra szabott vérfagyalóan ke-

gyetlen büntetések. Megdőlt az alap, mint kártyavárnak kell tehát összeomlania a reáépített trianoni börtönnek is.

A trianoni ítélet szörnyű igazságtalanságait még súlyosabbá teszik a visszaélések, amelyek a trianoni szerződés és az ezzel kapcsolatos kisebbségi szerződések végrehajtása körül folynak. Amíg ugyanis az utódállamok a szerződések nekik kedvező rendelkezéseit kegyetlen szigorúsággal alkalmazzák, azt az egynéhány rendelkezést, amely a magyarságnak is biztosít némi jogokat, következetesen lábbal tiporják. Így nem tartják meg a kisebbségi szerződéseknek egyetlen pontját sem, hanem könnyörtelenül elnyomják kisebbségeiket, első sorban a magyar kisebbséget. Így a magyar kisebbséghez tartozókat birtokaikból agrárreform címén erőszakosan kiforgatják, a nyelvhasználat körül nekik biztosított jogoktól megfosztják, iskoláikat bezárják, avagy elnemzetlenítik, őket hivatalaikból elmozdítják, fizetésüket, nyugdíjukat elvonják, még a szabad életfoglalkozásokban — orvosi, ügyvédi, mérnöki gyakorlatban — is akadályozzák, az anyaországban élő fajtestvéreikkel való szellemi és kulturális érintkezésüket lehetetlenné teszik, magyar nyomtatott betűt a trianoni határon át nem eresztenek, sőt az esetek sokaságában a kisebbségekhez tartozóknak még odavaló állampolgárságát sem ismerik el és őket seregestül kiüldözik. A kisebbségi sérelmek körében nagyjelentőségű és egyenesen szerződésszegés az a visszaélés, hogy sem a székelyek és szászok a nekik megígért helyi autonómiát, sem a ruthének a nekik megígért országos autonómiát nem kapták meg. Mindezekkel a visszaélésekkel szemben a nemzetek szövetségének tanácsa, amely a kisebbségi jogok őrének és a kisebbségek hivatott védőjének szerepét elvállalta, semmi hatályos védelmet nem nyújt, sőt a teljesen értéktelen kisebbségi eljárás szabályainak merev alkalmazásával a kisebbségeket a sérelmeik orvoslására hivatott nemzetközi fórumok elé való jutás lehetőségétől is elzárja.

De lehetetlen rá nem mutatni arra a visszaélésre is, melynek áldozata Magyarország a lefegyverzés terén. Hiába van ugyanis megígérve a trianoni szerződésben és a nemzetek szövetsége paktumában (8. cikk), hogy az összes államok és nemzetek arányosan és egyenlően le fognak szerelni addig a

legalacsonyabb mértékig, amely még lehetővé teszi a külső támadás ellen való védelmet. Amíg ugyanis minket a paktumban jelzett legalacsonyabb mértéken alul fegyvereztek le, amennyiben nekünk csak annyi fegyveres erőt engedélyeztek, amennyi a belső rend és biztonság fenntartására is alig elégséges, külellenség ellen azonban egyetlen katonánk, egyetlen fegyverünk sincs, addig ezzel szemben a volt győztesek szabadon fegyverkeznek tovább, úgyhogy felfegyverzettségük most sokkal nagyobb méretű, mint volt a világháború előtt. Hogy egyetlen példát említsek, a Magyarországot körülölelő három utódállam hadereje Magyarország fegyveres erejének tizenháromszorosa, és, ha mozgósítanak, egyszerre a mi fegyveres erőnk 170-szeresére emelkedik, holott nekünk nem szabad mozgósítanunk, mert az általános védkötelezettséget és tartalékok képzését Trianon megtiltotta nekünk. Ez az eljárás nemcsak a paktumban foglalt köteletség lelkiismeretlen megszegése, hanem az államok egyenlőségének és souverainitásának súlyos megsértése is, természetesen a legyőzöttek rovására.

Az a méreteiben páratlanul álló szörnyűséges gazdasági világválság is, mely most dúl, első sorban a rossz, esztelen és igazságtalan békeszerződések következménye. Ezek szaggatták szét az egységes nagy gazdasági területeket, aminő pl. az osztrák-magyar monarchia volt, és tettek helyükbe gazdaságilag életképtelen kis államokat, szétaprózott gazdasági területeket, amelyeket a békeszerződések igazságtalanságai és erőszakosságai egymástól való oktalan elzárkózásra kényszerítettek, indokolatlan autarchiába kergettek bele. Ez az oktalan elzárkózás és egymás meg nem értése lehetetlenné teszi a mezőgazdasági termények és ipari cikkek szabad kicserélését, a javaknak azt a jótékony forgalmát, amely egyedül képes a gazdasági jólét alapjait megvetni s a gazdasági továbbfejlődést biztosítani.

Megértés, a lelkek békéje nélkül lehetetlen ebből a politikai és gazdasági zűrzavarból kimenekedni, a lelkek békéjét pedig egyesegyedül a békeszerződések igazságtalanságainak kiküszöbölése, a békés és megértő revízió teremtheti meg.

A revízió követelésére nekünk különben is magában a

trianoni szerződésben gyökerező szilárd nemzetközi jogi alapunk van. Ugyanis mind a trianoni szerződésnek, mind a nemzetek szövetsége paktumának 19. cikke szerint két esetben van helye a nemzetközi szerződések felülvizsgálásának. Az egyik eset az, ha olyan nemzetközi viszonyok forognak fenn, melyeknek fenntartása a békét veszélyeztetné. Főlősleges bizonyítani, mert köztudomású, hogy Közép-Európában a nemzetközi viszonyok olyanok, hogy a legkomolyabban veszélyeztetik a békét. Olyan világtrend van rákényszerítve Közép-Európára, mely igazságtalan, s amely a népek önrendelkezési jogának lábbal tiprásával történt. Már pedig, ha a lelkek elégedetlenek, sohasem tudhatjuk, mikor és hol pattan ki az a szikra, amely lángbaborítja a felhalmozott gyúanyagot és lehetetlenné teszi a békés megoldást. A másik ok, melynek fennforgása esetén a nemzetközi szerződések revíziójának van helye, az, ha a fennálló nemzetközi szerződések tarthatatlanoknak bizonyultak. Már pedig, ha van a világon tarthatatlan szerződés, a trianoni diktátum bizonyára ilyen, nemcsak azért, mert hazugságokon, erőszakon és igazságtalanságokon épült fel, hanem főleg azért, mert az utódállamok lábbal tiporják annak azokat a rendelkezéseit, melyek nekünk is biztosítanak némi jogokat. Nem miattunk vált tarthatatlanná a trianoni szerződés, mi ugyanis a történelemben páratlan béketűréssel és alkalmazkodással hordozzuk Trianon minden keresztjét vállainkon, mert aláírtuk ezt a szerződést, ennél fogva bármily fájdalmas legyen is, megtartjuk azt mindaddig, amíg törvényes úton meg nem változtatható. De az úgynevezett «győztesek», az utódállamok szegik meg nyíltan a trianoni szerződést, ők teszik azt tarthatatlanná, tehát az ő eljárásukból következik a legegyszerűbb okfejtéssel a revízió szükségességének.

Egyébiránt az a körülmény, hogy a főhatalmaknak azok az államférfiai, akik a trianoni szerződést tervezték, voltaképp megtevesztés áldozatai voltak és megtevesztés alapján hozták meg azt a könyörtelen büntető ítéletet, egymagában is sürgetően követeli az eljárás újrafelvételét és a szerződésnek igazságos alapokra helyezését. Az újrafelvételi eljárás során két nagy elvet : a nemzetiségi elvet és a népek önrendelkezési

jogának elvét kell szigorúan szem előtt tartani. A nemzetiségi elv alapján a trianoni határ mentén köröskörül tisztán magyarok által lakott területeket, melyek elszakítása a népjogok flagrâns megsértése volt, minden további lépés nélkül vissza kell adni Magyarországnak, a távolabbbfekvő vegyes nemzetiségű területeken pedig a népek önrendelkezési joga alapján, semleges ellenőrzés alatt meg kell tartani azt a népszavazást, melyet annakidején hiába sürgetett a magyar békeküldöttség, és ennek a népszavazásnak döntése alapján kell végleg határozni az illető területek hovatartozásáról. Magyarország megnyugvással tekint a népszavazás elé, — feltéve, hogy az pártatlan ellenőrzés mellett megy végbe — mert hiszen tőlünk elszakított másajkú testvéreink is bőséges tapasztalatokat szerezhettek a háború óta elmúlt másfél évtized alatt arról, hogy a Duna—Tiszamedencében a Kárpátokon innen lakó népelemek a földrajzi, történelmi és gazdasági összekötőkapcsoknak oly tömegével vannak egymáshoz fűzve, hogy csak közös államéletben találhatják meg boldogulásukat, még pedig annál inkább, mert Magyarország, amely mindig testvérként bánt nem magyarajkú népességével, készséggel hajlandó a békés és megértő együttélés biztosítéka gyanánt széleskörű autonómiával felruházni nemzetiségeit.

A revíziós mozgalom mind nagyobb hullámokat vet, amióta oszlóban van az a köd, amely a békeszerződések létrejöttének körülményeit elfedte a szemek elől, s amióta nyilvánvalókká lettek a félrevezetéseknek, az erőszaknak és igazságtalanságnak azok a tényei, melyek összhatása gyanánt született meg a trianoni diktátum, a XX. század legnagyobb igazságtalansága, amelynek makacs fenntartása lehetetlenné teszi a békés együttélést, igazságos revíziója ellenben a tartós béke legnagyobb biztosítéka.

Magyarország másfél évtized kiábrándító hatásától, az elfogultságából felocsudott és ehhez képest megváltozott világfelfogástól, az egész emberiséget átható békevágytól, mindenekfölött az igazság erejének mindenhatóságától hittel és bizalommal várja a revíziót, s ami vele együttjár : a lelkek megbékélését.

LUKÁCS GYÖRGY.

GRÓF BETHLEN ISTVÁN BESZÉDEI ÉS ÍRÁSAI.

— *Válogatott beszédei.* I—II. kötet. Bpest, Genius 1933. 368, 380 l. —

Az a körülmény, hogy a magyarság a Duna leghatalmasabb völgyében, a keleti népek évezredes országútján alapított hazát, a nélkül, hogy a Kárpátok mēdencéjét, a világ egyik legtökéletesebb földrajzi egységét, egymaga képes lett volna betölteni, kapcsolatban azzal a másik körülménnyel, hogy e letelepedésével három, merőben idegen faj — szláv, germán, latin — ütközőpontjába került, hozta magával, hogy nemzetünknek évszázadról-évszázadra drága véráldozattal kellett fizetnie európai létéért és hogy vesztett háborúi gyakran sodorták a lét és nemlét kérdőjele elé.

Legnagyobb királyaink és államférfiaink azok voltak, akik nemcsak felismerték a magyar sorsot, hanem tudatosan ezt a veszedelmes helyzetet állították országépítő, nemzetfenntartó politikájuk tengelyébe. Kitűnőbb Árpád-házi királyaink rokon-népek betelepítésével igyekeztek gyarapítani nemzetünket, s e munkájuk eredményeként Mátyás alatt hazánk négy és félmillióra felszaporodott lakossága háromnegyed részben magyar volt, mikor a mohácsi vész után előbb a habsburgi és a török birodalmak, majd utóbbinak lehanyaglásával a bécsi politika és a nemzetiségek malomkövei közé került a magyar.

Ebben a nemzetünk felőrlésével fenyegető helyzetben a hajdukat letelepítő Bocskay István, Bethlen Gábor erdélyi fejedelmek és Zrínyi, a költő, az utolsó száz év alatt pedig gr. Széchenyi István, Deák Ferenc és gr. Tisza István voltak azok a nagyjaink, akik izzó fajszeretetükkel, de egyúttal az adott viszonyok higgadt mérlegelésével és csodás jövőbelátással iparkodtak rávezetni a magyarságot a reális politika

egyedül járható útjára. Lelki nagyságuk, bölcsességük, ön-feláldozásuk örök időkre erőforrásai nemzetünknek.

Vajjon ki tudná felindulás nélkül olvasni még ma is Bocskay végrendeletének (1606 dec. 17) e tanítását: «... Meghagyom s írom, szeretettel intvén mind az erdély- és magyarországi híveinket az egymás között való szép egységre, atyafiúi szeretetre az erdélyieket, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt léznek is, el ne szakadjanak. A magyarországiakat, hogy az erdélyieket tőlük el ne taszítsák, tartsák ő atyafiaiknak és ő véreknek, tagoknak... Ha pedig Isten azt adná, hogy a magyar korona Magyarországon magyar kézhez kelne egy koronás királyság alá, úgy az erdélyieket is intjük, nem hogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de sőt segítjék tehetőségek szerint...»

Kit ne rendítene meg a költő Zrínyinek *Az török áfium ellen való orvosság* című művecskéjében e fölajdulása: «Látok egy rettenetes sárkányt, mely méreggel, dühösséggel teli, kapóul az ölében viseli a magyar koronát. Én csaknem mint néma, kinek semmi professzióm a mesterséges szólásra nincsen, felkiáltok mindazáltal, ha kiáltásommal elijeszthetem azt a dühös sárkányt, kiáltván: ne bánts a magyart!... Egyedül legyek-e én őrállód, ki megjelentsem veszedelmedet? Nehéz ugyan a hivatal nekem. De ha az Isten s hazámhoz való szeretet rám tötte, íme kiáltok: hallj meg engem, élő magyar, ihol a veszedelem, ihon az emésztő tűz!»

Avagy akad-e magyar, akit föl ne ráznának Széchenyi prófétaelkének megnyilatkozásai, pl. közülök ez az intése: «Istenért, mi, kik magyarok vagyunk, egymást e pillanatban ne üldözzük, ... fogjunk kezét!»

Elfelejtethnők-e épen ma Deáknak örök igazságot hirdető eme bölcs tanácsát: «Amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges. Túrni fog a nemzet, remélve a szebb jövődöt s bízva ügyének igazságában.»

És végül kit nem döbbsent meg Tiszának Széchenyi

szavaira emlékeztető figyelmeztetése a nemzethez a világháború utolsó évéből? «Most — úgymond — arról van szó, ha valaha, kezét fogjunk nem a mohácsi vész után, hanem a mohácsi vész előtt a magyar nemzet megmentésére.»

Felsorolt államférfiainknak az eseményektől százszorosan igazolt, bár legtöbbször kiáltó szóként elhangzott, meg-rázó tanításaihoz méltóan csatlakozik most az az előszó, melynek kíséretében gr. Bethlen István válogatott beszédei-nek két kötetét a közelmúltban közreadta.

Harminckét évnek, melyből tíz a miniszterelnöki szék-ben telt el, gazdag politikai tapasztalatai és olyan megpró-báltatásai adnak súlyt és háttérret ennek az előszónak, mely-lyek együtt a nagy magyar katasztrófát teszik előzményei-vel és a rá következő gyötrelmekkel. Ezek : az ellenzéknek 1903 január 26-án a katonai javaslatok ellen megindított nagy obstrukciója s a magyarságnak ez öngyilkos, belső harca alatt és egyidejűleg a monarchia biztonságát védő uralkodójával szemben is folytatott küzdelmei során a Bécsből is támogatott nemzetiségek gazdasági, kulturális és politikai megerősödése, rohamos térhódítása, nagy körül-tekintéssel előkészített elszakadási törekvéseikkel ; az ob-strukció miatt készületlenül ránk szakadt világháború ; utána a teljes összeomlás ; Károlyi Mihály szánalmas ver-gődése alatt az ország nagy részének megszállása ; Kun Béla bolsevista kísérlete, majd a trianoni békeparancs, mely-ben a kommunizmus terjeszkedésétől megriadt és a háborút mindenáron lezárni kívánó győztes hatalmak csaknem az egész Magyarországot áldozatul dobták oda a népek ön-rendelkezési joga nevében a Habsburgok védőszárnyai alatt felhízott csehek, oláhok és szerbek imperializmusának.

További ily események voltak már miniszterelnöksége korából : IV. Károly második visszatérési kísérlete (1921 október 20) és ezzel összefüggésben a kisantant megszállási terve ; a forradalmi és ellenforradalmi szellemnek ismételt, súlyos kirobbanásai ; a Benes programja szerint a béke-parancsok reparációs terheinek Damokles-kardja alatt pénz-ügyeink katasztrófális leromlása ; a buta és eléggé el nem ítélnélhető frankhamisítási ügy és az elhibázott, gonosz párizs-

környéki békemű nyomán világszerte egyre fokozódó gazdasági, társadalmi és politikai válság, minden erkölcsi és anyagi értékeit elnyeléssel fenyegető örvényeivel.

Az előszó legfontosabb tanításai, melyeket minden magyar politikusnak és újságírónak, de minden öntudatos magyar embernek is szem előtt kellene tartania, a következők:

«... Egy, ellenséges népektől körülvett, szorongatott és létéért oly nehéz küzdelmet folytató kis nemzet, mint a magyar, csakis Széchenyi tanításainak nyomdokain haladva lesz képes a viharok közt megállani.

... A világháború óta még vajódik a magyar politika és jöllehet a problémák, amelyekkel szemben találjuk magunkat, és a nehézségek, amelyekkel a magyar nemzetnek küzdenie kell, gyökerükben megváltoztak, a politikai metódikának a kérdése a régi maradt. Ma is az a kérdés, elég erősek vagyunk-e, létünk annyira biztosított-e már, hogy kockázatok vállalásával is és radikálisan számoljunk fel mindazt, ami a múlt intézményeiből a modern Nyugat szeme előtt és belső érzésünk szerint is talán elavultnak látszik, vagy óvatosan, megfontoltan, kockázat nélkül haladjunk előre, tisztában lévén azzal, hogy a célhoz így csak lassabban, későbbi időpontban, de biztosabban érünk el.

... Nem kétséges, hogyha Széchenyi a múlt század derekán minden kockázattól féltette nemzetét és a tragikus következmények igazolták intő szavát, ma, amikor százszor nagyobb veszélyek környezik a nemzetet, amikor minden ballépés nemzeti halált jelenthet, minden kockázatot kerülni a politikai művészetnek elementáris követelménye kell hogy legyen. A magyar politika ily körülmények között kezdeményezéseivel a világboldogító teóriák szemszögéből nem lesz szemkápráztató és briliáns, mert szerényen meg kell elégednie a mindennapi sűrű középúttal, amelyre talán sokan lenézéssel tekintenek, de... ez az óra kategórikus imperatívusa, ha még élni akarunk.

Tisztában vagyok teljesen azzal, hogy, amint Széchenyi nem volt képes megállítani a nemzetet a lejtőn, ha erre egyszer rálépett, épúgy más időkben más politikusok sem képesek erre. Az ajakról elröppenő szó gyujtani képes, de

oltani majdnem soha, mert arra más eszközök valók. Konzervatív politikusok szava rendesen kiáltó szó marad a pusztában, amely felett egy lázban égő közvélemény gyorsan napirendre tér.

... A magyar politika az élet realitásai mellett elhaladva, gyakran... a felszínen mozog. Élet-halálharcokat képes megvívni másodrangú jelentőséggel bíró ellentétek miatt, de ugyanakkor nem méltatja kellő figyelemre a nemzet fájának gyökerén rágódó halálos kórokat és üres formulákkal próbálja azokat elintézni. Nagy mementó ez a mai nemzedék számára. Élő bizonyíték Széchenyi politikai iskolájának tanítélei mellett, aki mindig a lényegre nézte, a nemzet valódi érdekeit, sebeit vizsgálta és óva intett minden presztizs-politikától, amely a nemzeti hiúságot kielégíteni alkalmas, de ugyanakkor lekicsinyli az igazi bajokat és szivárványos hiúságok oltárán feláldozza a nemzet igazi életérdekeit. Mementó ez a jelenség minden ellenzéki politikus részére is...

... Észre kellett venni minden nyitott szemű politikusnak (t. i. már jóval a világháború kitörése előtt), hogy a monarchia és Magyarország ellen *előbb-utóbb koncentrikus támadás fog megindulni* területének feldarabolása céljából, és hogy az európai Törökország likvidálása után mi kerülünk sorra. De a helyett, hogy a nagy leszámolás napjára a nemzet virtuális erőit megszilárdítottuk volna és a dinaszticiát igyekeztünk volna megnyerni annak, hogy a magyarság védbástyái kiépüljenek, az uralkodóházzal a katonai kérdés miatt összetűztünk, a valódi ellenséggel szemben viszont egész frontunkat védtelenül hagytuk. Szomorú mementó ez az ellenzéki oldalon levő pártok részére a jövőben is, mert bizonyítéka annak, hogy mily óriási felelősséggel bírnak a nemzet boldogulása szempontjából, annak dacára, hogy látszólag a felelősség csakis a mindenkori kormányokat terheli. A nemzet vágyainak, érzésvilágának, köztülfogásának helyes vagy helytelen utakra való terelése nagyobb mértékben függ tőlük, mint a mindenkori kormányoktól, mert ők vannak abban a helyzetben, hogy jelszavakat népszerűsítsenek, ők vannak abban a helyzetben, hogy a közéleti küzdelem irányát és tempóját diktálják és hogy vágyakat, ábrándos kí-

vánságokat ébresszenek, másokat, még ha életbevágók is, félretegyenek vagy elnémítsanak, illetve agyonhallgassanak.

... Nézzünk körül határainkon. Ha csak egy századrészét alkalmaztuk volna 1867 óta azoknak a harci eszközöknek, amelyek a tisztességgel, a jogrenddel és az egyenlő elbánás elvével összeegyeztethetők, úgy 1914-ben a nemzeti-ségi kérdés lényegében meg lett volna oldva és szomszédainknak alig lett volna érdemes háborút kezdeni. E helyett ma úgy állunk a világ előtt, mint a népek elnyomói, akiket csak a kiérdemelt büntetés ért utól. Így csak olyan nép járhat, amelynek az élet igazi realitásai iránt kevés az érzéke, amelynek intelligenciája képes chimerák után szaladgálni.

... Az elmulasztott alkalom sohasem tér többé vissza. Azóta bekövetkezett katasztrófánk más feladatok elé állított. Jobban mondva, ugyanazt a feladatot más eszközökkel, más módszerekkel kell ma megközelítenünk.

A magyar nemzet fennmaradása ma attól függ, hogy képes lesz-e azon a területen, amelyet a Kárpátok öveznek és mely a Duna-Tisza medencéjét öleli át, a maga uralmát újból kellően biztosítani . . . A magyar állam mai geográfiai határai mellett ez a nemzet végleg el fog pusztulni, ha nem képes uralmát az olyan területekre is újból kiterjeszteni, amelyek nélkül biztosított önálló léte és fennmaradása el nem képzelhető. A nemzetnek nincs más választása ; ezzel legyünk teljesen tisztában, mert Csonka-Magyarország határai sem másoktól független politikai létet, sem önálló gazdasági életet hosszabb időre nem biztosítanak számára.

A nemzet olyan probléma elé van állítva tehát, amelytől léte függ, amelyet bármilyen áldozat árán is meg kell oldania, mert különben előbb-utóbb el fog tűnni a föld színéről. Szob és Szabadka a szláv harapófogó északi és déli ága, amely azon a napon zárul össze, amelyen a szláv népek hatalmi csillaga Oroszország talpraállása folytán felragyog. Lehet-e kétség aziránt, hogy ez a nap be fog következni?

... Azzal a biztonsággal, amellyel állítható, hogy kétszerkettő négy, fog ez bekövetkezni. És az is bizonyos, hogy ha nemzeti létünket addig nem biztosítjuk, akkor az északi

és déli szláv és a román tenger hullámai összecsapnak a fejünk felett.

A Gondviselés azonban egy újabb moratóriumot engedélyezett még életünknek. Meddig tart ez a moratórium, ki tudná megmondani? Lehet, hogy még egy évszázadig is. Életünk attól függ, vajjon ezt a moratóriumot ki tudjuk-e használni kellően és meg tudjuk-e idejében oldani a problémát, amely elé a sors állított. Nincs tehát veszíteni való időnk egy pillanatnyi sem. Az egész magyar politikát ennek a feladatnak a megoldására kell beállítani, mert ez a magyar politika főkérdése, amellyel áll, vagy bukik a nemzet. Ha valamikor kétséges lehetett . . ., hogy radikális demokrácia, vagy fokozatos haladás szolgál-e a nemzet érdekeinek, ma mindez másod- és harmadrangú kérdéssé vált ennek az immens veszélynek a láttára.

Ma csak egy feladatunk lehet : összefogni, összetartani, a vezetést erős kezekben koncentrálni, ennek a vezetésnek minden chance-ot megadni, félretenni apró kis csetepatéinkat, félretenni minden problémát, amely ellenséges táborokra oszthat, megtenni mindenkinek mindent, akármilyen táborba tartozik, azon a ponton, ahol áll ; segíteni, segíteni és újból egymáson segíteni, úgy, ahogy azt a nemzet élére állított vezetőség kijelöli, előírja, meghatározza, még akkor is, ha vele nem értünk egyet mindenben, mert háborúban vagyunk, végső létérti küzdelmet folytatunk, és a háborúban jobb a rendelkezésre álló erőket, még ha a taktika nem is mindig szerencsés, egymással összefogva felhasználni, mint egymás ellen, egymással szemben testvérharcban pusztulni hagyni. Rendbe kell hozni elsősorban mindent otthonunkban, hogy kifelé mentől hamarabb akcióképesekké váljunk.»

Ez volna tehát a 15 lapra terjedő előszóból betűszerinti hűséggel összevonva és egybeillesztve Bethlen István tanítása a nemzethez. Arany igazság minden szava, s tételeinek értékét csak fokozza az a férfias beismerése, hogy a háború előtt az ellenzék, melynek egyik kiváló tagja volt ő is, élet-halálharcot vívott a dinasztiaival másodrangú jelentőségű célok (magyar vezényleti nyelv és jelvények) eléréséért, noha ezeket rövidesen meghozta volna a magyarság növekvő poli-

tikai súlya, ellenben egyetlen intézkedés sem történt a nemzetiségek elszakadási törekvéseinek megakadályozására, kikkel szemben egész frontunk védtelen maradt.

Valamennyi magyar államférfi hasonló nyilatkozásánál megrázóbb hatású a Bethlené, bár egyszerűbben alig lehetne megírni a mai magyar sorsot, midőn a környező népek túlságosan nagy zsákmányuk biztosíthatása érdekében az uralmuk alá került testvéreinket koldusbotra juttatni és beolvasztani, maradékerszágunkat pedig hasonlóképen előbb gazdaságilag, majd politikailag is megfojtani igyekeznek. Vagy más szavakkal kifejezve, nemzetünk helyzete ma oly ostromlott váréhoz hasonló, melynek természetes külső védőműveit elfoglalta az ellenség, hogy további erőt gyűjtve, alkalmasnak tetsző időben egy újabb rohammal birtokba vegye a megmaradt bástyákat, a meghagyott és katonai védelemre Trianonban szándékosan előre lehetetlenné tett országroncsot is.

A lengyel nemzet a mienkénél kétszer nagyobb lélekszámával kibírhatta hazájának háromszori felosztását és felkeléseinek vérbefojtását, de ahhoz, hogy 130 (illetőleg 150) év múlva talpra álljon és visszakapja állami önállóságát, a három felosztó nagyhatalom összeomlása volt szükséges. Mi másfél száz évig nem várhatunk, még kevésbé tehetjük ki magunkat a második felosztás veszélyének.

E helyzetünkből folynak Bethlen tanácsai. Még van egy moratóriumunk, míg Oroszország újból elfoglalja helyét Európa nagyhatalmai között és égisze alatt az északi és déli szláv népek hullámai összeecsapnak fejünk fölött és amíg — tegyük hozzá — az «utód»-államok emésztési zavarai, melyek rájuk is lehetnek végzetesek, tartanak. Befelé józan konzervativizmust ajánl, kifelé pedig egységet, az összes nemzeti erők céltudatos összefogását.

Vajjon okultunk-e az utolsó 20 év szenvedéseiből és tudjuk-e követni a kontinens leghatalmasabb államának: a «radikális» Franciaországnak példáját, mely európai vezéruralma, páratlan gazdagsága, bámulatos katonai készenléte és határainak tökéletes biztonsága mellett is csak a belpolitikai kérdésekben enged polgárainak szabadságot, de az

állami centralizmusnak nagyszerűen kiépített rendszeréhez, a hadsereghez, a külpolitikához nem nyúlhat senki, ahol kormányok jönnek, kormányok mennek, azonban legfontosabb vonatkozásaiban az állami élet a kormányváltozásoktól függetlenül folyik kérlelhetetlen következetességgel tovább, a Clemenceau-tól diktált békeparancsok sértetlen fenntartásával? Vagy pedig marcangoljuk egymást tovább, míg le nem zuhanunk a világ színpadának súlyestőjén örökre?

*

Röviden foglalkoznunk kell még magukkal a beszédekkel, melyekből a két kötet hetvenötöt ad közre. Ezek közül 11 az összeomlást megelőző időből való, a többi 1919 februáriusa és 1932 májusa közt hangzott el.

Bethlen nem a régi vágású szónokok közül való, akik a klasszikus hagyományok szerint művészi gonddal felépített beszédekkel, első sorban az érzelmekre hatva, kívánták megnyerni, magukkal ragadni hallgatóságukat, aminthogy a külső hatás elérésének eszközei is hiányzanak nála. Ő az értelmén keresztül igyekszik megfogni hallgatóságát, érveinek gazdagságával, világos okfejtésével, éles logikájával, de ha kell, azzal a csak igazán nagy magyaroknak megadott tehetségével is, hogy nemzeti létünk veszélyeit nemcsak feltárni, megismertetni képes, hanem egyúttal meg tudja mutatni azt az utat is, melyet követni kell, hogy a veszedelmeket elhárítva, leküzdve, elérje a nemzet a lelki, politikai és területi egység állapotát.

Ehhez képest hangja is rendesen az értekezőnek nyugodt folyású hangja, minden szónoki dísz nélkül. De ha fontos nemzeti kérdések merülnek fel, vagy személyében éri őt bántalom, belső felindulásában épen nem nagyterjedelmű hangja újabb színekkel gazdagszik, és rögtönözve is, a gondolat és a szavak teljes összhangjával, csodálatos erővel vetíti hallgatói elé a magyarság problémáinak mélységeit és magasságait, vagy veri vissza a személyes támadást, gyanúsítást. Kitűnő debatter is, aki pillanatok alatt felismeri ellenfelének tárgyi vagy logikai tévedéseit és erős vagy gyöngye oldalát, sőt a közbeszólásokra is azonnal megtalálja

a kellő — tréfás, csípős vagy éles — választ. Azonfelül a bécsi és a török hatalmak, majd 1691 után a bécsi politika és az oláh nemzetiségi megmozdulások ellen küzdött őseitől (a bethleni Bethlen és Teleki grófok) átörökölt képességeivel mestere a diplomata-stílusnak is, melyben előtte a külpolitikai kérdések tárgyalásához nem szokott törvényhozásunk termeiben csak az Andrássy, Apponyi és Tisza ily természetű nyilatkozatai szolgálhattak követendő példakul.

Tárgyuk szerint beszédeiből igazi államférfi bontakozik ki az olvasó előtt, bár az érvényesülést nem kereste s politikai pályája első két évtizedében alig szerepelt, jóformán csak olyankor, mikor az oláhság törekvéseire akarta felhívni a nemzet figyelmét. Mindazt, amit 1907 április 10-én interpelláció formájában előadott első képviselőházi beszédében és néhány későbbi felszólalásában az oláh értelmiség jelentékeny részének végső céljáról elmondott, szomorúan igazolták az összeomlás pillanatában bekövetkezett események. (Jellemző a háború előtti magyar kormányzati politikára, hogy Wekerle miniszterelnök, akihez Bethlen interpellációját intézte, a maga kényelemszerető optimizmusával erre választ nem adott soha.) Tragédiánk teljességéhez tartozik, hogy Bethlen, ki a szabadelvűpárt programjával lépett 1901-ben a politikai arénába, a katonai javaslatok ellen 1903-ban megindult nagy obstrukció idején otthagyta ezt a pártot és utóbb a függetlenségi párthoz csatlakozott, amely meg volt győződve arról, hogy egyszerre folytathatja a harcot a dinasztiaiával és a nemzetiségek törekvéseivel. Ez volt főleg az oka annak, hogy később sem találta meg az együttműködés lehetőségét Tiszával, noha csak a módszerek és eszközök tekintetében volt köztük lényeges különbség.

Az összeomláskor elvész Bethlen szűkebb hazája: Erdély, s mikor menekülésre kényszerült, szép birtokaiból annyi földet hozhatott magával, amennyi mint por és sár cipőjére tapadt. Pestre érkezve 1919 februáriusában megindítja az agitációt a Nemzeti Egyesülés pártjának megalakítása érdekében. A proletárdiktatúra újabb menekülésre kényszeríti Bécsbe, ahol körülötte csoportosul az ellenforradalom többi menekültje. Közben megfordul Szegeden

is, ahonnan az ő közreműködésével létrejött ellenforradalmi kormány képviselőjeként ismét Bécsbe siet s ott dolgozik a nemzeti feltámadásért. A kommunizmus bukása után a külügyminisztérium békeelőkészítő osztályában folytatja munkáját. Egyik tagja a Neuilly-be ment magyar békeküldött-ségnek, utóbb vezetője a menekültügyi hivatalnak.

1920 július 19-én kapja a kormányzótól az első megbízást kormányalakításra. Sikerül is megteremtenie az egyeséges kormánypártot, de kormányalakítási terve személyi okokból meghiúsul. Végre 1921 április 15-én, gr. Teleki Pál minisztériumának lemondása után egyik napról a másikra megalakítja kormányát s a nehéz bel- és külpolitikai helyzet miatt rövid életű, egymást váltó kormányok kezéből nagy eréllyel, finom diplomáciai érzékkel és sorsdöntő pillanatokban a gyors elhatározás képességével átveszi a szörnyű veszteségeiből még alig ocsúdó nemzet életének irányítását. Szívós elszántsággal elhárítja a IV. Károly király belső meghasonlással és ellenséges megszállással fenyegető második szerencsétlen visszatérési kísérletének bel- és külpolitikai következményeit. A torradalmi és ellenforradalmi kilengések megszüntetésével helyreállítja a belső rendet, a jog uralmát, a közgazdasági viszonyok megjavításának legfontosabb előfeltételeit. Nehéz külföldi tárgyalások után e téren is nagy eredményeket ér el, és az államháztartás rendezésével, a pengő valuta bevezetésével, az entente-hatalmak katonai és pénzügyi ellenőrzésének megszüntetésével megteremti az előfeltételét annak, hogy kivezesse az országot a külpolitikai elszigeteltség állapotából. 1927 áprilisában köti meg Mussolinivel az olasz-magyar barátsági és döntőbírósi szerződést, melyet több más, hasonló szerződés megkötése követett.

Mindez csak sovány váza miniszterelnöksége tízéves munkájának, melyet néha hihetetlen belső és külső akadályok leküzdésével végzett. Mindezekről tájékoztatást adnak beszédei is, de azt a viharos légkört, azokat az idegpusztító izgalmakat, melyek között felelős helyéről gyakran pillanatok alatt, súlyos támadások közepett kellett olykor nyilatkoznia és cselekednie, azt a beszédeiben sűrűn olvas-

ható, zárójelek közé foglalt «nagy zaj a baloldalon, hosszan tartó, meg-megújuló zajos helyeslés, éljenzés és taps a jobboldalon és a középén» kifejezések alig teszik elképzelhetővé.

A beszédek rövid tájékoztatások vezetnek be, amelyek azonban nem kielégítőek. Egy-egy ilyen bevezetésnek tartalmaznia kell mindazt, ami a beszéd megértéséhez, tehát előzményeihez, és súlyának, hatásának, vagyis következményeihez megismeréséhez szükséges. A bevezetések e kellékeknek csak részben felelnek meg, mihez képest, aki e történelmi jelentőségű beszédek említett vonatkozásai iránt érdeklődik, kénytelen az egykorú képviselőházi naplókat vagy hírlapokat is elővenni. Azonkívül apróbb hibák is csúsztak a bevezetésekbe. Pl. mindjárt az első beszéd elé iktatott bevezetésben (I. köt. 19. l.) azt olvassuk, hogy az interpelláció a belügyminiszterhez volt intézve, holott mint a szövegből kiderül, az interpelláció Wekerle miniszterelnökhöz szólt (I. köt. 32. l.).

Ez azonban nem érinti a lényegét, azt a nagy szolgálatot, melyet beszédei két kötetének közlésével és előszavában adott bölcs útmutatásával teljesített Bethlen hazájával szemben.

Tízéves munkája fölött egykor a történetírás fogja ki mondani a végső ítéletet. Lehet, hogy egyben-másban megállapítja tévedéseit, még pedig tévedéseit egyes intézkedéseiben, egyes munkatársainak, eszközeinek megválasztásában, módszereinek alkalmazásában. De ugyanakkor meg fogja állapítani célkitűzésének helyességét, sikereit, eredményeit is.

Ma csupán egy bizonyos, hogy akárki fogja is a még ránk váró nehéz időkben az ország sorsát intézni, a lelki, a politikai és a területi egység állapotához csak úgy vezetheti el a nemzetet, ha követni fogja Bethlen István tanításait, útmutatását.

NAGY MIKLÓS.

ARANY JÁNOS ÉS AZ ÓKORI KLASSZIKUSOK.

Az irodalmat és az irodalmi műformákat a görög géniusz teremtette meg. Róma több mint ötszáz esztendőn keresztül karddal írta történetét és megvolt irodalom nélkül. A második pún háborúban az alsó-itáliai görög kultúra támasztott vágyat Rómában a színpad irodalmának betelepítésére. Ettől fogva Róma mohó tanítványa lett Athénnek; mikor pedig alig egy század múlva Görögországot leigázta, maga vált a görög szellem rabjává: «*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio.*» S Róma parlagi talaja dús vegetációt biztosított a befogadott magvaknak. Az átvett műformákat hova-tovább önálló, becses tartalommal töltve meg, a legnemesebb hagyományoknak nemcsak fenntartójává, hanem Európa-szerte elterjesztőjévé lett, s hogy ma minden nagyrahatott nemzet irodalmának ápolásában és fejlesztésében találja legfőbb dicsőségét, azt a görögöknek és rómaiaknak köszönhetjük.

A középkor századaiban a latin nyelv és irodalom volt az uralkodó. Bár Dante *poeta sovrano*-nak nevezi Homerost, még a renaissance humanizmusa sem a görögöknek adta az elsőséget. Julius Caesar Scaliger († 1558) Vergiliust díszíti a klasszikus költő pálmájával s faragatlan, parasztos poétának nyilvánítja Homerost. Milyen szerencséje a német irodalomnak, hogy Rousseau hatása alatt fölfedezi a népet, a népköltészetet s annak legsodálatosabb képviselőjét, Homerost, aki nélkül Goethe sem lehetett volna azzá, amivé lett!

A mi úgynevezett óklasszikus iskolánk sem a görögök, hanem a rómaiak tanulmányával indult útjára, s ha nem alkotott is nagyot, egyes műfajok és formák meghonosításával és költői dikciónk kialakításával örök érdemet szerzett.

S a rómaiaktól, Vergiliustól vesz ihletet s emelkedik magasra az epikus Vörösmarty s Horatiustól a kongeniális ódairó, Berzsenyi. A görögökhöz való visszatérés a nemzeti renaissance korifeusának, Arany Jánosnak volt fenntartva.

Arany János, mondhatni, költői pályájának kezdetétől a végéig tántoríthatatlan híve volt az ókori klasszikusoknak s méltóknak tartotta őket arra, hogy a magyar költészet irányító példaadójává váljanak, mert remekességükben az erő és báj megtestesülését látta, azét a két tulajdonságét, melyek a magyar költői nyelvből veszendőbe indultak. «Nem azért óhajtom a klasszikus írók tanulmányát, hogy nyelvünkbe idegen sajátságokat erőszakoljunk, hanem hogy szokjunk úgy bánni nyelvünkkel, mint ők a magukéval. Mondani *épen* azt, *egészen* azt, ami kell, nem többet, nem kevesebbet. Szólani eréllyel, bájjal, hatalmasan, zengzeten . . .» Jellemezhetjük-e jobban Arany költői dikcióját, mint épen e szavakkal? Igen, ezt a tanácsot legelőször is épen ő fogadta meg, ő tanulta meg a római és görög költőktől a bájnak és erőnek harmónikus egységét.

A klasszikusokkal való foglalkozásra nézve különösen jellemző adatokat szolgáltat a Szilágyi Istvánnal való levelezés. Szilágyi küldi el neki a német Sophoklest. Ezer örömmel olvassa, oly elégületen, mint csak *fordítást* olvashatni. «Oh, bár egy görög Sophoklest kaphatnék!» — írja Szilágyinak. «Ad vocem! Homéért tanulom, Iliast eszem. Csak, csak classica literatura! Minél több új francia, angol, német, s ezekből compilált magyar beszélyt, regényt, színművet olvasok, annál több Homéért és Shakespeare-t hozzá. Az örvény ragad.» (Így utasítja Goethe is a költőket és művészeket Homeroshoz, a természetes egyszerűség példaképehez.) Szilágyi nem is szűkmarkoskodik, csak úgy ontja eléje a klasszikusokat, Aristophanest, Platont, Xenophont, Plutarchost, s Aranytól, ki Sophokles *Philoktetes*ének fordításához már hozzáfogott, az egész Sophokles lefordítását kívánja. Az 1471 versre terjedő *Philoktetes*ből 826 verset fordított ötös és hatodfeles jambusokban, melyek közé itt-ott trimeterek is vegyülnek. A kardalok bonyolultabb mértékeihez nem ragaszkodott szorosan. Bár ekkor még csak német fordításból

dolgozott, bámulatos, mennyi igazi aranyértékkel találkozunk benne. Akadnak ugyan még idegenszerűségek (pl. 665. «És látnom eszközlöd barátimat»). Vagy :

Mert vadat ejtve *mondatik éltét*
Rémletes ő maga, rémletesen
Pengetni repülő nyilaival),

de igen sok talpraesett verssel, erőtől duzzadó kifejezéssel is találkozunk, melyek már mutatják az oroszláncörmöket (pl. 374. «Ezt hallva *összekáromoltam* őket.»). Fordított a *Trachisi nők*ből is, de ebből semmi sincs kéziratai közt.

Így ismerkedik meg a legkiválóbb görög írókkal, miután a rómaiakkal már előbb baráti viszonyt kötött. Horatiusból már Szilágyihoz írt harmadik levelében idéz (az *Ars poet.* utolsó sorát), a későbbiekben s a másokhoz (pl. Petőfihez. Tompához) írtakban is elég gyakran. Mennyire szerethette Horatiust az, aki életének 50. évében úgy fog ki rossz memóriáján, hogy könyv nélkül megtanul száz horatiusi ódát!¹ Apró töredékeken kívül fordított is Horatiusból két teljes ódát; egyik a *Barinéhez* (*Carm.* 2, 8), másik a *Köz-társasághoz* írt költemény (*Carm.* 1, 14); amazt modern rímes alakban, ezt az eredetinek versalakjában fordította. Mindegyik kitűnő a maga nemében, de a pálmát mégis a *Barinéhez* írott vers fordításának nyújtjuk, mely a műfordítás ideáljának tesz eleget, mikor tartalmi és hangulati hűsége mellett eredeti költeményként hat. Érdemes itt megemlítenünk, hogy Arany a műfordítás főkérdésében szabadelvűséget vallott. «Mi nem vagyunk — írja — föltétlen hívei az alakhű fordításnak, mi irodalmunkban mintegy az örök igazság tekintélyéig emelkedett. Mi azt hisszük, hogy bizonyos körülmények közt a fordító eldobhatja az eredeti mértéket, ha a költő szellemét inkább kifejezheti oly idomban, mely nemzete nyelvén amazzal analog, s mint megszokott nemzeti idom jobban behízelgi magát.» (*Hátrah. iratai* 2, 275. l.)

¹ «Classicusokhoz épen szíve vonta :

Kedvencez volt Horác, Virgil, Homér».

(*Bolond Istók* II, 29.)

Arany János nyilatkozatát e kérdésben bátran döntőnek tekinthetjük.

Visszatérve Horatiusra, ki kell emelnünk a Pisókhöz írt levelét, az úgynevezett *Ars poeticát*, melynek elvei elméletileg és gyakorlatilag Aranyra annyira hatottak, hogy nemcsak gyakran hivatkozik rájuk, hanem maga is hasonló tárgyú tanköltemények írására ihletődött (Vojtina levelei és *Ars poeticája*). De míg Horatius költeményében csak az eszelős fűzfapoéta rajza humoros, Arany *Ars poeticájának* a humor, a két Vojtina-levelnek a szatíra az éltető eleme. Utánzatról különben alig lehet szó. Arany is a költészetről beszél, de egyrészt általában más kérdéseket boncol, másrészt a magyar viszonyokat tartja szem előtt. Csak ő beszél a költészetnek arról a feladatáról, hogy a nyers valót idealizálnia kell a nélkül, hogy tőle teljesen megválna, míg a két levélben szatirikus élel ostromozza a tehetségtelen törtetőt. Ebben érintkezik a fűzfapoétának horatiusi rajzával, de az önállóság csorbája nélkül. Vojtina *Ars poeticájának* prologusa is kapcsolatban van Horatiusszal: «Lettem éneklőből . . . énektanár»: ugyanazt a gondolatot fejezi ki, amit Horatius e szavakban: «Fungar vice cotis . . . , munus et officium, nil scribens ipse, docebo.» Más allusiók is vannak Horatiusra: «mint a beteg álma» idézetként is van feltüntetve («velut aegri somnia»); «Ily célra megjár a bölcselmi eszme» szintén Horatiusra céloz («rem tibi Socraticae poterunt ostendere chartae»). Horatius komolyan beszél az egyes műfajokhoz illő versmértékekről. Vojtina második levele gúnyosan, Andris szempontjából mint ósdi fölöslegről beszél a mértékről, numerusról és ritmusról. Mindezek korántsem csorbítják Arany eredetiségét, önállóságát, sőt méltánylandó megvilágításba helyezik. Hallgassuk meg csak, mit mond maga Arany: «Költészetben — valamint minden ágában a művészetnek — többé-kevésbé mindnyájan *utánzók* vagyunk. Maga a lángész a meglevő példányok után indul. A különbség csak az, hogy villámgyorsan szedi magába mindazt, ami jó van előzőinél; alkotva pedig, habár valami olyat akarna is, aminő mintá előtte lebeg, a benne lévő eredeti erő által egészen mást hoz létre.» (Összes művei 5, 369.)

Horatius *Ars poeticája* nélkül valószínűleg Arany sem írta volna meg a magáét; ihletét és a tárgy némely részletét tőle vette, de az alakítás és kidolgozás teljesen az ő sajátja.

Arany László írja, hogy meddő éveiben, jobb időkre várva, mikor majd kedve szerint igazán magának fog dolgozhatni, számadási könyvecskéjének címlapjára ezt írta jeligéül:

Frui paratis et valido mihi
Latoë, dones, et, precor, integra
Cum mente nec turpem senectam
Degere, nec cithara carentem. (Hor. Carm. I, 31)¹

Mennyire kísért e gondolat, mutatják az *Epilogus*nak következő sorai:

Egy kis független nyugalmat,
Melyben a dal megfogant, . . .
— — — — —
Munkás, vidám öregséget,
Hol, mit kezdtem, abban véget . . .

Arany lírája általában bizonyos szellemi rokonságra mutat a Horatiuséval, bár nincs olyan költeménye, melyet, mint Berzsenyinek nem egy ódáját, horatiusi utáztatnak mondhatnánk. De a bölcselkedő elem, a higgadt életbölcesség, az arany középút, a szélsőségek kerülése, a kevéssel megelégedés épen úgy föltalálható az ő lírájában, mint a Horatiuséban.

Horatiusnál is nagyobb hatással volt a *κατ' ἐξοχήν* epikus Aranyra Horatius barátja, lelkének fele, az epikus Vergilius. Nagy érdeme Aranynak, hogy míg a philologusok Vergilius értékelésében annyira eltértek és eltérnek egymástól, biztos ítélettel állapította meg Vergilius értékét és nagyságát: «Ha egyebe nem volna, mint nyelvbeli tökélye, — mondja róla — azzal is megérdemelné, hogy minden kor, minden nemzet költészetének iskolája maradjon.» De épen így magasztalja

¹ Magyarúl nálam:

Add meg, Phoebus, testben-lélekben épen
Élveznem, amit ad sorsom kegye:
Ne rút öregség légyen osztályrészem
És el ne hagyjon a lant ihlete.

művészi kompozícióját is. «Epikusaink (Zrínyit kivéve) azt nem tanulták el Virgiltől, ami legméltóbb vala eltanulásra : a compositiót. Nem vették észre, hogy az Aeneisben helye van minden sornak, szónak, hogy a költő nem áradoz tetszés szerint jobbra-balra, hanem bölcs kiszámítással, mondhatni, fukar ökonómiával rendeli a részeket az egész alá, a csekélyebb fontosságút a lényegesb alá, minden részecskét külön kikerekít, hogy aztán a kerek egészbe olvassza.»¹ Semmivel sem jellemezhetnők jobban az epikus Aranyt, mint épen e szavakkal. Kétségtelen, hogy Vergiliusnak méltán dícsért nyelvbéli tökélye és művészi kompozíciója erősen hatott Aranyra, ki szintén ezt vallja a saját főérdemének : «formát és tárgyat összhangzásba hozni, egészet alkotni» (Horatius : «ponere totum»). Ebben áll az igazi klasszicitás. Tudjuk, hogy Arany sokat foglalkozott Vergiliusszal, kit Róma nagy művészenek nevez ; fordított is belőle s azokban az eposzaiban, melyekben szubjektív érzelmeinek is tért enged, felfelsillan annak a Vergiliusnak hatása, kinek érzékeny lelkületével olyan nagy rokonsága van Arany mimóza-természetének és csendes melancholiájának. Ami a részleteket illeti, nem akarom itt szó szerint ismételni, amit *Vergilius a magyar költészetben* című tanulmányomban már kimutattam, csak épen megemlítem, hogy Vergilius hatása legszembeszökőbb a klasszikus stílusú, szatirikus *Elveszett alkotmányon*. Szóltam ott még egypár hasonlatról, leírásról, szentenciáról és Széchy Máriáról, kinek szerelmében egypár helyen Dido szerelmének rajza tükröződik. De Vergilius hatásának föléje kerekedett a Homerosé, a rómaiakénak a görögöké.

Hatással volt Homeros már Zrínyire, aki latin fordításban olvasta, és Vörösmartyra, aki Vályi-Nagy fordításában ismerkedett meg a Maeonidával. Mélyebb, bensőbb hatásról náluk még nem lehetett szó ; a mélyebb hatás az eredeti görög szöveghez van kötve. De azért érezhetők Vörösmarty epikus stílusán a homerosi előadás sajátságai.² Arany János

¹ Hátrah. prózai dolg. 136—7. l.

² Szóltam erről *Homeros* c. monografiámban. (Budapest, 1908. 152—156. ll.)

azonban első költőnk, aki a görög szellemmel eltelve a görög-magyar renaissance-ot inaugurálja : költészetében Homeros nem kisebb szerepet játszik, mint a Goetheében. *Toldi* nem más, mint a görög és magyar szellem testvéries ölelkezése. A Homeroshoz való csatlakozás a természethez, a természeteshez és egyszerűhöz való visszatérést jelenti. Homeros az objektív, naiv éposznak első s minden időben példaszzerű megteremtője. A költő egy a korrallal, melynek hőseit megéneklí, nincsenek más vágyai, nincsen más ideálja, csak az, melyet hőisében megtestesülve lát, s tudja, hogy a népnek, mely őt hallgatja, szintén nincs magasabbra vívó törekvése, fennköltebb ideálja. A homerosi kor nem ismert nagyobb érdemet és jelességet a félelmetlen bátorságnál, a rettenthetetlen vitézségnél. (Az okosság csak az után következik.) Ennek megtestesítése a rövid életre szánt ifjú Achilles, halandó embernek, de istenasszonynak magzata. *Toldi* Miklós ép úgy, mint Achilles, a vitéz ifjú ideálja. Arany a trilógia első részében nem annyira vitézi tetteit, bár ezek sem hiányoznak, mint inkább paraszt sihederből első vitézzé válását rajzolja. E tekintetben inkább az Odysseia férfiúvá érő Telemachosa tükröződik benne, ép úgy, mint Goethe Hermannjában. A hű öreg cseléd, Bence pedig Eumaios, az isteni kondás visszasugárzása magyar levegőben. Eumaios és Telemachos patriarkális viszonyának melegségét érezzük Miklós és Bence találkozásának rajzában. Előadásának tiszta, naív objektivitását Homerosról tanulta Arany. Homerosról tanulta, mikép lehet az emberi élet legegyszerűbb dolgainak epikus nyugalommal részletező, eleven rajzával költői hatást elérni. Tőle tanulta a költői leírás titkát, t. i. hogy a dolgokat ne térbeli egymásmellettiségükben, hanem időbeli egymásutánságukban mutassa s így leírás helyett elbeszéljen. Homeros nem írja le, hogy' volt valaki öltözve, fegyverkezve, hanem elmondja, hogyan öltözött, fegyverkezett. Nem rajzolja a lakomák örömét, hanem részletesen elmondja, hogy' készült a lakoma. Így tesz Arany is pl. *Toldi* második énekének elején, ahol a baromfiudvarban és a konyhában való sürgést-forgást, a lakomához való készülődést Homeros módja szerint részletezi ; egyúttal azonban új elemet visz bele a «szörnyű

ítélet» elmondásába, mely annak borzalmasságát kellemesen enyhíti, t. i. a humort. («Van, ki a kis nyulat félti izzadás-tul . . . » stb.) Toldiról sem azt mondja el, hogy' volt vitéznek öltözve a csehvel való viadalra, hanem mi mindent vásárolt e célra s aztán, hogy' illet neki a nyalka szerszám. A homerosi fegyverkezésnek legszebb példáját különben a *Rozgonyiné* harci készülődése mutatja. Az «epikus közvagyon»-hoz¹ tartozó enumeratióknak milyen gyönyörű, új formája az, melyben Arany *Toldi szerelmének* 7. énekében a hadra-gyülekezést elbeszéli! Képek, jelzők, hasonlatok nem egyszer emlékeztetnek bennünket az ősforrásra, Homerosra, bár mindig új színben tűnnek fel. A pásztortűzről, a hímszarvasról, a terhes föllegről, a szemből bőségesen hulló záporról, a lódarázsról, rajzó legyekről rajzolt hasonlatai tárgyilag és alakilag homerosi hasonlatok másai. Nagyon jellemző *Toldi szerelmének* az a homerosilag kiszínezett hasonlata (T. Sz., VI, 61), mely a Lőrincere leskelődő Toldit a faluba rontó csikaszk ordas-hoz hasonlítja; magyar mása az Od. 6, 61. hasonlatának, ahol az aklokba is bemerészkedő hegyi oroszlánról van szó. De már Vergiliusnál ugyane hasonlat átvételében (Aen. 9, 59) farkasról. Homerosi hasonlat ez is:

Itt is, ott is mozog, hullámszik egy csapat,
Mint búzavetés, ha szélben árad s apad. (T. Sz. 7, 58.)

Homerosnál is (Il. 2, 147) úgy hullámszott az egész gyűlés, mint mikor a Zephyros megmozgatja a mély vetést s a kalászsok hajlonganak reá.

Homeros azzal fejezi ki az élet gyönyörűségét, hogy az ember látja a nap ragyogását, aki tehát meghalt, az nem látja többé. Arany:

Sirhalom tövében annak ásnak árkot,
A ki nem lát többé fényes napvilágot. (*Toldi estéje* I.)

Mert csak az kössön ki Toldival, ha drága
S nem megúnt előtte Isten szép világa. (*Toldi* I.)

¹ L. Trencsényi Károly: *Arany János és az eposzi közvagyon*. Irod. tört. Füzetek 25. Budapest, 1928.

Jellemző az emberre Homerosnál, hogy «a föld termését eszi». Arany is így szól:

S Györgyöt e csapással hús verembe tennék,
Isten kenyeréből hol többé nem ennék. (Toldi II.)

A homerosi ember azt képzelte, hogy a boldog nyugalomban ülő istenek térdjükön tartják az embereknek szánt adományait. Arany azt mondja (*Csaba királyfi*), hogy «a balvégzet hever isten térdén».

Aki meghal, annak szemére Homerosnál ráborul a halál-nak sötét köde, fellege. «Hálója halálnak szemeit környezte» — mondja Arany (*Buda h. XII*). «Szemeire halálkőd hárul» (*Katalin*). A haldokló Toldinak, «mintha fényes kardra rá-lehellnek, vagy mint ért gyümölcsnek az a finom hamva: úgy volt szeme fénye fátvollaal bevonva». Mikor azt olvassuk Toldiról, hogy «birkózik nagy lelke fellázadt dühével», Phoinixnak Achilleshez intézett intelme jut eszünkbe: δάμασον θυμὸν μέγαν (*Ilias* 9, 496). Ha azt, hogy: «Nagy nehezet búga» (*T. Sz.*, 5, 31.), és «nagy keserű bűgás leve búcsuzása» (*T. Sz.*, 5., 107.), akkor a homerosi βαρὸ στενάχων-ra gondolunk. Homeros a veszedelmet nevezi meredeknek, Arany a merész szót («Nagy meredek szótól az okossa döbben», *B. hal.*). A *rózsaujjú* Hajnal Aranyánál: *rózsaozönlő*. A madár mind a két költőnél *teregeti szárnyát*. Homerosnál a nap «tulokkifogásra», Aranyánál «nyugovóra» hajlik. Homeros egyik-másik hőst Achaja *bástyájának* nevezi. Arany Szondiról: «Mint *bástya* feszült meg romlott torony alján». Homeros azt mondja valamely nehéz tárgyról, kőről, fegyverről, hogy «mai ember három se bírná fölemelni vagy forgatni». Arany is: «Hárman se bírnátok súlyos buzogányát». Zeusnak még nem ösztökélt tulkokat áldoznak; Hadúrnak «tiszta fehér mént, kin nem vala szeplő, kantár soha nem tört, nem nyűgöze gyeplő» (*B. h. I*). *Buda halálának* kezdete: «Hullatja levelét az idő vén fája», alighanem annak a gyönyörű hasonlatnak visszhangja, melyben Homeros az emberi nemet a hulló és újra megújuló falevélhez hasonlítja (*Ilias* 6, 146). Így Petőfi is (*Lehel vezér*):

De lám míg az idő fosztogatott minket,
Vén fákat, hervasztván zöld leveleinket,
Mellettünk felnőtt az apró kis csemete,
Az élet földébe kit Árpád ültete.

Homeros a haragvó Apollonról mondja, hogy félelmesen, éjhez hasonlóan szállt alá az Olymposról. Arany a haragvó Toldiról: «Mint a barna éjféli, szeme pillantása», s Eteléről: «Meggzálla felettök mint fekete felhő.»

Homeros plasztikus jelzői, mesteri leírásai, reális jellemzőmódja, érzéki szemléletessége s mindenekfölött egyszerűsége és igazsága (epikai hitel!) Arany költészetének is legkiválóbb tulajdonságai.

Vannak rokon helyzetek is, melyeknek egyező vonásai aligha véletlenek. Odysseusnak, mikor ismeretlenül atyjával találkozik, aki távollevőnek hitt fia után eped, «megesett a szíve és valami szűró érzés járta át az orrát, amint édes atyját így látta». Kinek ne jutna eszébe Miklós, mikor anyjával szemben tartani akarja magát, de hiába:

Mintha tüt szűrnának orra cimpájába,
Vagy mintha alatta reszelnének tormát,
Tekerő nyilallást érze olyan formát.

A természetes egyszerűséget szerető költő nem fél attól, hogy triviálissá lesz. ép úgy nem, mint mikor az álominéz édeségén «tisztá nyál csordul ki Toldi szája végén», amiért Petőfi meg szeretne volna csókolni Aranyt. Általában a lelki dolgoknak, érzelmeknek és indulatoknak az a szinte pathologiai rajza, szemnek szóló külsőségekben való plasztikus megjelenítése, melyet Riedl Frigyes Arany János természetrajzához számít. Homeros tanítványára vall. Mint a hazája után vágyó Odysseus vagy a büszkeségében megalázott Achilles a végtelen tengersíkra, úgy bámul a más élet után vágyódó Toldi a széles országútra. Az öreg Toldi azt kívánja Bencétől, temesse el és ásonyelet tegyen jeléül a sírra (*Toldi estéje*. I., 31.). Ez az *Odysseia*nak arra a helyére emlékeztet, mikor az alvilágban a temetetlenül maradt Elpenor arra kéri Odysseust, emeljen neki sírhantot és szúrja bele az evezőjét (Od. II, 74). Mikor Bence le akarja beszélni Miklóst arról, hogy

világgá menjen, úgy beszél s részben olyan okokat hoz fel, mint Eurykleia, a dajka (*Od.* 2, 364), mikor Telemachost le akarja beszélni veszélyes tengeri útjáról.

A Toldi-trilógia első részében maguk a személyek, helyzetek és események kevesebb rokonságot mutatnak a homerosiakkal. De az előadás plaszticitásában s egyéb epikus sajátásaiban annál inkább tükröződik a költők atyjának hatása. Ráismerünk pl. a költői kérdésekben («Mit jelent e hű-hó gyászos özvegyházban?» [V. ö.: *Hom. Od.* 1, 225]) s ilyen allocutiókban: «Szép öcsém, mért állasz ott a nap tűzében?» «Fuss, ha futhatsz, Miklós!» stb. De találunk egypár helyzetet is, ahol lehetetlen, hogy Arany ne gondolt volna Homerosra. Mikor Toldi így vigasztalja a fiait vesztett gyászos özvegyet: «Ne sírjon kegyelmed, csak nem támad már fel a két vitéz gyermek» — mindennapi dolgot mond, mégis Achillesnek visszhangja, ki éppen így vigasztalja a gyászba borult Priamost. «Úgy szeressen Isten, ahogy engemet te» — mondja Miklós Györgynek. Homerosnál Hekabe Achillesről szólva: «Bárcsak úgy szeretnék az istenek, ahogy én!» (*Ilias* 22, 41). Rokon motívumot veszünk észre abban, hogy mint az *Ilias*ban Thetis gondoskodik új fegyverekről fia számára, úgy Toldinak az anyja küldte száz arany szerzi meg a hősi pálya fő feltételét, a vitézi fegyverzetet. A csehnek kegyelemért könyörgése szintén eszünkbe juttatja az *Ilias*-nak (6, 46) és a *Aeneis*nek megfelelő jelenetét, ahol Magus kegyelmet kér Turnustól. Kegyelmet egyikük sem kap. Menelaos hajlik ugyan kegyelemre, de bátyja, Agamemnon, nem engedi ellágyulni. Turnus is kegyetlen ellenfél. Toldi Miklósnak jobb szíve van: megkegyelmez a csehnek, csak akkor veszi fejét, mikor az árulómódon hátulról mér rá halálos csapást.

Toldi Szerelmében még inkább találunk rokonhelyezete-
ket és motívumokat. Lajos királynak a Rozgonyi-házban vendégül látása, bár Vörösmarty *Szép Ilonkájának* is érezteti a hatását, bizonyos analógiát tüntet fel a Nausikaa-epizóddal, mely Goethét Homerida-alkotásra ihlette. Odysseus is ismeretlenül, pusztán személyének varázsával nyeri meg a feákok királyi családjának szívét. Mikor az öreg Toldiné

összeszedett drágaságaival könyörögve járul a királyné elé, hogy «sírabló», «gyilkos» fia számára kegyelmet esdekeljen, nyilván a rabságba esett lányáért végtelen váltságdíjat ajánló és könyörgő Chryses képe lebegett a költő előtt. Az áruló Pandaros nyilazását juttatja eszünkbe *Toldi Szerelmének* az a helye (11, 104), ahol a Taranti Lajossal vívni készülő Nagy Lajos combjába áruló nyíl fúródik.

Az epikus hősről azt tanítják a poétikák, hogy annak felsőbb hatalmak segítségével el kell érnie célját, tragikus sorsa csak a tragédia hősének van. De lám, Achillesnek, az *Ilias* hősének sorsa kész tragédia. Tudjuk róla, hogy korai halállal kell megfizetnie a rövid dicsőséget, s látjuk, hogy szertelen haragja legkedvesebb barátjának, Patroklosnak vesztét idézi elő. A bosszú sikere, Hektor megölése, már nem boldogító rá nézve. Íme, az epikus hős tragikuma, íme, a tragikus éposz! Ilyet alkotott Arany is *Toldi Szerelmében*, sőt a hun trilógiában is: valamint az *Ilias* a legvitézebb görögnek, úgy *Toldi Szerelme* a legvitézebb magyarnak tragikus éneke. Etele úr lehetne az egész földön, de Buda megölésével eljártssa jogát a viláгурalomhoz.

Arany János nagy szerénységében nem akarta tudni, hogy már a Toldi-trilógia első részében megírta Homerostól ihletett népies műéposzát. Nép-époszon jártatja az eszét és Petőfitől kér erre nézve tanácsot 1847 nagypéntekén; s mikor az helyesli a tervet, azt írja neki, hogy a fejedelmek korából szeretné venni tárgyát. Festené a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak . . ., a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt *egészen Homeros módján*. Ebből a gondolatból nőtt ki a hún trilógia terve. Abban akart nagyszerű tárgyat a krónikák egyszerű nyelvén elmondani. Itt is Homeros a mestere; epikus stílusának régies zamata mintha még közelebb vinné az ókor aoidosához. Eteléje Achilles nyomán van mintázva. A bizalmatlan, aggodalmas, kislelkű Buda gyakran emlékeztet bennünket Agamemnonra. Viszonyuk és viszályuk más, de mégis rokon amazokéval. Etele és Buda is asszonyaik miatt vesznek össze. (Igaz, hogy Aranynak közelebbi mintája ebben a *Nibelung-ének* volt.) A bölcs tanácsadó Nestornak a ravasz, konkolyvető Detre

a mása. «Harmadik öltő már, hogy a hunnok látnak» (*Csaba királyfi*ban : «Három ivadékot láta elhullani»). Nestor mellől is már két nemzedék múlt el, s ő a harmadik öltőbeliek közt uralkodik. Buda meghallgatja, Etele leszidja az ármánykodó száaszt olyanformán, mint Agamemnon a lányáért esdeklő Chrysest. Az V. éneknek az a bájos jelenete, mikor Etele a kis Aladárral játszik, Hektor és Andromache búcsújelenetének gyönyörű visszhangja, kivált e sorokban :

Majd apja, emelvén keze paizsára :
 Nőj nagyot — elkezdé — húnok nagy királya :
 És — mint fiatal lomb fedi törzsökét el :
 Híred az enyémet árnyazza sötéttel.
 Így szóla ; s az asszony sírta örömkönyvét.

Homeros :

Fiát csókolgatva karja közt himbálta
 S szólt, Zeust és minden istent megimádva :
 «Zeus s ti, istenek! hadd legyen ez szintén
 Trójaiak közül oly kiváló, mint én,
 Oly erős dalia, Trója hatalmassa,
 ,Különb az atyjánál' — kiki elmondhassa,
 Ha megtér zsákmánnyal, ellenét megölve
 S anyjának a szíve légyen nagy örömben.
 Így szólott s gyermekét hitvesének adta,
 Az pedig illatos keblére fogadta
 Könnyek közt mosolygva . . .

De ki beszélhetne utánzásról ott, ahol újjá-teremtés van?

Ugyancsak az *Ilias* hatodik énekének egyik-másik kedves jelenetét teremti újjá Arany *Keveházában*. Az *Ilias*ban a páros viadalra készülő hősök (Diomedes és Glaukos) megtudva, hogy nagyatyáik vendégbarátok voltak, letesznek az egymás ellen való harcról s meg is ajándékozzák egymást. Így tesz Arany nál Bendegúz és Detre száasz s kezét kézben ropogva ráz. S Detrének :

Kezében a nagy dárdanyél
 Keresztbe fogva nem henyél (*Keveháza.*)

épen úgy, mint a hajókat védő Aiasnak. — A Csodaszarvas regéjében, mikor a szarvasgímet üldöző vitézek eltévednek,

épen úgy nem tudják, merre van kelet, merre nyugat, mint Odysseusék Aiaie szigetén (*Od.* 10, 190).

Klasszikus példát ad Homeros arra, miképen használhatja fel a költő a rútat a maga céljára, mikor az undok, szószátyár Thersitesben (kinek rútságát apróra részletezi, míg Helena szépségét csak a trójai vének álmélkodásában rajzolja) a háborútól húzódozók ügyét akarja nevetségessé, hitele-vesztetté tenni. Arany a Hadúr kardjának ellopására fölbérelt Kanyarót festi ilyen undoknak, vagy még undokabbnak, hogy rút lelkéről már a külsejével is fogalmat adjon. Ellenben a nyavalyás Czerkó rútsága ártatlan; egyedüli célja a húnok mulattatása.

Csaba királyfi utolsó dolgozatának első énekében a jóst, akit Etele elé visznek, úgy rajzolja Arany, mint Homeros az Iliasban Chrysest :

Kezébe' fehér bot, s a tetején ennek
Szalagos babér dísz, pártája istennek.

Mikor a jós bátor feleletére Etele

Habozék : kardjával döfje-e le mindjárt,
Avagy . . .

kinek ne jutna eszébe az Agamemnonra támadni készülő Achilles?

Csaba királyfi első dolgozatának második énekében Detre seregszemléje dióhéjban Agamemnon seregszemléjét (*Ilias* 4. ének) reprodukálja. Mikor *Murány ostromában* Wesselényi így szól a tanácsban :

Azért kezdtem-é el, hogy végre ne hajtsam
S a magamnál gyávább kacajt üssön rajtam?

Hektort juttatja eszünkbe (*Il.* 22. 106) :

Azt mondja majd rólam a nálam csekélyebb :
Hektor nagy-biztában elveszté a népet.

Ez a haditanács és az ostrom ellen és mellett felszólalók beszédje több ponton érintkezik az *Ilias* 2. énekebeli tanácskozással. Így pl. Vadászi beszédje :

Ime, a szép nyárnak nem sokára fele
Múlik, a mióta itt vesződünk vele.
És vajjon a célhoz mennyit közeledtünk?
Jó remény fejébe' sok vitézt veszítettünk.

visszhangja az Agamemnonénak (II. 2, 134).

Epikus előadásában úgyszólván lépten-nyomon érzik Homeros hatása, de mindenütt érvényesül saját géniusza is. Arany Homerosnak szellemét vette magába s lelke kohójában a magáéval egybeolvasztva egyéni jellemzetességgel fejezte ki. Ép ezért Homeros ismerőjének kétszeres élvezet Arany époszait olvasni.

Lelkének Homeros-ihlette húrjai kisebb lírai költeményeiben is megcsendülnek. *Ősszel* című borongós költeményében Ossiánnal szembeállítva pompásan jellemzi Homeroszt s a homerosi képek rajzához főleg Achilles pajzsának eleven jeleneteiből veszi a tárgyakat és színeket.¹ Homerosra céloz a *Dalnok bújában*:

Fényes, magasztos korban élni,
Büszkén emlékezni s remélni,
Tinéktek adatott!

A *Kozmopolita költészetben* is így szól:

Oh, ha méltóbb s új kobozzal
A megifjodott hazát
Zönghetném még Homérosszal!
Ne csak mindig panasztát.

Főleg Homerosból vontá le Arany az éposznak azt a követelményét, melyet *eposzi hitelnek* nevezett el, s mely abban áll, hogy az époszköltő nem maga találja ki személyeit és azok tetteit, hanem népe mondai és történeti hagyományyaiból meríti. «A maeoni ősz dalár — írja — e tekintetben is örök példány marad; az Iliász harcterét, a Xanthus és Skamander² lapályát szinte nyomról-nyomra ismerjük . . .» (Hátrah. m., 2, 431). *Zrinyi és Tasso* című tanulmányán az is meglátszik,

¹ «Ilyen (t. i. idylli) Achilles pajzsának utólérhetetlen kedvesgű rajza, hol menyegzők, lakomák, szántás, szüret, legelő, csordák és nyájak, ki nem mondható kellemmel váltakoznak». (Összes m. 5, 67).

² E kettő egy; az egyiknek helyébe a Simoist kell tennünk.

mennyire ismeri Vergiliust és Homerost. Remekül foglalja össze az Ilias cselekményét (Hátrah. m. 2, 472), kitűnően méltatja Homeros jellemzőmódját (u. o. 478). Esztétikai elveit, a költészetéről való felfogását jórészt a görög-római klasszikusokból merítette. A népköltő feladatának meghatározását Homeros alapján állapítja meg: «A népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között, hanem hogy tanulja meg a legfelsőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő.» (Önéletrajz p. XLVII.) Szépen jellemzi a két homerosi époszt e szavakkal: «A meóni szent öreg, miután megteremté a főnséget az Iliásban, monda: legyen kellem! és lőn az Odyssea». (Össz. m. 5., 66).

Arany, mint Goethe, öregkorában is visszatért ifjúkori tanulmánya és csodálata tárgyához, Homeroshoz, aztán végkép meg is maradt a klasszikai világ irodalma mellett. Végigment a római írókon (Vergilius, Ovidius, Lucanus, Caesar, Tacitus). Sorravette a görög historikusokat, aztán a tragédia-írókat. Egy magyar költő — egyszersmind képviselő — felszólalt az országgyűlésen, hogy a görög nyelv tanítását meg kell szüntetni. Az *Üstökös* dicsőítő epigrammával üdvözölte érte, mint «barátját a fénynek». Ekkor írta Arany az *Üstökösnek* (1871):

Zengi epigrammád a *fényt*, melyet a görög ellen
Olcson puffogató szónok a honra derít;
Forgatom én nappal görög iróm s forgatom éjjel:¹
Vénségemre be nagy lelki homályba esém.

Így jutott el Aristophanesig. «Durva, de hatalmas és elemetáris erejű humora — mondja Arany László — magával ragadta őt, mert, mint Imre Sándor beható elmével fejtegeti, jellemök és kedélyök ellenkező volta dacára, az athenaei kíméletlen szatirikus műveiben sok oly vonás van, amivel Arany humora egy töről fakadt.»² E tanulmány eredménye lett Aristophanes tizenegy komédiájának átültetése, ami Shakespeare három tragédiájának művészi fordításával együtt

¹ V. ö. Hor. *Ars poet.* 268.

² Mindig marad — ha fejére áll is —
Ónála valami vaskos, *reális*. (*Bolond Istók* II, 119.)

Arany Jánost irodalmunk első műfordítójává is teszi. Bámulattal kell adóznunk az antiquitás lelkiismeretes bűvárának s bámulattal a Gráciák magyar kegyeltjének. Csak e kettős minőség birtokában volt lehetséges olyan remekművet *alkotni* (*fordítani*: milyen színtelen szó ez!), mint a magyar Aristophanes. Ezzel a feladattal csak Arany János lelkiismeretessége és nyelvművészete küzdhetett meg. Imre Sándornak erről az irodalmi kincsünkről szóló nagyszabású tanulmánya (*Budapesti Szemle*, 1886) fölment engem a bővebb méltatástól.

S az a görög nyelv és irodalom, mely Arany Jánost elsőrangú műrecek alkotására ihlette, ma még gimnáziumainkban is tengődésre van kárhozthatva. Sőt történeti multunkban gyökerező latin kultúránkat is az utilitarizmus és balkanizmus veszedelme fenyegeti. Aki velem együtt tudja, mivel fenyegeti műveltségünket a ma felburjánzó és a legnemesebb terményeket is előlő, kíméletlen modernizmus, az csak mély szomorúsággal nézheti a mai időben folyó képrombolást. Ha elveszítjük a kapcsolatot a klasszikus ókorról, mely apáink, nagyapáink lelkét táplálta, jellemét acélozta, nagy tehetségeket műrecek alkotására ösztönzött, merre keresünk lélektápláló és szomjúságoltó üde forrásokat? Jön-e valaha még egy olyan Arany János, amilyen az volt, akivel nem kis részben a görög-római kultúra tápláló eleven ereje ajándékozta meg nemzetünket?

CSENGERY JÁNOS.

VALAMI FÉNY LÁTSZIK...

— Elbeszélés. —

Kapkodva ugrott föl mély álmából az egész kilencedik század. Valamelyik legény elkiáltotta magát:

— Körül vagyunk kerítve!

— Ugyan már! — méltatlankodott szelíden a sose-józan Cimet őrmester. — Mindössze annyi történt, hogy hátunkba gyött az ellenség...

Mások azt kezdték kiáltozni, hogy minden körülmények között ki fogjuk vágni magunkat... Éjfélutáni félhárom óra lehetett ekkor.

Isten tudta csak, mi történt velünk valósággal... Késő éjjel vánszorogtunk be kiürített sáncainkba, a szél sikongott, fekete volt az éjszaka, fekete volt az ég, a kútostorok hánykolódtak az orkánban és mi alig ódöngtünk már az álmisságtól. És úgy — puskástul-bornyústul — bedültünk a sáncba és már aludtunk is. És a főhadnagy hiába jelölte ki szigorúan a figyelő-őrszemeket, mert a következő pillanatban aludtak ők is mind, az árok legalján. Mélyen, igen mélyen szuszogva.

Aludt a világ, aludt a század.

Egyszer aztán valami nyugtalanító hang ütötte meg a fülét valamelyik éberebb csatárnak, fölugrott ijedten s rémülettel látta, hogy fedett árkaik fölött átnyomult az ellenség, a nélkül, hogy észrevett volna bennünket. Ez az ellenség messzire, igen messzire kerülhetett már a hátunkba, mert alig száz lépésre megettünk utóvédcsapatai kezdték gyujtogatni a házak ereszeit... Lobogva recsegett már köröskörül a nyomorult Szan-menti városka s ugyanabban a pillanatban, amikor riadtan ocsudtunk volna magunkra, tűzerek kezdték bombázni a várost. Még nagyobb rémületünkre úgy éreztük,

hogy mindkét részről gyújtógránátok zuhognak a házak közé, az utcákra és apró terekre.

Dehát hová lett az ezredünk? Mi történt itt voltaképen? Első riadalmunkban is láttuk, hogy csak egyetlen századunkat felejthették itt, amelyet előző estén egészítettek ki teljes létszámra. Lehettünk úgy kétszázhatvanan összesen.

S hogy mi történt velünk ettől a riadt pillanattól fogva? Homályosan, igen homályosan emlékszem csak vissza reá, mint valami nehéz álmra... Váratlanul fölcattantak a puskáink s megindultunk hátrafelé, mialatt piszkos és gyűrött köpenyeink szélei táncoltak és lengtek az orkánban.

Félhárom óra lehetett ekkor, éjfélután.

*

Verekedtünk, körülfogva az egész világtól. Pajtásaink élettelenül estek össze rakásra, de az ellenség katonái is dültek. Akár a kéve.

Egész órája tusakodhattunk már, mély szorongásoktól környezve s még mindig egyhelyben topogtunk. Suhogtak és dörögtek a bombák, bágyadt szomorúsággal kattogott valahol egy gépfegyver, istenítéletben tombolt már a városka s a kísérteti világításban elhülve láttuk váratlanul, hogy katonáink egy csoportját hajszolják maguk előtt az ellenség lovasai. Nem a mi századunkhoz tartozó emberek voltak. Tehetetlenségükben felénk lóbálták a sapkáikat, mintha még egy istenhozzádot akartak volna inteni nekünk s csaknem a könnyünk buggyant ki fájdalomunkban. De nem volt időnk magunkat elsóhajtanunk sem, mert ugyanakkor megreccsent rekedten a főhadnagyunk hangja:

— Tüzeljetek, a teremtésit! Tü-ze-e-el-je-e-ete-e-ek!

Hirtelen olyan érzés kezdett nyugtalanítani mindnyájunkat, hogy valahonnét félbalt-hátulról is puskáznak reánk. Mert tehetetlenül dültek-dültek az emberek s haltak utána tömegesen. A főhadnagy kormos arccal kiáltott oda Rednik zászlósnak:

— Nézz csak körül, mi van a hátunk megett, a háznál?

Kissé mögöttünk tudniillik egy magános ház gubbasztott, amelyen keresztül lehetett látni. Két ellentétes ajtaja

is volt a pitvar-részben, mind a kettőt nyitva felejtették s így az épületen át szabad kilátás kínálkozott a mögötte szélesedő vásártérre, mely ferdén reszketett a tűz repkedő világában.

Rednik zászlós elindult a ház irányába, melynek zsúperincébe akkor kezdett belekapkodni a tűz. Egyesegyedül indult el Rednik zászlós, még a revolverét sem húzta elő, de alig négy-öt szünettel reá, mintha annyit kiáltott volna felénk :

— Jaj!

És míg szélben lobogó köpenyeikben harcoltak a többiek, magam dobogó szívvel siettem el a zászlós után. Hamarabb találtam reá, mintsem kellett volna. Szegény Rednik Lajos zászlós úr, özvegy édesanyjának egyetlen támasza, ott feküdt a földön, lábbal az átjáróház küszöbének, és míg elszállni készült belőle kemény katonalelke, szakadatlanul nyöszörgött. Mintha azt nyöszörögte volna :

— Megöltek . . . Meghalok . . .

S abban a szempillantásban már nem nyöszörgött tovább. Váratlanul kinyúlt s a lábával mintha taszított volna egyet valami láthatatlan ellenségen.

Nem tudtam még utanasóhajtani sem, s máris újabb megrendülés ért, amint a nyitott ajtó küszöbére tekintettem volna.

A küszöbön egy kis lengyel lány üldögélt s gondtalanul játszadozott rongybabájával. Azt a rongybabát csinosítgatta, megfedkezve mindenről e teremtett földön. És a közben mintha valami versiketöredéket ismételtetett volna maga elé pösze hangocskáján. Talán éppen azt a régit :

Kis kacsza fürdik
Fekete tóba,
Anyjához készül
Lengyelországba . . .

(Szentséges Úristen, de hisz mi ép Lengyelország földjén ugráltunk és tüzeltünk tébolyultan s gyilkoltuk egymást rakásra!)

Lehetett úgy háromesztendőske az apróság a ház küszö-

bén, melynek lábánál Rednik zászlós hevert még meleghol-
tan, s a rongyokból eszkábált bábujához motyogott . . . Kóc
volt a hajacska, mint minden kicsike leányzóé lengyel föld-
dön s ez a hajacska piciny varkocsba volt befonva vékony
tarkójánál. Úgy látszik, itt felejtették menekülő szülei s
mire észrevették volna magukat, már nem tudtak visszatérni
az istenítéletben . . . A túlvilági zengésre föl talált ébredni
szegényke s összegyűrt szoknyácskájában, amint ép el talált
aludni az este, lekúszott kis vackáról s mivel odakint lobogva
fénylett a világ, előszedte egyetlen cibált játékszerét s kiülvén
vele a küszöbre, öltöztetni kezdte, mialatt féltő aggodalmá-
ban meg-megsimogatta a haját.

Lihegve álltam ott a küszöbnél s félig-halott voltam a
döbbenettől és a magunk szégyenétől. Az apróság föl sem
pillantott, miután minden figyelmét a rongybaba kötötte le.
Ott álltam és kiáltani szerettem volna a szétzúllva csatázó
századnak :

— Emberek, álljatok meg! Emberek, mentsük meg ezt
az ártatlanságot!

Ámde ugyanakkor a főhadnagy rekedt és kegyetlen
hangja rikoltott fel a tüzek dohogásában :

— Előre! . . . Előre!

Abban a szempillantásban rajtázni kezdtek a század
emberei, de hátrafelé, merre az ellenséget sejtettük és ame-
lyen túl a saját ezredünk maradványainak kellett csatáznia
valahol.

S abban a szempillantásban ész nélkül pattantam egyet :
valaki lesből célozhatott reám, mert nagyot csappant a kö-
penyem széle s utána lyuk pattant ki azon a helyen . . . Lélek
nélkül menekültem a század hátrafelé nyomuló roncsai után.

*

Hajnali félhatkor tombolt az utcai harc.

A Szan-menti városka őszi portól elborított, keskeny
útvonalain és terein, kapuk előtt, kertek között és csonka
házsorok alján döfködtük egymást szuronyvéggel. Tűzben
zúgtak a háztetők és az ajtófélfák, lobogott az őszi virradat,
minden pillanatban mázsás ágyúgolyók zuhogtak a tűzor-

kánba s üszök és parázs vágódott zengve a láthatatlan mennyboltnak . . . Valahol messze mintha géppuskák kattogtak volna. Szomorúan, igen szomorúan.

Dőltek az emberek, mint a telezsákok. Itt-ott, ha felszakadt a bombák füstje, a füstrepedéseken át megláttuk az ellenség legényeit, amint szélben csattogó köpenyeikben ugráltak és tüzeltek felénk . . . Úgy tetszett akkor, mintha részeg tánclépésben közeledtek volna. Rekedten rikoltott fel a főhadnagy :

— Tüzelj, testvér, vagy itt döglünk meg utolsó emberig!

Felcsattogtak fegyvereink. A századnak alig volt meg már a fele.

Délelőtt féltíz lehetett és mi még egyre rajtáztunk . . . Bakancsaink nagy port kavartak a városka keskeny utcáin és négyszögű terein s most már összegabalyodva viaskodtunk egymás ellenében. Villant a szurony, haldoklók puffantak egymásra, néha géppuskák kaszáltak el soraink között . . . Néha mi kaszáltuk az ellenséget . . . És akkor egyszerre felbukkant a nap gyenge rézkorongja, amint a kormon és füstön át fölizzott egy szemhúnyásra. De eltakarózott megint és mi, még életben maradt nyomorultak, tovább kergetőztünk kapualjak előtt és a házak kertjeiben, amelyek kerítése is tűzben állottak.

De akkor megtorpantunk mind egy szívelállító pillanatra!

A városka főterén loholtunk éppen, amikor iszonyattal láttuk, hogy a főterén át bántatlanul totyog felénk a kicsi lengyel leány. Totyogott egyik talpacskájáról a másikra, kurta varkocskája gácsérfarokba volt felkunkorodva vékony tarkójánál s rongybabáját balkarján hozta babusgatva, mi alatt selypecskén motyogott hozzá valamit . . . Jött az apróság s abban a villanásban dermedten kiáltott a főhadnagy :

— Hátrálj!

De kommandót kiáltott az ellenséges század parancsnoka is. És akkor elszakadva egymástól, menekülni kezdtünk két ellenkező irányba.

Nem sokáig maradtunk így!

Mert déli tizenkettő körül sapkátlanul s szélben csapkodó

hajjal verekedtünk már a városon kívül, a télre váró mezőkön. Hogy, hogy nem: saját arcvonalunk s az ellenség frontja közé vetődtünk el s e térközön öltük egymást leketlenül, de még mindig meg-megremegve attól a totyogástól, mellyel a lengyel apróság közeledett felénk a városka egyik terén.

És akkor szétváltunk egymástól. Egyetlen gondolat alatt, villámsebesen.

S akkor összemertünk újból. Álmos-fáradtan s lobogó indulattal mégis . . .

Délutáni félháromkor is csatáztunk. És csak ekkor ocsudtunk reá, hogy a vasúti töltés mögötti saját árkaikba kelene menekülnünk. S már nyargaltunk is kopogó bakancsaikban a dértől csillogó mezőn át. Abban a gondolatban hasonlóan nyargaltak az oroszok is, de ellentétes irányba. Saját bajtársaik sáncába.

Ijedt csönd állt be egyszerre. És csak most jutottunk hozzá, hogy éjfélutáni félhárom óra óta egyet fújunk végül. Hanem délutáni félháromra alig maradtunk negyvenötön a kétszázhatvanból.

És csak most tudtuk meg, mi történt velünk alapjában véve. Az ezred visszavonult az éjszakai ítéletidőben, minket azonban otffelejtettek. Igaz másfelől, hogy mélységes álomban horkoltunk valamennyien.

Egyetlen puskaszó sem esett azontul. Mintha mindenki ugyanattól az aggodalomtól szorongott volna . . .

Mintha mindenki attól szorongott volna, hogy valahol a város széléből a kis lengyel árvaság talál kibukkanni . . . Újabb félóra mulva alkonyat bomlott már elő a Szan vize irányából. Őszi színek csúsztak ki minden égtáj felől s ezek a gomolyagok kezdtek szétterülni fölöttünk. Meg-megdidegertünk.

Aztán bekövetkezett, amitől mindannyian remegtünk. Egyszerre kiáltottunk föl mind, de fölkiáltott az ellenség is. Keresztet vetettünk magunkra, összekulcsoltuk a kezünket s lüktető szívvel figyeltünk ki a lövészárokból, felnyújtott nyakkal.

Mert a városka szélén, az országút közepetáján kibukkant a mindenkitől elhagyott, boldogtalan apróság. És noha

a hidegben reszkettünk egytől-egyig, a babszem kislány fürgecskén totyogott lenge és kurta szoknyácskájában.

Úgy lépkedett tipegve, egyik talpacskájáról a másikra, szösze fejével hullámvonalat rajzolva ki a levegőben. Bal-karjával rongybábuját szorította mellecskéjéhez, jobbkarját pedig feltartotta a feje fölé, mintha a kezénél fogva vezetne volna valaki. És akik jobban odafigyeltek akkor, látták, hogy gyenge fény remeg a kislány jobboldala felől. És magukbaroskadva adták szájról-szájra egymásnak a katonák, hogy a növekvő Jézuska jött le a tehetetlen apróságért.

Néztük, egyre néztük az országutat, melyen a szülétlen polyák leánya mendegélt egyesegyedül, míg csak az országút bele nem veszett a sűrű erdőbe. Azon a fordulón túl a gyereket sem láttuk többé, mindössze némi gyenge sáv reszketett a szélső fák között . . . Tudtuk, tudtuk, hogy a tizenkét éves Názárethi szállt le a földre.

*

Egy régi őszön, mikor dértől fehéredtek a Szan-parti mezők, ott guggoltunk vértől elpiszkítva, hidegtől vacogva s éhségtől égő hassal a sáncban. De nem láttuk többé a magunkra száradt vért s nem éreztük a hideget meg az éhséget. És míg setét színeivel végleg befont bennünket az este, halk imát mormoltunk összekulcsolt kézzel.

S köröskörül mély volt a nesztelenség.

KOMÁROMI JÁNOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Fecskék.

Az ég még pompás kék, Pedig elmúlt a nyár ; A kedves kis fecskék Útra készülnek már.	Hosszasan repülnek Örök tavasz felé, Sehol le nem ülnek, Csak kis fészük elé.
Csevegve beszélnek A nehéz, nagy útról ; Vitorláznak szélnek, Gyakorolnak újból.	Nézem, mint indulnak A kedves vándorok S délfelé vonulnak A sűrű csoportok.
Ha megjön az óra, Magasba fölszállnak ; Távoli halk szóra Honuktól megválnak.	Miért nem mehetek Hosszú vándorláson Gond nélkül veletek Hogy szemem jót lásson?
Repülnek tengeren, Sivatagon végig, Közben nagy sebesen Fölszállnak az égig.	Menjetez nélkülem, Az én helyem itthon! Tavasz nem kell nekem, Sem távoli szép hon!

Csak hazám tavasza
Lészen boldogságom,
Azt én idehaza
Élő hittel várom.

Reggel.

Elsáppadt a holdnak ezüstös világa,
Bíboros köntösben fölkelt a nap régen,
Kinyíltott a kedves nefelejts virága,
Kis pacsirta dalol a sötétkék égen.

Édes akác illat, lenge szellő szárnyán,
 Messze rónára mint égi lehellet száll.
 Egy öreg rétisas gubbaszkodik árván,
 A gémeskút szürke ágasán szundikál.

Hüvös szellő harmat-gyémántokkal játszik ;
 Köd sávok nyújtóznak vékonyan a réteken,
 Köztük szénaboglyák borzas feje látszik ;
 Mosolygva néz rájuk a derűs végtelen.

Akácfa tövében, virágok közt ülve,
 A méhek zsongását, a pacsírták dalát,
 A fák susogását, álmokba merülve
 Hallom és sejtem az ég karnagy-angyalát.

Lelkem boldog csendben a magasba szárnyal
 Ragyogó reggeli pompán gyönyörködve ;
 Földi gond és bánat engem be nem árnyal,
 Ha Isten közel jár szelíden őrködve.

Repül a szép daru.

Repül a szép daru,	«Nefelejts bokornál
Éneke szomorú ;	Korhadó kereszt áll,
Keresi jó párját,	Oda vezess engem! —
Bejárva határát. —	Sietve kell mennem,
«Lassan daru madár!	Utolsó hő imám
Veled megyek én már!	Hogy sírján mondhatnám!
Én is rég keresem	Közeleg a halál,
Eltűnt jó gyermekem!»	Beh jó lesz fiamnál!»

«Csatában elesett,	Száll a daru madár,
Fejfája elveszett ;	Magasan repül már,
De szívem rátalál,	Hívja maga után
Sírján a virágszál,	Anyókat nagy útján. —
Mely fakadt imámból,	«Lassan daru madár,
Messziről hozzám szól! —	Nem bírom én ezt már!
Repülj daru madár,	Hanton had pihenjek,
Jó fiam ott fönt vár!»	Hogy tovább se menjek!»

Repül a szép daru,
 Éneke szomorú.
 Nefelejts bokornál,
 Ím már két kereszt áll.
 Alattuk az anya
 És drága hős fia,
 Örökre nyugodtan,
 Pihennek boldogan.

Az alföld himnusza.

Beh szép s kedves vagy te, drága magyar alföld!
 Ha télen hó alatt alva nyugszik a föld ;
 Tavasszal, ha a zöld vetés bársony sima,
 S vígan tűzve nevet a pajkos napsugár,
 És harang szívéből mennybe száll az ima ;
 A sötétkék égen árva felhő sem jár.
 Virágos legelők harmatos ölében,
 Gyümölcsfáid ezer pompájú színében,
 Édes jó mosollyal a derűs képeden
 Örvendesz a szépen fakadó életen. —

Beh szép vagy te nyáron, ha illatos szellő
 Jó magyar tanyákat megcsókolni eljő ;
 Virágos kerteket szelíden ébreszti,
 A föld tikkadt, forró keblét, lázas testét
 Cirógatva selymes kezével éleszti ;
 Szép akácvirágtól havas falvak képét
 Rezgő délibábok az égbe emelik,
 S a rónát hús vízzel borítva fűrésztik,
 Míg a messze távol párás sáppadt képe
 Átszenderül a már ráboruló égbe. —

Beh szép vagy te, midőn elsötétül az ég,
 Baljóslatún gyászba borul a mindenség.
 És feketén gurul sötét viharfelleg,
 A fák zúgva földig hajolnak kínlódva,
 Csapkodva bókolnak, majd kidőlnek bezzeg!
 Nagy porfelhő száguld a széllal birkózva ;

Villámok cikáznak, üvölt s tombol a vész ;
 Láthatár, ég meg föld a sötétben elvész!
 A mennyből éltető zápor hull zuhogva,
 Dörgés folyton rázza az eget ropogva.

Beh szép vagy te, midőn elvonul a vihar,
 Az égzengés távol morog s elül hamar!
 Megint kisüt a nap ; harmatos, friss a táj,
 Sötét égről tünde szivárvány mosolyog. —
 Midőn sárga búza hullámozik, óh mily báj! —
 Oly fényesen, mint a csendes tenger, ragyog!
 És jó magyar fürgén aratva dalogat :
 Szíve verésére egész ország hallgat!
 Lányok vígan szedik nehéz nagy képékbe
 A drága aranyat s ének száll az égbe!

Beh nagyon szép vagy te, midőn korán reggel
 Kis pacsírta égbe szállva dicsér hévvel,
 S a kietlen szélbe, szárnyát összekapva,
 Mint vízcsepp az égből, lehull a tószélre. —
 Ősszel, ha bús estén leszáll az éj lopva
 S a vadliba sereg zshivajjal húz délre ;
 A föld gyászfeketén alszik szürke ködben!
 Midőn az erdő szép lombja nyirkos földben
 A sírját keresi s fázik a fakó nád ;
 Míg dérben megőszül fölséges vén rónád! —

Beh szép s kedves vagy te, drága magyar alföld,
 Derék népnek édes mindene is e föld! —
 Én is hőn szeretlek! — Hív s vonz bájos képed!
 Te vagy a jó lélek szent őszintesége,
 Melyben mindent látva, hit s bizalom éled ;
 A nyíltság hű mása ; annak sincsen vége!
 Imádlak, szépséges magyar föld, én hazám!
 Minden virágszálad szent, becses nekem ám!
 Hűséges népedet szeretettel áldom
 S Isten oltalmába hőn esdve ajánlom!

Hulló csillag.

Láttam egy hulló csillagot,
Tündöklött mint a napsugár,
A föld komoran sötét volt,
Akár a bús magyar égbolt.
Jó hírt hozott az égi futár?
Vagy Isten könnye csillogott?

A csaplári cédrus.

Jó atyám kedvence, te szép öreg cédrus
Az erdő közepén, miért vagy olyan bús?
Fajtádban egyedül, itt állsz százhusz éve,
Szebbnél-szebb üde zöld fáktól körülvéve;
Rajtad madárka ül és dalol édesen,
Lábadnál virágok díszlenek ékesen;
A nap szeretettel reggel s este csókol,
Turbékolva néked vadgerle is bókol.

Mindenki csak bámul; beh hatalmas lettél!
Hús harmat reggel mos; szellő neked regél;
Kakuk madár rád száll, ezret is szól megint,
Éltető tavaszkor ha jövődbe tekint. —
Honvágy bánt és gondolsz sziklás Libanonra?
Vagy pálma ligetre? — Tán távoli honra?
Te jó öreg cédrus, téged mi szeretünk;
Ott kivágtak volna; itt nagyra becsülünk!

Jó atyám kedvence, te szép öreg cédrus,
A magyar hazában lettél oly nagy és dús!
Távoli honodban nagyobb nem lehetnél!
Szebb, jobb környezetben sehosem élhetnél!
Gyökeret vertél itt, mint családom fája!
Mi magyarok vagyunk, Istennek is hála;
Porainkból is csak jó magyar föld leszen,
Abban nyughatni majd, büszke vágyam régen!

Hollók sötét serege.

Hollók sötét serege
 Keringett a bús égen ;
 Hópelyhek sűrű fellege
 Kavargott az új jégen.

Szép hazám komor egén
 Csúf fekete hollók szállnak ;
 És zúzmarás nagy jegenyén
 Együtt leülnek és várnak.

Földült jó magyar tanyán,
 Nagy nyomortól senki sem ment!
 A hollók károgva csúnyán,
 Mohón elvittek mindent.

A gyászba borúlt pusztán
 Gyorsan magasba száll egy sas,
 Mint a nyíl, csúf hollók után
 Surranva közibük csap.

A hollók rongy serege
 Rémulten károg s elrepül ;
 A szép sas őket kergetve,
 Kárpátok ormán leül.

A hármas hegyről nézi
 A négy folyam közét végig
 S a kettős keresztet védi,
 Boldog új ezer évig.

Október elején.

Verőfényes napsugár	Az ős bükkös vérpiros
Búcsúzni jöttél-e már?	És sárga a juharos!
Hogy ragyog a fagyos rét,	Oh beh szép is az erdő
A szomorú őszi szél	Fájdalmas mosolyával ;
Deret hinte rajta szét,	Beh szomorú a mező
Jeges minden kis levél.	Fakult barna subával!

Haldoklik a rónaság,	Ha egy őszi reggelen
Hervad a sok kis virág!	Én is sáppadt mereven
Hideg szellő sóhajtva	Ravatalon pihenek :
Szedegeti a lombot,	Akár bús viharfelhőt
Fölkapva messze hajtja,	Oh rám ne terítsetek
Úgy koppasztja a dombot.	Gyászfekete szemfedőt!

Bánatos halk lombhullás,	Legyen szent magyar zászlóm
Búsan csendes elmulás,	Szemfedőm és takaróm ;
Ragyogón pompás színek,	Kis pusztai virágot,
Kristályosan tiszta lég,	Pirosat meg fehérét
Búcsút mond mindenkinek,	És néhány még zöld ágat
Míg halványul a kék ég. —	Koporsómra tegyetek.

A magyar volt mindenem,
 Érte küzdtem, Istenem!
 És ha majd elhívsz innen,
 Halljad utolsó imám :
 «Áldd meg végre e népet
 Minden jóval igazán!»

JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG.

SZEMLE.

Képzőművészet.

A Múcsarnok mult évi őszi kiállítása nem képviselte az egész élő magyar művészetet, csak egyik, és nem is a jobbik, részéről nyújtott tájékoztatást. Hogy érdekesebbé tegyék e tárlatot, egy jubiláris, két hagyatéki kiállítást és Balló Ede művészi másolatainak gyűjteményét olvasztották belé.

A három első között a legérdekesebb az azóta elhunyt Kacziány Ödön gyűjteménye volt, akinek nyolcvanadik életévét ünnepelték válogatott képeinek bemutatásával. Kacziány Ödön a korábbi években kitűnő vásznakot festett. A Múcsarnok nagytermében csupa olyan művet láthattunk, amelyekben finom tónusérzéke érvényesült. Senki sem tudta az éjjeli világítás rejtélyességét, az ezüstös holdfény lágyágát nálunk úgy ábrázolni, mint Kacziány. A sötétség, a félhomály misztikumát érezte, amint abban a valóság színei elmerülnek. Zöldeskék tónusfátyol borul romantikus városképeire, amelyekből csak a fehér színek bontakoznak ki megtörten, kísértetiesen. Mindig csak ilyen hangulatképeket festett, részben naturalisztikus motívumokat, részben víziókat. Az előbbieik közül két *Lussinpiccolói részlet*, egy érdekes elképzelésű *Gellérthegyi látkép*, az utóbbiak közül egy *Pieta* és a *Nagypénteki vízió* váltak ki. De egy bensőséges női arcképe is megkapó. Ezek azonban mind korábbi művei. Kacziány rendkívüli tehetségnek indult, de később elsekélyesedett. Az utóbbi években készült éjjeli tűzeseteiben, mors eques-eiben, felhőkön úszó pietaiban már nem lehet örömünk. Nevét korábbi alkotásai fogják megőrizni, mint festészetünk érdekes egyéniségéét.

Kacziánynyal szemben néhai Udvary Géza a romantikus színpompának élt. Szerette a jelmezés képeket, az olasz renaissance-motívumokat, amelyeknél palettáját kissé színpadiasan ragyogtatta. Eleinte ő is szigorú naturalista volt, mint sötét tónusú, kitűnő ön-arcképe mutatja. Később világosabbá, majd színesebbé lett festői modora. Egyes képein a harmonikus színfoltok dekoratív egyensúlyban vannak egymással. Feleségének arcképén, ahol maga is meg-

jelenik, viszont a ruha Velazquezre emlékeztető finomságokat árul el. Élete vége felé festette az Országház számára óriási kompozícióit Ilunyadi Jánosról és Kossuth Lajosról, könnyed, behízelgő, de kissé felszínes modorban. Erről a két kompozícióról régebben már megemlékeztünk.

Egy elhalt építésznek, Árkay Aladárnak szentelték a második emlékkiállítás. Árkay Aladár művész volt, aki átélte az architektúra összes változásait, fejlődésének minden állomását. Annakidején a történelmi stílusoknak volt a követője és ebben az időben építette Kallina Mórral együtt a Budai Vigadó épületét. Lechner Ödön működése azonban az ő tehetségére is döntő hatással volt. Egyik harcos hangoztatójává lett a modern magyar stílustörekvéseknek. Nem utánozta azonban Lechner Ödön modorát, hanem egyénien kereste a faji jelleg kifejezését az építészetben. Ebben az időben építi az Andrássy-út és Aréna-út sarkán a Babocsay-villát, melyet a háború után azonban teljesen átalakítottak. Kétségtelenül igen eredeti alkotás volt, de nem jelenthetett Árkay művészetének fejlődésében döntő állomást. A nyugtalan dekoratív festőiség elnyomta az architektónikus érzés komolyságát. Tipikus bizonyítéka volt az úgynevezett szecessziós idők magyaros stílusának.

Később Árkay figyelmessé lett az erdélyi népies stílusformákra és ezeknek zamatos eredetisége fokozatosan kiirtotta művészetében a szecesszió nyugtalanságát. Első ilyen maradandó alkotása a Vilma királynő-úton levő református templom és paplak. A portálának mázas cserepei népies díszeikkel ugyan itt is a festőiség, az iparművészet dekoratív nyelvén beszélnek, de az épület főformáinak, különösen a robusztus toronynak a részleteken uralkodó hangsúlyozása már az architektónikus gondolkodás győzelmét jelenti. Ezzel az eredeti alkotással Árkay Aladár egyszerre a magyar templomépítés mesterei közé emelkedett.

A világháború alatt tervezi hasonló stílusban, de még zamatosabb formákban a budai Városmajor katolikus kápolnáját. Ez a kis templom a modern magyar építészet művészi eredményei közé tartozik. A székelly népballadák jutnak eszünkbe, ha az ámbitusos, cseréptetős kápolna elé toppanunk, vagy meghitt belsejének küszöbét átlépjük. A budai Rákócziánium kápolnájának belsejében Árkay viszont keletiesen pazar szín- és formahatásra törekedett.

Az utolsó állomást Árkay Aladár stílusának fejlődésében a Győr-gyárvárosi katolikus templom jelöli. Itt már számolt a külföldi építészet legújabb eredményeivel is, a nélkül azonban, hogy stílusának magyar gyökerét kitepte volna. Nem régen még az egyetlen

magyar templom volt ez, amelyben a modern egyházművészet szel-
leme gátlás nélkül jut szóhoz, és amelyet az újabban épült, megkapó
szépségű külföldi templomok mellé lehet állítani. Ebben a templom-
ban minden részlet ihletett, egységes művészi harmóniába olvad
össze. Tőle származik még több kisebb templom, valamint a mohácsi
városház és fogadalmi templom terve. Nagy sikerrel vett részt város-
rendezési problémák, így a tervezett Erzsébet-sugárút és a budai
fürdőváros-építkezések megoldásában s szívügye volt a magyar ipar-
művészet jövője. Árkay művészetét a Kisfaludy-Társaság 1930-ban
a Greguss-díjjal tüntette ki. A győri templomra kapta a jutalmat.
Mint festő is figyelemreméltó műveket alkotott.

Az őszi tárlat legnagyobb részét Balló Ede klasszikus másolatai
foglalták el. Több mint száz képet állított ki a mester, amelyeket
Európa különböző képtáraiban levő eredetiekről másolt. Bámulatos,
hogy Balló mennyire beleélte magát az egyes festők eljárásába, festői
modorába. Ha megnézzük Van Eyck síma, zománcosfényű, szegfűs
emberét és Lucca Madonnáját, vagy Franz Hals és Velazquez arc-
képeit, teljesen egyforma átélést, elmélyedést találunk. Balló Ede
még a régivágású, boldog festők közé tartozik, akinek egy remekmű
szemlélete mérhetetlen örömet tud szerezni. Ezt a lelkesedést akarja
átvinni másokra is másolataival. Nem úgy készíti másolatait, hogy
azok akként hassanak, mint az eredeti képek mostan, megsárgult
firniszükkel, úgynevezett galéria-tónusukkal, hanem amilyenek ere-
deti állapotukban lehettek. Az idő majd itt is változtat. A sötét
tónusú képeknél, egyes Velazquez-arcképeknél már ez amúgy is meg-
történt. Legsikerültebbek a delfti Vermeer képei után készült máso-
latok. A bécsi Czernin-képtárban lévő világhírű kép, az amster-
dami *Tejet öntő leány* és a delfti városkép után készített másolatok
olyan alkotások, amelyek előtt zavartalumul élvezzük az eredetiek
hatását. A Ruisdael-féle malmos kép felhős egével szintén kitűnő,
éppúgy a pesti Daubigny-féle tájkép is. Az olasz képeken a bársonyok,
a brokátok másolása mesteri. Milyen tökéletes a madridi Rafael-kép,
mely egy bíborost ábrázol! De Rubens *Leukippos leányának elrablása*
is szerencsés órák szülötte. Balló Ede büszke lehet gyönyörű gyűjte-
ményére, amely oly sok gondtalan, a remekmű tanulmányozásába
belefeledkezett óráról ad számot. Egy kis füzetben közvetlen hangon
tájékoztatót is írt másolataihoz.

A Kéve művészegyesület jubiláris kiállítása és Katona Nándor
hagyatéka alkotta a gerincét a Múcsarnok téli tárlatának. A Kéve
művészegyesület fennállásának huszonötödik évfordulóját ünnepelte
és ebből az alkalomból válogatott gyűjteménnyel szerepelt a Mű-

csarnok három első termében. Művészei a nagybányai hagyományokat ápolják tovább, tagjainak zöme közvetlen kapcsolatban áll a természettel, a napsütéses plein air-t szeretik, csak alig vesznek tudomást a modernebb törekvésekről.

Benkhárd Ágostot különösen érdeklik a fényhatások, a zöldes, ezüstös reflexek, melyek ott vibrálnak a szabadban pihenő akt testén, a fürdőzők tagjain, a reggeliző-asztal csendéletén. Ő az ortodox Nagybányát képviseli, talán kissé elegánsan, míg Boldizsár István már Cézanne újításait is magába szívta. Néhány tájképe a megújuló Nagybányát képviseli; a friss zöld himnuszát zengi. Döbröczeni Kálmán inkább érezteti a test plasztikáját, a színekkel mintáz, nem a formát felbontó napfényt keresi, nála a világosság egyenletesen veszi körül a testeket és színezése is tompább. Egészen más úton halad Basilides Barna, aki stilizált, figurális képein japán hatást dolgozott föl. *Pihenő gulyásának* még a háttere is a japán aranylakkra emlékeztet. Meglepően teljeseek és következetesek ezek a kompozíciók, határozott egyéniség munkái. Reményi József, a szobrász, egész gyűjteménnyel szerepelt, melyekből érmei a legművészeibbek. Ezekben klasszikus magaslatokra emelkedik a művész. Kisplasztikájában viszont fokozatosan a kisebb formáknak megfelelő egyszerűsége, ezenfelül lelkiségre is törekszik. Némelyik darabja már teljes eredményről számol be. A renaissance-bronzok voltak a mesterei.

Katona Nándor emlékkiállítására csak kis részét öleli fel a művész óriási hagyatékának, de amit kiállítottak, az teljes egészében jellemzi a szorgalmas, lelkiismeretes mestert. Neki a hegyvidék, a Magas-Tátra volt igazi otthona, ennek szépségeit festette teljes természet-hűséggel, pontosan és mégis üde frissességgel. Akár ködös esti hangulatot, akár napfényben ragyogó havas csúcsokat másolt, mindenkor költői lélekkel, finom elmélyedéssel értelmezte a naturalizmust. Képeinek szépségét csak nyugalommal lehet élvezni, olyan nyugalommal, amely nem sajátja korunknak. Néhány figurális festmény a művésznek ebben a műfajban való kvalitásait árulta el.

A múlt év őszén adta ki Budapest székesfőváros a Ferenc József jubileumi alapítvány festészeti díját, melyet Aba-Novák Vilmos festőművésznak ítéltek oda az *Árvíz* című képe alapján. A főváros díját ezúttal valóban arra érdemes festőművésznak adományozták. Aba-Novák Vilmos nagy temperaképe egyike a fiatal mester legjellemzőbb és legértelmesebb alkotásainak. Mint egy régi Brueghel-képen, úgy elevenedik meg rajta ezernyi népével, háziállataival, szekerével a magyar falu. Mindenki menekül a mindent

elárasztó, féktelen elemtől. Háttérben a kiáradt folyó, melyből a kis falusi házaknak csak a teteje látszik ki, a templom pedig már szintén derékig áll a vízben. Az emberek megriadva, templomi zászlókkal tolongnak a hegyen lévő kálváriára. Aba-Novák azonban a nagy pusztulásban is csak a megkapót, az elevent, a dekoratívét látja, a sok apró színfoltot, amely mozaikszerűségével olyan alkalmas a tempera-technikára, és a nagy víznek hőmpölygő áradatát, amint benne tükröződik a lenyugvó nap és a pusztuló tájék. A víznek ez a tükröződése a képnek a legbravúrosabb része. Tiszta természet-transzponálás, aminő csak a legérettebb stílusú festőktől telik ki. Az alakok is levetköztek minden modorosságot, úgy mozognak, ágálnak, ahogyan a természetben látjuk őket. Aba-Novák tempera-technikája már elvesztette minden merevségét, olyan bársonyos átmenetei vannak, mint az olajfestéknek. Nincsen itt semmi zökkenés, mindent egyformán hat át a stílus. Hosszú időt kellene eltölteni Aba-Novák e festménye előtt, hogy annak összes szépségeit, meglepetéseit kihámozzuk.

Ezt a képet a művész egy kisebb gyűjtemény keretében a Szépművészeti Kiállítások helyiségeiben újra bemutatta másik nagy temperájával, a groteszk *Cigány család*dal együtt, amelyet az amerikai Carnegie-alapítvány kiállítása számára jelöltek ki. Nekünk azonban ennél jobban tetszett a *Szolnoki halászbárkák* című festménye, mert itt a temperát szinte az olajfesték hajlékonyságával, mindent kifejező, átmeneti finomságaival kezeli. Ezen a kiállításon Iványi-Grünwald Béla és Szőnyi István voltak Aba-Novák társai. Iványi-Grünwald Béla világa most teljesen a szín. Problémamentesen áll a természettel szemben. Úgy veti a vászonra izzóan telített színlátományait, mint egy lírai költő. Szőnyi István viszont az utóbbi időben teljesen elvesztette robusztus nivoltát és finom tónusfestő lett. Rendkívüli festői érzékkel méri le a valeuröket, hogy egységes képhatásokat érjen el. Szerelmese a zebegényi Duna-könyököknek, ennek csodálatos tükröződéseit festi, amint a víz szikrákat hány, vagy csendesen megnyugszik. Két-három völgyrészletével a mai modern tónusfestés lehetőségeit bizonyítja. Egyike legfejlődésképesebb mestereinknek.

Az Ernst-Múzeumban Istókovits Kálmán rendezett nagy, gyűjteményes kiállítást. Istókovits romantikus festő. A képzelet veszi őt hímes szárnyaira, mihelyt ecsetet, karcólótút vesz kezébe, és röpti őt messze, vizeken át álomországokba. Régebben nem volt képes korlátozni képzeletét. Óriási vásznakat népesített be alakokkal és fantasztikus jelenetekkel. Komponáló ereje majd szétfeszítette agyát, az alkotás vágya kapta el őt, mindig mesélni akart látományairól.

Később jött a lehiggadás, az önmegismerés. Ekkor újra közelebb jutott a természethez. Most már kisebb vásznak is kielégítik, amelyeken maradék nélkül fejezi ki magát. Számos tanulmányt, vízfestményt készít természet után, a figurálisnak pedig a temperában áldoz. Mindezeknek hátterében, a komponálásban vagy pedig a beállításban azért ott bujkál a romantika. A tempera lett idővel Istókovits Kálmán számára az ideális technika. Festményei sokszor színes rajzokhoz, aquarellekhez hasonlítanak. Nagy felületeket von be szinte egyenletesen, amelyek olajképeken holt színfoltok lennének. Izgató finomságokra képes a színfoltok elrendezésében. Egyszer kék napernyőn, másszor vörös kendőn, harmadszor sárga falon van a hangsúly. A többi színfolt csak kísérő zene a lényeges főszólamok mellett. Önkényesen, misztikusan bánik a megvilágítással, vagy élénk fénybe helyezi az alakokat, vagy pedig egészen belemeríti az árnyékokba. Fedőszínekkel leheli képeire a figurákat, amelyek sokszor áttetszőek, mint a kísértetek. Nem egy festménye a napkeleti illusztrációkhoz hasonlít, amelyeken fantasztikus látományok csillognak.

Istókovits Kálmán ehhez a stílushoz rendkívüli akaraterővel és szorgalommal jutott el. Fokozatosan megtisztította szerkesztő képességét az akadémikus sallangoktól és mások hatásától. Arcképei különösen befejezettek, de sokszor prózaiak. Nekünk többet mondanak látomásszerű kompozíciói. A Brueghel hatása alatt készült *Ikarusz bukása* és a *Mosónők* valóban telve vannak egyéni képzelettel és színfolt-ötlettel. Meglepően finomak tájképeinek hátterei, melyekben barokk dekoratív freskók formavilága csillan föl. Ezek elárulják, hogy Istókovits milyen kitűnő tájfestő lenne. A naturalista vízfestmény-tanulmányok is erről számolnak be.

Ha Istókovits vásznai mind megtelnek egyéni étellel, mesterüket akkor méltán kell a legjobb magyar festőművészek közé számitani.

Meier-Graefe írta tavaly Bernáth Aurélról berlini kiállítása alkalmából, hogy a legnagyobb modern magyar festő. Csodálatos, — írja továbbá Meier-Graefe — hogy ez a hallatlanul finom, szinte légies festő abból az országból való, ahol a robusztus, mondjuk brutális kifejezést és a tarkaságot kedvelik. Azóta Bernáth bejárta Németország több nagy városát és mindenütt elfogadták Meier-Graefe rendkívüli elismerő sorait.

Bernáth eszményi tónusfestő. Finom színei mintha nagy titkokat rejtegetnének, oly misztikusan beszélnek a valóságról. Még a legprózaibb dolgokat is rejtelmesen látja. Így például egy nyitott

hegedűtöket az ablak előtt, egy csöndéletet különféle tárgyakból. Minden átszellemül, lelkivé válik nála, az áttetsző színek csak álmodnak a valóságról. Néhol csak fehér körvonalak jelzik a lényeket, mint tűnő emlékeket, másutt meg saját, helyi színeik halvány tükörképei. A tükör különösen sokat szerepel Bernáthnál, mert a tárgyak visszfényét adja, a valóságot kissé tompítva. Vannak képei, amelyek előtt megkap bennünket a rejtelmes remekmű minden varázsa. Az olajfestéket Bernáth most már ép olyan áttetszően használja, mint a pasztellt. Talán csak formai oldalról lehet itt még fejlődés, felszabadulni a kisebb modorosságokból a figurálisban, melyeket másoktól, nála sokkal gyengébb festőktől vett át. Különösen az arcokat deformálja Bernáth. Tájképei azonban már tökéletesek, szinte anyagtalannul hozzák látományait. Kiállította régi rivierai partiképeit is, melyeknek valószerűségétől messzi az út mostani atmoszférikus ködképeihez. Csak a tónus, az uralkodott már ott is. Zenei harmóniák képesek kifejezni ezt az érdekes festői stílust, mely mint csoda nőtt ki a magyar rögből.

A 27 éves szobrász, Mészáros László szintén igazi istenáldotta tehetség. Minden feladattal naivul áll szemben és ezért folyton meglepetéseket tartogat. A *Tékozló fiú* című szobra archaikus, két talpán áll és mégis telve van lélekkel. Kétszeres életnagyságra kellene megnagyítani ezt a szobrot, hogy igazi hatását kiválthassa. Olyan lehetne nálunk, mint Millesnek *Napénekese* Stockholmban. Kétségtelenül muzeális becsű munka, a Szépművészeti Múzeum sietett megszerezni modern plasztikai gyűjteménye számára. De nemcsak jeles emlékműszobrász Mészáros, hanem kiváló arcképező is. Különösen a szájak beszédes kifejezésével eleveníti meg képmásait. Ezekkel a képmásokkal volt Mészárosnak legutóbbi kiállításán legnagyobb sikere.

Fényes Adolf volt a főszereplője az Ernst-Múzeum egyik csoportkiállításának. Gyűjteménye dióhéjban retrospektív jellegű, amennyiben a kilencvenes évek weimari idejéből is bemutatott néhány kitűnő arcképet és végigvonult nagyjából a mester fejlődése egész vonalán. A festő utolsó állomása ismét különbözik az előbbiektől. A régebbi művészetében, a naturalista és a szigorúan komponált képek között megállapítható eltérés most tűnőfélben van. Összeolvad a két különböző irány, hogy szabadabb, a természettel közvetlenebb kapcsolatban lévő képkompozícióknak adjon helyet. De a képeknek nemcsak felépítése, hanem előadása is kötetlenebb. Mindent színnel fejez ki, könnyedén és üdén. Eltűntek a nyomasztó felhők, a sötét egék, helyettük a tavasz derűje, világossága árad ki képeiből. Régebbi, kisebb képei színekkel odavetett, kitűnő impresszionista jegyzetek,

míg a sötétebb kompozíciók közül a *Nyugtalan idő* című, drámai hatású alkotás volt a legkiválóbb.

Mindenkit meglepett a fiatal N. Kontuly Béla képeinek gyűjteménye. Művészetére különböző irányok voltak befolyással, de legdöntőbben az olasz neo-klasszicizmus hatott rá. Kontuly valósággal megszerkeszti képeit és ezeknek nyugodt, nagysikú architektúrájában helyezi el alakjait. Sokszor üresen maradnak az architektúrák, mert nyugalmas beszédüket, egyenletes színfoltjaikat szereti Kontuly a legjobban. Nincs átmenet a színfoltok között, minden forma határozott, a színek csak a formákat töltik ki. A figurális motívumok is hangsúlyozott, zárt egységet alkotnak, az idomok néha szinte a mértani testek alakját veszik fel. Mindent a kompozíció szigorúsága hat át, minden mozdulat architektonikus harmóniába olvad. Csak tájképein élénkíti a száraz fák gallyainak rajza a mértani formákat. Itt sem a lombos fa érdeklí színeivel, változó tónusaival, hanem a gallyak rajza. Egyik ilyen tájképe valósággal japán hatást árul el. Figurális képei közül azok a legjobbak, amelyeknek kompozíciója keresetlen, modorosság nélkül való. Mégis mindegyik hatását megneemesíti a belőlük kiáradó komolyság, meghatódottság, mely szinte zenei hatású. Kontulytól még sokat várhatunk.

Cserepes István párizsi éveinek eredményeit mutatta be. Csupa finom, könnyed színrajz, telve a már történetivé lett francia impresszionizmus kultúrájával. Színérzéke mindjobban fejlődik, mindinkább távolodik a grafikus, fekete-fehér látástól. Egyes képei már Mattisse abszolút színességének hatását árulják el, viszont vannak rajzai, amelyekben az indák dekoratív rajzai érdeklik.

Az Ernst-Múzeum egyik kiállításának szobrásza Kisfaludi Stróbl Zsigmond volt, aki leginkább angliai képmásaival keltett méltó feltűnést. Kisfaludi Stróbl úgy mintázta ezeket az érdekes, köznapi típusokon felülálló fejeket, amint látszanak, minden festőiségükkel, a közvetlen élet eleven villanásaival. G. B. Shaw képmása gipszben és bronzban kitűnő, a márványpéldány faragásánál már egy kicsit veszített a formák frissességéből. Kisfaludi Stróbl méltán a legnépszerűbb képmás-szobrászok közé tartozik, különösen a mai korban, mikor a művészetnek más céljai vannak, mint a képmáshűség.

Derkovits Gyulát szintén a temperafestők közé sorozhatjuk, de őt egész világ választja el a színpompás Aba-Nováktól és társaitól. Nem örül a tarkaságnak, a napsütésnek, az életnek; képei szomorúak, külsőleg-belsőleg egyaránt. Festményeit barnás-vöröses tónusok borítják, amelyeket még lehangoltabbá tesznek a fekete, vagy az ezüstszürke akkordok. Valami keleti, turáni szemüvegen keresztül nézi

Derkovits a mai munkásembert, aki rabja a foglalkozásának, annak képére hasonul át. Még az ezüst szín alkalmazása folytán sem lesznek színben pompásabbak képei. Némelyik festménye előtt Rippl-Rónai jut eszünkbe, de ami a mesternél dekoratív játék volt, az Derkovitsnál fájdalmas valóság. Derkovits Gyula nem utánoz senkit, járja a maga magányos útjait. Kiállítás a Akadémia-utcában a Tamás-Gallériában volt látható.

Hüvös László az utóbbi időben ritkán szerepelt kiállításokon, ezért most egyszerre nagyobb gyűjteménnyel mutatkozott be a Mária Valéria-utca 8. szám alatti szalonban. Kiállította azokat a mélyjelentőségű kompozíciókat is, amelyekben érzelmi állapotoknak keresi plasztikai kifejezését. Ezek mind stilizált, az emberi jellem bizonyos oldalát erősen hangsúlyozó fejek és alakok, mint ahogyan a középkor elképzelte, vagy ahogyan a középkori szobrászaton ihletett képfaragók azt elképzelik. Nem igen érezzük, hogy milyen anyagból gondolta el szobrait, a formákat inkább a kifejezés hatja át, mint az anyaghoz való kötöttség. Kétségtelen az erős spirituális vonás Hüvös e szobraiban. Ez a bensőség jellemzi *Szeretet* című márványszobrát is, amely Budapest egyik közterét fogja ékesíteni. Mint képmás-szobrász, Hüvös kétségtelenül a régebbi francia iskola neveltje. A kő keménysége helyett legtöbbször a hús légységét érezzük szobrain. Rodin az ideálja, de a mintázás nála sokszor nem olyan impresszionisztikus, mint a nagy francia mesternél. Imaoka japán tanár képmása talán a legkiválóbb összes képmásai között, ebben a márvány formái határozottak, élesek.

*

*Prímástorony*nak nevezik a budavári Halász-bástya északkeleti nagy saroktornyát. Néhai Schulek Frigyes mesteri alkotásának ez a része még a múlt nyár elején új múzeumnak adott otthont. Itt helyezték el a székesfőváros középkori és renaissance emlékeiből megmaradt faragott kőtöredékeket, melyeket eddig különféle helyeken őriztek. Több mint öt évszázad kultúrájának bizonyítékai ezek a kövek, melyek Buda dicső multjáról beszélnek. Őszintébb, meggyőzőbb hangon szólnak hozzánk, mint erősen megújított műemlékeink. Hiszen az utóbbiakat úgy megviselték a történelem viharai és a restaurátorok toldásai, javításai, hogy mai alakjukban nem egy közülök inkább modern alkotásnak tekinthető. Viszont a Prímástorony ősi kövei ha keveset és töredékesen beszélnek is a multról, ezt azonban hamisítatlan valójukban mondják el.

Kitűnő gondolat volt az új múzeum létrehozása. Kuzsinszky Bálintnak, a Fővárosi Múzeum igazgatójának és segítő társának, Horváth Henrik egyetemi magántanárnak az érdeme, hogy az értékes kőtár így megvalósult. Nem találhatott volna a gyűjtemény stílszerűbb otthonra, mint a Schulek tervezte román ízlésű Prímás-toronyban és ép így ez a gyönyörű, árka-dos toronyinterieur sem szolgálhat méltóbb célra, mint a hozzáillő középkori kőmaradványok befogadására.

Főképen három helyről kerültek elő a kőmúzeum darabjai. A koronázó főtemplomból, a domonkosok egykori zárdatemplomból és Zsigmond, meg Mátyás királyok elpusztult palotájából. De találunk még más régebbi, XI. és XII. századi budai, vagy közvetlen környékbeli épületekből származó töredékeket is. Van közöttük figurális jellegű, de legtöbb ornamentális díszítésű oszlop vagy pillérrészlet.

Igen gazdag és érdekes az elpusztult Domonkos-templomból való síremlék-sorozat. A Szent Miklósról nevezett gótikus egyház részben a mai régi pénzügyminisztérium, részben pedig a Halászbástya északi részén levő sarokpergola helyén állott. Ma csak az úgynevezett csonkatorony van meg belőle, de a régi pénzügyminisztériumnak a bástyára néző falán a szentély diadalívének maradványa is látható még. Mikor a Halászbástyához tartozó északi sétányt rendbehozták, akkor naptényre került a Szent Miklós-templomnak a bástyafokon könyöklő szentélye is. Ennek padozatát alkották az új kőmúzeumba került, budai vörösmárványból való sírkövek. Sajnos, a romok kiásásánál és a gázvezetékek elhelyezésekor igen sok sírkőlap súlyosan megsérült, de mai állapotukban is értékes művészeti és művelődéstörténeti emlékek. Mostani helyükön gyönyörűen illeszkednek bele a Prímás-torony kápolna-koszorúja alkotta fülkébe. Egyik-másik még az Anjouk idejéből való, de a legtöbb Zsigmond és Mátyás királyok korából maradt reánk. Az egyik, az 1378-ik évből, a címerjelvény után ítélve, valószínűleg Nagy Lajos kocsisáé volt, akinek a király nemességet adományozott. Két sírkövön Henrik és Benedek firenzei humanista nevét olvashatjuk, egy harmadikon pedig Comoi Zakariásét. A legnevezetesebb mindegyik között Stibor vajda fiának, Jánosnak, Zsigmond főkamarájának a sírkőlapja, mert ezt nemcsak címer, hanem az elhunyt egész álló alakja is díszíti. Szerencsére meglehetősen épen maradt reánk e gótikus szellemű alkotás. A Mátyás-korabeli sírkövek viszont már renaissance stílusúak. Ebben a csoportban mind stílusa, mind az elhunyt személye miatt különösen érdekes Ábel festő gazdagon díszített sírköve. Kétségtelen, hogy a

sírkőgyűjtemény legjelentősebb része a kőműzeumnak. Ezek a kövek beszélnek legtöbbet a régmúlt időkről.

A Prímásstorony emeleti galériájában vannak elhelyezve a Zsigmond és Mátyás király hajdani budai palotájából való faragványok. Az egykori nagyszerű épület, melynek festőiségét, művészi ékességeit a krónikások nem győzik magasztalni, még gótikus stílusban épült, csak a kiegészítéseket és díszítéseket eszközölték, különösen Mátyás idejében, tiszta olasz renaissance stílusban. A fennmaradt figurális és ornamentális motívumok bizonyítják, hogy igen gyakorlott és a stílusfejlődés első soraiban haladó olasz kőfaragómesterek dolgoztak itt, akiknek munkáin nem látszott meg az idegen környezet hatása. Ép úgy dolgoztak Mátyás udvarában, mint hazájukban.

Nemcsak elhelyezése szerencsés az új kőműzeumnak, hanem sikerült a kövek elrendezése is. Fölállításuk nem nagy igényű, de harmónikus. Sikerült a bennük rejlő régiség varázsát stílszerűen éreztetni. Tagadhatatlanul a történelem hangulata árad belőlük. Igen jó munkát végzett Horváth Henrik, aki külön katalógusban és pazar ismertető kiadványban mondja el az érdekes tudnivalókat és kutatásainak tudományos eredményeit.

*

Több mint harmincéves tartozást rótt le a mult év szeptember 25-én fölvatott *Erzsébet-emlékmű*, Zala György és Hikisch Rezső alkotása. Közvetlenül a genfi merénylet után, mely az egész ország lelkét megrázta, 1898 novemberében Országos Bizottság alakult báró Bánffy Dezső miniszterelnök elnöklete alatt a terv végrehajtására. I. Ferenc József királyunknak az volt óhaja, hogy az emlékmű Budára, a királyi palota elé, a Szent György-térre kerüljön és ennek érdekében, hogy a monumentális emlékmű elférjen, fölládozták volna a régi miniszterelnökségi palotát, egyik legnevesebb klasszicizáló épületünket. De eltávolították a Szent György-térről a Hentzi-emléket is, ami régóta fájdalmas tövis volt a magyarság szívében. A meginduló országos gyűjtés nem remélt eredményre vezetett, 1899 végén már majdnem másfél millió korona volt a fölhasználható összeg.

A kiírt pályázat 1902-ben azonban eredménytelen maradt, bár a legtöbb szavazatot Zala György pályaműve kapta, aki Bálint és Jámbor építésszel az alagút fölé, a Szent György-tér szélére állította volna föl az emlékművet. Második helyre került Fadrusz János munkája. Ő Korb és Giergl építésszel pályázott. Úgy ábrá-

zolta a királynét, amint a magyar szentek közé belépve fogadja a feléje nyujtott mártírkoszorút. Ez a felfogás nem tetszett a királynak s ennek kifejezést is adott.

A második pályázat a következő évben szintén nem vezetett eredményre, de nagyon érdekes, hogy a végleges emlékmű alkotóit már akkor a díjazottak első kategóriájába sorozták, bár még nem együttesen szerepeltek a pályázaton. Ekkor már kezdték belátni, hogy a kiválasztott hely nem alkalmas monumentális emlékmű föllállítására és új eszmei pályázatot írtak ki az emlékmű elhelyezésére. Minthogy a király nem adta beleegyezését a szobornak a várkert aljában való föllállításához és az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter sem egyezett bele az Ybl-féle architektúra megbontásába, a katonai építészeti igazgatóság telkére írták ki a pályázatot. Ez a pályázat szintén eredménytelen maradt.

1913-ban már alternatív megoldásra hirdetnek pályázatot. A városligeti köröndre, vagy pedig a Várba, a katonai építészeti igazgatóság helyére. Ezen a pályázaton szerepelnek először együtt Zala György és Hikisch Rezső. Tervükön a királyné alakja szabadon állott, csak hátulról vette körül félkörben architektúra. Ezzel a pályázattal kapcsolatban hívták föl az öt legjobbat szűkebb versenyre, melynek eredményeképen a gróf Andrássy Gyula elnöklete alatt álló bírálóbizottság 1920-ban Zala Györgyöt és Hikisch Rezsőt bízta meg a kivittel. A bizottság a fölvelt jegyzőkönyv szerint «egyhangúan konstatálja, hogy Zala György és Hikisch Rezső pályaművénel megtalálható az a ritka összhang, amikor az építő- és szobrászművész, egymást megértve, harmónikus munkával biztosítja a sikert. E pályázatnál az építészeti megoldás nem kevésbé volt fontos, mint a szobrászati rész és ebben a pályatervben művészi szempontból mindkét rész kiemelkedik a többi versenyző fölött. A szobrászművész mintájában, az összes pályatervek közül ebben az egyben találja a bizottság az alakban a királyné mivoltát kifejezésre juttatva». Ez a megoldás pedig már kupolás csarnokban helyezte el a királynét úgy, amint a kivitelre került emlékművön látható. Vagyis gróf Andrássy Gyula és társai a bizottságban ép olyan felelősek a mai megoldásért, mint a művészek, elsősorban az építész. De nem szabad elfelednünk azt sem, hogy ez a megoldás még a várat, a katonai építészeti igazgatóság helyét vette számításba, szóval olyan helyet, ahol a szobrot el kellett határolni az öt körülvevő nagy levegőtengertől. Olyan emlékművet vártak az alkotóktól, amely már a pesti Dunapartról is magára vonja a figyelmet. Ezt a hivatást pedig csak építészeti megoldással lehetett elérni, mert Erzsébet királyné törekeny alakja nem alkalmas

a kolosszális méretekbe való fölnagyításra, mint ahogyan Lederer tette Hamburgban Bismarckkal. Erre a kétségtelenül architektónikus tendenciájú helyre kapták a megbízást mind a ketten, a szobrász és az építész.

Itt kezdődik tulajdonképen az emlékmű tragédiája. Alig hogy a két művész a megbízást kézhez kapja, az Országos Bizottság 1922 július 22-én a Margitszigetet jelöli meg az emlékmű végleges helyéül. Zala és Hikisch mai helyén álló Erzsébet-emlékműve tehát nem is erre a helyre készült, hanem a Margitszigetre. 1924 év őszén elkészült Zala György munkája és 1925 február óta már a kerek csarnok kövei is Süttön várták kifaragva fölállításukat. Milyen gyönyörűen illett volna a klasszicizáló tempio a Margit-sziget egyik nagy távlatú pázsitja szélére, itt mindenki elragadtatással üdvözölte volna lombok között a megszentelt csarnokot, amelyet a nemzet felejthetetlen királynéja emlékének emelt. Parkokban különben is szokásos antik istennők tiszteletére ilyen nyitott kerek templomokat emelni. A szép tervet azonban Ferenczy Ida, a boldogult királyné fölolvasonője meghíúsította. Szerinte kegyeletsértés lenne a megboldogult királyné ellen ide helyezni az emléket, mert a királyné tudvalévően nem szerette a szigetet. Ekkor újból fölmerül a Várkertben való elhelyezés gondolata, majd visszatérnek a várbeli tervhez, hogy végül a mostani helyben állapodjanak meg. Közben Berzeviczy Albert 1931 május 30-án a felsőházban interpellál, hogy miért nem állítják föl Erzsébet királyné emléket, holott már áll az uralkodónő szobra a volt monarchia többi országaiban, ahol nem tartózkodott olyan szívesen, mint Magyarországon. Ez a beszéd hatott és a miniszterelnökség tervet dolgozott ki az emlékműnek az Eskü-téren, a piarista telken való felállítására. A Közmunkák Tanácsa, a Képzőművészeti Tanács mind ezt a teret javasolta, a főváros pedig később szintén magáévá tette a kormány szándékát.

Így került az emlékmű mai helyére. Közben az Erzsébet-emlékműalap is lecsökkent, amit részben az eredménytelen pályázatok sorozatai, — 500,000 koronát osztottak szét — részben pedig a pénz elértéktelenedése okozott. Szerencsére közben megvásárolták a Lónyay-villát, melynek későbbi eladásából és a rajta vett két bérház tízéves jövedelméből és árából fedezhették az emlékmű faragásának, a szobor öntésének és fölállításának költségeit.

Kétségtelen, hogy az Erzsébet-emlékmű problémájának kezdetben legnagyobb bökkenője a rendelkezésre álló összeg nagysága volt. Ezt a pénzt föl kellett használni, be kellett építeni annak ellenére, hogy a szobor eszméje gyengéd, poétikus plasztikát kívánt. Ez a

körülmény vezetett a háború előtti pályázatok idomtalan terveire. Imperialisztikus korszakokban mindég ilyen dagályos módon örököstették meg az uralkodók, a nemzet nagyjainak emléket, kezdve az egyiptomi piramisoktól, Hadrian császár és Nagy Teodorik síremlékén át a napoleoni és a modern kor számos emlékeig. Igaz, hogy ezek az építmények a régieknél síremlékek is voltak, nem egyedül szimbólumok, allegóriák, de ez nem változtat az eredmény azonosságán. Nagy Teodorik ravennai síremléke szinte mintája lett a kilencszázas évek rajnamelléki Bismarck-tornyának. Szóval téves az a fölfogás, amelyet egy művészettörténeti író hangoztatott egy folyóirat hasábjain az Erzsébet-emlékművel kapcsolatban, hogy az emlékműalkotás a XIX. század leleménye, melyről a művészetileg termékeny korszakok nem is áhmodtak. Az emlékműnek évezredes a története, de a régiek csak hatalmas egyéniségeknek szenteltek ilyen emléket, nem pedig — és itt van az eszme és az eredetileg tervezett Erzsébet-emlékmű között a meghasonlás — a világtól elzárkózott, lelki értékekben gazdag, törekeny asszonynak.

Ezt a nyugalmat, csöndet, világtól való elzárkózottságot fejezte ki Hikisch Rezső klasszicizáló tempiettója, mely, ismét hangsúlyozzuk, nem a mostani helyre volt elgondolva, nem ide készült. Itt a szűk kis téren, hol a házak megadják az elhatárolást, nincs semmi értelme. Mégis mentjük az építész, aki nem a mai környezetet látja, hanem a jövődőt, amelyet majd egyszer, nagy költségek árán, kialakítanak. Egyelőre azonban csak térrendezéssel és parkirozással segítenek a hibákon. Meg kell értenünk azt is, hogy szobrász és építész végre megvalósulva akarták látni a harmincéves vajudás gyümölcsét, — inkább ezen a helyen, mint talán sehol.

A pesti aszfalthumor ivócsarnoknak keresztelte el a tempiettót, találékony műveletlenségében megfélemezve arról, hogy épen az ivócsarnokok épültek a XIX. században tempiettók mintájára. Az élefaragók bizonyára több ivócsarnokot láttak, mint klasszikus tempiettót. Pedig az építmény a maga nemében igen kitűnő, fejlett építészeti kultúrát eláruló alkotás. Nemes arányai, dekoratív kiképzésének tisztasága, mely az antik római és a XIV. Lajos korabeli elemek szerencsés vegyülékén alapszik, becsületére válik tervezőjének.

Ennek az épületnek belsejében ül gazdag díszítésű padon Zala György fenséges elgondolású bronzkirálynéja. A márvány kétségtelenül jobban megfelelt volna Erzsébet egyéniségének, de Zala mintázó technikája inkább a bronz szabadabb, kötetlenebb, barokkosabb stílusának kedvezett. Az épület stílusához is jobban illenék egy formában összefogottabb, nyugalmasabb márványalak. Dicsérnünk kell

viszont Zala alkotásának megkapóan festői lendületét. Egyszerű, dísznélküli ruhában ülteti padjára a királynét, akinek nemes tartásában, karesú, fejedelmi alakjában maradéktalanul hangsúlyozza az uralkodónőt. A hasonlóság meglepő, ideges kézmozdulatában sok a báj, egyben nyugtalanság is. Balkezét virágcsokron, lábát párnán nyugtatja. Csak fején a diadém és vállán a királyi palást utal a pompára, itt halmozza a szobrász a barokkos drapériákat. Semmiképen sem sikerült azonban az alak aranyozása, amely a vázlatos, könnyed mintázás hátrányait még inkább érezteti, a formák élet el-mossa. Maga a zöld bronzpad sem szerencsés alkotás. Túlágosan díszes, antik és román ornamentikája a levitézlett hibrid bútorstílus világából való. Ezt a padot az architektusnak, vagy legalább is vele együttesen kellett volna megtervezni, hogy az építménnyel összhangban legyen. Kissé pongyolán vannak mintázva a tempietto belsejét ékesítő figurális medaillonok, melyek szintén a gyorskezü és nagy mintázókészségű Zala mester munkái.

Ezek az Erzsébet-emlékmű fény- és árnyoldalai. Úgy hisszük, az alkotás jelentősége megkívánja, hogy végre elfogulatlan és tárgyilagos kritikával is szóljunk róla. És ez nem üt ki a művészek hátrányára, bár mostani környezetében az Erzsébet-emlékmű csak a magyarság régi tartozásának lerovását jelenti.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Gaal Jenő tanulmányai.

Gávai Gaal Jenő: *Nemzetgazdasági és szociálpolitikai válogatott tanulmányainak újabb rendszeres gyűjteménye.* Második kötet. A M. Tud. Akadémia kiadása. Budapest 1932. Pátria rt. 876 l.

Az első testes kötetet, melyről a múlt évben írtunk, mihamar követte a második. Újabb értékes emléke ez a szerző nem kevesebb, mint 60 évre terjedő, sokfelé elágazó munkásságának.

A dolgozatok között első a Magyar Tudományos Akadémiában 1925-ben elmondott centenáris beszéd, az utolsó Arad vármegyének sértdarabolása ellen írott s az 1921-ben kiküldött nemzetközi határmegállapító bizottsághoz benyújtott emlékirat. Ezt angol nyelven kapjuk. Mélyenjáró gazdasági, politikai és erkölcsi érvek ezek Arad városának és vármegyének épsége mellett és az anyaországtól való elszakítása ellen. Természetesen mindez hiába volt. A nemzetközi bizottság és a párizsi vértörvényszék füle süket volt az okos politikával és jogos követelményekkel szemben. Gaal Jenő kezéből régen kiesett volna a toll, megszűnt volna reá nézve az élet öröme, ha nem azon a nézeten lenne, hogy a nemzetek és az emberiség állandó érdekeit sérthetik az ellenük irányuló támadások, de a fejlődés törvényeit még csak módosítani sem képesek. Vezető gondolata, amint erre már az első kötet ismertetésénél is reámutattunk, az, hogy a nemzeti törekvések igazi eszközei az erkölcsi indítékok, célja és diadala ezek erősítése és szaporítása. Szépen mondja Thessedik Sámuelnek, a nép érdekeiért bátran küzdő kiváló szarvasi papnak méltatásánál, hogy az igazi emberi nagyság a fennkölt felfogás által áthatott magasabbrendű eszményi törekvésben áll. A sikertelenség sokszor éppen azért következik be, mert az illető törekvései magasan állottak az átlagos polgár felfogása fölött, amely rendesen alatt jár és ezért népszerű. E felfogás vezet, mikor olyan, szinte megindító részletességgel méltatja Thessediknek munkáját, vergődéseit és harcát ostoba és gonoszindulatú elleneseivel, akik a nép tudatlan közönyét vitték harcba azok ellen az eszmék ellen, amelyek hivatottak lettek volna

az Alföld népét erkölcsileg és gazdaságilag is oly szintre emelni, melyet az még maig sem ért el teljesen.

Berzeviczy Gergelyt, e tudós közigazdát, ki a XVIII. század második felében született, meleg szeretettel fordult a nagy közigazdasági és szociális problémák felé s tett, amit tehetett, hogy a jobbágy-ságon segítsen, újból Gaal Jenő ásta ki az utókor számára. Méltatta érdemeit, vázolta csalódásait, ő helyezte el 1908-ban a Magyar Tudományos Akadémia emléktábláját a Kakas-lomnici Berzeviczy kastély ősi falában. Ott elmondott beszédében újból kitér arra, mily nehéz feladat az erkölcsi emelkedésnek biztosítása. Idézi Széchenyit, aki szerint az igazság a nemzetek életének tengelye ugyan, de itt lenn ritkán érvényesül. Az úttörők rendesen elbuknak és nem érik meg törekvéseik sikerét. Épp ezért nagy kötelessége azoknak, kik e munka önzetlenségét látják, gyümölcseit élvezik, törekvéseik fényével emléküket bearanyozni. Gaal Jenő vállalkozik erre. Szívében akkor, mikor e munkát végzi, talán felsarjad a fájó sejtelen, hogy legalább részben neki is e sors részesévé kell lennie.

A nemzeti jellemnek az az elmélyülése, melyért Gaal Jenő és nagy ideálja életüket áldozták, az igazi értékek után való nem szűnő vágyódás, abban a munkában való gyönyörködés, amely az örök értékek elnyeréseért folyik, a nemes magyar nemzetnél még mindig nem emelkedett arra az erőre, amely bennünket az igazán nagy nemzetek közé sorolna. Nem a fizikai erő, nem is a szám, sőt még nem is a vagyon az, ami a nemzeti nagyság megállapításánál igazi érték számba mehet, hanem a szellem és a jellem kiváló tulajdonságai.

A magvető sorsa 2000 év óta keveset változott. Sok hull a magból sziklára ma is, sokat elszárit a nap heve és még többet elnyom a toklác és dudva. Nagyon kevés a beéredő gyümölcs. De ezt éppen ezért annál inkább meg kell becsülni. Ha száz év munkája nem volt elég ahhoz, hogy a nemzet millióit odaemelje, hogy üveggyöngyök helyett igazi értékekre törekedjék, folytassuk tovább ez erőfeszítéseket, melyek legalább a dolgozót bizton meg-nemesítik.

A Falk Miksáról írt megemlékezésnél, mely sok fényt vet a kiegyezés előtt és után történetekre, nem nyomhatjuk el azt az észrevételt, hogy közéletünknek nem nagy dicséret az, hogy Falk — bizonyára teljes jóhiszeműséggel, de mégis németnyelvű lapjával irányítá a közvéleményt, főleg gazdasági téren — vitte előre a merkantil érdekek lobogóját és első harcosa volt a napi sajtó kommercializálásának is.

Bezerédj Pálban közéletünknek azt a ritka alakját ünnepli, akit nem a vagyoni előnyök, nem a hivatalos állás örömei, hanem a tettekben nyilvánuló hazaszeretet sarkal munkára, míg Matlekovits Sándorban a vámpolitikust és a magyar ipar erősen szabad-elvű harcosát magasztalja, aki azonban kevéssel halála előtt az egyoldalú ipart védő politikával szemben a mezőgazdaság érdekeit veszi pártfogásába. Mintha megérezte volna azt a katasztrófát, mely reánk szakadt és elpusztulással fenyegeti mezőgazdaságunkon keresztül egész gazdasági életünket. E sorok írója évtizedeken át abban a meggyőződésben élt, hogy az iparnak és kereskedelemnek a mezőgazdaság rovására való dédelgetése végre is megbosszulja magát. Azt azonban, hogy e réven az egész világra szóló válságot fogunk megélni, nem hitte és nem is képzelhette senki sem.

A kötet tartalma a sokoldalúság tekintetében szinte túltesz az elsőn. Az O. M. Bank szabadalmának meghosszabbításánál 1917-ben Gaal Jenő harcol az infláció ellen, szomorú adatokat hoz fel a megreformált Főrendiház történetéből, ahol a fiatalabb nemzedék csak jogokat kívánt gyakorolni, de félretolta a kötelességeket. Értékes tanulmányokat kapunk a földbirtok, társadalmi és kivándorlási politika köréből. A kereskedelmi szakoktatás feladatának nemcsak a gyakorlati ismeretek nyújtását, hanem főleg a nemzeti és erkölcsi ideálokért lelkesülni tudó egyének nevelését tekinti. Ennek hangoztatása nagyon is helyénvaló, főleg, ha tudjuk, hogy Kun Béla segítőtársai, nép- és egyéb biztosai közt mily feltűnően sok kereskedelmi iskolai tanító szerepelt. Ezek ugyan nem tekintették feladatuknak, hogy a Gaal Jenő által hangoztatott elveket tartsák irányadóknak. Tanításukban idáig fölemelkedni nem tudtak, sőt nem is igen akartak.

Az, amit a nyomor problémájáról Novicov művének ismeretetésénél elmond, helytálló és ma is égetően korszerű, hiszen a termelés fokozása mellett csodálatos módon fokozódott a hiánynak és szegénységnek érzete. Reá mutat Gaal Jenő arra is, ami most gróf Apponyi Albert elhúnytá folytán sokat nyer érdekességben, hogy a nagy államférfiú már 1885-ben az Országos Kiállításal kapcsolatosan rendezett mezőgazdasági nagygyűlésen a közep európai vámúnió mellett foglalt állást, sőt vállalkozott gróf Károlyi Sándorral arra is, hogy annak megvalósítása érdekében mindent meg is tesznek. Szomorú kritikája azonban a sokat emlegetett haladásnak és nem nagyon dicséri a vezető nemzeteket az, hogy íme, közel fél-század múlva minden sürgető szükség mellett is távolabb állunk tőle, mint első országos kiállításunk idejében. A politikát sokszor

nem a valóban kívánatos célok, nem az igazán maradandó értékek, hanem ezeknél alantasabb tényezők irányítják. Ezért nem tudnak megvalósulni a távol jövőt biztosító nagy követelmények.

Kötelességem itt fölemlíteni azt, hogy Gaal Jenő, mint a kérdésnek előadója, maradandó érdemeket szerzett. Ezekről szerényen hallgat, de legalább a németek még nemrég is nagy elismeréssel emlékeztek meg róla. A magyar államférfiak előre látták, mi előtt állunk, de kiáltásuk a pusztában hangzott el. A mezőgazdaságról és a morálról írt tanulmány becsületes és őszinte feljajdulás azok ellen a bűnök ellen, melyeket a gyáripár emberei, többek közt a kiegyezési tárgyalásoknál az osztrákokkal összejátszva, már akkor is sok sebből vérző mezőgazdaságunk ellen elkövettek. Ezeket olvasva, fölmerül az a kérdés, vajjon azt, amit a gyáripárral nyertünk, nem fizettük-e meg túlságosan drágán. Hiszen ha másra nem gondolunk is, lehetetlen elfeledni, hogy Károlyi Mihály bűnös és ostoba vállalkozásaiért, a bolsevikiek kegyetlen és megalázó terrorjáért a szervezett gyári munkásság a felelős. A szenvedő és vérző rész itt is a falu népe és a társadalomnak az a része volt, mely a régi alapokon állva, nemzeti érdekeket szolgált.

Sokáig folytathatnók ez elmélkedéseket, mert a kötet igazán bő anyagot ad a gondolkodásra. De tán okosabb, ha a részletezés helyett az egésznek hatását mérlegeljük. Ha reá utalunk arra, hogy gróf Zselénski Róbert *Emlékein* túl nincs irodalmunkban egyetlen olyan gazdasági és szociális irányú mű sem, amelyből megbízhatóbb és közvetlenebb tájékozást nyerhetne az elkövetkező nemzedék arról, mily irányban mozogtak a hivatott vezetők gondolatai köz- és szociális életünk fejlesztése és gazdasági feladataink tekintetében a kiegyezést követő évtizedekben. Szembeszálltak a lélek nélkül való, Marx-féle materializmussal, a plutokrácia egyoldalúságával, az osztályuralom dicsőítésével.

A szociáldemokrácia, amint azt Gaal Jenő rég megjósolta, Oroszországban a legundokabb zsarnokságot termette meg, mely a technikai vívmányokat, a modern idők büszkeségét meggyalázza azzal, hogy azokkal gonosz uralmát tartja fenn. Európa többi részében pedig Marx hívei, bár erre módjuk lett volna, nagy terveikből megvalósítani mit sem bírtak. A liberális felfogás lerontotta a régi rendet, de helyébe maradandót nem állított. A francia forradalom ideáljai is lejárták magukat. A szabadság révén az egyenlőség helyébe a bankok és trösztök uralma lépett. Egyik oldalon a plutokrácia, a másikon a szociáldemokrácia, amannak szülötte, verseng az uralomért. A testvériség hirdetése a világháborúban nyer véres cáfo-

latot és befejezést. A termelés fék nélkül való fokozása az árak példátlan eséséhez vezet, mit a meglevő készletek megsemmisítésével akarnak orvosolni. Az egyéni szabadság áldozatul esik az etatismusnak.¹

Gaal Jenő azok közé a kevesek közé tartozott, akik életük folyamán mindig harmóniát törekedtek teremteni, s az ellentéteket kiegyenlítve, a fejlődő erőket fennkölt célok szolgálatába igyekeztek állítani. Azok közé, akiknek szíve magasabb célokért dobogva, a gazdasági eredményekben nem talált teljes kielégülést. Ezek régen érezték, amit ma minden őszinte ember bevall, hogy az egyoldalú anyagi fejlődés félretolta, gyengítette az erkölcsi fellendülést és a helyett, hogy emelte volna az embereket, alantas indulatok szolgájává tette őket. Így jutottunk el oda, hogy a XX. század kezdetén romban heverni látjuk azt, amiért a XIX. század vért, erőt és munkát áldozott. Fel tudunk emelkedni a sztratoszférába, de a lelkiekben alant maradunk. Ezer meg ezer mérföldet repülünk át megállás nélkül, a geográfiai távolságok eltűntek, de a lelkiekben nem jutottunk közel egymáshoz, az emberiséget nem forrasztja össze testvéri érzés, sőt a nemzetek egyes rétegei is gyilkos harcra készülnek fel egymás ellen.

A gondolkodók közül mind többen látják be és hirdetik is, hogy a baj gyökere az, hogy erkölcsünkben nem tudtunk lépést tartani a technikai és gazdasági haladással és így a helyett, hogy azokat magasabb célok elérésére okosan használtuk volna fel, az ellenkező irányba tévedtünk. A haladás eredményeit nem tudjuk lelki világunk gazdagítására felhasználni, tehát az igazi megnemesülés szolgálatába állítani. A lélek nem bírja el a testiek súlyát. Ezért recseg és ropog minden és semmisül meg sok család léte és nyugalma.

Gaal Jenő lelkében ott élt az a sejtelem, hogy igazi emelkedés erkölcsi világunk megnemesülése. Ezér tfoglalkozik Carlyle-lel, ismer-teti Széchenyi törekvéseit nem lankadó lelkesedéssel. Reámutat Thessedik életének céljára, a falu gondozását a politika és vallás egyik főkövetelményeként állítja oda.

Az idők sodra más irányba terelte nemzetünket, mely az idegen befolyások előtt meghajolt. Így jutottunk oda, ahol vagyunk. A mai chaoszt szemlélve, szerzőnk keserű elégtételt érezhet és haza-

¹ Bővebben írtam erről *Századunk uralkodó eszméi* c. tanulmányomban, 1931-ben.

fiúi fájdalmaikat. De jogosan érezheti azt is, hogy ha nem bírta is ellátni a katasztrófát, becsülettel megtette kötelességét egy hosszú munkás élet feláldozásával.

Bernát István.

Spalato utolsó olasz polgármestere.

Randi Oscar: *Antonio Bajamonti, il «mirabile» podestà di Spalato.* A cura della Società Dalmata Storia di Patria. Zara 1932, 80 l. 4-r.

A Budapesti Szemle 1930. januári füzetében (154—160. l.) ismertettem Randi *I popoli balcanici* című kitűnő munkáját és egész működését. A délszláv kérdés legkiválóbb olasz szakértője most szűkebb hazája, Dalmácia, egy igen jelentékeny olasz fiának, Bajamontinak, Spalato utolsó olasz polgármesterének életrajzát írta meg és a munkát a Zarában székelő dalmát történeti társaság adta ki. Ez a zárai társaság a tudomány és a propaganda eszközeivel Dalmácia olasz annexiójáért küzd. Ugyanezen célt szolgálja Randi jelen könyve is, mely a tudomány és a publicisztika határain mozog.

Bajamonti régi, vagyonos spalatói olasz család sarja. 1822-ben született Spalatóban. Ott végezte el az elemi és a középiskolát. Azután a páduai egyetemre iratkozott be és ott 1849-ben orvosi oklevelet szerzett. Hazatérve nem folytatott orvosi gyakorlatot, hanem vagyonát kezelgetve készült a politikai pályára. Még 1849-ben feleségül vette Crussevich Luigiát. Az igen boldog házasság gyermektelen maradt. Az olasz egységért lelkesedő dalmát ifjúság spalatói mozgalmában csakhamar vezérszerepet játszott. 1859-ben az ő kezdeményezésére épült fel a később róla elnevezett spalatói olasz színház. 1860-ban a város polgármesterévé választották. Húsz évig állott a város élén és e húsz év alatt az alkotások hosszú sorával emelte Spalatót igazi várossá, amivel méltán kiérdemelte a «mirabile» jelzőt. 1867-ben mind a dalmát szábornak, mind az osztrák Reichsratnak tagjává választották.

A hatvanas és a hetvenes években folyt a nagy harc olaszok és horvátok között Dalmácia vezetéséért. A Dalmácia különállását követelő autonomisták vezére Bajamonti volt, a Horvátországgal való egyesülést követelő unionistáké a hetvenes évek elejétől fogva Bulat Kajetán. Az olaszok választásról-választásra folytonosan tért vesztettek. 1880-ban különböző rendbontások miatt feloszlatták a spalatói községi képviselőtestületet. 1882-ben az új polgármester-választáson Bulat győzött. Ez idő óta horvát kézben van a város

közigazgatása. 1885-ben Bajamonti elvesztette reichsrati mandátumát. A dalmát szábornak holtig tagja maradt s ott folytatta örökös harcát Bulat ellen. Élete utolsó évei tele voltak bajjal. Az *Associazione Dalmatica* nevű gazdasági egyesület, melyet ő alapított, tönkrement és Bajamonti elvesztette egész vagyonát. 1886-ban megalapította a *Società Politica Dalmata*-t, a dalmát olaszokat egy frontban egyesítő társaságot, de ez sem tudta megállítani az olaszok hanyatlását. 1891-ben halt meg.

Bajamonti a dalmát közéletnek Ferenc József uralma alatt kétségtelenül egyik legjelentékenyebb alakja volt, akinek működése beletartozik Dalmácia történetébe. Nem szabad kicsinyelni reichsrati szerepét sem. A legtöbb babért mégis Spalato polgármestereként szerezte, amint ezt Randi könyve címében ki is emeli. Spalato volt egész működésének alapja. Mikor ez az alap kicsúszott alóla, vergődés további pályája. A szerző könyve megírása közben erről ismételtelen megfélekedzik és hősét a Habsburg-monarchia közéletébe, sőt nemzetközi viszonylatokba próbálja jelentékeny tényezőként beállítani. Ez erőltetetté válik. A kritikátlan olvasó azt a benyomást nyeri, mintha a régi Monarchiában a császártól kezdve Bulat utolsó korteséig mindenki azon törte volna a fejét, hogyan lehetne elgáncsolni a spalatói polgármestert.

Egy másik hibája a könyvnek az a leplezetlen ellenszenv, melyet nemcsak hőse érzett, hanem szerzője is érez a horvátok iránt. Bajamonti 1886-ban így határozta meg horvátoknak szánt kultúrprogramját: *Sviluppate la nazionalità slava mediante la civiltà italiana!* (54. l.) Ez a program már akkor sem volt időszerű. A nemzetek nagykorúak lesznek. Ez lehet jó vagy rossz, ellenszenves, vagy rokonszenves dolog, de aki réalpolitikát követ, annak számolnia kell a tényekkel. Bajamonti a demokráciát írta zászlájára, holott világos volt, hogy Dalmáciában a demokrácia az óriási számbeli túlsúlyban lévő horvátság diadalát fogja eredményezni. Bajamonti persze Olaszország beavatkozásával vélte a horvátokat ellensúlyozni. Ez a politika Napoleon bukása óta mind a mai napig nem bizonyult réalpolitikának. Valami különös rendszer van a bajamontianus logikában! Lám csak, Bajamonti az első reichsrati képviselő, aki a bécsi parlamentben 1876-ban olasz beszédet tartott (36. l.), ellenben holtáig nem tanult meg horvátul, bár Spalatóban minden pillanatban horvátokkal kellett találkoznia (18. l.). Az «olaszellenes» Ferenc József vagy húszszor beszélt Bajamontival, mindig olaszul! (66. l.) Randi rámutat, hogy Dalmácia 14 évszázad óta kétnyelvű (15. l.), de nem igen látom, hogy ennek következményeit hajlandó volna levonni.

Ily módon a dalmát kérdés megoldása egyszerűen hatalmi kérdéssé válik, amire Dalmácia fizet rá.

A könyvben szép számmal akadnak magyar vonatkozások. Elmondja, hogy 1860-ban Bécs a Horvát—Szlavon—Dalmát három-egy királyság helyreállítására törekedett (17. l.). Ez tévedés. Egyenesen Bécs akadályozta meg akkor is azt, hogy Dalmácia Horvátországhoz csatlakozzék. Randi szerint a háromegy királyság «una forma statale effimera, svanita nel 1102, impossibile nei tempi odierni e che in Dalmazia nessuno piu ricordava» (17. l.). Hogy lehetséges-e ma ilyen állam, erről nem vitatkozom, de hogy efemer lett volna ez az államalakulat, az ellenkezik a történeti tényekkel. A Trpimir-ház alatt két századon át tartotta magát a háromegy királyság. 1102-ben egyáltalán nem szűnt meg. Ha változó területtel is, egészen Clissa elestéig (1536) tényleg létezett, jogilag meg 1918-ig fennállott. Mikor 1797-ben Rukavina tábornok a császár nevében megszállta Dalmáciát, csapatait felszabadítókként fogadta a lakosság és azt kívánta, hogy az országot a szent koronához csatolják vissza. Hogy Dalmácia régi helyzete nem merült soha feledésbe, arra a horvát irodalomból egész sereg példát tudnék felhozni. Itt csak egy példára hivatkozom, arra, mely e folyóirat hasábjain részesült beható tárgyalásban (Budapesti Szemle CCXI. k. 11—50. l.), a curzolari Kanavelic Péterére, aki Velence alattvalója volt és Buda felszabadulása után írt terjedelmes eposzában Horvátországnak és Dalmáciának a magyar király védelme alatt végbemenő jelképes nászát zengte meg. Egy másik érdekes magyar vonatkozás az, hogy mikor Bajamontit 1865-ben másodszer választották meg polgármesterré, a tiszteletére kiadott emlékműben olasz, latin, horvát, francia és német mellett magyar vers is van (20. l.). Bajamontinak voltak a könyvben bővebben nem tárgyalt más magyar kapcsolatai is. Randi említi (49. l.), hogy hőse a dalmát kérdés iránt az olasz sajtó mellett érdeklődést tudott kelteni a bécsi, a budapesti és a belgrádi lapokban is. Bajamonti egy politikai barátja, a makarskai Grubissich Ágost apát, ellenezte Dalmáciának Horvátországhoz való csatolását, de egy kis munkában azt a «peregrina idea»-t képviselte, hogy csatolják Dalmáciát közvetlenül Magyarországhoz (61. l.). Bajamonti az Associazione Dalmatica alapszabályait Spalatóban 1865-ben magyarul is kiadta (72. l.). Fiatal romanistáink valamelyike kikutat-hatná Bajamonti magyar összeköttetéseit.

Bosznia okkupációjáról szerzőnk igen ellenséges szellemben ír (35., 39. l.). Szerinte ez «megalomania austro-ungarica» volt. Tisztelettel emlékeztetem, hogy a nagyzási hóbortnak a berlini kongresz-

szuson valamennyi nagyhatalom, köztük Olaszország is, asszisztált. Megvallja felháborodása okát is. Az okkupációig Dalmácia bizonytalanul fityegett a Monarchia testén, a hinterland megszerzésével a dalmát-olasz illúziók szétfoslottak. Ez a felfogás fakadhat' tiszteletreméltó lokálpatriotizmusból, de a történetírói tárgyilagosság-hoz semmi köze sincsen.

Randi véleménye mindenkor figyelmet érdemel, akkor is, ha nem érthetünk vele egyet. Jelen könyve ebben a formában is gyarapodása a dalmát történetírásnak, de ha egy újabb kiadásban elhagyná a Bajamonti működésével szorosan nem kapcsolatos részeket, a munka nyerne vele. A régi Monarchia elhullott a becsület mezején, többé fel nem támasztható. A tárgyilagosság ideje a múlt dicsőséges emlékével szemben talán már elérkezhetnék.

Bajza József-

JEGYZETEK MŰVÉSZETÜNK TÖRTÉNETÉHEZ A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

✓A magyar művészetnek hosszú szunnyadás után való ébredését a XIX. század hozta meg, ugyanaz, amely az irodalmat felvirágoztatta. Azonban a művészetre nézve ez a század még többet jelentett, mint az irodalomra nézve. Az irodalomban a legrosszabb napokban sem szakadt meg az élet folytonossága. A magyar irodalom történetében vannak szürke lapok, amelyek lankadásról vagy süllyedésről beszélnek, de üres lapok nincsenek. A képzőművészetben a XIX. századi nagy virradást olyan korszak előzte meg, amelyben a magyar művészet élete szinte megszakadt. Nem mintha nem vettek volna részt magyarországi helyi mesterek is a kor feladataiban, — hiszen azt el sem lehet képzelni, hogy a közönséges testi munka kivételével minden személyi szükségletet idegenekkel fedeztek volna. De ezeknek a magyarországi elemeknek közreműködése — «magyar» elemekről nem igen beszélhetünk — jobbra azon a mesgyén mozog, ahol a művészet az iparral találkozik, s a tiszta művészet magaslatát alig éri el. Nem annyira egyes személyes munkáik jönnek számba, mint inkább működésük együttese, amelynek megvan művelődéstörténeti jelentősége. Tevékenységük ezért inkább a művelődés-, mint a művészettörténet lapjára tartozik. Ha a művészetet csak valamennyire is megszorítóbban értelmezzük és az emberi szellemnek csak némiképen is magasabbrendű működését keressük benne, meg kell valánunk, hogy a kor művészi feladatait nem a mieink oldották meg. Nem elég tehát azt mondanunk, hogy a XIX. század a magyar művészetet felvirágoztatta. A XIX. századnak a magyar művészetet újra kellett megszülnie, hogy legyen mit felvirágoztatnia.

A magyar művészetnek ez a feltámadása és felvirágzása olyan érdekes jelenség, mely még akkor is megérdemelné figyelmünket, ha a földnek más pontjáról, s nem a mi művészetünkről lenne szó. Ilyen rövid idő alatt ilyen nagy emelkedés szinte példa nélkül áll, s mint általános művészet-történeti jelenség is felette figyelemreméltó. Mértéknek leginkább azokat a népeket vehetjük, amelyeknek helyzete akkor, mikor a XIX. század beköszöntött, hasonló volt a miénkhez, s amelyek így hasonló esélyekkel indultak útnak. Ilyenek első sorban Csehország és Lengyelországnak osztrák fennhatóság alá került része. Mindakét országra nézve a XIX. század ugyancsak a nemzeti ébredés és a kulturális megújulás korszakát jelentette, mindakettő, hozzánk hasonlóan, haladottabb más nemzetekhez járt iskolába, hogy művészetet tanuljon, s később — épen úgy, mint nekünk — nekik is meg kellett vívniok a maguk felszabadító harcát az idegen befolyások ellen. Eddig szembetűnő a hasonlatosság. Ami azonban az eredményt illeti, egyikük sem léphet nyomába a mi országunknak. Különösen a festészetben jártunk előttük. S ezt a felsőbbiséget még azzal sem lehet magyarázni, hogy mi nagyobb politikai önállóságra tettünk szert és legalább a század utolsó harmadában majdnem teljes állami életet tudtunk élni, mert a virágzás épen a politikai elnyomatás idejében kezdett nagyobbyszerűen megindulni, s később, a helyreállott állami élet levegőjében csak erősödött és teljeseedett az, ami küzdelmesebb időkben már megfogamzott. Nem lehet más magyarázatát adni a végbement folyamatnak, mint azt, hogy a magyarnak a képzőművészetre, különösen pedig a festészetre, igen komoly tehetsége van, amely a kedvezőtlen körülmények miatt soká csak lappangott, később azonban, a viszonyok javultával — mint a tropikus növények a környezet melegén — gyorsan kivirágzott és gyümölcsöt hozott.

I.

Amire ezúttal világot szeretnénk deríteni, az az, hogy az ébredés első jelei miben mutatkoztak, s miképen indult meg művészetünk magyarrá válásának lassú folyamata.

Ez a folyamat kapcsolatos egész szellemi életünknek azzal az átalakulásával, mely a XIX. század első felében ment végbe. A képzőművészet is egyik ága a szellemi életnek, s így nem fejlődhetik elszigetelten. Másrészt azonban a művészetnek minden mástól különböző, sajátos helye van a népek szellemi életében, s ezért sorsát az egész kultúra birodalmán belül autonóm törvények is irányítják.

Már az időrendben is mutatkozik a különbség. A politikai eszmék világában és az irodalomban jóval előbb, már a XVIII. század 80-as éveiben indul meg az a mozgalom, amely a nemzeti élet megújulásának volt jele. Bessenyei a francia felvilágosodás szellemében gondolkodik, de amit el akar érni, az a magyar szellemi élet megteremtése. A képzőművészetben ekkor még semmi nyoma az ébredésnek. A művészeti behozatal, amelyből a XVIII. század második felében éltünk, változatlanul folyik tovább. Ez nem is lehetett másképen. A képzőművészet nem éledhetett fel olyan gyorsan, mint az irodalom. Az irodalomnak nincs más anyaga, mint a gondolat, s nincs más eszköze, mint a toll és a sajtó. Az eszme alighogy megszületik, már ki is röppen a világba és megkezdheti hatását. A képzőművészet sokkal megkötöttebb és nehezkesebb. Mélyen gyökerezik a mesterségben, egyrészt szellemi munka, másrészt kézművesség. Elsajátításához tüzetes tanulmányra és hosszabb gyakorlatra van szükség. A költőnek, az írónak megoldódik nyelve, mihelyt mondanivalója van, a képzőművésznek különös mesterségi tudásra kell szert tennie, hogy kifejezhesse magát. Midőn a nemzeti élet megmozdult, a művészet nem hallathatta szavát, mert nem volt, aki a művészet nyelvén beszélni tudjon, s máról-holnapra ezt nem lehetett megtanulni.

Hogy ne legyen félreértés, hozzá kell tennünk, hogy nem gondolunk arra, mintha a művészet, ha egyáltalában van is ilyen ebben a korban, olyan mértékben vehetett volna részt a nemzeti ébredésben, mint az irodalom. A gondolat harcossai első sorban az írók. A nemzeti eszményekre első sorban az irodalom ad visszhangot, sőt sokszor szüli is őket. Ami feltűnő, csupán az, hogy mikor a jobb elmék más téren már ébredni kezdtek, a művészetben teljes volt a csönd.

Ez annak volt a jele, hogy a magyar művészetben egyáltalában nem volt már élet.

Csak 1800 körül mutatkoznak olyan jelenségek, melyek mintegy bevezetik az osztrák művészek által szinte teljesen megszállt területnek visszahódításáért meginduló harcot. Természetesen nem gyökeres fordulatról van szó, hanem lassú átalakulásról. Hild János építész (?—1811), aki még II. József korában került Bécsből hozzánk, aztán egy 1798-ban Ausztriából Pestre telepedett másik kiváló építész, Pollák Mihály (1773—1855), továbbá egy szerényebb tehetségű arcképfestő, aki 1810-ben ugyanonnan jött hozzánk kenyeret keresni: Donát János (1744—1830) mintegy jelképezik azt az átmenetet, mely az osztrák művészek uralmától a magyar művészet megszületése felé vezet. Őket is Ausztria küldte még nekünk, de ők már nemcsak vendégnek jöttek hozzánk, mint a XVIII. századi barokk-művész elődeik, hanem végleg itt maradtak és gyökeret vertek. Hild János 1805-ben Pest szabályozási tervét készíti el, itt hal meg és fia és utódja, Hild József már egészen a miénk lesz. Pollák Mihály, mint művész, legkiválóbb képviselője lesz annak a magyar klaszicista építészetnek, amely Pestre és Budára hosszú időn át rányomta bélyegét, mint ember pedig egészen beleolvad Pest polgári életébe. Az öreg Donát, ha lelki átformálódásra koránál fogva már képtelen is, szívesen marad, mert itt nincsenek nála erősebb versenytársai, mint Bécsben. Lefesti az akkori társadalom számos tagját, s hogy alakja nem megy egészen feledésbe, azt annak köszönheti, hogy életének utolsó húsz évét nálunk töltötte. Mi voltunk azok, akik feljegyeztük nevét, mert itt, a művészi parlagon, számot tett, sőt kimagaslott, holott hazájában eltörpült a jobbak mellett. Vele némiképen rokon jelenség Lieder Frigyes arcképfestő (1786—1859), David tanítványa, aki azonban nem Bécsből, hanem Poroszországból vándorolt be 1830 táján, aztán itt dolgozott haláláig, s már önarcképét, amely szinte életkép-szerű ábrázolása egy korabeli tősgyökeres német festőnek, a Magyar Nemzeti Múzeumra hagyta örökségül.

A barokk-kor átutazó művészeivel szemben ezek a «maradó vendégek» már nemcsak egyes munkákat alkottak

nálunk, hanem életük és működésük hosszabb időn át itt folyt le, s ami még többet mond, itt is ért véget. Amazok egy-egy mecénás szolgálatára, meghatározott munkák elvégzésére jöttek át, s ehhez képest munkáik többnyire vidéken, a megbízást adó főpapok vagy főurak székhelyein elszórva keletkeztek. Ezek már megélni akarnak nálunk, letelepülnek, még pedig Pesten, az országnak ha még nem is hivatalos, de már-már szellemi központjában, amelynek szerényen meginduló városi élete legalább olyan gyakorlati művészeteknek, mint az építészet vagy az arcképfestés, némi munkát tud már adni. Igaz, hogy a XVIII. században is voltak Ausztriából bevándorolt művészek, akik nálunk ragadtak, mint pl. Dorffmeister István, a festő, vagy Messerschmidt X. Ferenc, a szobrász, de ők egyrészt kivételszámba mennek, másrészt pedig jellemző reájuk, hogy az ország nyugati szélén, az osztrák művelődési körzet közvetlen szomszédságában (Sopron, Pozsony) kerestek ott-hont, s a magyar életben egyáltalában nem vegyültek el.

Ezek a félig még idegen művészek, akiket üzleti érdek hozott ide, s az élet itt marasztott, a magyar művészetnek ezek az «Új földesur»-ai, az építészetben alkották a legtöbbet és legkülönbet. Ez volt az a művészeti ág, amelyre nálunk akkor a legnagyobb szükség volt, különösen Pesten és Budán, ahol a városi élet fejeledezik és a nemzeti élet új központja kezd kialakulni. Ez az idő volt Pestnek és Budának első nagy építkező korszaka a XIX. században; a második a kiegyezés utáni néhány évtized, s mindjárt megállapíthatjuk, hogy az első korszak szerényebb volt ugyan, de művészibb és egységesebb.

Ezt az építészetet, a klasszicizmus építészetét idegen származású mesterek formálták ki, vér és származás szerint ausztriai németek, akik közül azonban Hild az északnémet, Pollák pedig — mint Zádor Annának legújabb, értékes vizsgálatai¹ adatszerűen is igazolják — az olasz művészet forrásából merített első sorban. A régibb felfogás, mely a

¹ *Leopoldo Pollack és Pollák Mihály. Archaeológiai Értesítő. Új folyam. XIV. köt. 187—239. 1.*

klasszicizmus magyarországi építészetét is egyszerűen Bécsből származtatta, azon a pusztán tényen sarkallott, hogy a vezető építészek Bécsből kerültek hozzánk, s nem vizsgálta művészetük kialakulását, a rájuk ható tényezőket, röviden: inkább maguknak a művészeknek, semmint művészetük stílusának származását tudakolta. Általában meg lehet állapítani, hogy művészetünk korántsem állott Bécs egyoldalú befolyása alatt, s hogy e részben gyökeresen át kell vizsgálni a kritikátlan régi felfogást. Hiszen a század első felének három legjellegzetesebb alakja: Pollák, az építész, Ferenczy, a szobrász és Markó, a festő, sokkal mélyebben merített az olasz, mint az osztrák művészet forrásából, s Itália irányító szerepe akkori művészetünk kialakulásában legalább is vetekszik Bécs befolyásával.

Ha a bennünket érdeklő szempontból, a magyar művészet kialakulásának szempontjából nézzük e korszak vezető alakjait, azt kell megállapítanunk, hogy az a stíluskritikai elemzés, melyet különösen Lyka Károly,¹ Bierbauer Virgil² és Zádor Anna³ végeztek, olyan jellemvonásokra mutat rá, amelyek megengedik, hogy a magyarországi klasszicista építészetben bizonyos önállóságról, a gondolkodásnak és ízlésnek némi árnyalatáról beszélhessünk.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy ez az építészet, mely idegen gyökerekből hajtott ki, s amelynek legjelentősebb képviselői idegen földről kerültek hozzánk, egy gondolatlan bensőbb viszonyba jutott a magyar élettől s a magyarországi levegővel szervezettebben vegyült össze, mint az előző század építésze. Ahogyan maguk az építészek részesei lettek a magyar életnek, alkotásaik sem álltak többé olyan elszigetelten, mint a barokk-idő kincstári, főúri és főpapi építkezései. Most már lehet életről is beszélni az építészetben, holott a barokk-időben egy-egy nagyobb szabású építkezésnél az építető és az építész között esetről-esetre elintézett ügyről, mondhatni szórványos jelenségekről volt szó, amelyeknek

¹ *A táblabíró-világ művészete.* 1922. IV. köt. 76. és köv. 1.

² *Pollák Mihály, a régi pesti paloták építőmestere.* Magyar Művészet. 1925. évf. 552—556. 1.

³ *Leopoldo Pollack és Pollák Mihály.* Id. h.

nem igen volt visszhangja és folytatása, s amelyekből nem kerekedett ki szerves építkezési tevékenység. Ezen az sem változtat, hogy egy-egy mecénás hosszabb időre kötötte le az idegen művészeket, így pl. gr. Esterházy Károly egri püspök Fellner építész és Kracker festőt 20 éven át, halálukig alkalmazta. A barokk-kor épített főpapjai és főurai, zsoldos osztrák és olasz művészeikkel, alapjában véve nem voltak mások, mint kisebbszerű felújításai annak a típusnak, amelynek nálunk Corvin Mátyás volt az őse és legnagyobb szabású képviselője.

Mindebben nyilván nagy része volt a városi élet fejletlenségének, mert hiszen a városi élet lendülete nélkül széles alapon nyugvó, erőteljes építészeti munkásságot nem lehet elképzelni. Templomokból és várakból, főpapok rezidenciáiból, főurak palotáiból nagyszabású, ragyogó építészeti alkotások állhatnak elő, de az építészet általánosabb és nagyobb-szerű felvirágzásához szükség van a városokra is, amelyekben az egyesek művészetszeretete szétárad és többek szükségletévé válik. A XVIII. század városi élete pedig erőtlen volt se mellett merőben idegen ; csak a XIX. századdal kezd a városi élet megélni. Ez a körülmény, s ezzel kapcsolatban az a tény, hogy a hozzánk szakadt építészek többé már nem alkalmi kirándulásra jöttek hozzánk, hanem életük végleges állomásának szánták országunkat s vele személyükben és munkájukban mindinkább összeolvadtak, mindez a XVIII. század barokkjával szemben lényegesen módosítja a klasszicizmus építészetének helyzetét. Hozzájárul ehhez még egy körülmény. Nevezetesen a XVIII. században a barokk-áramlat a birodalom egyéb, gazdagabb részeiben fényesebb alkotásokat hoz létre, mint magyar földön, úgy-hogy az áramlat magyarországi kiágazása csak halványabb kiadása annak, ami másutt nagyobb-szerű alakban mutatkozik. A klasszicizmus korában ellenben az építészet az örökös tartományokban, ahol az előző század nagy lendülete a nagy feladatokat jóformán megoldotta, nem annyira eleven ága a művészetnek, mint nálunk, ahol reá várt a városi és nyilvános élet sokasodó szükségleteinek kielégítése. A klasszicizmusnak így Magyarország nem keleti provinciája többé,

hanem tisztos központja a birodalom határai között. Reánk nézve — viszonyainkhoz mérve — körülbelül azt jelenti, amit a barokk a Lajtán-túli tartományokra nézve. Béccsel, a nagyszerű barokk-várossal a klasszicista Pestet állíthatjuk szembe, nem egyenrangú társként ugyan, hanem mint olyan várost, amelynek — abban az időben — ugyancsak megvolt a maga határozott stiláris jelleme.

Ilyenformán a klasszicizmus, amely kevésbé túri a nemzeti színezetet és némiképen a művészeti eszperanto jelleme felé hajlik, nálunk, legalább az építészetben, szerény indulást jelez a művészet magyarrá válásának útján.

Sem a festészet, sem a szobrászat nem mérkőzhetik még távolról sem a klasszicizmus korában az építészetrel, az építészet termékenységeivel és sikereivel. A barokk-művészetben a képzőművészet ágai jobban össze voltak forrva, sorsuk sokkal inkább közös volt: az építészet természete megkívánta, hogy nagy vállalkozásaiban a festészet és szobrászat támogassák. A művészeti ágak együttműködése bizonyos nagy feladatokban még eleven valóság volt. Ami különösen a festészetet illeti, a barokk templomi és palota-építészet talán több feladatot és nagyobb helyet szánt neki, mint bármely más kor építészete. A klasszicizmus építészete nemcsak megélt a faldíszítő festészet támogatása nélkül, hanem a festészetet, mint nyugtalanító elemet szinte száműzte a falakról. Csak kevésbé bánt jobban a szobrászattal. Így a klasszicista építészetnek meglehetősen virágzásával összefért az, hogy a festészetben és szobrászatban gyér és kezdetleges volt a termés.

A festők között, akik ezt a szerény működést végezték, mint láttuk, szintén voltak bevándorolt idegenek. Kevesebb szerencsénk volt velük, mint az építészekkel. Az építészek számára több kilátás nyílt nálunk, s ezért közülök jobbakat vonzott ide a kereset reménye. Festők, szobrászok közül a gyöngébbek szánták el magukat a hozzánk való vándorlásra, azok, akik otthon alulmaradtak a jobbakkal való versenyben. A már említett Donát, a «pictor Academicus», jellemző alakja ennek a típusnak. «Az nem rosszul festett sok magyart» — írja róla Kazinczy 1812 júliusában.¹ Néhány hó-

¹ Kazinczy Ferenc levelezése. X. k. 83. 1.

nappal később, azonban, miután maga is ült neki és jobban megismerte a «szeretetre oly igen méltó»¹ Donátot, a «derék tudós embert»,² «a széplelkű öreget»,³ sokkal melegebben ítél már felőle. «Még szebben dolgozó s igazabban találó Festőt Hazánk kebelében nem látott»⁴ — írja most már róla. 1811-ben még úgy nyilatkozott Szentgyörgyi Józsefhez intézett levelében, hogy «a'ki magát festetni akarja, menjen Bécsbe Fügerhez vagy Kreutzingerhez».⁵ Most már Donát személyében volt helyben is bécsi festő, akit ajánlhatott.

Ajánlotta is, ahányszor csak módjában volt. S nemcsak Donáttal, akit nagyon szeretett, hanem több más művésszel, Stunderrel, Balkayval, Rombauerrel, Ferenczyvel stb. is sokszor találkoztunk leveleiben. Ezekben a levelekben sok a képzőművészeti vonatkozás; eleven képet kapunk belőlük Kazinczy klasszicista művészi hitvallásáról, a művészekhez való személyes viszonyáról és szerény gyűjtéséről egyaránt. Arra nem volt ugyan módja, hogy igazi műértővé képpezze ki magát, de lelkének műveltsége, fogékonysága ebben a körben is kitűnik s van valami megindító vágyában a művészet szépsége után, örömében a művészi látnivalókon, melyeket sorsa olykor útjába hoz. Amit baráti körében a művészekért tehetett, azt megtette, de kevesen voltak, akikért sikraszállhatott volna.

Kazinczyt különben nem foglalkoztatta olyasmi, amit a nemzeti művészet eszményének lehetne nevezni. A szigorú klasszicizmus híve volt; szerette volna, hogy legyenek művészeink, de eszményét úgy fejezte ki, hogy «annál tökéletesebb a mív, minél közelebb járunk a classicusok példájához: annál szenvedhetetlenebb a mív, minél távolabbra tévedünk tőle».⁶

Sem Kazinczyban, sem másban nem akadt csak szerény központja sem a magyar művészet kialakulásának. Nem volt sem vezértehetség, sem iskola, sem képtár, sem más összefogó erő. Akadtak festőink és szobrászaink, de festészetünk és szobrászatunk alig. Elszigetelve és magukra hagyatva

¹ Id. m. X. k. 164. l.

² Id. m. X. k. 271. l.

³ Id. m. XI. k. 463. l.

⁴ Id. m. X. k. 166. l.

⁵ Id. m. IX. k. 138. l.

⁶ Id. m. V. k. 7. l.

élték egyéni sorsukat a művészek, törekvéseik nem kapcsolódtak egymásba s még kevésbé a magyar szellemi életbe.

A század első tizedeiben az építészet marad tehát az egyedüli művészeti ág, amelynek gyakorlatában némi körvonalai bontakoznak ki legalább egy magyar helyi iskolának. Ezzel a gyakorlati jelenséggel szemben, amely nem abból a céltudatos törekvésből született meg, hogy a magyar művészetet megindítsa, de a valóságban mégis hozzájárult ehhez, érdekes ellentét a Rómából 1822-ben hazakerült Ferenczy Istvánnak, a szobrásznak élete és munkássága. Ő volt az, akinek agyában először bontakozott ki a magyar nemzeti művészet eszménye, s aki ezt az eszményt programmszerű határozottsággal alakította ki és szinte vallásos fanatizmussal hirdette és munkálta. Emberi érzésében ő volt az első nemzeti művész. A művészetet a nemzeti élet szerves részének érezte és vallotta. Már ifjan az jár eszében, hogy «verejtékével a hazának szerezzen díszet».¹ Magyar szobrásziskolát akart szervezni, magyar márványt keresett munkáihoz, Mátyás-emplékében az első nagy nemzeti emlékszobrot vágyott volna felállítani. Gondolkodása magasan fölébe emelte kispolgári kartársainak. Lelkivilágában az irodalom embereinek eszményeihez és törekvéseihez állott közelebb, a művészet nemzeti fontosságának felismerésében és ügyének szolgálatában a reformkor nagyjainak volt szellemi rokona. Vele és általa jutott a képzőművészet először bensőbb kapcsolatba XIX. századi szellemi életünkkel, s amit ő alkotott, az művészi jelentőségén túl megható emléke annak az igyekezetnek, amellyel egy nemes és tiszta lélek, Vörösmarty és Fáy András barátja a magyar szobrászat megalapításán fáradt.

Ami munkáinak jellemét illeti, Ferenczy hű tanítványa annak a klasszicista iskolának, amelynek szellemét Thorwaldsen műtermében szívta magába, s amelynek provinciális ízű magyar képviselője maradt szinte haláláig. A lelkes magyarságnak, mely emberi érzésében annyira buzgott, művészi munkáiban kevés nyomát találjuk, ha e részben nem a tárgy

¹ Meller Simon : *Ferenczy István élete és művei*. 1906. 36. 1.

választását, hanem a szellemet tekintjük irányadónak. Igazat kell adnunk egy szigorú kritikusának, Vahot Imrének abban, hogy «még csak reményt sem adott . . . egy sajátos nemzeti műirány létesítésére». (Athenaeum, 1840.)¹ A vizsgálat tehát arra a sajátos eredményre jut, hogy a klasszicista építészetnek német származású és ajkú művelői a valóságban közelebb jutottak egy különjellemű és ízlésű helyi gyakorlat kifejlesztéséhez, mint Ferenczy, a tüzeslelkű magyar, aki lélekben és elméletben annyira csüggött a nemzeti szobrászat eszményén. Leggyöngébben üt ki azonban a mi szempontunkból a klasszicista festészet mérlege, mert ez sem gyakorlati eredményben, sem eszményi törekvésben nem tud olyat felmutatni, ami művészetünk magyarrá válásának folyamatában komolyan számot tenne.

Az idegenből hozzánk szakadt, félig-meddig megmagyarosodott művész korábbi típusával szemben Ferenczy Istvánban egy új művészi típus lép fel: a származásában és emberi mivoltában magyar művész típusa. Ennek a típusnak idővel két változatát látjuk kibontakozni. Az egyik változatot azok képviselik, akik úgy érezték, hogy tehetségük fejlesztésére és gyümölcsoztetésére több alkalom van hazájukon kívül, s akik ezért a kedvezőbb idegen légkört elébe tették a szerény magyar környezetnek, külföldön éltek és legfeljebb vendégként tértek koronként hazájukba. Emberi érzésükben megmaradtak ugyan magyarnak, de többé-kevésbé kikapcsolódtak a mi szellemi törekvéseink láncolatából. A klasszicista szobrászok közül Züllich (Czélkúti) Rudolf, Dosnay Károly, Guttmann Jakab, Engel József idejük javarészét külföldön töltik, egyesek közülök, mint pl. Boehm Dániel, egészen beolvadnak egy idegen ország kultúrájába. Elég, ha még id. Markó Károly és Brocky Károly festők neveit említjük a század első feléből, hogy szemünk elé idézzük ezt a típust, amelylyel ebben a korban a többi kicsiny és művészi tekintetben elmaradt népek életében is sűrűn találkozunk.

Szemben áll velük a Ferenczy Istvánok válfaja, vagyis azoké a művészeké, akik vándoréveik lejártával az itthoni

¹ Meller, id. m. 281. l.

életbe tértek vissza. Az ő vágyaik szerényebbek voltak, elérték a hazai határok között, de ennek a szerénységnek művészetük adta meg az árát. Ami művészi lendületet ifjúkori vándorútjukról magukkal hoztak, azt bizony többnyire lehűtötte az itthoni környezet. Az akkori Magyarországon nem találtak ösztönzést művészi egyéniségük kifejlesztéséhez. De találtak valami mást: az egyéni élet körén felül-emelkedő hivatást, a magyar művészeti élet megindításának és munkálásának hivatását. Volt köztük, aki helyzetének tudatos átérése nélkül, pusztán munkája végzésével szolgálta ezt a küldetést, s volt, aki — mint Ferenczy István — a feladat teljes tudatában és a program világos kitűzésével szentelte magát az ügynek. Ám azok is, ezek is részesei lettek a magyar közművelődés küzdelmes életének, munkájukat hozzá kapcsolták az írók lelkes munkájához és lassanként szerény helyet vívtak ki a képzőművészetnek a nemzet szellemi életében. Hogy a politika és az irodalom nagyjainak csak lelkesedésben s nem egyszersmind tehetségben és hatásban voltak egyenrangú társai, azt nem írhatjuk erkölcsi számlájuk rovására, s tisztos igyekezetükről hálával illik emlékeznünk.

Ez a két jellemző típus még sokáig, jóval a század derekán túl uralkodó maradt a XIX. század magyar képzőművészetében. Egyfelől az itthon élő magyar művész típusa, akit művészi tekintetben fejletlen társadalmunk megakasztott szárnyai szabad kibontásában, s másfelől a külföldre származott művészé, aki szerencsésebb környezetbe jutott és így — az idegenségnek és gyökértelenségnek mindig bénító hatása mellett is — teljesebben fejthette ki tehetségét, de akinek cserében fel kellett áldoznia a nemzet szellemi életével való közvetlen és eleven kapcsolatot. Tragikus alternatíva, amely a végzet elkerülhetetlenségével újul meg minduntalan a század folyamán.

II.

A klasszicizmus nálunk szívósabb életű volt, mint egyebütt. Igaz, hogy a művészeti stílusok általában tovább uralkodtak magyar földön, mint a fejlettebb műveltségű orszá-

gokban, amelyek érzékenyebbek az új eszmék iránt vagy épen szülik azokat, azonban a klasszicizmus hosszú élete olyan feltűnő, hogy önkénytelenül is magyarázatát keressük. Nem hisszük, hogy az ok a deákos tanultságú és a latin klasszikusokban gyönyörködő magyar értelmiség ízlésében lett volna, amely szívesen látta a megújított ókori formákat és örömét lelte a klasszikus témákban.¹ Ez az ízlés nem emelt gátat az irodalomban Vörösmarty hódító hatásának, akinek munkái, köztük a már 1825-ben megjelent *Zalán futása*, Gyulai szerint egészen lerombolták a klasszicizmust, melyet Kisfaludy Károly csak megingatott.² «A nemzeti szellem fuvaltatának — írja ugyanő — nem állhatott ellent se a közönség, se az irodalom, s lassanként követte a költőt, a látnokot, ki új hazafiúi és esztetikai evangéliumot hirdetett.»³

A képzőművészetben azonban hiába keressük az új evangélium hírnökét. Itt nincs, aki utat mutasson és reá bírja a közönséget, hogy őt kövesse. Képzőművészeink nemcsak Vörösmarty szárnyaló szelleme mögött maradtak⁴ el messzire, hanem a sokkal szerényebb szellemi mértéket sem ütötték meg. A legtehetségesebbek külföldön tartózkodtak s az itthon maradtak nem élnek magasabbrendű szellemi életet. Lyka Károly összeállítása⁴ azt mutatja, hogy művészeink a XIX. század első felében jobbra szerény környezetből származtak és abban éltek is. Az építészetben és az iparművészetben a fiú többnyire folytatta apja keresetmódját, átvéve atyjának felszerelését és klienseit. Inkább az üzleti folytonosság, mint különös tehetség vagy ellenállhatatlan vágy dönti el pályájuk megválasztását. A festőknek csak mintegy egyharmada folytatta atyja mesterségét, de a többiek között is mennél kevesebb a magasba törő tehetség. A szobrászoknak nagyobbik fele iparos szülők gyermeke. Igaz, hogy ebbe a kategóriába tartozik a lángoló lelkű Ferenczy is, de ő ritka kivétel, s a nagy többségben híre

¹ Így: Lyka Károly: *A táblabíróvilág művészete*. I. k. 38. és köv. l.

² Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*. II. kiadás. 162. l.

³ Id. m. 163. l.

⁴ Lyka K., id. m. II. 3. é. köv. l.

sincs a szent lángnak. Sokkal inkább a kereskedelmi ügyesség, a tisztos polgári munka világa ez, semmint a magasabb eszméké, a kor haladó szelleme iránti fogékony lelkeké. Csak természetes, hogy egy Vörösmartynak és íróársainak érzékeny és magasröptű szelleme gyorsabban és erőteljesebben adott visszhangot a kor változó eszméire, mint képzőművészetünk úttörőinek nehezen küzdő, szerény csapata. Mennyire jellemző, hogy maga Ferenczy István, Vörösmartynak, a legromantikusabb költőnek egyik legjobb barátja sem tudott egész pályáján szabadulni a klasszicizmus formái világától, s másrészt a költő Kisfaludy Károly festményeiben a romantikus szellem korábban és tisztábban fejeződik ki, mint ugyanezen kor hivatásos festőinek munkáiban.

A romantikus művészi eszmény elméleti kifejtésében és propagálásában nem volt hiány, sőt azt mondhatjuk, hogy a romanticizmusnak akadt nálunk először teljesen tudatos és rendszeres irodalmi zászlóhordozója. A klasszicizmus művészi eszményét Kazinczy sehol sem fejtette ki rendszeresen, csak leveleiből és munkáinak egyes helyeiből bontakozik ki felfogása. Ferenczy István gyakorlati művelője volt a klasszicista művészi eszménynek és nem írásban, hanem egész munkásságával szállt síkra nem annyira a klasszicizmusért, mint a magyar szobrászat megteremtésének ügyéért. Henszlmann Imre azonban 1841-ben megjelent *Párhuzamában*¹ olyan határozottan és tüzetesen fejtette ki a romanticizmus programját, olyan hévvel izgatott a jellemzetesség és elevenség, az egyéni és nemzeti követelmények mellett, hogy valóságos kodifikátora akadt benne a romanticizmus áramlatának. Különösen a nemzeti elem befolyását hangoztatja, taglalja és követeli nagy hévvel. A nemzetiség sugalló erejét a művészet kifejlődésében a vallásé mellé állítja s fájdalommal panaszolja, hogy «korunkban (t. i. 1841-ben), hol általában sem vallásossággal, sem nemzetiséggel nem bírunk, a művészetek a nép előtt holt kézművességgé aljasodtak, s csak a kisebb számú úgynevezett művelt publicumot érdeklik, de fájdalom még

¹ *Párhuzam az ó- és újkori művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon.* Pest, 1841.

ezt sem kellőképpen . . .»¹ Szenvedélyesen buzdít arra, hogy «nézzük meg a régi mestereket, kikbe nemzeti jellem volt, s tanuljunk tőlük, hogy' lehet a művészt környező életből nemzeti művészetet alkotni.»² Élesen tiltakozik az ellen, hogy kezdők, akik még saját hazájukat sem ismerik, külföldi akadémiákra menjenek. Az utazást, a külföldi tanulmányt csak azokra nézve tartja üdvösnek, akik hazájuk életét tökéletesen megismerték és azt «érzékíteni» megtanulták. «Nem látunk-e — kérdi — napról-napra új módokat keletkezni s elenyészni, amint azt a divat megkívánja? Nem látjuk-e művészeinket a régi mesterek utánzásában most ál-Raphaélként, majd ál-Perugino-, Fiesole-, Correggio stef.-ként föltűnni s azonnal lealkonyodni? Egész Európa nem küldi-e művészeit Olaszországba, hogy honukba munkáik által egy új ismeretlen idegenszerű természetet s életet hozzanak? S mi e szokásnak következménye? A közönség legelőször is a hazatért művész készítményeit bámulja, általok első tekintetre meglepetik, elcsábíttatik, de a bennök tárgyalt életet, valamint azt maga a művész nem értette, hasonlólag nem értvén, bennök saját életét, természetét, szokásait, melyekre legkönnyebben ráismerhetne, nem találván, tőlük csakhamar elégületlenül elfordul, s megint újat és meglepőt kíván, utánzásokra utánzások következnek . . .»³

Henszlmann nem lépett fel korán, hiszen 1841-ben a romanticizmus nyugaton már szinte kiélte magát. Ott, ahol legtisztábban és legnagyobb mértékben virult ki, Franciaországban, már megtermette legszebb gyümölcseit Géricault és Delacroix főműveiben, s a fiatalok a barbizoni erdő csöndjében már más eszményekért lelkesedtek. S még így is mennyivel előbbre járt nálunk az író, az esztetikus a gyakorlat embereinél! Már maga az, hogy szükségesnek látta izgatni a klasszicista absztrakt szépségideál ellen és a nemzeti jelleg mellett, elég bizonyosság arra, hogy milyen kevés valósult meg az ő eszményeiből. Ha meggondoljuk, hogy Markó Károlyunk szinte pontosan abban az időben élt, melyben Delacroix, hirtelen átpillanthatjuk azt a távolságot, mely a mi világunkat

¹ Id. m. 39. l.

² Id. m. 70. l.

³ Id. m. 105. l.

a művészet legfontosabb centrumától s egyszersmind Henszlmannnt a mieinktől elválasztotta.

Pedig Henszlmann nem állott egyedül nálunk az új eszmények elméleti hirdetésében, csak legteljesebb és legrendszeresebb kifejezést adott azoknak. A sajtóban és a közvéleményben 40 táján mindjobban szaporodnak azok a hangok, amelyek a klasszicizmus általánosító hagyományait támadják és az egyénibb s egyszersmind nemzetibb sajátságok érvényesülését sürgetik. Ferenczy Máttyás- emlékének tervével (1840) szemben úgyszólván szervezetten lép fel az újítók tábora, s ha a kérdés lényegét nem érzik és látják is olyan világosan, mint a nagyműveltségű és mélyen gondolkodó Henszlmann, legalább az ábrázolás külsőségeiben, a magyar ruházatban szinte egyhangúan követelik a nemzeti jelleg hangsúlyozását. 1843-ban már szemére vetik Hildnek, hogy idegen stílusban dolgozik, s 1845-ben, az országházára hirdetett pályázatra nézve a *Társalkodó* azt kívánja, hogy az épület nemzeti szellemet fejezzon ki. Ezt a pályázatot, mint tudvalevő, az akkor hazatért Feszli Frigyes nyerte meg romantikus ízű tervével, amely legkomolyabb művészi nyilvánulása volt az ébredő új szellemnek.¹ Az épület azonban nem valósult meg. Feszli tehetségének gyakorlati érvényesülése és vele a romantikus nemzeti építészet legnagyobb emlékének, a Vigadónak létrejötte a század második felére maradt. A valóság az, hogy az építészetben egészen 1848-ig Hild és Pollák klasszicizmusának szelleme volt uralkodó.

A szobrászatban nagyjából ugyanez a helyzet. A klasszicista Ferenczy István küzdelmei töltik ki a század első felét. Életének utolsó szakában készült egyes műveiben, különösen érmeiben érzik ugyan valami a romanticizmus lehelletéből, de ezek már csak a nagyobb erőkifejtésre képtelen, csüggedt művésznek utolsó fellobbanásai voltak. Ferenczy életében épen az a legnagyobb tragikum, hogy ő, aki a szobrászatban először látta a nemzeti kultúra kérdését és emberi érzésében tele volt hazafias lelkesedéssel, művészi gyakorlatában a nemzeti követelménnyel került ellentétbe. S szobrászaink

¹ Vámos Ferenc: *Feszli Frigyes és kora*. Magyar Művészet. 1925. évf. 350. I.

legnagyobb részében hiányzott még az ő lelkesedése és nemzeti öntudata is. Hányatott életű kortársai szerte vándoroltak Európában, Béctől Kairóig találkozunk időnként velük, olykor itthon is megfordulnak, de a lényeg az, hogy munkájukban nem voltak mások, mint a klasszicisztikus ízlésiránynak magyar származású művelői. A magyar szobrászat csöndes vize soká mozdulatlan maradt, s a képzőművészetnek ebben az ágában is csak a század második felében lépett fel az a művész, aki nemcsak emberi mivoltában, hanem művészi munkájában is egészen magyar volt, s aki egyszerre magával hozott mindent, ami addig hiányzott: a romanticizmus felszabadító szellemét, a nemzeti tartalmat, s mindezt egy nagy és eredeti egyéniség tükrében. Ez Izsó Miklós volt — a mi időnkben még kőfaragóságé.

A romanticizmus Európa-szerte a festészetben találta meg legjobban kifejezését. Nálunk is a festészet volt az a művészeti ág, amely még legjobban érezte meg az idő változását. Egyben vezetőhelyre került a művészeti ágak között, s meg is maradt ott a század egész folyamán.

A mi szempontunkból szemlélve a harmincas és negyvenes évek festészetének jelentőségét, először az a változás tűnik szemünkbe, amely az ábrázolások tárgyában mutatkozik. Az arcképet és a templomi festészetet, amelyek állandó gyakorlati szükséglet kielégítésére szolgálnak és ezért a kor szellemére tematikus tekintetben nem igen jellemzők, figyelmen kívül hagyhatjuk ebből a szempontból. Ami jellemző, az az, hogy fel-felbukkannak azok a képek, amelyek a magyar történetből veszik tárgyukat. Festőik rendszeren szerény, kistehetségű emberek. Weber Henrik, Spiro Ede, Heinrich Ede, Vidra Ferdinand, Balassa Ferenc, Schmidt József, Kiss Bálint nevei jelzik a színvonalat, de egyszersmind azt is, hogy volt már egy csapat olyan festő, aki legalább tárgyi tekintetben magyar műveket alkotott. Fel-feltünedezik a magyar vidék ábrázolása is, de nem a jellemzően magyar alföldi tájé, melyet Petőfi énekelt meg, s amelyről még Vörösmarty is azt írta, hogy az «róna és egyenlő, mint az unalom».¹

¹ Farkas Gyula: *A magyar romantika*. 1930. 118. l.

Inkább érdeklik a festőket a várromok, melyeket a költők hoztak divatba azzal, hogy fiktív mondákat fűztek hozzájuk.¹ Maga Markó Károly is, aki később az olasz eszményi tájnak lett dalnoka, pályája elején Visegrád omladékait festette meg, még pedig olyan meglepően friss realizmussal, hogy képe látán önkénytelenül arra gondolunk, mi lett volna ebből a festőnkből, ha annak idején Róma helyett Párizs felé veszi útját és azok törekvéséhez csatlakozik, akik éppen akkor kezdték ott kialakítani a tájképfestés modern, új eszményét.

A másik jelenség, mely feladatunk szempontjából számot tesz, az a lassú hódítás, amelyet a festészet a közönség körében végez. A közöny engedni kezd, a bécsi behozatal fokról-fokra kiszorul, a magyar művészek kezdenek már kenyérhez jutni. Ebben a fejleményben Barabás Miklósnak (1810—1898) volt legnagyobb része, aki éppen olyan képviseleti jelentőségű alakja ennek az időnek, mint Ferenczy István volt az előzőnek. Ami azonban hatásukat illeti, alapvető különbség van a két művész között. Ennek az oka részben már annak a művészeti ágának a természetében van, melyet műveltek. A szobrászat — mint erre már dr. Hoffmann Edith rámutatott Barabásról szóló jeles tanulmányában² — kevésbé hivatott a festészetnél arra, hogy a művészetet egy még fejletlen művészi kultúrában népszerűvé tegye. Komolyabb, absztraktabb, a mindennapi élettől idegenebb, mint a festészet és a grafika. Még fejlettebb ízlésű közönséggel sem tud olyan benső viszonyba jutni, mint a festészet termékei, amelyek mozgékonyabbak, a polgári életviszonyokkal jobban megférnek, könnyebben és olcsóbban megszerezhetők. Csoda-e, hogy Barabás kedves életképei, meghitt arcképei, eszményített női alakjai, széltében elterjedt grafikai lapjai könnyebben hódították meg kortársait, mint Ferenczy klasszicistikus allegóriái és nemes, de kissé rideg és darabos képmás-szobrai? Azonban Barabást egyénisége is jobban segítette abban, hogy helyzetet teremtsen magának és egyben a magyar művészeknek. Nemcsak tehetséges és művelt, hanem egyszerűsmind igen szívós és hajlékony természetű ember volt, lelki

¹ Id. m. 169. l.

² *Barabás Miklós*. Budapest, 1923. (Művészeti Pantheon.) 5. l.

alkatára nézve maga is gyakorlatias gondolkodású kispolgár. Így természetes, hogy könnyebben találta meg az utat a közönséghez, mint Ferenczy, akiben volt valami a prédikátor ünnepélyes nehézkességéből. Ferenczy csak az írókat hódította meg, akik örömmel ismerték fel benne a nemzeti kultúra rokonlelkű harcosát, — a nagyközönség hidegen szemlélte tragikus küzdelmeit. Barabás mindakettőt meg tudta nyerni. Első mecénásai szerény írók voltak, de csakhamar mindenki figyelme felé fordult. Semmi sem jellemzőbb, mint hogy ugyanaz a Széchenyi István, aki Ferenczyben a művészt meg sem látta és a Mátyás-émlék eszméjét ama «terv nélküli erőlködések» közé sorozta, amelyek nem egyebek, mint «az ömledő szívnek egy kis hiúsággal összeházasított rögtönzéseit», — Barabást, három hónappal Pestre érkezése után, egy meleg hangú levélben úgy ajánlotta Bihar vármegyének saját arcképének megfestésére, mint «igen becses és ritka ügyességgel bíró festőt.» Széchenyi, akinek lángelméje mindig számolt a gyakorlatiassággal, nyomban észrevette, hogy itt nem ugyan apostolról, de mindenesetre «használható» emberről van szó.

Barabás művészi életet tudott teremteni, s ez történeti érdeme. Ha azonban Henszlmann nemzeti és romantikus eszményeit keressük akár Barabás, akár társai munkáiban, csak gyér nyomokra akadunk. Maga Barabás ifjú éveiben, különösen olaszországi vándorútján, felszívott valamit a romanticizmus szelleméből, de a fiatalos mámor hamar elszállt, s a művész visszatért ahhoz a józan realizmushoz, amely jobban megfelelt művészi jellemének. S milyen messze esnek a romanticizmus igazi valójától azoknak a művészeknek munkái is, akik a harmincas és negyvenes években a hazai történet romantikus tárgyaihoz nyúltak! A romanticizmus szabad és szenvedélyes hangját, melyet épen a magyar művészetben némi joggal várhatnánk el, hiába keressük bennük. Festészetünk irányát a bécsi iskola szelíd, érzelmes, túlságosan polgári szelleme határozza meg, s ha a kor festészete számára összefoglaló elnevezést keresünk, azt hisszük, hogy a polgári realizmus jobban fejezi ki a lényegét, mint a romanticizmusnak a képzelet szabadságát, a bátor, egyéni hangot s ezzel egyzersmind a nemzeti jelleg felszabadulását jelölő elnevezése.

Ennek a szelíden érzelmes festészetnek csöndjét ijesztően szakítja meg a 40-es évek közepe táján egy magas és merész hang, az épen csak felserdült Zichy Mihálynak hangja. Az ő *Koporsó-lezárása*, de még inkább *Mentőcsónakja*, amely 1847-ben készült, telivér romantikus képek, az első igaziak, amelyek magyar művésztől kerültek ki. Zichy ekkor Bécsben tanult Waldmüllernél. Waldmüller hatása azonban csak a fejtípusokban érzik, — itt, igaz, igen erősen — ám a *Mentőcsónak* egész szelleme, kompozíciója és érzésvilága nemcsak Waldmüllertől, hanem az egész akkori bécsi iskolától idegen. Már első tekintetre egy olyan művésznak a neve ötlík eszünkbe, akinek igazán semmi köze sem volt a bécsi iskola szelleméhez, s aki klasszikus kifejezője volt a romanticizmus festészetének: Delacroix neve. A *Don Juan csónakjának* szelleme az, amely — távol Párizstól — az ifjú Zichyben megszólal s ez az új hang egyúttal egy új, nagyobb szabású, magasabb röptű, felsőbb szellemiségű művésztípusnak első megszólalása és egy új korszaknak, a magyar festészet aranykorának első hírnöke.

Zichy első művei megütötték a romanticizmus igazi hangját, de a nemzeti tartalom nem járt együtt vele. Csak a következő korszakban, már a század második felében születik meg az a festmény, amelyben a romantika szelleme nemzeti tartalommal telik meg. Ez Madarász Viktornak 1859-ben festett képe, a *Hunyadi László siratása*, a magyar romantikus történeti festészetnek legszebb terméke, s egyszersmind az európaiságnak és a magyarságnak művészetünkben első nagyobb szabású szintézise.

*

Összefoglalva e futólagos jegyzetek eredményét, a század első felének történeti hivatásául azt jelölhetjük meg, hogy egyáltalában megindította a művészeti életet és helyet vívott ki számára a nemzet szellemi életének tényezői között. A század második felére várt aztán az a hivatás, hogy művészetünket a provincializmus szűk köréből európai magaslatra emelje fel és egyszersmind önállóvá tegye.

PETROVICCS ELEK.

ARANY JÁNOS.¹

Arany halála félszázados fordulójának ünnepén illőnek gondolom választ keresni arra a kérdésre, hogy mit jelent Arany emlékének nagyratartása, mit jelent szívvel-lélelkel szeretnünk Arany Jánost.

Szeretni Aranyt először is azt jelenti, hogy szeretjük a magyar nyelvet épségében, töről metszett frissességében, a népies fordulatok és szavak nagy gazdagságában. A magyar nyelv génusza e kincsekkel egy magyar költőt sem ajándékozott meg oly bő mértékben, mint Arany Jánost. Egy kiváló magyar nyelvtudós, Lehr Albert, hosszú életén át folyvást foglalkozott Arany nyelvének magyarázatával, s az ő finomérzékű fejtegetéseinek tükrében is gyönyörködve szemlélhetjük Arany páratlan nyelvművészetét.

Aranyt szeretni annyit tesz, mint szeretni egyáltalán a magyarságot, annak irodalmát, történetét, s azt a műveltséget, mely magyar hagyományokban gyökerezik. Arany élete vége felé egyes ifjabb magyar költők a világirodalom jeleseit önállótlanul utánozták, nemzetközi érzéseket akartak tolmácsolni magyar nyelven. Ezek ellen írta költőnk a *Kosmopolita költészet* című remek, eléggé meg nem becsülhető költeményét, melyből idézünk néhány sort :

¹ A bécsi magyar akadémikusok, azaz az elszakított részekből származó, Bécsben tanuló főiskolai hallgatók egyletének Arany-emlékünnepeén elmondott beszéd. Az Arany-irodalmat ismerő olvasó tudni fogja, hogy a szerző mit vett át Gyulai, Riedl és mások gondolataiból, vagy mit merít a saját benyomásaiból. Mivel ez a beszéd nem tanulmány, hanem ismeretterjesztés és hangulatkeltés céljából van írva, az irodalomra utaló jegyzetek elmaradtak.

Nem szégyellem, nem is bánom,	Költő az legyen, mi népe, —
Hogy, ha irnom kelle már,	Mert kivágnyi: kész halál.
Magyaros lett irományom	
S hazám földén túl se jár,	Légy, ha birsz, te «világköltő»!
Hogy nem «két világ» csodája —	Rázd fel a rest nyugatot:
Lettem csak népemből <i>egy</i> :	Nekem áldott az a bölcső,
Övé (ha van) lantom bája,	Mely magyarrá ringatott.
Övé rajtam minden jegy.	

És ezt az a költő írja, aki a világirodalmat jobban ismerte, mint bárki más hazájában. Ismerte, sőt lelkébe fogadta Hellas és Róma költészetét, azonkívül a francia, német, angol, olasz szépirodalom remekműveit. Fordított Tassóból, Ariostóból, Byronból, Moore-ból, Burns-ból, Goethéből. Lefordította Shakespeare három drámáját. Arany nyelvén olvashatjuk az angol *János király* XIII. századi zordon történetét, a *Szentivánéji álom* bohókás és tündéries meséjét, *Hamletet*, a gondolat erejétől elhalványított cselekvőképesség hatalmas tragédiáját. Arany, a kálvinista költő elmélyedt a középkori katolicizmus legnagyobb költőjének, Danténak tanulmányába, s az Isteni Színjáték oly költeményre lelkesítette, mely méltó Dante fenségéhez és mélységéhez:

Csodálatos szellem! egy a mérhetetlen
Éggel, amely benne tükrödzik alattam!
Egy csak a föntségben és terjedetben
És, mivel mindenik oly megfoghatatlan,
Az ember . . . a *költő* (mily bitang ez a név!)
Hitvány koszorúját, reszketvén, elejti
És, mintha lábait szentegyházba tenné,
Imádva borul le. mert az Istent sejtí.

A középkori hívő lélek magasztosságától ugyancsak messze esik az a pogány élet, melyet a Kr. e. V. és IV-ik század fordulóján Aristophanes vígjátékai visszatükröznek. E vígjátékokat Arany fordításában olvashatja a magyar közönség a nők és serdületlen ifjak kivételével, mert Aristophanes korában a görög színházban oly élceken mulattak az emberek, aminőket ma a külvárosi csapszékek durva látogatói is sokallának. Azonban Aristophanes a kicsapongó képzeletű bohóc fintoraival igazi költői erőt egyesített. Színjátéki lele-

ményessége, lírai hangulatai, leírásai, kiválósága a torzképek rajzában és akár őszinte, akár nem őszinte, de jóhatású konzervatív erkölcsi érzése fenntartották nevét több mint két évezreden át. Ismeretes az a felejthetetlen torzkép, melyet a népbolondító Kleonról, a vargáról rajzolt; Aristophanes szereti a szóelceket s a demokratákat Arany fordítása szerint democsokratáknak nevezi. Arany sokkal jobban szerette a népet, semhogy ne gyűlölte volna a Kleon-fajtájú népbolondítókat. De nem ez az érzés vonzotta Aristophaneshez. A görög költőnek vakmerő szójátékai, öles szóösszetételei, ide-oda csapongó stílusának sokneműsége óriási akadályokat gördítenek a fordító elé. Ezek az akadályok ingerelték Aranyt és virtuozitása a nyelv kezelésében fényes sikerrel küzdötte le azokat. Kevés nemzetnek van olyan anyanyelvéhez jól idomított Aristophanese, mint aminőt Arany tollának köszönhetünk. Így kalandozott fantáziája a világirodalomban az ókortól a legújabb korig, az alsóbbrendű komikumtól a legmélyebb és a legmagasabb érzésekig, s mégis áldotta a bölcsőt, mely magyarrá ringatta, s elégülten hirdette, hogy magyaros maradt irománya. De fajszeretete nem volt vak, jól látta fájának hibáit és korholta azokat élesen, mint a jó nevelőhöz illik. Első nagyobb költői műve, *Az elveszett alkotmány*, a magyar közélet egy gyökeres baját, az esztelenül szenvedélyes és furfangos korteskedést teszi nevetségessé. Ebbe a keretbe igen illően van befoglalva a legvészesebb, a legkárhozatosabb magyar betegségnek, a szónoklás szenvedélyének kigúnyolása. Egy léghajóról beszél a költő, melybe levegőt kell tömni, megtöltik tehát a gyűléstermekből összeszedett divatos szónoklatokkal, s a ballon könnyű lesz, könnyebb az üres levegőnél. Ily módon a fiatal Arany az első nagy s még sok tekintetben kezdetleges költői alkotásában már éreztetni akarja olvasóival, hogy sok üres beszéddel bolondítják őket a divatos szónokok, akik hazuglelkű szavakkal izgalmat keltve, veszélyeztetik a legdrágább érdekeket. *Az elveszett alkotmány* a 48 előtti állapotokat gúnyolja, s különösen azt a pártot ostromozza, mely Széchenyi *Hitelében* kereste az ország romlásának okait. Arany, aki tulajdonkép nemesi származású volt, de parasztsorban nevelkedett, a szabad-

elvű haladás hívei közé tartozott. Lelkesedett a szabadságharcért, még az igazi harc előtt felidézi a rodostói sírokból Rákóczinak és híveinek szellemét, hogy ellentállásra tüzeljék az utódokat. Nemcsak tollával, hanem rövid ideig fegyverrel is szolgálta a nemzeti ügyet, s mégis megfigyelte a harc vezetőinek hibáit.

A gyászos bukás után elkeseredésében megírta a *Nagyidai cigányokat*. Egy hagyományon alapuló, igen jellemző és mulatságos cigánytörténet ez, mely Arany pompás magyar humorával előadva felvidítőan hat, kivált ha nem gondolunk arra, hogy a cigánysátrak lármája nemcsak Fáraó népének furcsaságait csúfolja. Amikor a Nagyidai Cigányok megjelent 1852-ben, a kritika megütközött azon, hogy a már akkor nagynevű költő ilyen alsóbrangú tréfákkal mulattatja a magyar olvasót. Igen kevesen vették észre, hogy a költő a magyar szabadságharc vezetőinek hibáit öltözteti cigánymezbe. A Klagenfurtban internált Görgei Artúr rögtön felismerte Arany célzatait. Jól tudta, hogy ki az a Csóri vajda, aki oly hosszasan álmodik s álmait valóságnak veszi, aki a vörös nadrágra úgy áhítozik, mint némelyek szerint a nagy szónok hatalma külső jeleinek csillogtatására. Csóri egy tolvajt nevez ki főadószedőnek, mint Kossuth elnézte a talán nem igazságosan gyémánttolvajlás hírébe jutott Madarásznak hatalmaskodásait. Csóri Akasztót nevezi ki az ármádia fővezérének, mert hosszú a lába, mint Kossuth kinevezte a tehetetlen Dembinszkyt fővezérnek, akinek vezérlete alatt a sereg hosszú lábbal lépett, de nem előre. Görgei jól látta, hogy a cigányok marakodása a honvédek féltékenykedő civakodását példázza. Hogy a cigányok elpufogatják a puskaport egy dáridó után a vajda tiszteletére, s amikor üldözhetnék a visszavonuló ellenséget, utána kiáltják, csak volna puskaporunk, el nem vinnétek irhátokat, Görgei előtt nem látszott pusztá tréfának, hiszen ő sem bírta néha üldözni az ellenséget a lőszer hiánya miatt. Azt is tudta Görgei, hogy a cigányokkal szembenálló Puck, igazi nevén Puchheim tábornok, aki a térképet bújva hegyet lát ott, ahol feneketlen mocsarak vannak, és így ágyúit szerencsésen elsüllyeszti az iszapba, nem igen erősen torzított

képmása az elbizakodott és tudatlan császári tábornokoknak. A költő nem történetíró, szabad a fényt elmellőznie az árnyék kedvéért, ha költői célból torzítani akar. És hogy minő érzés bírta Aranyt a szabadságharc cigányos rajzára, ezt ő maga írja le a *Bolond Istók* e halhatatlan strófáiban :

Oh láttam én (hisz ott is voltam egyszer :

Tenni kevés, — de halni volt esély)

Győzelmeid napját ; s a szörnyü perccel

Én is alólbukám, midőn esél.

Bámulta *egy világ*, amit cselekszel,

Minőt rege is csak ritkán mesél :

De vállvonítva kullogott tovább

Hogy sebeidben tipra büszke láb.

És engem akkor oly érzés fogott el . . .

A szőlős gazda is, az egyszeri,

Magánkívül s őrzöngve kacagott fel,

Látván, hogy szőlejét a jég veri,

Dorongot ő is hirtelen kapott fel,

Paskolni kezdé, hullván könnyei :

«No hát, no!» így kiált, «én uram isten!

Csak rajta! hadd lám : mire megyünk *ketten!*»

Igy én, a szent romon, emelve vádat

Magam, a világra, ellened :

Torzulva érzém sok nemes hibádat

S kezdék *nevetni*, a sirás helyett ;

Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,

Hogy rá ne ismerj és zokon ne vedd ;

S oly küzdelemre, mely világsoda,

Kétségb'esett kacaj lón Nagyida.

Arany hazafias költészete az ötvenes években melancholikus marad, noha nem mindig kétségbeesett, sőt egyre jobban áttöri a reménysugár a szomorúság ködét. Amikor Homerost és Ossiánt szembeállítja, még lemondással végzi intve Ossiánt, hogy a holtakat ne verje fel, mert

Nincs többé Caledonián

Nép, kit te felgyujts énekeddel.

Alig kell mondanunk, hogy a caledoniai nép a magyart jelentette. Ossián Caledoniájából a herodesi gyermekgyilkosság színterére vezet Arany a meggyilkolt csecsemők anyjának fájdalmát megrázó erővel rajzolván *Ráchel siralmában*.

Hiszen a magyar föld ifjúsága is pusztult a szabadságharcban, ott is egy szép tavasz kiesett az évből, és midőn Ráchel átszellemülve hirdeti, hogy megifjul az idő, hogy a herodesi zsarnokságot megbosszulja majd az ige, az eszme, a magyar olvasó nemcsak keresztény, hanem hazafias hitében is megerősödött a jóságok által. Majd a *Családi körben*, e minden ízében magyar genreképből a béna harcfi, akinek meséit a földműves háznépe néma kegyelettel hallgatta, a honvéd szónak említése nélkül a honvédek dicsőségének emlékével vigasztalta a magyar olvasót. 1857-ben az ifjú császári pár meglátogatta Magyarországot, és a kormány szerette volna, ha Arany költeménnyel dicsóíti az uralkodókat. De Arany kitért a megbízás elől, sőt megírta *A walesi bárdokat*, elbeszélve abban, hogy I. Eduárd angol király ötszáz walesi bárdot küldött a máglyára, mivel egy se bírta mondani, hogy éljen Eduárd. A költői hatás végett elhallgatja Arany, hogy Lisznyai Kálmán, a nagy magyarkodó lírikus 50 forintért megírta a kívánt hivatalos verset, s így akadt egy magyar bárd, aki el bírta mondani, hogy éljen Eduárd. 1859-ben a költő már remélni kezd, «Újra érez, újra él e hon», írja Reményi Ede emlékkönyvébe. Majd 1860-ban, abban a felséges Széchenyi-ódában, melyben nem tudjuk, hogy mit bámuljunk inkább, a jellemzés erejét-e, vagy az ódai fenségnek folyton fokozódó lendületét, Arany a remény által akarja legyőzetni a fájdalmat.

Boritsa ünneplő mirtusz fejünket :
Reményné váljon az emlékezet.

Igen, de nehéz volt a reményeket valóra váltani. Az 1860 október 20-i diploma az alkotmányosság színe alatt centralizálni akart. Arany a *Kies őszben* művészi természeti képek rajzában örökíti meg csalódását:

Ősz ez! ősz ez! . . . mind hiába
Tűz virágot gyér hajába,
Színli csalfán a tavaszt . . .
.
Csillag és lomb egyre ritka :
Őszi hullás fájó titka
Rezgi által csöndesen.

A király 1861 áprilisában összehívja az országgyűlést. Vajon mi történik azon? Elfogadja-e az ország a diplomák által ráerőszakolt alkotmányt, vagy magára vállalja-e a felelősséget a szakításért? Ezt a nehéz történeti pillanatot, e remény és aggodalom közt ingadozó hangulatot érzékíti meg Arany a *Magányban* című költeményében:

Vár tétován a nép, remegve bölcse,
 Vakon előtte kétség és homály,
 Idő! szakadna bár méhed gyümölcse —
 Ne még, ne még — az istenért! — megállj.

 Még egy kevésse... De mely kishitűség!

 Az nem lehet, hogy milliók fohásza
 Örökké visszamálljon rólad, ég!
 És annyi vér — a szabadság kovásza —
 Posvány maradjon, hol elönteték.
 Támadni kell, mindig nagyobb körökben.
 Életnek ott, hol a mártir-tetem
 Magát kiforrja csendes földi rögben:
 Légy hü s bizzál jövődbe, nemzetem!

Végre teljesültek a hazafias remények szinte váratlan mértékben az 1867-i kiegyezés által. Feltámadt a teljesen független, alkotmányos szabad magyar élet, de mi történt? Aranynak látnia kellett, hogy a magyarság nem bírta megbecsülni azt az istenáldást, melyben az 1867-i kiegyezés által részesült. Mindenáron tágítani akarta Deák művének kereteit, noha még betölteni sem bírta azokat. A nagyhatású szónokok csalfa jelszavai ugyanis megmérgezték a közéletet. A hatvanéves Arany 1877-ben *A régi panasz* című versben fejezte ki kétségbeesését.

Bánatomban

Meg nem enyhít társaság...

 Hogy' reméltünk! s mint csalódánk!
 És *magunkban* mekkorát!...

 Mennyi szájhős! Mennyi lárma!
 S egyre súlyed a naszád;
 Nem elég csak emlegetni,
 Tudni is kell jól szeretni,
 Tudni bölcsen, a hazát.

Vagy nekünk már így is, úgy is
Minden módon veszni kell?
Egy világ hogy ránk omoljon?
Kül-erőszak elsodorjon? . . .
Vagy *itt-benn* rohadni el?

De ki törődött az öreg költő aggodalmával? A mi közéletünkön még meglátszik az ősök nomád életének nyoma; az ifjúság hamar felszedi a sátorfát, új eszmék legelőjére vágyódva, és kikacagja az öregeket, akik óvatosan ragaszkodnak a régi sátrakhoz. Így a kiegyezés után is a szájhősöktől felizgatott tömeg a jelszavaknak tapsolva rohant előre a veszedelem felé, melyet a költő jóslelke már elég korán megérezett.

Szóval Aranyban univerzális műveltség egyesült fajszeretettel, igaz hazafiság élt benne illúziók nélkül aggódó, féltő gonddal. Ezt a magyarságot becsüljük meg, ha Aranyt megszerettük.

Aranyt szeretni annyit jelent, mint szeretni az epikai költészetet. Arany epikus költőnek született. Szeme a külvilág képét hamar felszívta akár a természetről, akár öltözetről, akár szokásokról, akár az emberi indulatot jelző taglejtésekről volt szó. Minő remekmű például *Éduában* a nyári est leírása a Körös partján, vagy a magyar táncé az *Öldöklő angyalban*, vagy a parasztlegényé, amint mulat *A lacikonyhában*. A leírás művészete lényeges része az epikai tehetségnek, de nem az egyedüli. A szerkezet szigora és elevensége, a jellemrajz ereje és érdekessége nélkül a leírás tehetsége terjedősségre csábítana. De a Múza, akit az epikai költők műveik élén segítségül hívnak, megadta Aranynak mindazt, amire szüksége van a nagy époszköltőnek. Mikor hivatásának élt, nem bántotta az a sokfelől felhangzó intés, hogy az éposz már nem korszerű. Teremtettek jó époszt — mondá erre Arany — és az éposz korszerű. Arany így tette korszerűvé az époszt. Igaz, hogy nem utánozta a klasszikus vagy romantikus éposz gépezetét, csak annyit vett át az epikai hagyományokból, amennyit a modern olvasó még elbír fáradtság nélkül. Nem tagadhatjuk azonban, hogy Arany nemzedéke és a mai nemzedék közt van oly különbség, mely csorbítja a mai olvasó fogékonyságát Arany epikája iránt.

Arany kortársai az ősi magyar hagyományokhoz melegebben vonzódtak, mint a mi kortársaink. Nekik Attila, Buda, Csaba, Nagy Lajos többet jelentettek, mint nekünk. S mégis *Buda halála* az ódon stílus bája, a leírások nagyszerűsége, a csodaszarvas regéjének valóban csodás elbeszélése és a jellemrajzok monumentális méretei miatt sohasem veszítheti el vonzóerejét. Ép e monumentalitás az, ami az éposztól elriasztja a mai olvasót, aki jobb szereti a regénynek intímebb leleményességét és részletező pszichológiáját. De a *Buda halálában* a nagy vonások mellett találhatunk ilyen meghittebb motívumokat is. Vegyük csak az V. énekben Gyöngyvér és Ildikó találkozását; Gyöngyvér királyné gyermektelen felesége az öregedő, erélytelen Budának, Ildikó rangban mögötte van, de anya és hozzá még Buda öccsének, a hős Attilának neje. Képzeltető, hogy a két asszony mennyire szereti egymást. Attila nejével meglátogatja Budát, aki a maga nejével elébük megy.

Hamar a két asszony szeme összevillant.
De csak amíg ember frissen egyet pillant,
Hidegen egymásnak azalatt benyelték
Ruháit, alakját, egész teste-lelkét.

Akkor Buda nője messze kitárt karral
Fogadá vendégét nagy csók-zivatarral;
Ilda is ágyának örvend vala szintén,
Szavainak mézes csemegéjét hintvén.

Milyen kitűnően megfigyelt, igazán női jelenet! A két versenytárs egy pillanat alatt a hideg gyűlölet éleslátásával végig-méri egymást, a másik pillanatban hevesen csókolódnak, majd cukrozott szavakat váltanak. *Buda halála*, bár magában véve kerek egész, első része egy trilógiának, melynek két utolsó részéből csak töredékek maradtak ránk. Arany a hún mondát a magyar honfoglalással akarta összekapcsolni epikai alkotásában, de mély fájdalmára torsót alkotott. Így járt több más tervével is. Aranynak ugyanis nagy ideáljai voltak, könnyen elcsüggedett, ha kínzó önbírálatában úgy érezte, hogy messze esett ideáljától. A hangulatot, mely ilyenkor elfogta, így írja le:

Bányász a költő ; hányszor kergeti
 Mély föld alatt vakon a vak eret!
 Bizvást elindul, hévvel követi ;
 Az egyszer elvész, meddő szirt mered
 Eléje ; s ő áll e szirtnél merőbben,
 Sápadva színben, fogyva kedv s erőben!

Ily belső küzdelmekbe kerül a nagy remekművek megírása. 1846-ban fogott Arany a Toldi-trilógiához és csak 1879-ben jelent meg befejezésül *Toldi szerelme*. Körülbelül ennyi idő alatt fejezte be Goethe is *Faustjának* mind a két részét. A szerencsés könnyedséggel dolgozó írók nem szoktak ily örökéletű munkákat teremteni. Eötvös József, midőn a Toldi-trilógiának csak első két részét ismerte, ezt mondotta : «Toldiért mindent odaadnék, amit életemben írtam és írni fogok.» Pedig *Toldi* és *Toldi estéje* úgy voltak írva, hogy a nép fiai is olvashatták, s mégis oly magas kultúrájú író, mint Eötvös, el volt ragadtatva az elbeszélés művészetétől. Az első rész, akárhogy nevezzük is, tulajdonkép népmese. A hős csupa erő, becsületesség, vitézség, nagylelkűség. Nincs más vétsége, mint az, melyet méltó haragjában követett el. Bátyja a merő gonoszság, anyja a merő gyöngédség, szolgája a merő hűség és királya a merő méltóság és bölcsesség. Az elbeszélés pszichológiája tehát olyan, mint a népmeséé. De a naív képzelet ez alkotásai cselekvéseikben annyira hívek önmagukhoz, s mindaz, amit a természetben látnak s ahogy viselkednek, oly valószerűen van előadva, hogy a mese majdnem epikai magaslatra emelkedik. Toldi Estéje is népiesen naív, de motívumai már bonyolultabbak, mint az első Toldié, s az elmúlás szomorúságának, sőt fájó humorának hangulata is átvonul rajta. Ellenben a trilógia középső része igazi romantikus éposz, telve regényes, a középkort jellemző kalandokkal, középpontul a hős tragikus szerelmét foglalva magába. Toldi maga ellen ingerli a sors bosszúját egy megfontolatlan, könnyelmű tette által, mely ereje érzetének teljességéből érthető. Hibája miatt elveszti életének boldogságát s még becsülete hírnevéért is nehéz harcokat kell vívnia. Mert földi életünkben a hibák nemezise rettentőbb, mint a bűnöké. Arany, aki egy ifjúkori csalódás után a fan-

tázia birodalmába korán vonult vissza az élet megtévesztő tusakodásai elől, a tragikus sorsnak azt a forrását a maga tapasztalatából nem ismerte, s így nehéz volt beleélnie magát *Toldi szerelmének* tragikus hangulatába. Leginkább ezért telt el oly hosszú idő, amíg az előbb Daliás Időknek nevezett kísérletek mellőzése után kialakulhatott Toldi Szerelme.

A három Toldi együttvéve többet jelent egy középkori mondai hősnek történeténél. Emlékeztet Böcklinnek *Vita somnium breve* (Az élet rövid álom) nevű képeire, amelyen ragyogó színekkel és sejtelmes költőiséggel együtt van ábrázolva a gyermekkor, az ifjú szerelme s indulása az életbe, majd az öregkor, amint nyakát hajlítja a halál pallosa alá. A Toldi-trilogia is az emberi élet tragédiájának képe. Kezdődik az ifjú diadalkoszorúza küzdelmeivel, folytatódik a férfikornak véstes harcaival a keblünkben rejlő és a világtól reánk zúdított sors ellen, s végződik a mindig szomorú öregkorral, mely minden életkedvünk és fogékonyságunk ellenére is az ifjabb nemzedék ideáljaival ki nem békíthető ellentétbe sodor.

Arany epikájának flórája igen gazdag. Kimagasló faóriásai mellett bokrok, virágok díszlenek ott színben, bájban és formákban dúsan. Ott látjuk a Byron hatását élénken mutató, de a költő szívéből és élményeiből merített *Bolond Istókot*, a fantasztikus önéletrajzot, mely csillog a legigazibb humor gyöngyeitől. És az egész sereg kisebb-nagyobb, vidám és komoly költői beszély mellett elébünk tűnik a balladának pompája. A balladák igen jelentékenyen gyarapították Arany költői hírnevének népszerűségét. Gyulai Aranyt a ballada Shakespeare-jének nevezte. Ezzel azt akarta mondani, hogy Arany a balladák alkotásában oly tökéletes, mint Shakespeare a drámában, s hogy a tragikumot is Shakespeare-hez hasonló művészettel érzékítette abban a műfajban, mely a drámai, lírai és epikai elemeket egyesíti. Igaz is, hogy Arany balladái ritkítják párjukat a világirodalomban. Shakespeare-re közvetlenül is emlékeztetnek, mert Kund Abigél örülsége olyan, mint Ophéliáé, és Ágnes asszony örülsége kifejlésében van valami, ami Lear király hatását mutatja. Rokona Arany Shakespeare-nek abban, hogy mind a ketten a lelkiismeret

bosszújából fejlesztik ki tragikai meséiket. Az északi germán szellemóriás rabja lehetett lelkiismeretének épúgy, mint a mi Aranyunk. Ki válogathatná ki Arany balladái közül a leg-szebbet? Ha szabad volna köztük válogatnom, azt mondanám, hogy a drámai elem a *Tetemre hívásban* a legerősebb, a pszichológiai fejlesztés művészetében *Ágnes asszonyé* a pálma, a népies hang, a sejtelmes előadás s a kísérteties, az északi balladákhöz méltó hangulat tekintetében *Vörös Rébék* a legkiválóbb.

Aranyt szeretni annyit tesz, mint szeretni a lírában a férfikor érzéseit. Arany talán az egyetlen nagy költő, aki nem írt szerelmi költeményeket. Igen nagyrabecsülte az igazi érzéstől áthevített szerelmi költészetet, de úgy hitte, hogy néha még nagy költők is az unalomig kérkednek e hatalmas érzéssel:

Én is szerettem (oh ez édes emlék
Szívemre most is oly enyhítve ömlék!)
De halkán, jaj nélkül... mint a virág
Egyásra hajlik és hangot nem ad.

Szemérmes némasága bizonyítja, hogy igen erős volt az a szenvedély, melynek emléke még hajlottabb férfikorában is édesen ömlött szívére. Szubjektív tapasztalatait felhasználta epikájában, rajzolván mind a két nemnek szerelmét a legkülönbözőbb árnyalatokban. De líráján a szerelem helyett a barátság érzése, a hazafiság és a fantáziától zaklatott kedélyek hullámváza zengenek. Petőfi korai halálát Arany szebbnél-szebb költeményekben siratja. Csak harmadfél éven át ismerte egymást a két költő, de lelkük úgy egybekapcsolódott, hogy tisztább és nemesebb barátságról az irodalom története alig emlékszik meg. Együtt vitték diadalra a népies nemzeti irányt, versenyben égtek húrjaik, de e versenyt a féltékenységnek vagy bárminő félreértésnek árnyéka sem zavarta meg. Arany nem bírta feledni barátjának rejtélyes eltűnését. 1849 őszén még lehetségesnek hitte, hogy Petőfi bujdosik valahol úttalan vadonban. *A lantos* című költeményében elképzei a bujdosást; gyötrő fájdalomtól ihletett strófákban vigaszt keres abban, hogy csodálatos méretekben nagyítja Petőfi költői erejét.

Fülemile, szégyenülve bokrán,
Édes irigységgel hallgatott rá,
S kedve-szegve rejtezik vadonba,
Hogy silányabb énekét elmondja.

A bujdosó ezt a varázserejű lantot is kénytelen elhagyni.

Függ lantja füzfa gallyán : repedt öblén a szél
Vadul végig nyargalván, örülteket beszél,
Mitől a rémült farkas megfut, s vonít az eb,
Mitől vehét a szarvas idétlen hozza meg.

A rajongás és a fájdalom szenvedélyének ezt a végletességét Petőfi és Vörösmarty sem múlják felül hasonló érzésektől sugallt költeményeikben. Lassanként csillapul a költő fájdalma, elegikusabb, lágyabb lesz visszaemlékezése, de még harminc évvel barátja halála után is így kezdi utolsó, Petőfit sirató versét :

Álmaimat gyakran látogatod most is . . .

Arany hazafias költészete elnémul a hatvanas évek folyamán, mennél szabadabb lett a sajtó s mennél hangosabbat kurjantottak a hazafiak. E hangversenytől Arany visszavonult, vagy csak szatirákban és epigrammákban nyilatkozott hazafisága, amidőn az óda és elegia hangjának lejárt az ideje. Mert

Midőn legszebb virág a mályva-rúzsza,
Köténybe rejti kis bokrát a Múzsza.

Arany lírájának alaphangja néhány derűs pillanat kivételével a bánatos panasz. Ezt a hangot egyrészt rendkívüli, minden érintésre feljajduló érzékenysége teszi érthetővé. Másrészt Arany melancholiára volt hangolva, midőn alkotó kedvének lankadását érezte. Ilyenkor képzelete belsejébe csapódott s ott nyugtalan vágyakat vagy bús gondolatokat keltett életre. Költeményeiben gyakran egy köznapi élményből indul ki s onnan emelkedik természetes átmenetekben a nagy érzések vagy gondolatok légkörébe. Jellemzi a szerkezet e művészi módját a *Kertben* című költeménye, melyet már azért is érdemes említenünk, mert Tisza István azt nagyon szerette. A költő kertészkedik, mélán, nyugodtan, daruszót hall s gerlice bűgását.

Magános gerle a szomszédban,
S ifjú nő, szemfödél alatt.

Szegény volt a nő, senki sem törődik tetemével, férje ácsolja koporsóját és kis árvája sír egy gonosz cselédleány karján. A költő mindezt látja, hallja, szánalom fogja el, de közömböséget eröltet magára és tovább kertészkedik. Miért csak neki fájjon az ember nyomora, hiszen közönyös a világ, az ember felebarátjával mit sem törődik.

Közönyös a világ . . . az ember
 Önző, falékony húsdarab,
 Mikép a hernyó, telhetetlen,
 Mindig *előre mász* s — *harap*.
 S ha elsöpört egy ivadékot
 Ama vén kertész, a halál,
 Más kél megint, ha nem rozabb, de
 Nem is jobb a tavalyinál.

Arany ismerte az embereket s így pesszimista volt. Nem hitt az emberiség erkölcsi haladásában. Az örök békében való hitet jámbor álmodozók hiábanvaló reménykedésének tekintette. A háború az emberi természetnek szükségképeni következménye. Ember ezen nem változtathat.

Bölcs Isten az, ki rendel ;
 Az ember tiszte, hogy legyen
 Békében, harcban ember.
 Méltó képmása Istennek,
 S polgára a hazának.
 Válassza ott, válassza itt
 A jobbik részt magának.

Így fakadt fel Arany lelkéből költői gondolat, érzés és kép folytonosan buzogva, mert Aranyak a költészet nem volt hiú játék, hanem szíve mélyéből felhangzó, engedelmességre kényszerítő szózat :

Mi a tűzhely rideg háznak,
 Mi a fészek kis madárnak,
 Mi a harmat szomju gyepre,
 Mi a balzsam égő sebre ;
 Mi a lámpa sötét éjben,
 Mi az árnyék forró délben . . .
 S mire nincs szó, nincsen képzet :
 Az vagy nekem, óh költészet!

És még öregkorában is írja :

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez,
Ha jó a halál;
Ujjod valamig azt
Pengetheti: vigaszt
Bús elme talál.

Aranyt szeretni annyit tesz, mint szeretni a felvilágosító, az eszünket és szívünket megnyugtató irodalmi kritikát. Arany a magyar kritikusok fejedelme. Tankölteményeiben szikrázó szellemmel és átható erővel fejteget esztétikai elveket. Felfedezte a nemzeti versidom törvényeit, megvédelmezte a költő Zrínyi eredetiségét, segített megérteni Katona József pszichológiai mélységét, remekül jellemzett régi magyar költőket s bámulatos megértéssel bírálta kisebb tehetségű kortársait, nem hallgatván el hibáikat, de gondosan kiemelve tehetségüknek legcsekélyebb jeleit is. Goethének kritikai bölcsességéhez hasonlíthatjuk az Aranyét. Kevesen tudják, hogy Aranynak köszönhetjük Madách *Ember Tragédiájának* megmentését. Madách nem merte addig kiadni művét, amíg Aranynak véleményét nem ismerte. Ha Arany nem veszi észre Madách értékét, vagy csak lanyhán méltányolja, Madách a tűzbe dobta volna kéziratát. De Arany kitörő örömmel olvasta a kéziratot és a kiadás előtt gondosan simítgatta Madách darabos verseit.

Aranyt szeretni annyi, mint szeretni az ember erkölcsi értékét. Török Pál püspök mondotta halotti búcsúztatójában, szemben mértékkel mérve Arany tökéletes volt. Csak kötelességének élt, önmegalázó, töredelmes lélekkel. A Toldi költője mint gimnáziumi tanár oly kínos gonddal javítgatta a tanulók írásbeli dolgozatait, mintha ez volna életének főfeladata. Ily szerény pontossággal végzett minden hivatalos munkát. Méltányolta a legcsekélyebb érdemet is, csak ön-maga iránt volt igazságtalan. Nem ok nélkül írja :

Pályám bére égető, mint Nessus vére . . .

Aki így megalázkodva él Isten előtt, az a szó nemes értelmében büszkébb minden földi hatalomnál. Kiténtetések el-

hárításában annyi buzgalmat fejtett ki, mint mások a címek és rendjelek megszerzésében.

Aranyt szeretni . . . , de ennek jelentősége végeláthatatlan. Goethe mondotta, hogy Shakespeare és nincs vége. Így mondhatjuk mi is : Arany és nincs vége. Az ő művei és életrajza a magyar olvasó előtt a gyönyörnek és vigasznak ki nem apadható forrásai. Legyenek is azok különösen ifjú barátainknak, akik az elszakított részekben kénytelenek élni. Az olasz irredenta területén a világháború előtt Dantetársaságok ápolták a nemzeti érzést. A magyar irredenta Arany neve alatt gyűjthetne erőt a jövőre. Igaz, hogy Arany régi költő és mostanában a modernség igen kedves jelszó. De a költői értéket nem az újság, vagy a régiség dönti el. A háromezer éves Homeros még most is él, mert költői ereje örökké melegen lüktető vért öntött képzelete alkotásaiba. Nem illik kisebbitenünk a költői tehetséget csupán azért, mert új, de minden újságon kapkodni gyermekes szokás. Több egymásután következő nemzedéknek egybehangzó ítélete azonban igen nagy súlyt jelent az esztétika mérlegében.

Nem vét tehát a magyar irredenta a jóízlés ellen, ha Arany szellemének oltárán áldozva erősíti türelmét és bizalmát.

ANGYAL DÁVID.

NEMZETKÖZI ADÓSSÁGOK.

A nemzetközi adósságok ügye s rendezésük — igénytelen véleményem szerint — a mai világválság ugrópontja, beleértve természetesen a magyar válságot is. Hogy ennek a kérdésnek mily nagy jelentősége van, arról csak akkor alkothatunk fogalmat, ha megismerjük a kérdés méreteit, amiből azután következtetést vonhatunk arra, hogy mekkora hatást gyakorol ez a kérdés az egész világ gazdasági életére. A nemzetközi adósságok mind keletkezésük időpontja, mind jogalapjuk, mind felhasználásuk gazdasági célja szempontjából három nagy csoportra oszlanak : az első csoport a kormányok közötti háborús adósságok, a második csoport a békeszerződéseken alapuló jóvátételi tartozások, a harmadik csoport az ú. n. kereskedelmi adósságok, amely csoportba tartoznak az összes külföldi beruházások. Ezeknek nagyobb része háború után, kisebb része háború előtt keletkezett.

I.

Nézzük először a szövetséges kormányok közti adósságok kérdését. Ezeknek az adósságoknak a keletkezését a hadviselés tette szükségessé. A háborús költségeknek csak kisebb részét tudták a hadviselők adókból fedezni, a költségek túlnyomó nagy részének fedezetére kölcsönök szolgáltak. Még Nagy-Britannia is — amely pedig az adóztatás terén előljárt — a háborús költségeknek körülbelül csak egynegyed-részét fedezte adókból és más közterhek beszedéséből, háromnegyed-részét kölcsönökből teremtette elő. Egészen 1917 április 1-ig, amidőn az Egyesült Államok nyíltan is beálltak a hadviselők közé, az entente-hatalmak bankárja Nagy-

Britannia volt, vagyis ő volt kénytelen hadviselő szövetségeseinek jelentékeny összegeket kölcsönadni. A háború kitörésétől 1917 április 1-ig Nagy-Britannia 827 millió font sterlinget (mintegy 4000 millió dollárt) adott kölcsön szövetségeseinek hadviselési célokra, legnagyobb részét amerikai bevásárlásokra, azokon az összegeken kívül, amelyeket saját maga költött el a hadviselésre. Ezeket az összegeket Nagy-Britannia részben az angol pénzpiacon, tehát belső kölcsönökből, részben pedig az amerikai pénzpiacon arany- és értékpapíreladásból és részben amerikai piaci kölcsönből fedezte. A nyújtott kölcsönökből Nagy-Britannia 926 millió dollárt arany eladásából, 835 milliót amerikai papírok eladásából és 1430 milliót amerikai piaci kölcsönökből fedezett. 1917 április 1-ével — midőn az Egyesült Államok is nyíltan beállottak a hadviselő felek közé — a helyzet annyiban változott, hogy az anyagilag is fáradt Nagy-Britannia mellé, mint az entente-hatalmak bankárja, az Egyesült Államok is beléptek s 1917 április 1-től 1919 november 30-ig az Egyesült Államok európai hadviselő szövetségeseiknek (Nagy-Britanniát is beleértve) összesen 9851 millió dollárt adtak kölcsön. Ebben az összegben Oroszország, amely összesen 193 millió dollárt vett igénybe, nem szerepel. Az orosz tartozás sohasem fundáltatott, ennél fogva a továbbiakban figyelmen kívül kell hagyni. Nagy-Britannia a 9851 millió dollárból 4075 milliót kapott, ami azért érdekes, mert ugyanaz alatt az idő alatt maga Nagy-Britannia viszont 750 millió font sterling kb. 3650 millió dollár értékű) további kölcsönt adott szövetségeseinek, vagyis Nagy-Britannia jóformán csak mint jótálló szerepel. Úgyhogy 1919 novemberében az ú. n. nemzetközi háborús adósságok ügye kerek számokban úgy alakult, hogy az Egyesült Államok követelése kitett 10,000 millió dollárt, Nagy-Britannia követelése kitett 7000 millió dollárt, de tartozott az Egyesült Államoknak 4000 millió dollárral, Franciaország követelt nem Nagy-Britanniától vagy az Egyesült Államoktól 2800 millió dollárt, viszont tartozott az Egyesült Államoknak 3000 millió és Nagy-Britanniának 2000 millió dollárral. Ebből az összegből azonban 4075 millió dollár mint az Egyesült Államokkal szemben Nagy-Britannia

részéről fennálló adósság tulajdonképen levonandó, úgyhogy a két nagy államnak, amelyek a hadviselőket az entente részéről első sorban látták el pénzzel, az entente többi hatalmaival szemben 13,000 millió dollár háborús követelése állott fenn.

A háború sikeres befejezése után természetesen az entente egyik legnehezebb kérdése ennek a rengeteg adósságnak a rendezése volt. Az adósságok rendezésére vonatkozólag már az 1920—22. években két ellentétes irányzat merült fel s már akkor szembekerült a hivatalos angol és a hivatalos amerikai felfogás. Az angol felfogás az volt, hogy az összes háborús adósságokat törölni kell. 1920 augusztus 5-én intézett Lloyd George akkori brit miniszterelnök egy jegyzéket Wilson elnökhöz, amelyben nyomatékosan rámutat az adósságtörlés szükségességére, s kijelenti, hogy Nagy-Britannia kész elengedni követeléseit volt szövetségeseinek, ha az Egyesült Államok is elengedik neki az ő követelésüket, noha ez Nagy-Britanniára nézve jelentékeny veszteséggel járna, mert Nagy-Britannia majdnem megegyezően annyit követel szövetségeseitől, mint amennyit az Egyesült Államok követelnek Nagy-Britanniától. Wilson elnök azonban éppen olyan nyomatékosan tiltakozott az adósság bármely részének törlése ellen, sőt az ellen is, hogy a szövetséges hatalmak közötti adósságok és jóvátételek kérdése bárminő összefüggésbe legyen hozható. Nagy-Britannia természetesen kénytelen volt engedni, de elvi álláspontját továbbra is fenntartotta, ami szabatosan jut kifejezésre az ú. n. Balfour-jegyzékben, amelyet Lord Balfour 1922 augusztusában intézett Nagy-Britannia volt szövetségeseihez, s kijelenti benne, hogy Nagy-Britannia az adósságok rendezésénél semmiesetre sem kíván többet adósaitól, mint amennyit az ő hitelezője, az Egyesült Államok tőle kívánnak. Hogy ez Nagy-Britannia részéről nagy áldozat volt, az nyilvánvaló, mert hiszen az adósságok rendezése előtt az ő követelései mintegy 3000 millió dollárral haladták meg az Egyesült Államokkal szemben fennálló tartozásait.

Ezeken az elvi alapokon végre létrejöttek azok a megállapodások, amelyek a szövetséges hatalmak közötti háborús

adósságok kérdését rendezték. Az első az angol-amerikai egyezmény volt, amely 1922 decemberben jött létre, s az utolsó Ausztria és Amerika közt létesült 1930 májusban. A rendezési szerződéseknek körülbelül mindnek az a lényeges tartalma, hogy a nyújtott kölcsönöket 1926-ig, egyeseiket 1923-ig felkamatoltatják $4\frac{1}{2}\%$ -kal s az így kapott tőkét az első 10 évben 3% -os, az azután következő években $3\frac{1}{2}\%$ -os kamataival együtt évi részletekben törlesztik 1987, illetőleg 1988-ig, azaz 65, illetőleg 62 év alatt. Ha összehasonlítás kedvéért kiszámítjuk ezen megállapodások alapján a tartozások jelen értékét $4\frac{1}{4}\%$ -os kamattal számítva, s a fizetendő évi járadékok összegét, a következő eredményt kapjuk : Nagy-Britanniával szemben az adósságok, amelyek rendezettek (l. 1. tábla), a rendezéskor kitettek 1,245.242,000 font sterlinget (6052 millió dollár, érmparitáson számítva). Ennél a számnál nincs számításba véve eredetileg 423.321,000 font sterling orosz tartozás, amelyre nézve még megállapodás sem jött létre s amely tartozás értékét 1931 március 31-én 953 millió font sterlingre becsülték ; nincs számításba véve továbbá 90 millió font sterling belga tartozás, ami a német jóvátételbe van belefoglalva. Az annuitások jelen értéke, ugyancsak $4\frac{1}{4}\%$ -kal számítva, kitesz 376 millió font sterlinget, vagyis Nagy-Britannia elengedte követelésének 70% -át s csupán annak 30% -át fizetteti meg. Valóságban ráfizet a rendezésre, ha az összes annuitások értékét vesszük. Tehát Nagy-Britanniából, mely az adósság rendezése előtt hitelező nemzet volt, a rendezés után adós nemzet lett. Franciaország helyzetét nem szükséges részletezni, mert az ő tartozása mindig lényegesen meghaladta követelését. Az Egyesült Államokkal szemben az összes államok által rendezett adósság (l. 2. tábla) kitett 11,567 millió dollárt, az annuitások jelen értéke kitesz 6878 millió dollárt, vagyis az Egyesült Államok leengedték követeléseiket az eredeti összeg 60% -ára s 40% -ot elengedtek, az összes annuitások értéke pedig kitesz 22,188 millió dollárt. A fizetendő annuitások évi 168 millió és 423 millió dollár közt mozognak ; egyévi átlagos annuitás 312 millió dollárt tesz ki. Vagyis az összes volt entente-államoknak s egyes volt központi hatalmaknak

1. Nagy-Britannia által nyújtott háborús adósságok rendezése
1000 font sterlingben.

Az adós ország megnevezése	Eredetileg nyújtott költségek összesége	A fundált tartozás összege	A fizetendő annuitások összege	A fizetendő annuitások jelen értéke 4 1/4 % kamattal	Az annuitások jelen értéke a tartozás hány %-a	A funding-szerződés kelete
Franciaország	392,726	599,628	799,500	255,658	42.6	1926. július
Olaszország	347,624	560,000	248,000	86,988	15.5	1926. január
Jugoszlávia	22,383	25,591	32,800	9,707	37.9	1927. augusztus
Görögország	16,391	21,441	23,550	7,588	35.4	1927. április
Románia	16,401	18,448	31,250	8,396	45.5	1925. október
Portugália	15,611	20,134	23,975	7,861	39.0	1926. december
Összesen	811,136	1,245,242	1,159,075	376,198	30.21	
Oroszország	423,321					Soha nem rendeztetett. 1931. március 31-én volt 953,000
Belgium	90,084					Bele van foglalva a német jóvátételbe.
Ausztrália	49,100					1931. március 31-én még fennállt 78,700
Canada	72,400					
Új-Zéland	29,600					
Dél-Afrika	16,600					
Ujfundland	400					

2. Az Északamerikai Egyesült Államok által nyújtott háborús adósságok rendezése
1000 dollárban.

Az adós ország megnevezése	Eredetileg nyújtott kölcsön	Törlesztett kamatok	Az összes fizetendő annuitások összege	Az annuitások jelen értéke 4 1/4 % kamattal	Az annuitások jelen értéke az adósság hány %-a	A funding-szerződés kelete
Ausztria	24,000	1,000	25,000	10,000	40	1930. május
Belgium	377,000	40,797	727,831	225,000	53-9	1925. augusztus
Csehszlovákia	92,000	23,000	312,811	91,964	80	1925. október
Esztország	12,000	1,831	33,331	11,392	82-4	1925. október
Finnország	8,000	1,009	21,695	7,413	82-3	1923. május
Franciaország	3,341,000	684,387	6,847,674	1,996,509	49-6	1926. április
Nagy-Britannia	4,075,000	529,128	11,105,965	3,788,470	82-3	1923. június
Görögország	15,000	3,128	19,455	6,319	34-3	1929. május
Magyarország	1,940	—	1,940	1,596	82-3	1924. április
Olaszország	1,648,000	394,199	2,407,678	528,192	25-9	1925. november
Jugoszlávia	51,000	11,857	62,857	20,030	31-9	1926. május
Lettország	5,000	780	13,959	4,755	82-3	1925. szeptember
Litvánia	5,000	1,032	14,532	4,967	82-3	1924. szeptember
Lengyelország	160,000	18,565	435,688	146,825	82-2	1924. november
Románia	36,000	8,594	122,506	35,172	78-9	1925. december
Összesen	9,850,940	1,719,307	22,187,996	6,878,604	60	

(Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország), mint adósoknak, 1923-tól számított 65 éven keresztül évenként 312 millió dollárt kellene az Egyesült Államoknak háborús adósságok kamata és törlesztése címén megfizetni. Noha ez a kép csak az összes rendezési szerződések létrejötte után bontakozott ki a maga egészében, azért az entente-államok már a háború befejezése után mindjárt látták az adósságkérdés rendkívüli nehézségeit, s azt hitték, hogy ezt a nehéz csomót ketté lehet vágni a jóvátételek kérdésével.

II.

A versailles-i békeszerződést 1919 június 28-án írták alá. Ennek a szerződésnek a 231. és 232. szakaszain alapszik a győztes hatalmak jóvátételi igénye. A versailles-i szerződés további szakaszai Jóvátételi Bizottságot állítottak fel, melynek feladata volt az okozott károk felbecsülése s a fizetendő jóvátételek megállapítása. Az entente-hatalmak a Németországból kisajtolható jóvátétel felett bizonyos hányad szerint osztoznak, amelyet az 1920. évi spaa-i egyezmény és az 1925. évi januári párizsi jegyzőkönyv tartalmaz s megállapítja a következő részesedéseket: Franciaország 54·45 %, Nagy-Britannia 23·05 %, Olaszország 10 %, Belgium 4·5 %, Japán 0·75 %, Jugoszlávia 5 %, Portugália 0·75 %, Románia 1·10 %, Görögország 0·40 %. Mielőtt a Jóvátételi Bizottság működését megkezdte volna, az entente-hatalmaknak Boulogne-ban volt egy tanácskozása, amelyben Németország jóvátételi kötelezettségét 269 milliárd aranymárkában kívánták megállapítani s ez az összeg 40 év alatt lett volna fokozatosan emelkedő annuitásokkal fizetendő. Ezt az összeget az 1921 januárjában tartott párizsi tanácskozáson 226 milliárd aranymárkára szállították le s ez az összeg 42 év alatt lett volna fizetendő egyenlő részletekben, amelyekhez még a német kivitel 12 %-ával egyenlő összeg járult volna. Ezzel szemben Németország körülbelül 50 milliárd aranymárka tőkeösszegű jóvátételt ajánlott fel, s ez olyan annuitásokkal lett volna fizetendő, melyek összértéke elérte a 200 milliárd márkát. Sok húza-vona után

vége 1921 április 27-én a Jóvátételi Bizottság Németország jóvátételi kötelezettségét a belga háborús adósság nélkül 132 milliárd aranymárkában állapította meg, amely évi 2 milliárd aranymárka meg a német export értékének 26 %-át kitevő annuitással lett volna törlesztendő. Ezenkívül 1921 szeptemberben 1 milliárd márkát kellett Németországnak fizetnie, amit teljesített is, de a fizetés következtében a márka nemzetközi árfolyama oly mértékben ingott meg, ami nagyon siettette a márka összeroppanását. Természetes, hogy Németország képtelen volt fizetési kötelezettségének pontosan eleget tenni, ennél fogva a Jóvátételi Bizottság 1923 januárjában szótöbbséggel kimondta, hogy Németország a természetben szolgáltatandó jóvátételekkel is késelemben van s két nappal később a francia és belga csapatok bevonultak a Ruhr-területre. Következett a passzív ellenállás, amely egyrészt a megszállásnak teljes gyakorlati kudarcához s a német államháztartásnak teljes, a magán gazdaságnak majdnem teljes összeomlásához vezetett. Mind a két fél belátta, hogy csak a józan megegyezés mentheti meg Európa civilizációját, s így ült össze a Jóvátételi Bizottság kinevezése folytán egy bizottság Dawes amerikai generális elnöklete alatt s egy másik, Reginald Mac Kenna elnöklete alatt, abból a célból, hogy javaslatokat dolgozzanak ki a helyzet újabbi szabályozására. Így jött létre az ú. n. Dawes-terv, amely 1924. évi augusztus 16-án ratifikáltatott. A Dawes-terv lényege a következő volt. A főhatalmak belátták, hogy erőszakkal semmit sem tudnak a német közgazdaságból kisajtolni, tehát lehetővé kell tenni, hogy mind a külföld, mind a belföld bizalma visszatérjen Németországhoz, hogy valutáját helyreállíthassa, közgazdaságát újjáépíthesse, s ezáltal a jóvátételek fizetése biztosítva legyen. Ennél fogva a Dawes-terv nem érintette a 132 milliárd aranymárkás jóvátételi összeget, ellenben évi annuitásokat állapított meg, amelyek az 1924—25-i német költségvetési évben 1 milliárd márkával kezdődtek s az 1928—29-ig eltelt öt év alatt $2\frac{1}{2}$ milliárd márkára emelkedtek. Az átmenet megkönnyítésére egy 800 millió márkás Dawes-kölcsönt bocsátottak ki, hogy az első évi annuitás ne terhelje meg a rendezés alatt álló költség-

vetést. Ettől az időponttól kezdve 2500 millió márka volt az alapannuitás, ami csak két irányban módosulhatott. Először emelkedhetett az ú. n. «index of prosperity» alapján egy bizonyos pótlékkal. Ez a «prosperity index» a német hivatalos statisztikai adatokra volt alapítva. Másodszor emelkedhetett vagy csökkenhetett mind a standard-annuitás, mind a pótlék, a szerint, amint az arany vásárlóereje, vagyis az általános árszínvonal változik, ha a változás legalább 10 százalékot tesz ki. Az annuitások márkában voltak a jóvátételi főbiztos rendelkezésére bocsátandók s azok transzferálásáról egy Transfer Committee gondoskodott akként, hogy a német valuta stabilitását meg ne ingassa. Az annuitások biztosítására számos állami jövedelmet kötöttek le, külön megbízottat küldtek ki a birodalmi vasutakhoz s külön megbízottat a Reichsbankhoz.

A Dawes-terv tényleg visszaállította mind a belföld, mind a külföld bizalmát a német gazdaság iránt, s óriási tőkebeáramlás indult meg Németország felé részben hosszú-, részben rövidlejáratú kölcsönök, részben más beruházások alakjában. Hála a nagy külföldi tőkebeáramlásnak, — amiről később szólunk — a Dawes-terv 1929-ig kielégítően működött, de mégis kitűnt az első öt év alatt, hogy e tervnek sok eredendő hibája van. Egyrészt nem volt megállapítva, hogy meddig tartozik Németország az annuitásokat fizetni, tehát nem volt megállapítva a tartozás mérvé ; a német gazdasági élet jelentékeny tényezőit külföldiek ellenőrzése alá helyezte, ami természetesen örökre nem volt fenntartható ; másrészt a fizetett márkák transzferálását a hitelezőkre hárította, s a hitelezőknek nem volt joguk jóvátételi követeléseiket a pénzpiacon mobilizálni, és végül, ami a legsúlyosabb volt, elfogulatlan gazdasági körök belátták, hogy az évi 2500 millió márka jóvátételt a német közgazdaság nem bírja el. Ennélfogva különösen a jóvátételi főbiztos sürgetésére újabb tárgyalások kezdődtek s ezek eredményeként újra összeült egy bizottság 1929 februárjában M. Owen D. Young elnökelete alatt a jóvátételi fizetések újabb szabályozása végett. Így keletkezett az ú. n. Young-terv, amely már egészen más politikai légkörben jött létre, mint előzője. Az előző öt év

alatt ugyanis Németország nagymennyiségű külföldi kölcsönt vett igénybe s külföldi hitelezőiben hatalmas szövetségeshez jutott, akik hathatósan támogatták őt nemzetközi viszonylatainak rendezésében.

A Young-terv lényegét körülbelül a következőkben lehet összefoglalni. Az alapgondolat a jóvátétel kérdésének a politika köréből való kivonása s a tartozás lehető kommercializálása. Ennélfogva szükséges volt, hogy a fizetendő annuitások száma is meghatározottassék, minden jóvátételi fizetés kezelése egy, az egyes államoktól független szervezetre bízassék, így az évi annuitásokat csak olyan összegben lehetett megállapítani, amelyet jól tájékozott szakértők véleménye szerint rendes körülmények közt Németország képes beszerezni s átutalni idegen valutában, s miután mind a behajtás, mind az átutalás Németország kötelessége, minden külföldi ellenőrzésnek a német közgazdaság felett meg kellett szűnnie. Ebből az elgondolásból kiindulva Németország annuitásfizetési kötelezettsége az 1930/31-i német költségvetési évtől 1987—88-ig állapítottatott meg akként, hogy 1930—31-ben fizetni kell 1707·9 millió márkát, amely annuitás fokozatosan emelkedik maximálisan 2428·8 millió márkáig a Dawes-kölcsön szolgálatával együtt 1965—66-ig. Ezeknek az annuitásoknak egyévi átlagos értéke évi 5·5 % kamattal számítva 1988·8 millió márka. Ez a szorosabb értelemben vett jóvátétel. Ezeknek az annuitásoknak a jelen értéke 5·5 % kamattal számítva körülbelül 30 milliárd márka. Az 1966/67. német költségvetési évtől az 1987/88. évi költségvetési év végéig egy csökkentett annuitást kell fizetni, amely 1566·9 millió aranymárkás annuitással kezdődik s bizonyos emelkedéssel 1703·3 millió márkában éri el a legnagyobb összeget, az utolsó három évben pedig 900 millió aranymárka körüli összegre csökken. Ezek az annuitások már nem a tulajdonképeni jóvátételre, hanem a győztes hatalmak kormányai közötti bizonyos adósságoknak a megtérítésére szolgáltak. Mind az 1966 előtti, mind az 1966 után fizetendő annuitások két részre oszlanak. Elvben mind a két részt a német kormány devizákban tartozik megfizetni, mégis a két rész közül az egyiknek, amelyet feltételes annuitás-résznek

neveznek, devizákban való megfizetése s esetleg márkában való rendelkezésre tartása bizonyos körülmények közt két évre felfüggeszthető s ily esetben a német kormány a felfüggesztett annuitás-résznek márkában való behajtását is felfüggesztheti az elhalasztott összeg 50 %-a erejéig. A fizetendő annuitásoknak évi 612 millió márkát kitevő része és a Dawes-kölcsön szolgálatához szükséges összeg feltétlenül fizetendő volt. Ez az ú. n. védett annuitás-rész, ennek megfizetésére a német kormány semmi körülmények közt sem kérhetett halasztást. Lényeges része a Young-tervnek a Nemzetközi Fizetések Bankjának a felállítása, amelynek szerepét úgy fejezhetjük ki legrövidebben, hogy ezt a hitelező hatalmak ügynöke, bizományosaként létesítették. Ennek a feladata volt a fizetések átvétele s a hitelezőhöz eljuttatása, és mindazoknak az ellenőrző eljárásoknak, amelyekre a Young-megállapodás Németországgal szemben jogot adott, gyakorlása. Miután a cél a fizetések lehető kommercializálása, a fizetéseknek politikai jellegüktől való megfosztása volt, a Nemzetközi Fizetések Bankjának volt feladata dönteni a fizetések egyes részleteinek a nemzetközi pénzpiacon keresztülviendő hitelművelet útján való financírozása felett és annak keresztülvitelét ellenőrizni. Az első ilyen művelet 1930 júniusában történt, midőn 300 millió dolláros ú. n. Young-kölcsönt bocsátottak ki, amelyből 200 millió dollárt a hitelező hatalmak kaptak az annuitások megfelelő hányadának fejében. A Young-tervet, mint tudjuk, a második hágai konferencián — amelyen Magyarország is résztvett — 1930 januárjában fogadták el a hatalmak s 1931 július 1-ig volt tényleges alkalmazásban, amikor az ú. n. Hoover-moratóriummal egy évre felfüggesztették.

Nagyon jól emlékezünk még azokra az eseményekre, amelyek az 1931. év első felében lejátszódtak. Különösen az Österreichische Creditanstalt összeomlása után annyira megrohanták a német magángazdaságot a Németországban elhelyezett külföldi követelések hitelezői, hogy a német kormány teljesen képtelen volt arra, hogy a Young-terv alapján őt terhelő és el nem halasztható fizetéseket devizában teljesítse. Midőn a német kormány látta, hogy a fizetéseképtelen-

ség elkerülhetetlen, a német köztársasági elnök személyesen fordult Hoover amerikai köztársasági elnökhöz, közbelépését kérve. Hoover 1931 június 21-én körjegyzéket intézett az összes hatalmakhoz, amelyek az Egyesült Államoknak háborús adósságok miatt annuitásokat tartoznak fizetni, s ebben felajánlja nekik, hogy az Egyesült Államok egyévi halasztást ad ezen annuitások megfizetésére, ha az illető hatalom is hasonló halasztást ad saját adósainak. Több-kevesebb húza-vona után minden állam elfogadta ezt a moratóriumot, amely minden háborús adósság, jóvátételi adósság és segélykölcsön annuitásának fizetésére egyévi halasztást ad azzal, hogy az elmaradt szolgáltatás 10 év alatt lesz kamataival együtt megfizetendő. Kamatként mindig az a kamatátlag számítandó, amely az illető adós állam létező adósságai kamatlábjának az átlaga. A Hoover-moratórium a megállapodások szerint 1932 június 30-ig tartott volna, amidőn az adósságegyezmények és a Young-terv intézkedései megint életbe léptek volna. Amint azonban tudjuk, ez nem következett be, mert az államok közötti adósság kérdése az adós államok többségének fizetésmegtagadása következtében az Egyesült Államok és adósai közt szerződészegési létszakba került, a jóvátételekre nézve pedig a lausanne-i egyezmény tartalmaz újabb megállapodásokat.

A lausanne-i konferencia záróaktáját 1932 július 9-én írták alá az érdekelt hatalmak. A lausanne-i egyezménynek az a lényeges tartalma, hogy Németország összes még hátralevő jóvátételi kötelezettségének teljesítésére átad a Nemzetközi Fizetések Bankjának 3000 millió aranymárka névértékű 5 %-os német birodalmi kötvényt abból a célból, hogy azt a Nemzetközi Fizetések Bankja kellő időben a nyílt piacon értékesítse s a befolyó ellenértéket ossza szét a jóvátételre jogosult hatalmak közt; hogy milyen arányban, arról az érdekelt hatalmak még külön fognak megállapodni. A kötvények legkorábban az egyezmény aláírásától számított három év múlva s legkésőbbben attól számított tizenöt év múlva bocsáthatók ki; 90 %-os árfolyam alatt a kötvények nem bocsáthatók ki. Ha a kitűzött határidőig a kötvények kibocsáthatók nem volnának, a kötvényeket Németországnak

vissza kell adni. Németország e 3000 millió aranymárkás jóvátételi összegén s azokon az összegeken felül, amelyeket már fizetett, semmiféle más jóvátételt fizetni nem tartozik. Ezzel tehát a békeszerződésekkel teremtett egyik legnehezebb helyzet el volna intézve. Igaz, hogy az egyezmény a hatalmak által még ratifikálva nincs, az is igaz, hogy a helyzet 1932 július óta lényegesen megváltozott, mégsem látszik valószínűnek, hogy Németország jóvátételi kötelezettsége feltámasztható lesz. 1932 júliusban a volt entente-hatalmak nyilvánvalólag abban a meggyőződésben voltak, hogy a Hoover-moratórium az első lépés volt ahhoz, hogy az Egyesült Államok háborús követeléseit volt szövetségeseinek el fogja engedni. Annál nagyobb volt az államok meglepetése, amikor 1932 decemberben az Egyesült Államok kormánya nemcsak arra az álláspontra helyezkedett, hogy a háborús adósságokat nem engedi el, hanem még halasztást sem volt hajlandó adóssainak adni.

A lausanne-i egyezmény megkötésénél a hitelező hatalmakat az a tiszta felismerés is vezette, hogy akkora jóvátételi szolgáltatásokat, mint amekkorát még a Young-terv is magában foglal, Németország fizetni, illetőleg transzferálni képtelen. Ezt már évekkel előbb megmondták egyes elméleti szakemberek, de a politikusok nem akartak hinni az illetőknek. Most azután az események cáfolhatatlanul bebizonyították, hogy mi a helyzet. Németország akkor tudta megkezdeni a jóvátételi annuitások fizetését, amikor a bizalom visszatért Németország iránt és megindult a hatalmas tőkeimport Németországba. Nyilvánvaló tehát, hogy Németország csak addig és azt tudta jóvátételként fizetni, ameddig és amily mértékben új kereskedelmi hiteleket tudott a nemzetközi pénzpiacon felvenni. Amint ez a forrás elapadt, a jóvátételi fizetések is elapadtak. Viszont a főhatalmak a baseli bizottság jelentése után azt is tisztán felismerték, hogy a Németországnak hitelezett óriási összegek visszakapására csak akkor lehet kilátásuk, ha Németországot a jóvátételi fizetések alól felmentik. A jóvátételi fizetések évi átlagos annuitása ugyanis, amint azt fentebb láttuk, 1965—66-ig átlagban 1988·8 millió aranymárkát tett ki, amíg a felvett

hosszú- és rövidlejáratú kölcsönök évi szolgálatára szükséges összegeket a baseli jelentés 1500 millió aranymárkára becsüli, s így Németország évi 3488·8 millió aranymárkát tartoznák a külföldnek fizetni, ami csak a német termelésnek és kivitelnek a többi állam rovására történő hallatlan fel-fokozása esetén volna lehetséges. Nem is szólva arról, hogy az évi 3488·8 millió aranymárkában nincsenek benne a rövidlejáratú kölcsönök tőkevisszafizetési részletei. A rövidkölcsönök egyenlege Németország terhére 8·4 milliárd aranymárkát tesz ki, úgyhogy egyévi 10 %-os törlesztés az említett 3488·8 millió márkát még 840 millió márkával 4328·8 millió márkára fokozná, aminek a teljesítése nyilvánvaló képtelenség. Ellenben a jóvátételi fizetések megszüntetése esetén megvan a hitelezőknek a reménye arra, hogy követeléseiket megkapják, viszont a háborús adósságoknál is megvan a lehetősége annak, hogy azoknak elengedését vagy csökkentését kieszközöljék. A német jóvátétel ugyanis még a Young-terv szerint is többet tett ki, mint az Egyesült Államoknak járó háborús adósságok összege. Ez utóbbi jelen értéke, amint említettük, 6878 millió dollár, míg a német jóvátételi fizetések jelen értéke mintegy 8000—9000 millió dollár között levő összeg. De azért sem tehettek mást a volt entente-hatalmak, mint hogy a jóvátételt elengedjék, mert a jóvátétel elengedése legrosszabb esetben az adófizető terheit, tehát az összesség terhét fokozza, míg a kereskedelmi adósságok behajthatatlansága az egész nemzetközi hitelszervezetet fenyegetné összeomlással.

III.

Vajjon így van-e ez tényleg? Vizsgáljuk meg most azt, hogy mit is tesznek ki azok a kereskedelmi adósságok, amelyeknek megmentése érdekében a volt entente-hatalmak el tudták határozni magukat a lausanne-i egyezmény megkötésére. Vizsgáljuk meg most az egész világ adósságvolumenének a harmadik s legfontosabb részét. A nemzetközi kereskedelmi adósságok összefoglalásánál a kérdés különböző oldalait vizsgálhatjuk. Kiindulhatunk az

adósok oldaláról s kiindulhatunk a hitelezői oldalról, nézhetjük az adósságok tőkeösszegét s nézhetjük az adósságok évi szolgálatához szükséges összegeket. A helyes képet az adja meg, hogyha a hitelezők oldaláról indulunk el s nem annyira a tartozások tőkeösszegét, mint inkább az évi szolgálathoz szükséges összeget vesszük figyelembe, mert hiszen az adósságok, akár jogi megállapodások, akár a tények kényszerítő ereje folytán, csak évtizedek alatt fizettetnek vissza.

Mégis mielőtt a kérdést ebből a szempontból vizsgálónk, vizsgáljunk meg néhány érdekes adatot az adósok oldalán. A Young-terv értelmében a Nemzetközi Fizetések Bankja volt felhatalmazva, hogy Németország gazdasági helyzete felett a megfigyelő szerepét betöltse, s neki volt joga az, hogy a Hoover-moratóriummal kapcsolatban bizottságot küldjön ki Németország gazdasági és pénzügyi helyzetének megvizsgálására. Ez a (bázeli) bizottság jelentését 1931 decemberében terjesztette elő s körülbelül ugyanaz a jelentősége volt, mint a Népszövetség által 1931 őszen Magyarországra küldött bizottság jelentésének. Ebből a jelentésből tudjuk, hogy Németország hosszúlejáratú külföldi tartozásai 18 milliárd aranymárkát, rövidlejáratú külföldi tartozásai pedig 12 milliárd aranymárkát tesznek ki, összesen 30 milliárd márkát. Viszont Németország külföldi beruházásai 5 milliárd márkát s rövidlejáratú külföldi követelései pedig 3·4 milliárd márkát tettek ki, úgyhogy a külföldi kereskedelmi, nem politikai tartozás végösszege 21·6 milliárd márkát tesz ki, melynek évi szolgálatához 1500 millió aranymárkára van szükség. Egy másik érdekes adat azoknak az országoknak a helyzete az adósságok szempontjából, amelyeknek helyzetét a stresai konferencián tárgyalták. A stresai konferencia nyolc keleteurópai állam gazdasági helyzetét vizsgálta meg, úgy mint Ausztria, Bulgária, Görögország, Magyarország, Lengyelország, Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia helyzetét. Az 1932 szeptember 24-én megjelent jelentés szerint ennek a nyolc országnak egymásközötti adósságain kívül egyéb külfölddel szemben fennálló külföldi tartozása 24,323 millió sv. frank, azaz 4695 millió dollár, míg e külföldi tartozás szolgálatára, a rövidlejáratú tartozás tőkájére való törlesztés

nélkül, amelynek összege 4776 millió sv. frank, évi 1335 sv. frank szükséges. Összevéve Németországnak és az említett nyolc országnak külföldi adósságait, ez együttvéve kitesz 9837·85 millió dollárt, míg ennek évi szolgálatára 617 millió dollárra van szükség. Ezek a szám adatok érdekesek, de egymagukban nem eléggé felvilágosítóak. Meg kell nézni a többi államok külföldi adósságait is. Legkönnyebben jutunk el a kívánt eredményhez, ha nem az egyes országok külföldi adósságait tanulmányozzuk, hanem megvizsgáljuk, hogy melyek a nagy hitelező államok és mennyi azoknak a külföldi befektetése, illetőleg követelése. A Népszövetség által összeállított és kiadott Nemzetközi Fizetési Mérlegek című iratnak az áttanulmányozásából meggyőződhetünk arról, hogy tulajdonképen csak két nagy hitelező ország van, t. i. Nagy-Britannia és az Egyesült Államok. A többi országoknál, amelyek mint hitelezők számbajönnek, a külföldi követelések és tartozások vagy ki vannak egyensúlyozva, vagy a követel-egyenleget az említett két nagy hitelező állam külföldi követelései mellett figyelmen kívül lehet hagyni. Ezek az országok volnának Franciaország, Belgium, Hollandia, Svájc, amelyeknek külföldi kereskedelmi követeléseikből évenként mintegy 200 millió dollárt meghaladó összeget kell kapniok, amely összegnek árukban és szolgáltatásokban való megfizetését azonban ezeknek az országoknak a 200 millió dollárt meghaladó kereskedelmi mérlegpasszivitása lehetségessé tenné, ha nem kellene ezeknek az országoknak is az angol-amerikai gazdasági helyzet következményeiben osztozni. A világ összes többi országai, Spanyolország és Oroszország kivételével, adós országok, még pedig adósai főleg Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak.

Nagy-Britannia külföldi követelései 3738 millió font sterlinget tesznek ki, azaz érmeparitáson átszámítva 18,200 millió dollárt, amelynek az évi szolgálatára körülbelül 300 millió font sterlingnek, azaz 1460 millió dollárnak kellene befolynia. Az Egyesült Államok külföldi beruházásai 15,170 millió dollárt tesznek ki; erre, valamint a nemzetközi háborús adósságokra be kell folynia évenként mintegy 780—800

millió dollárnak.¹ A két nagy hitelező államnak tehát összesen 33,370 millió dollár külföldi beruházása fejében évenként mintegy 2240 millió dollárt kellene kapnia. Most vizsgáljuk meg, mi a jelentősége ennek az adósságtömegnek a világ gazdasági prosperitására. A nemzetközi adósságok fizetésének kérdését annyiszor tárgyalták utóbbi időben általános közgazdasági szempontból, hogy az erre vonatkozó elméleti szabályok és elvek már közhelynek tekinthetők. Elmondták ezt az utolsó másfél év alatt a Népszövetség Pénzügyi Bizottságától kezdve az összes művelt nemzetek bankvezéreiig és közgazdasági íróiig annyian és annyiszor, hogy felmentve érezzük magunkat az alól a kötelezettség alól, hogy ezeket az elveket itt szélesebb elméleti alapon ismertessük, csupán egy forrásra utalunk, egyrészt azért, mert tartalmilag a legszabatosabban fejezi ki az ismert gondolatot, másrészt a szerző, akitől ez a megállapítás származik, a legnagyobb tekintélyre tarthat igényt. Ez a szerző Nagy-Britannia kormánya, s az okirat, amelyben a brit kormány helyes gazdasági meggyőződését kifejezésre juttatja, az a nagyjelentőségű jegyzék, amelyet a brit kormány 1932 december 1-én az Egyesült Államokhoz intézett az 1932 december 15-én esedékes háborús adósságrészlet fizetésének elhalasztása tárgyában, amely összeg 95·5 millió dollár körül mozgott. A brit jegyzék körülbelül a következőket mondja :

«Nemzetközi adósságok, egy hosszabb időszakot véve figyelembe, csak javak és szolgálatok formájában fizethetők, de, mint az 1931 augusztus 18-án kelt bázeli jelentés helyesen emeli ki, a világ az utóbbi években két ellentétes irányú, egymásnak ellentmondó gazdasági politika megvalósítására törekedett, egyrészt megengedte egy nemzetközi pénzügyi rendszer kifejlődését, amely évenként nagy összegek fizetését vonja maga után az adós államok részéről a hitelező államok

¹ Az alább közölt fizetési mérleg szerint az Egyesült Államok tiszta kamatbevételeinek átlaga az 1928—29—30. években csupán 709·6 millió dollár volt. Ebben az összegben azonban a háborús adósságok annuitása csak 158 millió dollárral szerepel, ami pedig 1931. évre 233·4 millió és 1932. évre 245·5 millió és 1933. évre 280·1 millió dollárt tenne ki.

javára, másrészt ugyanakkor akadályokat állít a javak szabad mozgása elé. Addig, amíg ezek az akadályok fennállnak, ilyen tömegmozgalmaknak ki kell mozdítaniok a világot pénzügyi egyensúlyából.

A hitelezők, amikor visszautasították a fizetést árukban, adósaikat arra kényszerítették, hogy aranyban fizessenek. Ez vezetett sok ország aranykészletének elszivárgásához s viszont ez vezetett az arany árának emelkedéséhez javakban kifejezve, vagy más szavakkal: az általános árszínvonal leszorításához aranyvalutákban mérve. Ez vezetett a mai szerencsétlen áreséshez és okozott széleskörű pusztítást mind az adós, mind a hitelező nemzetek termelésében, s ez fenyeget szerencsétlen társadalmi és politikai megázkódtatásokkal.»

A külföldi adósságoknak új hitelekkel való fizetésére vonatkozólag ugyanez a jegyzék azt mondja:

«Amennyiben az adósságokat a múltban fizették, ez a fizetés közvetve vagy közvetlenül a hitelező országok részéről nyújtott újabb hitelekkel volt lehetséges, ami átmenetileg ugyan elleplezte, de esetleg még csak súlyosbította a nehézségeket.»

Ezt mondja az angol jegyzék és senki sem vonhatja kétségbe e megállapítások bölcsességét és helyességét.

Mindezt a bölcséget az angol jegyzék azon célból mondja, hogy bebizonyítsa az Egyesült Államok széles néprétegeinek, hogy a háborús adósságokat az adott gazdasági viszonyok közt nem lehet fizetni. Ha azonban igaz ez a bölcsesség arra a jelenleg 245—280 millió dollár s átlagban 312 millió dollár évi annuitásra, ami az ú. n. háborús adósságok kamata és törlesztő részlete, mennyivel inkább áll mindez az egész 2240—2312 millió dollár évi szolgáltatásra, amit a két nagy hitelező országnak, t. i. Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak külföldi követelésük miatt kapniok kell. Azok szerint a józan és helyes elvek szerint, amelyek olyan szabatosan vannak kifejtve a brit jegyzékben, nyilvánvalóan az következik, hogy a világ összes adós államai csak abban az esetben lehetnek képesek adósságaik évi szolgáltatását, ami a háborús adósságok nélkül 2 milliárd dollárt

tesz ki, megfizetni, ha Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kereskedelmi mérlege együttesen a többi, azaz az adós államok javára 2 milliárd dollár passzív egyenleget mutat. Illetőleg csak olyan összeget képesek az adós nemzetek a hitelező nemzeteknek megfizetni, amekkora összeggel a hitelező nemzetek kereskedelmi mérlege az adós nemzetekkel szemben passzív lesz, mert hiszen további hitelezés a mai helyzetben nem segíthet. Vizsgáljuk meg most, hogy a fizetésnek ez az előfeltétele milyen mértékben van meg, vagyis milyen a hitelező nemzetek kereskedelmi mérlege az utolsó normálisnak tekinthető években.

Nagy-Britanniának az 1928-tól 1930-ig terjedő három évben átlagban 250 millió font sterlinget, azaz 1216 millió dollárt kitevő passzív mérlege volt, a fizetési mérleg összes tételeit figyelembe véve, kivéve a kamatokat, osztalékokat és tőkemozgalmi tételeket (l. 3. tábla). Első pillanatra tehát úgy látszik, mintha meg lett volna a lehetősége annak, hogy az adós nemzetek tartozásuknak legalább nagyobb részét (az egész évi szolgáltatás 1460 millió dollár volna) árukban és szolgáltatokban leróhatták Nagy-Britanniával szemben. Ámde nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, vajjon ez a brit kereskedelmi mérlegnek passzivitása mely nemzetekkel szemben állt fenn. Ha megvizsgáljuk Nagy-Britannia és az Egyesült Államok, tehát a két hitelező állam egymás közötti kereskedelmi mérlegének alakulását ugyanabban a három évben, t. i. 1928-tól 1930-ig, akkor azt látjuk, hogy Nagy-Britannia állandó passzivitásban volt az Egyesült Államokkal, még pedig 1928-ban 141 millió font sterlinggel; 1929-ben 150 millióval, 1930-ban 124 millióval. Ez nyers átlagban 138 millió font sterlinget, azaz 671·5 millió dollárt tesz ki, vagyis az évi 1216 millió dollár passzivitásból 671·5 millió az Egyesült Államok, tehát egy másik hitelező ország javára esik s így az adós országokra csupán 544·5 millió dollár passzív saldo mutatkozik. Az Egyesült Államok kereskedelmi mérlegét vizsgálva az 1928-tól 1930-ig terjedő években azt látjuk, hogy az Egyesült Államok átlagos 200 millió dollárt kitevő passzív saldóval zárta kereskedelmi mérlegeit (lásd : 4. tábla). Vagyis nyilvánvaló, hogy a két nagy hitelező or-

3. Nagy-Britannia fizetési mérlege 1928., 1929. és 1930. években
 millió font sterlingben.*

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Év		Árukért	Szolgáltatok- ért	Aranyért	A 3., 4. és 5. rovat összege	Kamatokért és A 6. és 7. rovat osztalékokért	A 6. és 7. rovat összesen	Külföldön ki- helyezett hosszúlejáratú tőkékért
1928.	Követel	853·0		42·2				
	Tartozik	1,205·8		47·8				
	Egyenleg	— 352·8	+ 130	— 5·6	— 228·4	+ 345	+ 116·6	— 143·4
1929.	Követel	848·1		77·6				
	Tartozik	1,229·1		62·4				
	Egyenleg	— 381·0	+ 130	— 15·2	— 235·8	+ 354	+ 118·2	— 94·3
1930.	Követel	666·0		81·8				
	Tartozik	1,052·5		86·7				
	Egyenleg	— 386·5	+ 105	— 4·9	— 286·4	+ 309	+ 22·6	— 108·8

* Egyes más tőkeozgalmi tételekkel együtt.

4. Az Északamerikai Egyesült-Államok fizetési mérlege 1928., 1929. és 1930. években
 millió dollárban.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Év		Árukért	Szolgál- tokért	Aranyért	A 3., 4. és 5. rovat összege	Kamatok- ért és osztalékok- ért	A 6. és 7. rovat összesen	Hosszú- lejáratú kölesonők- ért	Rövid- lejáratú kölesonők- ért	A 9. és 10. rovat összesen
1928.	Követel...	5,380	698	561	6,639	1,045	7,684	2,485	68	2,553
	Tartozik ...	4,615	1,439	169	6,223	362	6,585	3,202	454	3,656
	Egyenleg ...	+ 765	- 741	+ 392	+ 416	+ 683	+ 1,099	- 717	- 386	- 1,103
1929.	Követel...	5,499	845	117	6,461	1,118	7,579	2,461	141	2,602
	Tartozik ...	5,136	1,526	292	6,954	419	7,373	2,733	117	2,850
	Egyenleg ...	+ 363	- 681	- 175	- 493	+ 699	+ 206	- 272	+ 24	- 248
1930.	Követel...	4,050	763	116	4,929	1,057	5,986	2,144	133	2,277
	Tartozik ...	3,707	1,377	396	5,480	310	5,790	2,380	467	2,847
	Egyenleg ...	+ 343	- 614	- 280	- 551	+ 747	+ 196	- 236	- 334	- 570

Meg kell jegyezni, hogy az összes tételek nincsenek egyensúlyban, ami hibák és kihagyások következménye.

szágnak az adós országokkal szemben nemhogy kétmilliárd dollárt kitevő passzívuma nem volt kereskedelmi mérlegeikben, hanem legfeljebb ennek az összegnek az egyharmadrésze. Ebből az is következik, hogy mindaz a nemzetközi fizetés, amely az utolsó években történt Nagy-Britannia és az Egyesült Államok felé, legalább is kétharmadrészben ezeknek az államoknak az újabb hitelezéséből volt teljesíthető. Világos, hogy ennek az újabb hitelezésnek egyszer meg kellett állania. De azt is elmondhatjuk, hogy a nemzetközi hiteleknek az utolsó években oly nagy összegre felnövekedése (mint fent említettem, mintegy 33,370 millió dollár) tulajdonképpen nagyobb részben nem más, mint az adósságoknak éveken át való felkamatoztatása, azaz bizonyos mérvű hitelinfláció, vagy ha úgy akarjuk: az adósságok jelentékeny része csak amerikai és brit áruknak hitelben való eladásából keletkezett oly mennyiségben s oly nemzeteknek, amelyek sem készpénzben fizetni nem tudtak, sem az áruk hitelezett vételárát elfogyasztásuknak ideje alatt refundálni képesek nem voltak.

Ha közelebbről megvizsgáljuk most már a két nagy hitelező nemzetnek gazdasági politikáját, azt látjuk, hogy az egyáltalában nem olyan, amely kétmilliárd dollár passzívumot eredményezhetne kereskedelmi mérlegükben. Az Egyesült Államok még abból az időből, amikor adós nemzet volt, erősen védvamos gazdasági politikát követett s követ most is, Nagy-Britanniát pedig épen gazdasági helyzetének romlása — ami első sorban az ijesztő munkanélküliségben fejeződik ki — arra kényszerítette, hogy rátérjen a gazdasági protekcionizmusra, védvámokat állított fel olyan nemzetek áruival szemben, amelyek Nagy-Britanniának jelentékeny összegekkel adóssai, s így maga is beleütközik azokba az elvekbe, amelyeket 1932 december 1-i jegyzékében oly szabatosan juttat kifejezésre. A hitelező nemzeteknek ez a gazdasági politikája azt vonja maga után, hogy a jelenlegi válság éveiben, tehát 1931-ben, 1932-ben s jelenleg is, a hitelező államok kereskedelmi mérlege egyáltalában nem mutat olyan passzivitást, amely a nemzetközi adósságok fizetését bármily mértékben is lehetségessé tenné. A hitelező nemzetek tehát —

amint látjuk — már évek óta nem tették lehetővé azt, hogy adósaik nekik árukkal fizessenek, s így nem maradt más hátra, mint az aranyban való fizetés. Ennek folytán már 1930-ban és azóta megindult a verseny az adós nemzetek részéről az aranyért. Ez abban a formában jutott kifejezésre, hogy minden adós nemzet többet akart eladni a többi nemzeteknek, mint amennyit tőlük vásárol, és azt remélte, hogy az egyenleget ki fogják neki fizetni aranyban, miután más fizetési mód elvileg lehetetlen volt. Célt annál kevésbé értek, mert mikor a nemzetközi hitelinfláció elérte tetőpontját, megindult a rövidlejáratú hitelek visszavonása és így az adós államok részéről az évi kétmillió dollárt lényegesen meghaladó összeg lett volna 1931-ben az adós nemzetek részéről a hitelező nemzeteknek kifizetendő. Ez lehetetlen volt, de miután a verseny egymás aranykészletéért is megindult, ami az egyes országok fizetési eszközeinek lényeges lerontásával járt volna, az egyes országok ez ellen másként nem tudtak védekezni, mint a legmesszebbmenő korlátozásokkal mind a javak, mind a fizetési eszközök forgalma terén. Ez elkerülhetetlen intézkedés volt a védelem szempontjából, de viszont ezzel tönkretették a forgalmat és tönkretették a fogyasztást és magát a termelést is, amely korábbi mértékének hihetetlen kis százalékára zsugorodott össze.

Nyilvánvaló ebből, hogy a világ közgazdaságát legelső sorban és legjobban az óriási nemzetközi adósságvolumen nyomja, az a körülmény, hogy a világ adós nemzeteinek évi két—két és félmilliárd dollárt kellene a hitelező nemzeteknek kifizetni, amit azonban éppen ezek tesznek lehetetlenné azáltal, hogy az adós államokkal szemben kereskedelmi mérlegük a kétmillió dollárnak csupán egy töredékével passzív. Kétségtelen, hogy a világ gazdasága más betegségben is szenved, de ezek a betegségek lényegesen különböznek ettől a bajtól; s mindaddig, amíg ezt a helyzetet — amely a gazdasági életet holtpontra juttatta — nem fogjuk megjavítani, a válság javulásáról, egyéb betegségek sikeres orvoslásáról szó sem lehet. A legelső teendő tehát, ha a világ jelenlegi válságából ki akar jutni, az, hogy minden nemzetközi adósságfizetést, akár devizában, akár nemzeti valutában, fel kell függesz-

teni. A külföldi hitelezőknek nemzeti valutában való fizetése éppen olyan veszélyes, mint a devizában történő, csak ennek a romboló hatásfoka kisebb, mint a devizában való fizetése. Az adósságoknak akár pengőben való fizetése is természetesen nemzetközi tőkemozgalmat eredményez a fizetési mérlegben, pedig éppen a tőkemozgalmakat kell felfüggeszteni. Természetes, hogy a külföldi hitelező a javára zárolt számlára befizetett pengőket főleg áruvásárlásra s áruexportra akarja felhasználni vagy továbbadni, mert így tudja a fizetést legelőnyösebben liquid vagyonának részévé tenni. Vagyis a hiteleknek és kamataiknak nemzeti valutában való fizetése egy bizonyos árukivittelt von maga után, amely árukivittel szemben árubehozatal nem jelentkezik, mert a kivitt áru ellenértékét nem áruk behozatalára használják fel. Nekünk és minden adós nemzetnek a külföldön kelendő áruinkra szükségünk van, a korlátozások folytán beállott cserekereskedelem lebonyolítására, ennél fogva nyilvánvaló, hogy ez az árukivitel csak bizonyos manipulált kivitel lehet, olyan árukivitel, amelyet superexportnak nevezhetünk. A superexportnak fogalmilag van bizonyos gazdasági előfeltétele, s ez az, hogy legyen olyan kivitel és behozatal, amely minden állammal szemben, a kereskedelmi mérleg látható és láthatatlan tételeit véve számításba, ki van egyensúlyozva, vagyis hogy a hiteleknek nemzeti valutában való fizetése is helyt foglalhasson a nélkül, hogy ez az ország gazdasági életére hátrányokat jelentsen, ahhoz az szükséges, hogy minden országgal oly kereskedelmi szerződésünk legyen, amely a kereskedelmi mérleg összes látható és láthatatlan tételeinek figyelembevételével oly kereskedelmi forgalmat állapít meg, amelynek az aránya az, mint egy az egyhez. Azaz egy minden irányban teljesen ellenőrzött, teljesen manipulált kereskedelmi forgalmat feltételez, olyant, mint aminőt az osztrák-magyar kereskedelmi szerződés megállapít. Éppen ez a kereskedelmi rendszer az, ami nem más, mint pusztá csere, mert az árukiegyenlítődések csak két állam közt történhetik meg s nem clearing-szerűleg az összes kereskedő államok közt. Éppen ez a rendszer az, amely a kereskedelmet, a termelést oly mértékben összezsugorítja, ami a mai válságnak egyik

tünete. Lehetetlenség egy olyan rendszert kezdeményezni és fenntartani, melynek zavartalan működéséhez, t. i. hogy a nemzet gazdaságára ártalmas ne legyen, a jelenlegi válság egyik betegségi tünetének megrögzítése szükséges, mint elengedhetetlen előfeltétel. Hiszen éppen ez ellen a betegségi tünet ellen kell küzdeni. Az egész művelt világ gazdasági szakértőinek egyértelmű felfogása az, hogy a gazdasági helyzet javulásának egyik elengedhetetlen előfeltétele az áruforgalmat bénító számtalan akadály elhárítása. Az akadályok tekintélyes részét éppen csak a fizetések teljes felfüggesztésével lehet elhárítani, de nem olyan fizetési rendszerrel, melynek egyenesen előfeltétele az áruforgalmi korlátozások maximuma! Mindaddig, míg az adósságok szolgálata egyelőre felfüggesztve nincs, lehetetlenség azokat a korlátozásokat megszüntetni, amelyek ma gúzsbakötik a gazdasági életet s a fogyasztást és a termelést a minimumra szorították le. Azt hisszük, hogy ma már eljutott a világ a válságnak egy olyan szakába, amikor mindenkinek be kell látni, hogy mindaz a forgalmi korlátozás, amely a gazdasági élet volumenét ma annyira leszorította, elkerülhető volna az összes nemzetközi adósságok fizetésének de jure való felfüggesztésével, mert hiszen de facto már úgysis fel van függesztve az adósságok fizetése. De éppen a de facto-ról a de jure-ra való átmenet jelenti a javulás lehetőségének megnyitását. Ma az összes adós államok messzemenő korlátozásokkal s a forgalmat bénító ellenőrzésekkel arra törekszenek, hogy kereskedelmi mérlegük látható és láthatatlan tételei ki legyenek egyensúlyozva, vagyis hogy ne legyen tartozik-egyenlege; hogy ne legyen követel-egyenlege, arról úgysis gondoskodik a többi ország. Ha azonban az adósságok fizetése s ezzel együtt minden tőkemozgalom fel volna függesztve, akkor nem az volna az államok gondja, hogy ne legyen tartozik- vagy követel-egyenlegük, mert hiszen ha minden tőkemozgalom fel van függesztve, akkor a kereskedelmi mérleg látható és láthatatlan tételei úgysis ki lesznek egyenlítve. Mert ha nincs hitel és nincs tőkemozgalom, akkor minden ország csak annyi árut vehet, mint amennyit ő maga elad, illetőleg amennyi szolgálatot ő más országnak teljesít, ellenben min-

den ország arra törekednék, hogy minél nagyobb legyen a kereskedelmi forgalma a többi országokkal, mert hiszen ez az az út, amely a prosperitás felé vezet. Ha tehát egy bizonyos időre, mondjuk három vagy öt évre felfüggesztetnék a külföldi adósságok szolgálata, miután a teljesítés a jelenlegi viszonyok közt úgysem lehetséges, akkor az államoknak módjukban állna azokat a korlátozásokat, amelyekkel a forgalmat ma lehetetlenné teszik, megszüntetni a nélkül, hogy akár nemzeti valutájuk értékét, akár a jegybankok meglévő aranykészletét veszélyeztetnék.

A nemzetközi adósságok évi fizetését azért is fel kell de jure is néhány évre függeszteni, hogy az alatt az idő alatt módjában álljon a hitelező országoknak saját nemzeti gazdaságukat úgy berendezni, hogy az adós nemzetek fizetményét elfogadhassák árukban és szolgáltatokban, a nélkül, hogy ezzel saját termelésük virágzását veszélyeztetnék. A felfüggesztés ideje alatt kell kitűnni annak is, hogy mekkora az az összeg, amelynek fizetését a hitelező országok gazdasági virágzása lehetővé teszi. Ennek az adatnak az ismerete alapján kell majd az egész nemzetközi adósságkérdést esetleg újból szabályozni. Felvetődik a kérdés, vajjon egyáltalán lehetséges lesz-e valamikor évi 2—2·5 milliárd dollárt a két nagy hitelező államnak megfizetni, vajjon lehet-e ezeknek az országoknak kétmilliárd dollárt kitevő passzív kereskedelmi mérleggel dolgozni vagy nem. 1929-ben a brit és amerikai külkereskedelmi mérleg összeforgalma az összes látható és láthatatlan tételeket véve mintegy 24 milliárd dollárt tett ki, s csupán közel egymilliárd dolláros passzivitás mutatkozott az adós államok javára. A kétmilliárd dolláros passzivitás ennél fogva csak akkor jelentkezhetik, ha a külkereskedelmi forgalom lényegesen a 24 milliárd dollár fölé emelkedik. Hogy mennyivel kell ennek a forgalomnak emelkednie, hogy kétmilliárd dollár passzivitás beleférjen, erre ma feleletet adni nem lehet, hogy azonban ez csak az egész világ kereskedelmi forgalmának, tehát termelésének és fogyasztásának még az 1929. évi forgalmat is lényegesen meghaladó mértéke mellett, tehát végeredményében a világ művelt népei életstandardjának lényeges felemelkedése mellett lehetséges, az egészen kétségtelen. Re-

méltni lehet, hogy a fizetések felfüggesztésének ideje alatt lehetséges lesz olyan intézkedéseket foganatosítani, de ez az adósságok nyomása alól felszabadult világ gazdaság recreatív képességéből is következik, hogy a forgalom nemcsak elérje, hanem meg is haladja az 1929. év termelésének és fogyasztásának mértékét, vagyis széles néprétegek életszínvonalának jelentékeny emelkedését hozza magával. Ez hazánkra nézve is nagy fellendülést, sokkal jobb megélhetési viszonyokat, könnyebb boldogulást jelent s végeredményben adósságainknak csorbítatlan fizetése mellett is meghozhatja a várva-várt jobb jövőt.

KOÓS ZOLTÁN.

A KÖZVÉLEMÉNY-BÜNTETÉS FOGALMA, NEMEI ÉS HATÁSA.

1. Tapasztalati tény, hogy az egyes ember bizonyos cselekményeihez, nem ritkán bizonyos jellemvonásokat magán hordó egyéniségéhez a közvélemény oly következményeket fűz, melyek rosszaló értékítéletet fejeznek ki s abban, akit érnek, kellemetlen érzetet ébresztenek. E következményeket annál fogva, mert a tágabb értelemben vett büntetés fogalmi körébe vonhatóknak tűnnek fel: *közvélemény-büntetésnek* nevezem.

Nehogy félreértessem, erős hangsúllyal emelem ki, hogy a büntetés szó használatával éppen nem kívánom a közvélemény-büntetést a jogszempontú büntetés szűkebb keretébe illeszteni. Ha ugyanis a jogszempontú büntetésen az illetékes állami szervnek az állam büntető hatalma alá eső büntetessel szemben alkalmazott megtorló intézkedését értjük, akkor nyilvánvaló, hogy a közvélemény-büntetés kívül esik a jogszempontú büntetés körén. Ámde akkor kérdés, vajjon mily büntetés-fogalom az, melynek a rosszaló értékítéletet kifejező és kellemetlen érzést ébresztő közvélemény-reakció alája vonható?

Helyes felelethez jutandó, a büntetésnek azokat a tágabb fogalmait kell szemügyre vennem, melyeknek a jogszempontú büntetés is csak lecsapódása. E tágabb fogalmak közül egyfelől az etikai, másfelől a szociológiai büntetés hívja fel figyelmünket. Etikai büntetés az a lelki szenvedéssel járó rosszaló értékítélet, mely a bűnösség következményeként a bűnösre hárulva, annak megbontott lelki egyensúlyát hivatott helyreállítani. Szociológiai büntetés pedig az a szintén rosszaló értékítélet következményeként alkalmazott külső

rossz, mely a többnyire súlyosabb rendellenesség visszahatásaként áll be a rendellenesség megtorlásául és annak kiküszöbölése, illetve a további rendellenességek megelőzése céljából. Az etikai büntetés feltétele tehát a bűnösség, a szociológiai a súlyosabb rendellenesség. Az individuális mozzanat, ez szociális funkció; az pszichológiai, ez társadalmi szükségesség. Azt a bűnös saját fórumának belső ítélete következtében is szenvedheti, ennek alkalmazója mindig egy, a bűnöstől különböző idegen fórum (harmadik személy vagy a közösség, illetőleg ennek valamely szerve). Az etikai büntetés eredménye a bűnös bűnhődése, értve bűnhődésen a bűnösség pszichikai kiegyenlítését szenvedés árán; a szociológiai büntetés eredménye a súlyosabb rendellenességért nyújtott megtorlásban nyilvánuló s a megelőzés céljait szolgáló elégtétel és akadályemelés a jövőbeli rendellenességek elé. Az etikai büntetés csak a bűnöst érheti, a szociológiai büntetés harmadik személyre is nehezedszik. Az etikai büntetést lelki nyugalomának helyreállítása céljából a *bűnös* kívánja, mert míg bűnössége kiegyenlítésre nem talál, egyensúlybontottan gyötrődik; a szociológiai büntetést a rend megóvása érdekében a *közösség* követeli, mert míg a súlyosabb rendellenességek nyomán keletkezett köznyugtalanság le nem csillapul s a megelőzés igényei kielégítésre nem találnak: a közösség létezése ingoványos talajra csúszik át.

A jogszempontú büntetés nem hordja magán az etikai és szociológiai büntetés összes most említett ismérveit, így nem feltétele a jogbüntetésnek: *a)* a súlyos rend-, illetve jogellenesség (pl. a bíróság tévesen jogellenesnek minősíti a cselekményt, melyről az újrafelvétel során kiderül, hogy nem jogellenes, a kiszabott s elszenvedett érdekcsoportulás azért büntetés), *b)* nem feltétele a bűnösség sem, mert például az érzéki rossz alkalmazása jogbüntetés az úgynevezett eredményfelelősség esetében is, tehát annak ellenére, hogy bűnösség hiányában írja elő a jogszabály az érdekcsoportulás alkalmazását, *c)* a bűnhődés sem feltétlen eleme a jogbüntetésnek; így az a körülmény, hogy a bűntevőben nem vált ki in concreto kellemetlen érzést a vele szemben alkalmazott érzéki rossz (pl. a több ezer pengő havi jövedelmet élvezőre kiszab-

bott 10 P pénzbüntetés): a büntetés jogszempontú minőségét nem érinti.

A jogszempontú büntetés tehát, mint az előadottak nyomán megállapítható, az etikai és szociológiai büntetés fogalmi ismérveit átfogó két kör metszetében találja helyét. E metszet azt a három elemet öleli fel, melyek a jogszempontú büntetés fogalmának minimális tartalmát szabják meg, ezek: 1. a megtorlás, 2. az arra illetékes közösségi, rendszerint állami szerv részéről való alkalmazás, 3. az államhatalomnak alávetett valódi vagy vélt büntetettessel szemben való alkalmazás. A tételes jog természetesen túlmehet s túl is megy a kereten. Így a magyar büntetőjog tételes szabályai szerint a büntetés fogalmához tartozik még, hogy az joghátrány (jogilag védett érdek csorbítása) legyen, hogy alkalmazását törvény vagy a törvény által erre felhatalmazott más kútfő (pl. kihágásra rendelet) írja elő, hogy alkalmazásának előfeltétele a büntetőjogszabályban meghatározott bűncselekmény, hogy a kiszabás csak a bűncselekmény elkövetését megelőző időben kelt rendelkezés alapján történhetik; a jogszempontú büntetés tételes jogi fogalma a magyar büntetőjogszabályok nyomán például a következő meghatározást nyeri: büntetés az a törvény vagy a törvény felhatalmazásából más kútfő által a bűncselekmény elkövetőjére a cselekmény elkövetése előtt megállapított joghátrány, melyet a bírói hatalommal törvényesen felruházott hatóság, törvényesen eljárva, megtorlásul kimond (v. ö. Btk. 1. § 2. bek., Btk. 20. §, Kbt. 15. § és Bp. 1. § 2. bek.).

A közvélemény-büntetés szintén az etikai és szociológiai büntetés fogalmi köreinek metszetébe esik, de ez a metszet különbözik attól, melyben a jogszempontú büntetést találtuk. Az etikai büntetés elemei közül abban csak a lelki szenvedés ismerhető fel, mégis azzal az eltéréssel, hogy a közvélemény-büntetés nem okvetlenül bűnösségének következményeként éri az azzal sujtottat, és hogy azt mindig idegen fórum szabja ki. A közvélemény-büntetés érhet olyant is, ki arra nem szolgált rá (például aki pletykának áldozata vagy akit testi vagy szellemi fogyatkozása miatt becsülnek le), viszont nyilvánvaló, hogy a lelki gyötrődés sohasem azonos

a közvélemény-büntetéssel. A szociológiai büntetésnek már több eleme van meg a közvélemény-büntetésben. Így, hogy az tartalmilag külső rossz, hogy az rendellenesség következményeként áll be, s hogy annak rendszerint nem tudatosult, de azért felismerhető célja a rendellenesség megtorlása, kapcsolatban a büntetéssel érintettnek a kérdéses közösségből való kiküszöbölésével vagy a rendbe való beigazításával.

A közvélemény-büntetés feltétele : az egyénnek a rendtől való eltérése, mely vagy a megkívánt tulajdonságok hiányában, vagy a rendet meghatározó normákkal való ellentétbe jutásban nyilvánul. Forrása a közvélemény s alkalmazói az ezt hordozó egyesek. Tartalmát illetően : külső rossz, melynek elviselése kellemetlen érzést fakaszt. Célja megtorlás és megelőzés. Megjelenésében : visszahatás.

Összefoglalva a közvélemény-büntetés fogalmának e minimális keretét megszabó ismérveket, a következő meghatározással zárom le fejtegetéseimet :

Közvélemény-büntetés a rendtől akár tulajdonságaival, akár cselekvésével eltérő egyén felett a közvéleményben kialakult rosszaló értékítéletet hordozó egyesek által külső rossz formájában megnyilatkozó kellemetlen érzést keltő visszahatás.

2. A közvélemény-büntetés tartalmát tevő külső rossz áttekinthetetlen formákban jelentkezik, sőt az azt kiváltó előzményre sem egységes rendszerint a beálló közvélemény. Egymástól súlyban és minőségben különböző, számbelileg meg nem határozható mennyiségben, többnyire hosszabb időn keresztül nyilatkozó folytatólagos és folyamatos egyéni viselkedésekből alakul az ki, mely nem annyira egyedi formáival, hanem az ezeket kiváltó rosszaló értékítélet virulenciájával hatékony. Míg a jogszempontú büntetés meghatározott előzményre szabatosan meghatározott következményként nehezedik a büntetettre (a határozatlan büntetések is csak időtartamukban nélkülözik a határozottságot), addig a közvélemény-büntetés széles keretet enged az azt alkalmazó egyeseknek, kik amint egyetértenek az alapul szolgáló rosszalásban, ép úgy nem fukarkodnak a megnyilatko-

zás legkülönbözőbb módjainak kiválasztásánál, mert egyéniségük s az adott körülmény szerint reagálnak.

A közvélemény-büntetésként alkalmazott külső rossz alakjainak felsorolása lehetetlen. A helytelenítés, gáncs, rosszszálás, megvetés, lenézés, elítélés, lebecsülés, kárhoztatás stb. megnyilatkozásai népjellem, kor s egyén szerint is annyira különbözők, hogy a legszorgosabb gyűjtő s a legélesebb szemű kutató sem foglalhatja össze azoknak összességét. Amiről itt szó lehet, az egyfelől a közvélemény-büntetés gyakrabban alkalmazott alakjainak példaszerű felsorolása, másfelől ezeknek bizonyos szempontok szerint kategóriákba osztása.

A közvélemény-büntetés szokásos és gyakori alakjai: a figyelemre nem méltatás, a lenézést kifejező taglejtés, a találkozás célzatos elkerülése, a hátat fordítás, szóba nem állás, a köszöntés mellőzése, illetőleg viszonzatlanul hagyása, a levélnek felbontatlanul visszaküldése, a feltűnően hűvösebb érintkezés, a látogató elutasítása, a viszonzó látogatás halogatása vagy épen mellőzése, kilépés abból a társaságból, melynek az illető tagja, a kényszerítés célzatos megtagadása, a nyilvános helyen való találkozás elkerülése, becstelenítő, lealacsonyító vagy megszégyenítő kifejezés használata, általában ily cselekmény elkövetése, egyesületből való kirekesztés, mindennemű társadalmi érintkezés megszakítása, általános bojkott.

Ezek a különböző nyilatkozások a következő osztályokba sorozhatók. I. Vannak aktív és passzív büntetések. Az előbbiek rosszalást kifejező tevésben, az utóbbiak olyasvalaminek tevésétől való tartózkodásban állanak, amely pozitív magatartás adott helyzetben és körülmények között elvárható. A rosszalást kifejező tevés — nyilvánuljon élőszóban, írásban vagy cselekményben, — kellemetlen érzés keltésére minden esetben alkalmas lévén, nyilván magán hordja a büntetés-jellegét. A passzivitás már csak akkor mehet büntetés-számba, ha rosszalást kifejező minőségén kívül egyszeresmind a társadalmi szokások szerint mintegy kijáró aktív magatartás célzatos mellőzésében áll. Megjegyzem, hogy lényegileg a rosszaló aktivitás sem más, mint az érintkezés megszakításának vagy lazításának, tehát egy jövőbeli passzív

magatartásnak a beharangozója. 2. Megkülönböztethetők a szóval, szavakat kifejező jelekkel és a szóló cselekményekkel kifejezésre jutó közvélemény-büntetések. A szavakban nyilvánuló rosszalás ismét vagy élőszó útján, vagy írásba foglalva vagy sajtótermékben közzétéve kerülhet mások tudomására. A kifejező jelek körébe tartoznak a kép, rajz, ének és hasonlók. A szóló cselekmények mint rosszalást kifejezésre juttató aktív vagy passzív magatartások sorakozhatnak a közvélemény-büntetés eszközei közé. 3. Külön csoportba foglalhatók a szemben alkalmazott és a rosszalás alá eső egyén távollétében kifejezett büntetések. Amazok közvetlenségükkel hatnak, emezek a szállongó hír alakjában közvetve hatékonyak s inkább mint a szétterjedés eszközei jönnek figyelembe. A hatásereőség szempontjából figyelemmel a mindenik nemnél érvényesülő súlyt fokozó és csökkentő körülményekre megállapítható, hogy a szemben alkalmazott közvélemény-büntetés átütő erejét növeli a nyilatkozó felelősségérzete s ebből folyólag a rosszaló nyilatkozatot vagy viselkedést kiváltó előzmény valóságába vetett hit, — viszont csökkenti azt a büntetést kifejezésre juttatóval szemben megkísérrelhető védekezés, mely ha sikerre vezet, a közvélemény-büntetéssel sujtott kerül ki győztesen s a bíró szerepét játszó eshetőleg rágalmozásért vagy becsületsértésért felel, bár megjegyzendő, hogy «calumniare audacter, semper aliquid haeret»; megállapítható továbbá, hogy a hát mögötti közvélemény-büntetés mindaddig nem hat, míg — sokszor csak hosszú idő múltán — az érdekelt annak valami módon tudomására nem jut, vagy míg az külső közvetkéményeiben meg nem nyilvánul, — minélfogva ebben a vonatkozásban ereje hamu alatti parázként lappangó, lekötött s ha nem vet lángot, lassankint kialszik, — fokozza viszont súlyát az anonim terjesztők felelősségének hiánya, az ezekkel szemben való védekezés nehézsége, legtöbbször úgyszólván kizárt volta. 4. Súly szerint megkülönböztethetők: a becsületvesztéssel, a becsületlefokozással járó és a becsületet csupán érintő közvélemény-büntetések. A becsületvesztő közvélemény-büntetés az emberi közösség nyújtotta előnyök elmaradásával, — a becsületlefokozó azok csökkenésével jár, a becsületérintő pedig az előnyök meg-

szerzésének nehézségeit növeli. A becsületvesztő közvélemény-büntetés a társadalomból, illetőleg annak eddig elfoglalt köréből való kirekesztéssel jár, — eredményében egyenlő az erkölcsi halállal — a becsületlefokozó szűkebbre szorítja azt a kört, melyben az azzal sujtott megelőzőleg élt, hatásában szocio-etikai betegségnek minősíthető; — a becsületérintő csak akadályokat emel az érvényesülés, a kiemelkedés pályáján haladó elé; — következményében — szemben az előbbi pozitív hátrányokkal — negatív jellegű, amennyiben a jelentéktelenség felé sodor.

3. A közvélemény-büntetés — annak ellenére, hogy nélkülözi a jogszempontú büntetés kényszereszközeit és közvetlenül sohasem jelenik meg mint az életet, testi épséget, szabadságot vagy vagyont érő érzéki rossz, mégis midőn — akár csak a nevetségessé tétel — a lekicsinylés, megszegyenítés, az elfordulás, semmibe vétel vagy épen a bojkott eszközeivel juttatja kifejezésre a megbecsülés csökkent vagy megszűnt voltát: rendszerint sokkal súlyosabb megtorlás, mint aminő az állam törvényeinek alkalmazásával kiszabott halál-, szabadság- vagy vagyombüntetés. Nem annyira objektív alapon nyugvó, hanem inkább az érzületben gyökerező ez a feltűnő súlytöbblet. Már az a félelem, hogy a közvélemény nem marad puszta vélemény, hanem aktivitásba mehet át: rendkívül erős visszatartó motívumot teremt a normaellenesre hajló egyesben s ettől a hatáserősségtől alig különbözik az aktivizálódott közvélemény-büntetés hatásának ereje.

A közvélemény-büntetésnek ez a kettős hatékonysága kétségbe nem vonható tény, s hogy ez a sajtóságos társadalmi visszahatás gyakran sokkal nagyobb regulatív erővel rendelkezik, mint aminő a jogszempontú büntetéshez fűződik, szintén nem szorul bizonyításra. Idézem Grosschmid szembeállítását, mely szerint «ugyanazok az úri emberek, kik nyugodtan tűrik a náluk eszközölt foglalást, ha egy kis kártya-adósságról leend vala szó, melyet a törvény bírói úton kikényszeríteni pedig nem enged, százszor inkább a föld alá bujtanak és eget-földet megmozdítanak vala, . . . semhogy gentlemaneknek ne tartassanak.»

Általában elmondható, hogy a közvélemény értékelése

elől elzárkózni az emberek nagy többsége nem tud, de nem is akar. Legfőlebb a két végleten állók érzéketlenek a közvéleménnyel s ennek büntetéseivel szemben. A mindenkitől visszahúzódó, szinte társadalmon kívüli életet élő, emberkerülő egyén valóban alig, vagy éppen nem törődik azzal, hogy mily véleményt táplálnak felőle mások. Az ily egyénről hatástalanul pattan vissza a közvélemény-büntetés, épúgy, amint nem érinti azt, ki akár magas műveltségével, akár kiemelkedő helyzeténél fogva felül áll minden társadalmi rétegen s aki elmondhatja Arany Jánossal :

Ha egy úri lócsiszárral
Találkoztam s bevert sárral,
Nem pöröltem,
Félre álltam, letöröltem.

A közvélemény hatása alól magát — valódi vagy vélt felülemelkedettsége címén — kivonó egyénről sem mondható el azonban, hogy e hatalmas társadalmi erőt figyelmen kívül hagyja ; a különbség közte s az átlag ember között csak az, hogy míg ez utóbbi — nehogy szembekerüljön a közvéleménnyel — az árral úszni igyekszik, az előbbi az ár irányát törekszik megváltoztatni ; az alkalmazkodik a közvéleményhez, ez viszont a közvéleménynek hozzáalkalmazkodásában bízik.

A közvélemény-büntetés, melyben — mint említettem — a megtorlás célja domborodik ki erőteljesen, e célját legtöbbször el is éri. A megtorlás lényege ugyanis valamely személy értékcsökkenése, illetőleg értékcsökkenésének kifejezésre juttatása. Nem kell, hogy a megtorló büntetés tálío-szerűen — a szemet-szemért, fogat-fogért elv gyakorlati alkalmazásával — érvényesüljön, az sem szükséges, hogy — mint a jogszempontú szabadságvesztés vagy pénzbüntetés kiszabása során — az az objektív sérelem s a bűnösség mennyiségének grammszerű le mérésével állapíttassék meg. A megtorlás a személyiségi érték lefokozása : *capitis deminutio* ; tartalmilag nem más, mint a közösség részéről a közösséggel szemben vétő vagy azzal ellentétbe jutó egyén irányában nyilvánuló bizalmatlansági ítélet. A közvélemény-büntetés egyik feltétlenül bekövetkező eredménye ép ez a bizalmatlanságot kifejező megtorlás, ez a kisebb-nagyobb fokú szocio-etikai *capitis deminutio*.

A közvélemény-büntetés másik eredménye a társadalom azon rétegéhez tartozó egyeseknek, mely közvéleményén keresztül a norma-ellenességekre rosszalással felel: uniformizálása a kérdéses normákhoz való igazodás készségének fokozása révén. Az egyes annyira tart a közvélemény rosszaló reaktív következményeitől, hogy nem ritkán a halálba menekül ezek elől, aminek congruenter megfelel az egyesben élő az a hajlamosság, melynél fogva nagy értékek feláldozására kész abban a reményben, hogy elismerés és dicsőség fog — bár talán csak halála után — nevéhez fűződni. Ez az egyenlősítő hatás természetesen annál nagyobb, minél szélesebb körben jut nyilvánosságra a közvélemény rosszaló ítélete, s minél valószínűbb az ily várható ítéletnek a közvetlenül érdekelt körön s koron túl terjedése.

Rendkívüli mértékben erősíti a közvélemény-büntetés mindkét nembeli hatását a publicitás, melyet ma a sajtó, a rádió s a film, régebben a karikaturák, gúnyversek terjesztése s kifüggesztése fokozott.

Nem csekély mértékben fokozza még a közvélemény-büntetés hatását az a körülmény, hogy az elhidegülésnek, elfordulásnak, az eddigi társadalmi körből való kiküszöbölésnek súlyos gazdasági következményei is állhatnak be, ami nemcsak az élvezett szívessegek, támogatás, együttműködés elmaradásában nyilvánul, hanem teljes vagyoni lezüllesztéshez vezet. A kereskedő elvesztheti vevőközönségét, az ügyvéd feleit, az orvos betegeit s végül is bekövetkezik az erkölcsi halálhoz kapcsolódó teljes tönkremenés.

A közvélemény-büntetés hatékonyságának oka az önérték-érzelemmel kapcsolatos megbecsültetés iránti vágy ki nem elégülésétől való félelem, közelebről pedig azoknak az erkölcsi, társadalmi s gazdasági következményeknek távöltartására irányuló s végső elemzésben az önfenntartás ösztönéből fakadó törekvés, melyek velejárói a közvélemény-büntetésnek s amelyek az ezzel sujtottat lényegének kifejtésében akadályozzák, sőt nem ritkán egyéniségének megsemmisülése felé sodorják.

ANGYAL PÁL.

A MAGYAR NÉPSZÍNMIŰ SORSDÖNTŐ ÉVEI.

— Első közlemény. —

A népszínmű a magyar irodalomtörténetírásnak egyik legérdekesebb problémája. Ez a valaha annyira kedvelt műfaj oly sokszor váltott fejlődése folyamán hangot, oly különböző célok felé törekedett, formáját, stílusát a színházi adottságok olyan erősen befolyásolták, hogy a drámai műfajok közül a magyar színpadon ennek van a legváltozatosabb története.

A mult század harmincas éveinek ezirányú próbálkozásai a bécsi népszínműveknek, az ú. n. paródiáknak hatását mutatják.¹ Ezeknél a kezdeti jelenségeknél azonban sokkal érdekesebbek — legalább ami a műfaj célkitűzését illeti — a negyvenes évek népszínművei. Amikor Bartay Endre 1843-ban a Nemzeti Színházat kibérelte, pályázatot hirdetett látványos és a nagyközönség legszélesebb rétegeit is érdeklő darabokra. A pályázatnak nem ugyan nyertese, de legnagyobb sikerű terméke Szigligeti Ede *Szökött katonája* volt, amely úgy tekinthető, mint egy hatalmas arányú fejlődés megindítója. Maga a *népszínmű* megjelölés akkor még nem annyit jelentett, mint később. A *nép* szó nem tárgykörét akarta a műfajnak jelenteni, hanem szándékolt hatásának szélességét. Nem a népről írott darabot jelölt, hanem a népnek, a nagy közönségnek írottat. Egy darabig maga az elnevezés is ingadozó volt. Hogy e korszak drámaíróinak nagy része mire törekedett, azt Kovács Pál *Nemesek hadnagya*² című, 1844-ben előadott darabjának műfaji megjelölése mutatja legjobb-

¹ L. Pukánszky Kádár Jolán: *A magyar népszínmű bécsi gyökerei*. Irodalomtörténeti Füzetek 38. sz. Budapest, 1930.

² Megjelent Kovács Pál *munkáinak* III. kötetében. Győr, 1846.

ban : szerzője ezt az egyébként nem is népies tárgyú darabot a címlapon *népszerű drámának* nevezi.

Valóban a népszínmű is eredetileg népszerű dráma akart lenni, a közönség szélesebb köreit érdeklő vasárnapi, afféle nemesebb hatásokra törekvő alsóbb drámai műfaj.

Természetes, hogy céljának megfelelően legtöbbször tárgyilag is felölelte a népnek alsóbb osztályait, a kor demokratikus eszméihez híven a szereplők között nemcsak úri rendbélieket léptetvén fel, hanem parasztokat is. A későbbi népszínműveknek tiszta népiességét azonban hiába keresnők bennük. A negyvenes-ötvenes éveknek effajta termékeiben majdnem épen úgy fellelhetjük a későbbi társadalmi drámának gyökereit, mint — mondjuk — a Csepreghy-féle népszínműnek sajtóságait. Szigligeti népszínműveiben pl. a polgári dráma elemei még elkülönületlen egységben együtt kavarnak a későbbi, teljesen kifejlett népszínműnek lényeges ismertető jegyeivel.

Egyébként is ezekben az évtizedekben a népszínművet nem gondolták tisztán népies elemekből megalkothatónak. Ime, mit mond Szigligeti e műfajról még a hetvenes években is, amikor pedig a tiszta népiesség irányába való fordulás már bekövetkezőben volt : «A népszínműírók a népet eleitől fogva a legtágabb értelemben vették, s körébe nem csupán parasztokat, hanem az összes alsó- és középosztályt is belefoglalták, sőt részben, vagy épen egyik drámai fél gyanánt, a magasabb rangúakat is szerepeltették ; nézetem szerint igen helyesen, mert csupa parasztokkal, azoknak együgyű észjárása, eszmétlensége, még komikai színezet s naívságuk mellett is, a darab csakhamar egyhangú s unalmas lett volna.»¹

De a magyar népszínműnek nemcsak tartalmára, hanem hangjára és stíluselemeire vonatkozólag sem tudott a magyar drámaírói gyakorlat s az elméleti dramaturgia megegyezni. A negyvenes évek népszínműve ú. n. középfajú dráma : benne a komoly részek komikaiakkal vegyültek, s mind a komikus, mind pedig a sötétebb hangú részeket dal és tánc fűszerezte. S ezeket a heterogén elemeket nemhogy össze-

¹ Szigligeti Ede : *A dráma és válfajai*. Budapest, 1874.

hangolni próbálta volna, inkább különbözőségeiket kiélezni törekedett. Ez a törekvés természetesen következett a műfaj elé tűzött célból. A népszínmű a *nagyközönségre* akart hatni, nem kereshetett hát leszűrt hangulategységet, nem dolgozhatott a legmagasabb esztétikai követelményeknek megfelelő finom hatás-eszközökkel, hanem — hogy mindenki találjon benne valami szája íze szerint valót — mennél tarkább változatosságra kellett törekednie. Sőt figyelembe kellett vennie azt is, hogy az akkori főváros még nagyrészen németajkú volt, amelynek nyelve ha selypítette is már, ha füle kezdte is már érteni az édes honi szót, annyira még nem jutott, hogy meseszövésbeli, indokolási és hangulatbeli finomságokat magyar nyelven fel tudott volna fogni. Ezért «a népszínműíró a helyzetek és jellemek által erősen kifejezett cselekvényt állított elő»,¹ ami más szóval annyit jelent, hogy rikító színekkel, kiabáló és tarka-barka hatás-eszközökkel dolgozott.

Gyulai Pál világos tekintettel látta, hogy ebben a népszínműben nemcsak tárgy, hanem stílus tekintetében is a legkülönneműbb sajátságok vegyültek, amelyek sem szervesen összeolvadni, sem pedig önállósulni nem tudtak. Szerinte az énekrészekből kifejlődhetett volna a magyar operett, a komikai részekből a bohózat, a komoly cselekményfordulatokból pedig a polgári színmű, vagy a népdráma.²

A komoly és víg elemeknek ez a szervesen összevegyülése Salamon Ferencet is annyira bántotta, hogy Szigligetinek 1861-ben bemutatott *Molnár leányáról* írván bírálatot, levonja azt a mindenesetre hibás következtetést, — amelyet aztán a későbbi fejlődés sem igazolt — hogy a népszínműnek vígjátékká kellene válnia, mint ahogy szerinte Francia- és Németországban azzá is vált.³

Csakhogy a magyar népszínmű — nem számítva egy-két

¹ Szigligeti i. m.

² Gyulai Pál: *Szigligeti és újabb népszínművei*, 1873. *Dramaturgiai dolgozatok*. II. k. — L. ugyanezt a problémát egy későbbi megvilágításban: *Fővárosi Lapok*, 1886. 102. sz. (Rátkay László *Felhő Klárijával* kapcsolatban.)

³ Salamon Ferenc: *Dramaturgiai dolgozatok*. II. k.

kísérletet, így főképpen Szigeti Józsefnek pár művét — nem akart vígjátékká lenni, hanem követve a kornak ízlését, megmaradt középfajú drámának. Névy László *A drámai középfajok elmélete* című — abban az időben meglehetősen népszerű — munkájában meg is állapítja, hogy «a népszínmű nem egyéb polgári drámánál, csak hogy a polgári osztály alsóbb rétegeiből veszi személyeit.»¹

Hogy azonban a népszínmű stílusjegységet kapjon, ennek nem annyira a víg és komoly elemek egyesítése állott útjába, mint inkább a műfajnak dalos és táncos jellege.

A muzsika t. i., amelyet épen a célul kitűzött nagyobb hatás kedvéért nem lett volna tanácsos mellőzni, valamiféle stilizálás felé szorította az író. Az ének és tánc alkalmazása mindig szabadabb teret enged az írónak — még a darab prózai részeiben is — a valóságstól a stilizálás felé való eltérésre, mint a pusztán beszédre alapított drámai művek. Az ének és tánc stilizált művészi megnyilatkozások, természetes tehát, hogy a prózai részeket is könnyen magukkal rántják a valóságstól való nagyobb fokú eltérés irányába. Ez persze magában még nem volna baj, ha rendszeren nem lennének okai egy kedvezőtlen következménynek is. Mivel azonban a tánc és dal már magukban is nagy hatással vannak a közönségnek széles köreire, a szerzőt szinte feljogosítják arra, hogy a beszélt részekre a kelleténél kevesebb műgondot fordítson, hogy a dráma felépítésében lomposabban járjon el, hogy az indokolásban kelleténél nagyobb szabadosságokat engedjen meg magának. Hiszen a szépen elénekelt dalok, az énekesnő kedvessége, a karnak tánca úgylis minden bajból kiségitik a darabot.

Szigligeti világosan látta ezt a veszedelmet. Ezért népszínműveinek nagy részében az énekrészeket nem illesztette szervesen a cselekménybe. Az újabb fejlődéssel szemben a régiről ő maga állapítja meg, hogy «a mi meg nem bukott népszínműveink oly népies drámák dalokkal, milyeneket a legelső drámai műintézetekben is adnak dalok nélkül ; komo-

¹ Budapest, 1873. 78. l.

lyabb részök ép oly erős és jellemező játékot kíván, mint a középfaajú drámák.»¹

Szigligeti tehát a dalokat a maga népszínműveiben csak járulékos valamiknek, afféle betéteknek tekintette. Ezzel a felfogással darabjainak szerkezeti épsége persze csak nyert, amennyiben az író nem bízta magát egyedül az énekesnő hatására, másfelől azonban így meg a dalok estek ki a műnek kompozíciójából.

*

Ilyenféle stílusproblémák és tárgyi kérdések előtt áll a magyar népszínmű a hetvenes évek küszöbén, amikor jó egy-pár évi pangás után a népszínműírói kedv újra fel kezd lendülni.

Az előző évek meddőségének okai természetesen nem elsősorban esztétikai megfontolások voltak, hanem főként a megfelelő népszínműénekesek hiánya. Hegedüsne Bodentstedt Lina kora ifjúságában meghalt (1857), Fűredi Mihály pedig nyugalomba vonult (1863).

Ezért kísérletezik Szigligeti a hatvanas évek elején az énektelen népszínművel (*A molnárleány*), ezért próbál a népszínműből népdramát alkotni (*A lelenc*). Próbálkozásaira azonban folytatás nem következik, úgyhogy a Nemzeti Színház 1863-tól egészen 1871-ig nem mutat be új népies színművet.

Még a Budai Népszínháznak is, amely működése első korszakában (1861—1864) a honvédtárgyú színművek kultiválásával legalább mutatott ezen a téren valami újat, fennállása második időszaka (1867—1870) e műfaj fejlődése tekintetében úgyszólván teljesen meddő.

A Nemzeti Színház — úgy látszik — ráeszmélt erre a visszás helyzetre s mivel éppen a hetvenes évek legelején két nagyígéretű népszínműtehetséget szerződttetett gárdájába (Tamássyt és Blahánét), pályázat hirdetésével akart kedvet ébreszteni íróinkban a műfaj iránt. 1871 elején 100 aranyat tűzött ki «a mult, vagy közelmult, vagy a jelen életből merített

¹ Bírálat Molnár György *A színpad és titkai* c. művéről. Kéziratban a Nemzeti Múzeum Szigligeti-kéziratai között.

népszínműre.» A pályadíjat Szigligeti Ede és Balázs Sándor közösen írt műve, *A strike* nyerte meg.¹ A következő évben megismételt azonos feltételű pályázat nyertese Szigligeti *Amerikaija* lett.² A koszorúzott darabok színre is kerültek,³ s velük kezdődik nemcsak az újabb népszínműírói kedv fellendülése, hanem egyúttal egy olyan évtized, amely egészen a huszadik század elejéig tartó hatással eldöntötte a magyar népszínmű formai és tárgyi problémáit.

Pedig ez a két pályanyertes mű bizonyos tekintetben még Szigligeti régi népszínműi stílusának folytatása. Régies bennük a különféle társadalmi osztályok keverése, a nép mellett a felsőbb osztályok szerepeltetése, régies a komikus és a komoly elemeknek heterogén vegyítése és régies az énekeknek egészen szervetlen beillesztése a cselekménybe. Különösen *A strike*-on érzik, hogy a szerzők a dalra való alkalmat valósággal erőltetik, s a kocsmárosnénak a cselekmény szempontjából teljesen felesleges alakja is nyilván csak azért kapott a darabban helyet, hogy az énekesnőt valamilyen ürügy alatt színpadra lehessen hozni. Ami pedig *Az amerikaiba* beszótt dalokat illeti, talán sehol sem ütözik ki annyira a Szigligeti-féle népszínműveknek félnépiessége, mint ezekben, ahol a tősgyökeresen népies hangú nóták között ilyenek is előfordulnak :

Égi öröm rózsapiros szárnya,
Ragadj minket fel a mennyországba!
Repülj merészen, szédületesen,
Mutass nekünk tenger gyönyört, bájat,
Hej! de elég volt már a keserű bánat.

(I. felv. végső jelenet.)

Tartalmi tekintetben azonban újat hoz mind a két népszínmű. Mind a kettő a modern viszonyokat akarja felölelni, mind a kettő szakítani akar a kiegyezés előtti népszínműveknek akkor már avultnak ható motívumaival. De e tekintet-

¹ *Vasárnapi Újság*, 1871. 3. és 37. sz., *Reform*, 1871. jan. 1., szept. 5.

² *Vasárnapi Újság*, 1872. 36. sz.

³ *A strike* a Nemzeti Színház Könyvtárának mint 26.-ik, *Az amerikai* pedig mint 51.-ik füzete jelent meg.

ben túl is lőnek a célon. Főindítékaik nem jellemzőek a magyar életre. A munkáskérdés akkor még nem volt olyan feszítő erejű, hogy indokolt lett volna egy darab központjává tenni, az amerikai párbaj pedig szerencsére sohasem vert gyökeret a magyar szokások között.¹

Talán a főmotívumnak e relatív idegensége miatt vehették a társszerzők olyan szabadon át *A strike*-ba Coppée *Kovácsok sztrájkja* c. költeményéből a kalapács-párbajt.

Az 1872. esztendő különben is termékeny volt a népszínmű-bemutatók tekintetében. Ekkor kerül színre a Budai Színkörben Tóth Edének egyébként egyáltalában nem jelentékeny darabja, a *Kerekes András és szeretője Piros Panna*,² ekkor mutatja be a Nemzeti Színház Csepreghy Ferenc szárnypróbálgozását, a *Magyar fiúk Bécsben* c. prózai darabot, az előadás számára megfűszerezve dalokkal,³ s ekkor kerül színpadra Abonyi Lajostól *A betyár kendője*. Érdekes azonban, hogy a magyar színpadoknak ez a sokáig kedvelt darabja nem a Nemzeti Színház deszkáin, sőt nem is fővárosi színpadon jutott először a közönség elé, hanem Győrött.⁴

A művet a Nemzeti Színház drámabíró bizottsága 1871-ben elfogadta ugyan előadásra, de mert Zsófi szenvedélyes szerepe nem talált Blaháné egyéniségéhez, s mert az intendáns a csárda-jelenetet «frech»-nek érezte, a színház

¹ «Az 1871. évben nagy zajt ütöttek Pesten a munkásizgatások. Komoly bajokat Magyarországon, hol munkásproletáriátus még nem létezik, ugyan ezideig nem okozhattak, de figyelmeztették a közönséget, miszerint azon nemzetközi conspiráció, melynek nagy része volt Párisban a commune forradalmában s mely egész Európában egy erőszakos társadalmi forradalom előkészítésén működik, Magyarországot is bevonja izgatásai hálójába . . . » *«E hazánkra még nem igen fenyegető mozgalom . . . » Öt év története. 1867—1872. 220. l. Név nélkül. (Toldy István munkája.)*

² *Reform*, 1872 szept. 2. A darab szövege a Nemzeti Múzeum kéziratárában. Jelzete: 1663. Quart. Hung. fol. 37.

³ *A Hon*, 1872. jan. 22. és jan. 24., *Vasárnapi Újság*, 1872. 4. sz., *Ellenőr*, 1872. jan. 23. Ez a darab egyébként már színrekerült a pesti legényegylet színpadán 1865-ben. L. Csepreghy János: *Az én néhai jó Ferenc bátyámról. Csepreghy Ferenc összes művei. V. k. Budapest, 1881.* (Maga a darab is ebben a kiadásban jelent meg.)

⁴ *Színpad*, 1872 okt. 28. sz. és *Szabad Hírlap* (Győr), 1872 okt.

húzódózott színrehozatalától.¹ A győri siker azonban megtörte a jeget és a darab a Nemzeti Színház deszkáira is felkerült 1873 szept. 24-én.

A betyár kendője a benne szereplő személyek rangja szerint még a Szigligeti-féle népszínmű nyomdokain jár : parasztok és magasabb osztályhoz tartozók még keverten lépnek fel benne, sőt ha jelenetről jelenetre számoljuk meg őket, az úribb rend képviselői nagyobb helyet foglalnak el benne, mint a parasztszereplők.

Új azonban benne, hogy a szerző szeme előtt egészen határozottan nem a voltaképeni népszínmű, hanem a *népdráma* lebegett. E két műfaj közötti különbséget az dönti el, hogy a népszínműben az énekrészek nagyobb helyet foglalnak el, a realizmusra való törekvés pedig kevesebb, mint a népdramában ; emez a dalt csak ott alkalmazza, hol a színpadi helyzet indokolttá teszi, s egész stílusa, művészi felfogása kerüli a stilizálást, amely a népszínműnek annyira jellegzetes vonása.

A betyár kendője hangja és stílusa nagyon megfogta a közönséget. Az egykorú kritika felismeri, hogy itten új törekvéstről van szó, pl. *A Hon* referense nem is nevezi a darabot népszínműnek, hanem majd népies drámának, majd pedig népdramának.² De láthatott valami ilyenfélét a *Reform* kritikusa is, aki «a népszínmű kevés ismervét» fedezte fel a darabban.³ A realizmusra való nagyobb törekvést megérezte a színház is, s ennek megfelelően állította ki, hangsúlyozván ruhában, bútorzatban egyaránt a darab történethelyének lokális jellegét.⁴

A budapesti bemutatónak nagy közönségsikere volt, amit sajtóságainál fogva a darab meg is érdemelt. Fölépíté-

¹ *Fővárosi Lapok*, 1873. 221. sz., Demény Mária: *Az újabb magyar népszínmű története*. Budapest, 1929. 7. l., Móricz Pál: *Abonyi Lajos születésének századik évfordulójához*. *Magyarság*, 1932 dec. 18.

² 1873 szept. 25.

³ 1873 szept. 25.

⁴ «Ezúttal a színpadon mind a bútorzatok, mind az öltözetek nem olyan tarka-barka minden jellegnélküliséget mutattak, hanem híven voltak összeválogatva, s az Abony környékbeli népviselet föl-tüntetése teljesen sikerült.» *Vasárnapi Újság*, 1896. 23. sz.

sén ugyan érzik a novellából való átdolgozottság, de jelenei helyel-közzel annyira drámaiak, alakjainak legtöbbször annyira élő, az egésznek levegője annyira valószínű, hogy hosszú színpadi élete teljesen érthető.¹

A népszínmű tovább fejlődésében nagyon jelentékeny az 1874-i esztendőnek termése. Ezt a termést a Nemzeti Színház 1873-as pályázata táplálta, amelynek feltételei a népszínműnek újabb irányára mutatnak. Úgy látszik, élénk volt már mind az írókban, mind pedig a színházi emberekben a vágy, hogy az eddigi félig népies színművek után hadd jöjjön a tiszta népies színmű, mert a pályázati hirdetés a következőket mondja: «Aránylagos becs mellett az oly pályaműnek előny adatik, melyben a népies elem túlsúlyban van.»²

A pályázaton három mű tűnt fel, Berczik Árpádtól *A székelyföldön*, Kazár Emiltől *A kincskeresők* és Szigeti Józseftől *Mátyás király első kalandja*. A bírálók azonban egyik darabot sem tartották a maguk eredeti formájában díjazásra méltónak, hanem felszólították a szerzőket, hogy dolgozzák át műveiket, s amelyik érdemesebb lesz, az kapja a 100 aranyat.³ Az átdolgozás valóban meg is történt, s a díjat Berczik darabjának adták ki.⁴

A kiemelt három színmű közül *A székelyföldön* és *A kincskeresők* a népies elemet valóban túlsúlyban mutatják, bár csupa népi szereplőkkel ezek sem dolgoznak; Szigeti József műve azonban egyáltalában nem népies.

A Nemzeti Színház először *A székelyföldön* címűt mutatta be 1874 febr. 20-án.⁵

A darabban több jó színműírói kvalitás érvényesül, de inkább csak az epizódjelenetek frissességében és az epizód-szereplők rajzában. Maga a főtörténet kuszán, bonyodalmasan

¹ Az ismertebb népszínművek tartalmának közlését és részletesebb ismertetésüket feleslegeseknek tartjuk. — *A betyár kendőjéről* érdekes adatokat közöl Láng Menyhért a *Vasárnapi Újság* 1896. évf.-nak 10. sz.-ban.

² *A Hon*, 1873. jan. 7. (esti kiadás).

³ *Vasárnapi Újság*, 1873. 39. sz.

⁴ *Vasárnapi Újság*, 1873. 48. sz.

⁵ Megjelent: *Berczik Árpád színművei*. II. k.

és motívumokkal halmozottan szövődik. A második felvonás alig viszi előbbre, amit az első megkezdett, inkább csak ismétlése az elsőnek. A mese központjában Tompos Bálint jegyző áll, aki fogadott lányának, Magdának pénzét elköltötte, s most szeretné a lányt elveszíteni, bár fia szerelmes belé. Az öregnek intrikája következtében a fiú Magdát rossznak hiszi és eltávolodik tőle. A bonyodalmat egy oláhországi bojár oldja meg, aki a leányban felismeri meghalt komájának régóta keresett gyermekét. A fiatalok természetesen egymáséi lesznek, Tompost pedig mérgében halálos szélütés éri.¹

A darabban a népies elem valóban túlsúlyban van, bár Tompos Bálint és Bucsella bojár nem parasztok, de Tomposnak Béni nevű fia már teljesen elparasztosodott, s a többi szereplő is igazi népi alak. Erős népi jelleget ad a darabnak a sok etnográfiai vonatkozás: az erdélyi couleur locale, a székelyes meg csángó tájszólás alkalmazása. Technikája meglehetősen régies: monológ, 'félre' bőven van benne, az előtörténetet pedig egészen primitív módon, monológ útján tudatja a nézővel a szerző.

Érdekesek az énekrészek. Ebben a tekintetben — úgy látszik — Berczik némiképen *A betyár kendőjének* elvét követte. Feltűnően kevés énekszámot alkalmaz, s ezek sem hatnak betéteknek, hanem mindegyik reálian van indokolva. Az ének tehát itten nem pusztán a nagyobb hatáskeresés céljából szerepel, mint az előbbi népszínművekben és nem is stílusjellegű, mint a későbbiekben. *A székelyföldön* voltaképpen népdráma, dalokkal.

Íme egy-két példa, hogy miképpen énekeltet Berczik. Rákel személyesítője az I. felvonás 11. jelenetében a dal kezdetén ezt az utasítást kapja a szerzőtől: «Elmerengve, a dal első sorát halkan maga elé énekli, azután belehevül.» A II. felvonás 12. jelenetében az aratók elvonulásuk közben énekelnek egy dalt, amelybe kívülről kolompolás, ostopattogás, szekérsörgés és az állatokat hajtók kiabálása hallatszik be, erre Rákel a házból kijön s átveszi az aratók dalát,

¹ A szegedi Polg. Isk. Tanárképző Főiskola egyik hallgatója, Kelemen József szerint a darabra talán Mosenthálnak a Nemzeti Színházban is játszott *Rejtélyes árva* c. darabja hatott.

a távolodók éneke pedig kívülről kíséri a színpadi éneklést. A III. felvonásban búcsúsok vonulnak el a háttérben. Utasítás: «A vén asszonyok jól elnyujtják a végét.» Szóval nem színpadilag szabályozott éneklésre gondol az író, hanem valami önkéntelen, valószerű dalolás képzetét akarja kelteni.

Mielőtt a pályázat másik, dícséretet nyert darabja színre került volna, a Nemzeti Színház Rákosi Jenő népszínművét, *A ripacsos Pista dolmányát* illesztette műsorába.¹

A munka invenciójának történetét a szerző maga ekképen beszéli el: «A dolog úgy esett, hogy mióta Blaháné és Tamásy ismét divatba hozták a népszínműveket, fősorakozott az egész népszínmű-repertoár a Nemzeti Színház deszkáin. Én sokat voltam ott, s mindig bosszantott, hogy ezek a népszínműi hősök, mihelyst a darab hőfoka a rendesnél föllebb emelkedik, azonnal kiesnek paraszti lelkiségükből és rögtön az Oféliák nyelvébe csapnak át. Meg kellene próbálni, nem lehetne-e az indulatok egész skáláján a magok egyszerűbb paraszti nivóján megtartani a népszínmű személyeit is.»²

A darab tehát nyilván azzal a célzattal készült, hogy nem lehetne-e a népszínművet realiztikusabbá tenni. Lásuk, miképen sikerült ez az írónak. A cselekmény megindítói Bangó Dömötör és felesége, Ágnes. Jómódú parasztemberek ezek, akik egy elhagyott városi leányt fogadtak örökbe, bizonyos Vica nevezetűt. Ebbe, a népszínműi recept szerint, fiuk, Gyurka, beleszeret. Az öreg Bangó azonban a gazdag molnár lányát szánta fiának, mert tartozik Semmise zsidónak, aki — ha nem fizet — elárverezteti a házát. Vicát még egy tolvaj csavargó, a ripacsos képű Pista is szereti. Az öreg Bangó, hogy véget vessen a fiatalok szerelmének, elkergeti házától Vicát, aki elindul szolgálatot keresni. Mialatt ez történik, ripacsos Pista a kukaesi csárdában meglopott egy asszonyságot s a lopott pénzből 400 forintot Bangó kertjében, a körtefa alá elásott. Vica látta őt ottan motosz-

¹ A bemutató 1874. május 1-én volt. A darab nyomtatásban nem jelent meg. Sűgópéldánya a Nemzeti Színház könyvtárában.

² Rákosi Jenő: *Emlékezések*. III. k. 54. l.

kálni, de azt hitte, hogy ő utána leskelődik. Kertjében áso-
gatva, az öreg Bangó megtalálja a pénzt és Isten adományá-
nak véelve, megtartja magának, illetőleg mielőtt még háza
dobra kerülne, kifizeti vele tartozását. A szolgabíró azon-
ban a bankók bejelentett sorszámai alapján megismeri a lo-
pott pénzt. Az öreg Bangó nagy bajba kerülne, ha Vica fel-
nem fedezné a bűnöst, aki a pénz egyrészét dolmányába
rejtette, hogy majd felváltja. Minden kiderül tehát, és jó végre
fordul, annál is inkább, mert a kárvallott asszonyság éppen
Vicát kereste, aki az ő meghalt barátnőjének törvénytelen
leánya, s Vica örökségét jött a lánynak átadni s éppen ezt
a pénzt lopták el.

A meséből nyilvánvaló, hogy a negyvenes-ötvenes évek
népszínműveinek kriminalitási motívumaiból van még egy
s más a darabban, az is látható, hogy a bonyodalom kissé
komplikált, de az is kétségtelen, hogy a tiszta népies nép-
színmű felé már nagy lépés történt általa.

Itt is jellemző a dalok alkalmazása. Rákosi eltér attól
a szokástól, hogy a népszínműben jóformán csak a szerel-
mes pár daloljon. Ő a mellékszereplők szájába is éneket ad.
A szép, népies hangú dalok szövegét maga az író szerezte,
s így a helyzethez jobban illenek, mint ha az eddigi gyakor-
latot követve, már meglevő népdalok közül keresett volna
ki olyan darabokat, amelyek csak némi erőltetéssel illeszt-
hetők a mese fordulataihoz. Érdekes az is, hogy bár az ének-
részek sűrűbbek, mint az eddigi népszínművekben, mind-
amellett semmi stíluskövetkezményük nincsen. Nem rántják
stilizálás felé a darabot, amely megmarad realisztikus al-
kotásnak.

A mű — bár szerzője nem tartotta érdemesnek, hogy fel-
vegye gyűjteményes kiadásaiba — magán viseli a jeles
drámaírónak kezenyomát. A mesének bonyolultsága elle-
nére is az egésznek felépítése műgondra mutat, az epizódok
nem nőnek a főtörténet nyakára, s az alakok ábrázolása
élethű és biztos vonalú. Személyeit az író valószerűen tudja
beszéltetni s az Ofélia-nyelvet a szenvedélyek emelkedése
közepett is valóban el tudta kerülni. A környezetrajzolás
ügyessége kivált a licitáció és a vásár jelenetében nyilatkozik.

A külsőségekben Shakespeare-t követő Rákosi persze itt sem tagadja meg önmagát: a pandúr alakjában és beszédmódjában a figyelmes olvasónak lehetetlen rá nem ismernie a *Sok hűhó semmiért* Galagonyájára. De épen úgy kiütközik Rákosi Jenőnek épen nem shakespeare-i világszemlélete és sorselgondolása is a következő fordulatból: mikor Pista letagadja, hogy az áruló dolmány az övé, megjelenik az anyja, aki a közben történekről nem tud semmit s a dolmányt Pistáénak vallván, maga juttatja fiát börtönbe.

A darabot kritika is, közönség is jelentőségéhez mért figyelemmel fogadta. Még azok a bírálók is, akik több-kevesebb hibáztatni valót találtak benne, érezték, hogy nem közönséges próbálkozással állanak szemben.¹

Ugyanabban a hónapban, amely *A ripacsos Pista dolmányát* a közönséggel megismertette, volt *Az apostol* című népszínműnek is bemutatója, de nem a Nemzeti Színház, hanem a Budai Színkör deszkáin.²

Ez a mű résztvett a Nemzeti Színháznak 1872-es pályázatán, s keltett is némi figyelmet, de tárgyánál fogva nem volt alkalmas arra, hogy állami színházban kerüljön bemutatásra. Szerzői Toldy István és N. N. voltak. A névtelen társszerző kilétét Szinnyei *Magyar írók* lexikona Berczik Árpádban állapítja meg. A darab nyomtatásban nem jelent meg, sűgőkönyve is elkallódott, mégis érdemes, hogy az irodalomtörténetírás az egykorú ismertetések alapján megpróbáljon róla képet alkotni.

A mű cselekménye magán viseli Toldy Istvánnak erősen liberális, sőt egyházellenes felfogását. A mese központjában egy kortes áll, aki a kisváros plébánosát elámitja és a választási harcot felekezeti útra tereli.³ Megállapítható, hogy ennek a történetnek volt némi valóságos alapja. A megelőző képviseléválasztások alkalmával ugyanis nagy port vert fel

¹ Érdekesebb bírálatok: *Fővárosi Lapok*, 1874 május 3, *Reform*, 1874 május 3.

² 1874 május 27-én. A szintársulat igazgatója akkor Bokody Antal volt.

³ *Reform*, 1874 május 29.

egy Rózsa Márton nevű agitátor, aki egyik nagyobb duna-melléki városban okozott felekezeti viszályokat.¹

A darabhoz Káldy Gyula készített zenét. Nagyobb hatása azonban sem a műnek, sem a zenének nem volt, s a darab csak azért érdemes a megemlítésre, mert jellemző, hogy a teljes népiességre való törekvés idején is voltak népszínművek, amelyek tárgyválasztásuk tekintetében a régi modort követték.

Szintén nem teljesen népies alkotás Vahot Imrének ugyanebben az évadban ugyancsak a Budai Színkörben bemutatott darabja, mely *Egy magyar iparos vagy az iparos-zövetség diadala* hosszú címet viseli. A cím maga is utal rá, hogy nem parasztok között játszik. 1874 június 28-án került először színre,² de nem tudott a színpadon gyökeret verni s a népszínmű fejlődésére nem is volt hatással, legfeljebb a későbbi iparos-népszínművek előfutárjának tekinthető.³

A népszínművekben annyira termékeny 1874-es esztendő végre sorra kerítette a Nemzeti Színház előző évi pályázatán megdícsért *Kincskeresőket* is. Szerzője, Kazár Emil, a Budai Népszínház deszkáiról már ismeretes volt a közönség előtt.⁴

A darab meséje a népi babonák körül forog. Ekés Mihály, módos parasztgazda, egyszer az erdőben megölte Unoka Jánost. A hatósági nyomozás a tettest nem bírta kézrekeríteni. Az áldozatnak fia, Unoka János, beleszeret Ekés Mihály leányába, Esztibe. A tettes kilétére azonban az események forgatagában rájön s kétségbeesetten menekül apja gyilkosának leánya elől. Már épen ő is végezni készül Ekés Bálinttal, amikor a bűnöst vérbefagyva hozzák: úgy járt, mint Tompa Mihály *Keresztútról* című költeményének hőse. Csak-hogy Ekés bele is hal sebébe s most már semmi sem áll útjában a fiatalok boldogságának.

¹ *Vasárnapi Újság*, 1874 május 27.

² *Reform*, 1874 jun. 30.

³ Nyomtatásban nem jelent meg. Kézírtos példánya a Nemzeti Múzeum kézírattárában.

⁴ Megjelent a Nemzeti Színház Könyvtárának 65. füzeteként. A bemutató 1874 dec. 11-én volt.

Ebből az összefogott mesekivonatból nem derül ki, hogy a cselekmény mennyire fordulatokkal zsúfolt, hogy ez az alapján egyszerű történet milyen sok ágra bomlik, s hogy az epizódok mennyire elnyomják a főcselekményt. E szerkesztésbeli súlyos hiba miatt az érdeklődés rendkívül megszűnik. Pedig egyébként a darab nem érdektelen alkotás. Egyes jelenetei elevenszemű megfigyelőre mutatnak. — A történet egészen népies. De a teljes népiesség szándékával a szerző szinte túl is ló a célon. A népi életnek, különösen a népi babonáknak egyszerre annyi vonatkozását viszi színpadra, hogy a darab néha már néprajzi adalékhalmozást tesz.

Az egykorú kritikát azonban éppen ez a «túlsúlyban levő népiesség» kapta meg, s egyesek éppen azt tartották legkiemelésreméltóbbnak, hogy a darab «a népszínműirodalomban eddigelé nem igen használt népies elemeivel feltűnést keltett»,¹ hogy «a közönség nagy fogékonyságot mutatott a népköltészeti elem iránt, mely ez új népszínműben oly terjedett alkalmazást nyert, mint eddig sehol».² Dícsérik a zenét is (Langer Viktor szerzeményét), amely híven a szöveghez, szakított az eddigi banális dalokkal.³

De egyébként is döntő volt az 1874-es esztendő a magyar népszínmű történetében. A Nemzeti Színház az új pályázatot az év elején ismét azzal a buzdító feltétellel írta ki, hogy «aránylagos becs mellett az oly pályaműnek előny adatik, melyben a népies elem túlsúlyban van».⁴

S amikor *A székeljöldön*, *A ripacsos Pista dolmánya* és *A kincskeresők* a maguk újszerűségével feltűnést keltettek, már a pályabírák kezében volt az a mű, amely részben az 1874-es terméssel összhangban, részben vele szembe fordulva, évtizedekre terjedő hatásúvá lett a magyar népszínmű történetében. A szegény vándorkomédiásnak, Tóth Edének

¹ *Vasárnapi Újság*, 1874 50. és 51. sz.

² *Ellenőr*, 1874 dec. 12.

³ *Figyelő*, 1874. 608—609. l. A darab további sorsáról l. *Ellenőr*, 1875 jan. 9.

⁴ *Reform*, 1874 jan. 10.

műve már elindult hódító vándorútjára, de egyelőre még csak a színházi emberek közt vándorolt kézzől-kézre.¹

*

Az 1875-i esztendő elején — január 15-én — került színre a Nemzeti Színházban *A falu rossza*.

Az előadást nagy várakozás előzte meg, mert a pályázati jelentés kiadása (1874 szeptember 30-án) s a nyertes pályaműről elterjedt hírek már hónapokkal a bemutató előtt felkeltették az érdeklődést a szegény vándorszínész iránt.²

Az 1874-i népszínmű-pályázat bíráló bizottságának elnöke Szigligeti Ede, tagjai Feleki Miklós, Gyulai Pál, Szigeti József és Vadnay Károly voltak. A bizottság «szótöbbséggel a pályadíjat, mint versenytársai közt aránylag legjobbnak», *A falu rosszá*nak ítélte oda. «A nyertes népszínművön kívül még előadásra ajánlottak: *Panna asszony leánya* egyhangúlag, *A cserebogár* szótöbbséggel.»³ Az előbbi darab szerzője Abonyi Lajos, az utóbbi Margitay Dezső volt.

Irodalomtörténetírásunk eddig nem vette eléggé figyelembe *A falu rossza* pályatársainak ismertetését, pedig a népszínmű történeti vizsgálata szempontjából nem érdektelenek

¹ Mellőzöm tárgyalását ezekben az években színrekerült egyik olyan népszínműnek, amelyek a műfaj fejlődésére nem gyakoroltak hatást. Szerzőjük neve és címük szerint azért hadd álljanak itten: Bogyó Alajos: *A leánykérő* (1870), Varga János: *A bíró fia* (István-téri színház, 1873 márc. 13), Follinusz Aurél: *Sári néni* (1873), *A kutyás ember* (1875), Lukácsy Sándor: *Pók és a szegedi menyecske* (1874, Szeged, 1877, budapesti Népszínház), Margitay Dezső: *Zsidó kortes* (1874 Nagyvárad).

² Tóth Ede neve egyébként már nem volt ismeretlen a színházi körökben. Vidéken már játszották *Az oltár előtt vagy egy lengyel néptáncos* (*A Hon*, 1875 jan. 15., Pap Károly: *Tóth Ede élete és művei*, 1894 105. l.), *Az önkéntes tűzoltók* (*Győri Közlöny*, 1872 dec. 8 és 15) és *A bécsi krach vagy Mindenvárád Ádám és Tallérosy Zebulon a bécsi kiállításon* (*A Hon*, 1875 jan. 16) c. darabjait; a fővárosban a Nagykomlóban Bakonyi daltársulata 1872 május 3-tól 27-ig minden este játszotta Tóth Edétől *Schneider Fáni vagy A piros szoknya három fodorral* c. darabját (l. *A Hon* megfelelő számaait), Miklósy a Budai Színkörben pedig 1872 szept. 2-án mutatta be *Kerekes András és szeretője Piros Panna* c. népszínművét (l. az egykorú lapokat). Mindezek azonban csak primitív kezdeteknek számítanak. Tóth Ede beérkezése *A falu rosszá*hoz fűződik.

³ *A Hon*, 1874 okt. 1 (esti kiadás). — V. ö. Pap Károly i. m. 31. l.

és nincsenek tanulság híjján. Mind a két szóba jött pályamű ugyanis élénken visszamutat a népszínmű eddigi formájára. Egyikben sincsen túlsúlyban a népies elem, hanem még a Szigligeti-féle típushoz tartoznak, amely valami középféle volt a társadalmi dráma és a népies színmű között. Épen ezért nagyon érdekes, hogy Szigligeti a maga döntő igenjével (*A falu rosszára* és a *Panna asszonyra* egyformán két-két szavazat esett!) épen azt a darabot tüntette ki, amelynek legkevesebb köze volt az ő népszínműírói gyakorlatához.

Margitay Dezső *Cserebogara* ötfelvonásos énekes népszínmű.¹ Meséje 1850-ben játszik. Kornai nyugalmazott huszárőrnagy ellensége a lezajlott forradalmi mozgalmaknak. Leánya, Ilona, azonban még a szabadságharc alatt titokban férjhez ment egy honvédtiszthez, br. Székýhez, aki most mint vándorló árus kénytelen faluról-falura kóborolni, nehogy a megszálló hatalom kezébe kerüljön. Így jut abba a faluba, ahol Kornaiék élnek. Ilonának van egy Eszter nevű szobalánya, egy ágrólszakadt, kétes származású leány, akít tréfásan cserebogárnak hívnak. Ez a leány végtelenül hálás Ilonának, amiért jólelkűen bánik vele. A bujdosó Széký csak titokban, este a Kálvária mellett találkozhatik feleségével. Ezt a találkozót a falubeliek leleplezik, Ilona azonban elmenekül s a találkán való megjelenés ódiúmat Eszter vállalja magára. Így persze rossz hírbe kerül, s a bíró fia, akivel szerették egymást, otthagyja. A bíróék örülnek a fordulatnak, mert fiuknak gazdag leányt szántak. Végül azonban minden kiderül, s az öreg Kornai megbékélten öleli magához vejét és leányát. Eszter származásának titka is kipattan: törvénytelen leánya Széký édesapjának! Most már aztán a bíróék is örülnek, hogy a leány menyük lesz.

A darab érdekesen van elgondolva, de kivitele száraz és vértelen. Bár a szerkezet és meseszövéés koncentráltabb, mint akár Abonyi, akár pedig Tóth Ede darabjában, mégsem lehet csodálni, hogy a pályabírák ezt a művet rangsorolták harmadiknak. — Tartalmából nyilvánvaló, hogy messze van a tiszta népiességtől.

Több kvalitást mutat Abonyi Lajosnak *Panna asszony*

¹ Megjelent a Nemzeti Színház Könyvtárának 81. füzeteként. 1875.

leánya című darabja.² Ennek cselekménye is 1847-ben és 1848-ban játszik. Berkeszi Péter földesúr házassága boldogtalan volt. Feleségétől elvált, ez aztán meg is halt. Házába vett egy parasztmenyecskét, Pannát, akitől leánya is született, Cicelke. Panna a kastélyban marad s megveti szegény rokonait. A Berkesziékhez járó úri népség számára Panna asszony jelenléte kínos helyzeteket teremt. Az öreg úr azonban túri az asszonyt Cicelke kedvéért, aki egyetlen örököse s akinek a környék sok fiatalembere csapja a szelet. A leányka tetszését némi ingadozás után Berkeszi Zoltán, az öregúr unokaöccse nyeri meg, aki viharos és léha évek után telepszik le a kastélyban, és itt jobb útra tér. A nemesi kúriára bekvártélyozza magát Berkeszi Péter unokahuga, Dolyoni Konstancia is, aki Cicelkét az örökségből ki akarja túrni s ezért egy hamis levéllel rossz hírbe keveri. E miatt való felindulásában az öreg Berkeszit szélütés éri. Cicelke Botskor apónak, széppapjának házába menekül. Végül azonban napvilágra derül e leány ártatlansága, az öreg Berkeszi boldogan adja feleségül Zoltánhoz, Panna asszony pedig visszatér paraszti környezetébe s megelégszik azzal a tudattal, hogy gyermeke boldog lett.

A meséből megtetszik, hogy a mű nem is annyira népszínmű, mint inkább társadalmi dráma. Nemcsak hogy az úri szereplők vannak többségben a parasztiak felett, hanem cselekménye is inkább jellemzi a középosztályt, mint a népet. Meséje elég érdekes, de motívumokkal való zsúfoltsága egyegy jelenetre homályt vet. A régi magyar társadalom rajza azonban igen eleven, a 48-as átalakulás bemutatása megépen jellegzetes.

Érdekes, hogy az az Abonyi Lajos, aki nem ugyan a teljes népiesség, hanem a népdráma felé való törekvésében *A betyár kendőjével* új utak irányába mutatott, ezzel a darabjával visszahajlott a múlt felé, a Szigligeti-féle népszínmű-típushoz.

GALAMB SÁNDOR.

² Megjelent a Nemzeti Színház Könyvtárának 76. füzeteként. Bemutatója 1875 ápr. 16-án volt.

A MOLYLEPKÉK.

Mindent észrevett, mindent meglátott. És többnyire mindenütt talált is igazítani vagy legalább is változtatni valót. A berendezést teljesen fölforgatta, a cicomát mérsékelte és igyekezett eleganciát teremteni a megviselt hagyatékban. Majdnem az ízlés detektív-szemével szinte átvizsgálta a lakást, amelyben ezentúl majd neki kell fönntartani a vonzerőt, ami a férfit lebilincseli és odaláncolja az ott-honhoz, vagyis az új, a második asszonyhoz.

A második! Tudor Tekla, az új asszony, a szép, a friss bálvány, aki miatt Bódogh Tamás elvált az első feleségétől. Aránylag nagyon könnyen lebonylódott az egész válság. Egyetlen hangos, egyetlen szemrehányó szó nélkül. Az első asszony, az inkább édesanya volt: a Bódogh Tamás három gyermekének az édesanyja. Okos, büszke, hallgatag. Hamarosan megtudott mindent. Sokkal jobban tisztában volt a helyzettel, és nemes gögijében sokkal fönségesebbnek érezte élete tragikus fordulatát, semhogy pörbe szállt volna a sorssal. A lelke mélyén már különben is megvetette férjét, nem tartotta többé férfinak. Ember, aki még föllobbanó véréte se bírja megfékezni! Aki egy óra gyönyöréért megszegi férfiúi első szerelmes esküjét és az út szélén hagyja gyermekeit, akiknek az életéért felelősséget vállalt... Még arra se tartotta érdemesnek Bódogh Tamást, hogy lesujtó pillantással mérje végig, vagy finom ajakát szarkasztikus, keserű mosolygásra húzza. Komolyságát és méltóságát megőrizte. Egyszerűen, hidegen, az érzelmek legcsekélyebb hangsúlya vagy gyöngesége nélkül azt mondta Bódogh Tamásnak:

— Maradjon csak itt, a lakásban. Majd mi költözünk el.

— Hová?

— A magam lakására. Már kibéreltem. Az utca és a házszám nem tartozik *másra*.

— És a gyerekek?

Az asszony még az eddiginél is hidegebben, szinte fagyos könyörtelenséggel felelt:

— A gyerekek, természetesen, velem jönnek.

— Magával?

— Természetes. Nem én hagytam el őket.

Közömbösen mondta. De Bódogh Tamás úgy hallotta, mintha minden szava fejbevágná. Félénken kockáztatta meg a nagylelkű ajánlatot:

— De én gondoskodni akarok róluk...

Most az egyszer úgy látszott, hogy Piroskából csakugyan kitör a fölháborodás. Lángoló arcát elöntötte a vér; a Hódváryak büszke vére.

— Fölösleges gyöngédség — szólt erőszakolt közömbös hangon. — Én tudok róluk gondoskodni. Nem szorulnak arra, aki megtagadta őket.

Mégcsak gyöngé fejbiccentéssel se toldotta meg azt, amit mondott. Ítéletet mondott. Fölvetve szép fejét, hátat fordított nemcsak férjének, hanem a lakásnak és a multnak is. Azt az egész világot, amely eddig betöltötte a lelkét, eldobta, és a megsértett büszkeség gögjével fordult az új világ, a jövő felé. Három gyermeke... A láng eltűnt az arcáról. Mire odaért, már mosolygott is. Nem győzte őket dédelgetni, csókolgatni. Kettő helyett — egymaga! Milyen százszoros gyönyörűség! Hát még dolgozni — ő érettük! Nagy intelligenciája, megnyerő modora mellett álláshoz segítette az is, hogy sokféle képessége volt. Értett az írógéphez, a gyorsíráshoz. Pompásan fogalmazott. A nagyszabású iparvállalatnál, amely alkalmazta, mihamar tekintélyt szerzett és szép fizetést, ami megmaradt vagyonszáma jövedelmével kiegészítve a gondok súlyától megóvta.

Az új asszony pedig elfoglalta az előbbinek helyét. Mindjárt otthon érezte magát. Tudor Tekla, a büszke hódító nem érzékenykedett. A leány, aki hálóját kivetette Bódogh Tamásra, a szenvedély káprázatában látta mindazt, amit kí-

vánt, amire vágyott, amit elérni akart. A macskalelkek önzése érzi a maga jogát ahhoz, amit megkívánt.

— A férfi azé, aki meg tudja hódítani. Az első feleség? — kérdezte dölyfösen Tekla. — Mi közöm hozzá? Miért nem tudta megtartani? Tehetek én róla, hogy szebb vagyok? Én! Én!

Csak azt a női dicsőséget érezte, hogy sikerült elhódítania valakit — a másiktól. Az, hogy boldog, meleg, becsületes fészket földült, eszibe se jutott. Ó, bezzeg, biztos volt a maga dolgában! Sohase tanulta, mindjárt, egyszerre bele-született a csábító kacérság minden fufangjába és szentül hitte, hogy ölelésében, kedveskedésében, a csókjaiban olyan gyönyört nyújt a férfinak, amelyet a másik nem nyújthatott. Ami tehát új és ingerlő, és izgató volt. Olyan, amitől a férfi sohase kíván megválni. Amilyet senkitől se kaphat, egyedül öttöle.

Persze, az első csókok mindig újak. Az első csókok má-mora mindent elfeledtet. Új boldogság! Csak a gyönyör mulandó, kétes és ingatag változata, aminek értékét még megnagyítja a vágy mohósága és frissesége! Bódogh Tamás azzal áltatta magát, hogy a szerelemnek mindenhez joga van. Neki joga van a boldogsághoz. És ott csípi fülön a boldogságot, ahol találja. Tekla az új boldogság. És a másik? . . . Ki tenne igazságot az ilyen pörben! Amelyikben mind a két félnek igaza van!

Amint látjuk, a világon nemcsak boldogság, nemcsak úgynevezett szerelem, nemcsak gyönyör van, hanem egyéb is. Valami kis baj is lehet. Mert odabenn, ahol az álmok és az igazságok pörbe szállnak és az első után itt van a második . . . És mikor azt hiszi az ember, hogy a másodikat öleli, akkor ott terem az első . . . Bódogh Tamás megsimítja verejtékes fejét. Karja ellankad az ölelés izgalmában. Az új asszony résztvevően simogatja.

— Valami baja van? Rosszul érzi magát?

— Nem. Nem. Csak . . . az ember . . . tudja!

Tekla semmit se tud, de úgy tesz, mintha mindent tudna.

— Mi jutott az eszébe? Hadd halljam! Mindig ott motoszkál valami a fejében.

Igen, ott motoszkál valami. Azaz, hogy valaki. Sőt talán több valaki, nemcsak egy. Tamás csak törölgeti a fejét :

— Motoszkál? Ugyan mit motoszkálna!

Tekla könnyelműen vonogatja a vállát.

— Mit tudom én! Magok olyan... gyávák! És olyan gyöngék! Semmit se mernek. Az erős férfiak! Hol van az erős férfi? Az ember vagy akar valamit, vagy nem.

— Hát igen. Persze. Persze, hogy akar. Csakhogy...

Tekla merően, szerelmesen, égő szemmel nézett a férfi szemébe. Kis fehér keze közé fogta a Tamás állát.

— Megúnt? Ilyen hamar!

Bódogh Tamás bosszankodott.

— Ugyan!

— Hát akkor mi baja?

— Az embernek néha eszébe jut valami.

A tűz, amely a szemében égett, kissé meglankadt. Igen, Tekla tudta, mi jut ilyenkor a férfi eszébe. Kisujja körmét rágta és e közben piros, égő, nyitott szája mosolygásra fordult. Az a mosoly, amelyben kicsinylés, gúny, kacérság, szerelem, megvetés egyesül.

— A gyerekek...

Bódogh Tamás semmit se szólt. Mind a ketten elhallgattak. Az a hallgatás ez, mikor valamiről senki sem akar, vagy senki sem mer beszélni. Tekla a hosszú hallgatás után egyszerre váratlanul nagyot kacagott.

— A kis molyok! A molylepkék! — Nevetett.

Bódogh Tamás rábámult.

— Molylepkék? Mi az? Megint valami tréfa. Mi?

Tekla habozott. Szerelmét, hódítását már teljes biztonságban érezte. És most itt van a fenyegető felhő. Egy kis vakmerőség! Szemébe vágni a gúnyt! Nevetségessé tenni a szentséget! Nevessük ki a felhőt. Az első felhőt széjjel kell kacagni, nehogy új felhő merészkedjék utána.

— No, igen. A multkor... tudja, ép akkor... egy szóval: költözködéskor...

— Most... Mikor.

— Igen. Most. Az ember mindent összeszed. A padláson régi, gombolyagba gyűrt flanellpongyolát találtam. Emlé-

keztem rá, hogy hevenyészve mindent belegyűrtem akkor. Ezerféle rongyot, ami akkor hasznavehetetlen volt. De vannak hasznavehetetlenségek, amelyek alkalomadtán esetleg hasznavehetőkké változnak. Kibontottam a csomagot. Hátha! De mindjárt rémulten ugrottam föl. Rémulétemben kezem görcsösen összeszorult a gombolyag körül és szemem oda-meredt. Elöttem millió meg millió élet nyüzsgött a gombolyagban, ami most volt csak igazán, valóságos rongy! A kopott pongyolát ellepték, megszállották a molyok. Az üldözött, útalatos férgek. Széjjelrágták a rongyot és közéje megépítették a magok külön, sajátos birodalmát. Fonál-palotákat, légi utakat, hidakat emeltek, alagutakat szaggattak. Mindent, amire szükség van vagy lehet a molyok undok birodalmában. Millió és millió molycesemete álmódzott a fonálpaloták rostjai között. Kifejlett hernyó-munkások ásták az aknákat és alagutakat. És könnyűszárnyú molylepkera-
rajok éltek a felsőbb tízezer gondtalan, könnyed életét...

— És folyt tovább a boldog élet, míg...

Bódogh Tamás izgatott érdeklődéssel nézett az aszszonyra.

— Én, — folytatta és végezte a szép Tekla — mint a sors keze, az egész gombolyagot a tűzbe dobtam. Dühös haraggal, mert azt éreztem, hogy a rombolás eme hitvány eszközeinek nincs joga az élethez. Pár pillanat alatt az egész virágzó birodalom megsemmisült a tűzben. Rémuló csönd állott be. De én a csöndből a néma lepkék kétségbeesett jajveszékelését hallottam.

— Sajnálta őket...

Tekla vakmerően fölvetette a fejét.

— Nem sajnáltam. Az ember semmit se sajnáljon, ami útjába áll.

— Milyen útba?

— No, hát az ember boldog akar lenni. És valami az útjába áll. Az ember csipkét keres és molylepkét talál...

— Nem értem...

Tekla a földre bámult. Csakugyan nem értené? Vakmerően a férfire nézett. Kihívóan, követelőzőn. Érezte, hogy vakmerő támadása dönti el a végleges diadalt.

— Magának mindig a gyerekei járnak az eszében. Azoktól nem tudja élvezni a boldogságát. A kis molylepkéktől, akik széjjelrágják a pongyolát, a csipkegombolyagot... Szerelmünket, boldogságunkat.

Csúfondárosan, cinikusan nevetett. A kis molylepkéket nevette.

Bódogh Tamás elszörnyedt. Molylepkék! Az ő édes mosolygásai! Molylepkék! A kacagószemű narancsvirág, a kis Évike! Meg Jánoska, a komoly és álmodozó bölc... Meg Ferkó, a játékoskedvű kis atléta! Mind molylepkék annak, aki az élet értékeiből az értéktelenséget keresi. De neki! Az apának! Neki az első, a megtagadott szerelem tiszta és édes emlékei, akik visszajárnak a *Mult*-ból, hogy szemrehányást tegyenek, hogy vádoljanak, mint eleven lelkiismeretfurdalás. Nem. Nem ők a molylepkék! Ők a remény és az álm hű pillangói, akik itt röpködnek a lélek meleg rezdüléseiben. A molylepkék mi vagyunk. Én, a gyöngé és hitvány, és ő, az erős és gonosz önzés!

Bódogh Tamás szédült. Az önvád kegyetlenül mardosta lelkiismeretét. A szép Tekla még kacagott. A férfi csüggedt arcát mosolyogva nézte. Azt hitte, hogy a gúny összetörte. De nem a gúny törte meg. Keze ökölre szorult. Nem mert az asszonyra nézni. Félt. Attól félt, hogy a gyűlölet, amely fölforralta vérét, bosszúra ingerli. Hogy ököllel sujt a szép cinikusra, aki... és összezúzza a molylepkékkel együtt őt is, aki ezzel a brutális analógiával első szerelme emlékeit arculvágta. Mint a részeg ember, úgy támolgott az ajtóhoz. Tekla kétszer is utánakiáltott:

— Tamás! Tamás!

De Tamás mögött csöndesen bezáródott az ajtó.

*

Ölébe vette mind a hármat és gyöngéden simogatta őket sorba. Az aranyhajú Évikét, a komoly Jánoskát, a pajkos Ferkót. Látszott rajta, hogy a fejében tragédia játszódik le. Keze az egyik gyermekfejről a másikra siklott. Szája reszketett.

— Kis aranymolylepkéim! Kis molyok! Édes kis...

Az asszony, az első asszony szeme könnybe lábbadt. Az első szerelemre gondolt ő is. És a másodikra is. Nem tudta, mi történt. De Piroska, a szerelmes asszony ezer érzékével és a Hódvályak ősi eszével már látta, hogy valami történt. Sajnálta a férfit. Fájt neki, hogy szenved az, akit ő valaha . . . szeretett. Maga se hallotta, de szája halkan sutogott felé. Panaszosan, a síró szív fölébredt reménységének fájdalmas szemrehányásával:

— Látja! . . . látja!

LŐRINCZY GYÖRGY.

KÖLTEMÉNYEK.

Mese a hegedűmről.

Egy nap az ungi szélen,
Nagy irdatlan fenyéren
Bujdosva, csonka ágon
Egy hegedűt találtam.
— Valami vén cigányé lehetett,
Ki ott az avarba temetkezett.
Megloptam azt az ágot,
Azóta muzsikálok.

És húznám, ahogy dívik,
Modernül tudniillik,
Miként a többi mester
Művészi mérséklettel.
De a vájt fül, bárhogy adjam, érzi,
Átüt rajt' az örök nem-művészi.
Át hegedün, vonómon,
Valami nyersen ódon.

A művészetre káros
Valami ős-cigányos,
Mi belesír a dalba,
Vagy belerikkant abba.
— Ki ott az avarba temetkezett,
A bujdosókkal járta a hegyet —
S míg le nem dobbant, húzta,
Lengyel felé az útba.

S az ócska hegedűbe
 Itt settengvén a lelke,
 Ha megérint sugalma,
 Nagy nótás indulatba
 Föl-fölsírok, rá rikkantok,
 S amíg muzsikálni bírok,
 Úgy húzom, mint ő húzta,
 Lengyel felé az útba.

Az én galériám.

Egy öreg album, s benne egy hiján
 Vagy negyven kép az én galériám
 Azokról, kikkel szeretetben éltem,
 Elköltözöttek régesrégén,
 Nemes tüzek, mik kialudtak,
 De emlékemben ki-kigyúlnak,
 Amíg ez albumot lapozgatom.
 Ez itt az első: a «Kisangyalom»;
 Kadétidőmnek rózsás hajnalába
 Ő volt nekem a hajnal paripája,
 Szép, meggypiros pej, — szerette a cukrot,
 Egy kis lány előtt mindig térdre hullott,
 Gyönyörűn ugrott.
 Nyomán te jössz, idő előtt kimúlott
 «Fekete hattyu» — gáton verhetetlen,
 Te válogatós az ütemben
 És mutatós a front előtt.
 Egy nap a hadnagy tekintélybe nőtt,
 Mert te parádéztál alatta.
 Gondolsz-e még a szép Király-napokra
 «Fekete hattyúm?»

S jönnek sorra:

Ritka négy ilyen győztes egy bokorba.
 Mig nézem őket, túl szobám falán
 Ragad egy lázas látomány;
 Most szöknek élre, nekinyúlva hűn,
 Csattog az ostor, — bömböl a tribün,

Négy nevet hajt felém ezer ajakról : [landor!]»
 «Hűség!» . . . «Szalánc!» . . . «Viharmadár!» . . . «Ka-
 Mind küzdött, győzött, s elmúlt mind a négy.

«Mouche d'or» . . . légy üdvöz aranyszárnyu légy!
 Kalapemelve köszöntök reád!
 Művész, kinek spanyol volt iskolád,
 Ki lejtve lépsz, mint Gráciák a táncba',
 Tünő művészet letűnt szép leánya
 Sohajtva nézlek e fakó lapon,
 S van úgy, . . . hogy néha véled álmodom. —

Fordítok . . . Mint ha képet vált a tájék,
 Szelíd lankáról hegyoromra szállnék,
 Úgy vált bennem a hangulat.
 «Bajtárs» — viharvert cserzett hőst mutat,
 Kinek acél az izma, ina drót,
 S én megkérdem e vésszel dacolót :
 Édes lovam, te harcedzett, te hű,
 Emlékszel-é a rémes éji hajszra,
 A nemilai farkasokra? . . .
 Akkor nagy voltál, oroszlánszívű!

S jön képre kép, vált boru és derű,
 S mi velük engem összefűz,
 Mind emlék, mi emléket űz :
 Győzelmek, . . . örömrriadás,
 Sikerek, — itt-ott egy bukás,
 Száguldva visszapillant rám az élet,
 S a galéria itt ér véget
 Egy remekléssel, mely a sort bezárja.

Oh «Galatea»! . . . Nereus leánya,
 Te csillagszemű! — Minden elpihen,
 Mi bennem harcos háborgó elem,
 Ha téged nézlek.

Küzdő pálya
 Nem látott téged harcba szállva,
 De egy győzelmes nagy szívhare után,
 Hátadra vetted, s ringatván puhán,

Te hordoztad a boldogságomat.
 Szolgálni szépet, büszke feladat.
 Oh csillagszemű, ebben remekeltél.
 És kedvesebb vagy mindeneknél
 Nekem, e harcviselt galériába'.
 Téged nem nyűtt ronccsá a pálya,
 S mert asszonyt szolgáltál s szerelmet,
 Nemes valód mind kecsesebb lett
 És eszményivé lendült általa. —
 Nereus lánya, — szép Galatea.

Túl minden más lesz.

Túl minden más lesz . . . Ott a nap
 Váltig delel és nincsen alkonyat.
 Ott minden, ami fényesség, örök,
 Az aljban nem húznak ködök,
 Ott nem tudják, hogy mi a vétek,
 Nem sülnek ki a füves rétek,
 Nem sápad meg az erdők koszorúja.
 Virágos ott az élet útja,
 Mert nem tapossák búbeteg,
 Bünterhes fáradt emberek,
 Ott minden más lesz . . .

Magam is.

Egy lendület, mely odavisz,
 S már fényben fürdöm, — nincsen árnyam,
 Határtalan a szárnyalásom,
 A gondolataim harmóniák. —
 Oh milyen biztató világ
 A másvilág, az eljövendő!
 Ott minden egy hang tisztán zengő,
 Ott nincs teher, s a boldog lelkek
 Míg álmatag körüllebegnek,
 Én tündöklöm majd, s vonzok, mint a mágnes . . .
 Ott minden más lesz.

BÁRD MIKLÓS.

SZEMLE.

Mátyás király hagyatéka.

— A Corvin-rend ünnepi lakomáján elmondott beszéd. —

A magyar a fájó dicsőségek nemzete. Sokszor az a legsajgóbb emléke, amire legbüszkébb. Így gondolunk Mátyás királyra is. Talán az ő uralkodása alatt volt legnagyobb a magyar hatalom, mindenestre legnagyobb lehetőségekhez akkor állott a legközelebb. És alig egy emberöltő múlva soha nem képzelt mélységekbe zuhant alá. Mátyás óriási egyénisége, politikai és kulturális alkotása: a magyar renaissance-imperium csak egy ragyogó epizód, amely úgy eltűnt, mint egy délibáb. Az egészből csak egy szállóigévé fagyott sóhajítás maradt, a legszebb fejedelmi sírfelirat, amely nem holt kőbe, hanem millió élő szívbe volt belevésve.

Azonban a történelemben semmi sem vész el és semmi sem megy kárba. A hullámok elsimulnak, de a tenger megmarad. Mátyás uralkodása sem múlt epizód, pusztában látott álom, amely jött és távozik. Mátyás királynak van *eltékozolhatatlan hagyatéka*, amely sokkal több, mint százegynéhány Corvina, tört oszlopfők Budán és Visegrádon, érme és szobrok északon vagy délen. Ez a nagy örökség szellemi valóság: igazságokból és tanuságokból, jósigékből és ihletésből áll és e mai áldomáson újból körülvesz, mint az elektromosság vagy az ózon a levegőben. Elevenítő hatásától átmelegedünk, midőn még egyszer számbavesszük a nagy király eltékozolhatatlan hagyatékát.

Először is roppant egyéniségét reátestálta a századokra. Mindenkié, aki megérti, de mindenha mi fogjuk legjobban megérteni, kik a Duna és a Tisza mentén magyarul beszélünk. Sehonnét sem látszik alakja olyan nagynak, mint erről a földről.

Hadd mondok egy pár jellemző szót róla, épen emlékeztetőül.

Soha még akkora örökség nem szállt fiatal emberre, mint őraé. Nemcsak a Hunyadi-vagyon, körülbelül négymillió hold magyar föld, hanem a Hunyadi név s mindaz, amit ez a név akkor Európának jelentett: az akkori századok legnagyobb programját, legszentebb ügyét és leghalálosabb vállalkozását — az európai műveltség megmentését a feltörekvő Izlámtól. A Hunyadi névre harangszó

zúgott, régi zászlók kibontották szárnyaikat és újak felrepestek, kereszties hadak kígyóztak délkelet felé, s a széttépett Európa, mint a részeg és vak Polyphemos, próbált egy akaratra jutni — de mindig hiába! És e roppant örökség a fiatal gyermeket nem rontotta meg, sem el nem kényeztette, sem össze nem törte. Mikor 18 éves fővel, királlyá választva, átvette ezt az örökséget, mindenki csodálkozott vagy hálálkodott, aggódott vagy kétségeskedett, egyedül ő találta ezt a dolgot a világ legtermészetesebb eseményének.

Harminckét esztendeig ült a trónon. Ahhoz a földhöz, amelyet átvett, északon, nyugaton és délkeleten új országokat szerzett. Az új szerzemény majdnem akkora, mint a régi. Egész uralkodása alatt földrengés ingatta a talajt lába alatt. Volt egy halálos ellensége : a szultán ; egy színlelő barátja, amannál gonoszabb és veszedelmesebb : III. Frigyes király ; két vetélytársa : a cseh Podjebrad és a lengyel király. Mindeniknek útjában állott, s mindenik az ő birodalmát mál-lasztotta. Közben saját országában szinte egy emberöltőn át mindenki hátba támadta vagy elárulta, anyai nagybátyjától kezdve jött-ment kalandorokig, — megannyi spiritualis és temporalis condottieri — akiket semmiből ő tett zászlós urakká és országnagyokká. A közép-kor végén vagyunk egy óriási átalakulás sodrában. E korból kiveszett a legitimitás és az isteni rend fogalma és mindenkinek annyi az ereje, amennyi saját egyéniségéből telik. Vak eszköz, vagy kényúr a renaissance-ember s Mátyás épen e korszak számára született : tudott élni, mert tudott uralkodni. Akaratembernek kellett lennie, mert helyén megállott s gazda maradt a maga portáján. Nemcsak a maga portáján, hanem Európában is. Mert ezt az egész korszakot egyetlenegy óriási terv egymás után következő mozzanataival foglalta egybe : Nyugatot akarta meghódítani, hogy megtörje Kelet uralmát. Nemcsak a legnagyobb magyar uralkodó volt : ő volt a legnagyobb magyar álmodó is. De ilyen álmokhoz neki volt legtöbb jogcíme.

Ha végigtekintjük ezt az óriási küzdelmet, álmélkodunk változatossága, titkai, részeredménye és végső balsikere fölött. Mindenki ellensége lesz, aki valaha jó barátja volt ; mindenkivel jó barátta válik, akivel valaha szemben állott. Egészen lehetetlen helyzeteket megold, elvesztett ügyeket megnyer, nemcsak pompás hadseregével, hanem azzal, hogy csodálatos diplomáciája és még csodálatosabb személyes varázsa előtt hódítók, zendülők, harckeverők lerakják a fegyvert. Rajtaütni senki sem tudott úgy, mint ő ; de kívárni sem. Szakadatlanul győz, de minden igazi győzelme az utolsó pillanatban kérdésessé válik ; minden kérdést megold, de a ma megoldott kérdések holnapután félelmesebb formában visszatérnek, s végül mikor már-

már a tetőre ér, 49 éves korában váratlanul kidől s reáhull egész politikai világa.

Ez idő alatt egy hadvezér volt : ő ; egy diplomata volt : ő ; az országnak egy gazdája és egy bírója : ő ; a műveltségnek egy monumentális gyertyatartója : az ő udvara ; egy olaja és egy szítólehellete : az ő mecénási nagylelkűsége. Az országgyűlés elveszíti súlyát, s üres szokássá válik ; Mátyás engedi játszani, de soha komolyan nem veszi. Meghunyaszkodnak a magyar kiskirályok és foglyul esnek egyénisége varázsának. Ő a kezdeményező Európa történetében, egyetlen alany, akinek egy egész emberöltő az állítmánya. Renaissance-ember, akinek alakja nem típus, hanem a hódító és önjogú egyéniség, l'uomo singolare e unico, akinek szuverénitása egyéni képességeiben gyökerezik.

Mi tette Mátyást ilyennek? Rendkívüli intelligenciája. Alighanem el lehet róla mondani, hogy ő a legtehetségesebb magyar uralkodó. Szent László talán eszményibb lovag volt ; Szent István bölcsőbb alapvető és nagyobb szervező erő ; Nagy Lajos talán eredményesebb uralkodó, de Mátyás az igazán geniális ember. Nemcsak hadvezér, nemcsak diplomata, nemcsak nemzetalkotó, hanem ezenfelül irodalmi és művészi lélek, fejedelmi egyéniség a szellem birodalmában is. Mindig új, mindig eredeti, ezért kiszámíthatatlan, pedig vaslogikával dolgozik ; környezetét meglepi, elragadja és lefegyverzi. Még az is futja egyéniségéből, hogy ő legyen kora legelméesebb társalgója, a legsziporkázóbb ötletek szerzője, s csúnya külseje és fellobbanó szenvedélyessége mellett is az egész akkori világ legszeretetre méltóbb embere.

A nagy egyéniségek haszna az, hogy mindaddig, míg késő nemzedékek reájuk emlékeznek, nagyságukból részt adnak az utókornak és erkölcsileg táplálják azt. Egy nemzetnek nem lehet nagyobb ajándékot adni, mint saját hőseit. Nincs hatalom, amely annyira emelne, tágitana, mint a nagy személyiség, akinek örökösei vagyunk. Abban a tapogatózó hitben, amely a régi családok őseül egy-egy istent vallott, az a megérzés fejeződik ki, hogy az erkölcsi expanzió legbiztosabb eszköze a történelemből átöröklődő nagy ember. Ha semmit nem csinálnak, ha hallgatnak, egyszerűen azért, hogy *voltak*: olyan nemzetformáló munkát visznek véghez, amely százezrek lelkének legmélyebb és legtitkosabb alakítását jelenti.

Ha Mátyás alakjában lemérjük a katonát, a politikust, a diplomatát, úgy érezzük, hogy még mindig hiányzik valami belőle. Ha azonban Mátyást műveltséghősnek vesszük : ezzel egész mivoltát átfogjuk. Nem egy nagy harcot akart megvívni, nem egy konkrét világpolitikai célt elérni, nem egy nemzetszervező programot végre-

hajtani, — egy új művelődést képviselt, az akkori modern szellem hőse volt. Nem hagyományokat védelmezett, hanem álmokat termelt és lehetőségeket keresett. Ha eléri vala céljait: megveri a törököt, elnyeri a császári koronát, megszervezi a magyar katonanemzetet, mint egy új turáni Spártát, — nem azt mondta volna: Elértem, amit akartam; hanem azt: Végre hozzákezdhetek ahhoz, amiről álmodtam. Ami Szent Istvánban és Kálmán királyban homályosan derengett, Mátyás királyban ösztönös erővé vált: *az állami élet célja a műveltség*. Ha minden magyar uralkodót körbeültetnénk, hogy hallgassa meg Széchenyi István előadását a «kimívelt emberfőről», a közértelmességről, a kultúráról, mint az államélet legfőbb céljáról: három érdekes arc bólintana igent: Mátyás király, Bethlen Gábor és II. József. Ezért olyan különösen modern ember Mátyás, áll hozzánk annyira közel, s érezzük róla azt, hogy minden magyar király közül ma este ebben a körben ő találná legotthonosabban magát.

Amint Szent Istvánt a magyar középkor, illetve a középkori magyarság vallja atyjául, úgy Mátyás király az újkori magyarságnak, a modern magyar embernek családalapító őse. Mátyás olyan műveltségű, aki tudatosan vagy tudatlanul egy ötszáz esztendőss összefüggő korszak megindítója. Ez a darab történelem élesen elválk a megelőző kortól s éppen napjainkban hirtelen töréssel hajlik át egy új korszak felé. Ennek az egész korszaknak első jellemzője az *egyéniesség* elve szemben a középkori «közösség» elvével és a holnapi napok új kollektívizmásával. Ez az egyéniesség viharosan és boldogan született meg a renaissance-ban, csodálatos eredményeket és életformákat termelt, megszülte Goethét és Nietzschét, s olyan arcképekkel rakta tele a világtörténelem roppant csarnokát, amilyeneket addig sohasem hozott létre a világ. Bátor, kockáztató, titáni korszak ez, amelyben nagyot mer az ember és egyedül marad.

Másik jellemző vonása ennek a kornak a világiasság. Már a renaissance elvileg szakított a középkori gondolattal, a civitas Dei fogalmával s a divinitással szembe állította a humanitást. Mind nagyobb tért hódított meg a maga törvényei számára s lassanként az egész emberi életet az újonnan felfedezett természet fogalma alá helyezte. A látható világ lett egyetlen és ragyogó birodalma s csak nehezen és kivételesen tekintett ki egy-egy nyitvafelejtett ablakon a láthatatlan világ távoli és ködbevesző ormai felé. Ez a szekularitás sok forradalmat termelt, sok tagadást szült. Az emberi lélek nyugtalan maradt és kielégítetlen, de ennek a színnel, hanggal, szépséggel tele emberi világnak kibányászta minden titkát és felébresztette minden alvó dicsőségét.

Mátyás még tyrannus volt, de egyéniségnek született s mint renaissance-ember a maga erejére és nem öröklött felségjogaira alapította uralmát, szemben a középkor patrimoniális felfogásával. A magaltt úr mellett nemsokára ébred az korszak új kényura: a nép. Előbb önkormányzat, azután népuralom, s ma már nagy tömegek izgatásának és vezetésének művészetévé vált a politika. Ezt az utat szakadatlan forradalmak szegélyezik, míg egy nagy ellenforradalomban feloldódik az egész vulkanikus fejlődés.

Mindezt nem Mátyás csinálta, de magyar földön ő az első hőse egy olyan korszaknak, amely a renaissance-tól a világháborúig tart. Ne feledjük tehát el őt, a reggel hősét, mi, ugyanannak a napnak fáradt alkonyat-emberei. Irigyeljük meg művészi előkelőségét, világot, amelyből hiányzott a tömeg, a chablon és a gép hármas rémuralma, és őt magát, aki Urbinói Frederigóval szégyelte volna nyomtatott könyvvel csúfítani el könyvtárát.

De van két pont, amelyen óriási távolság választ el Mátyás királytól. Egyik a humanizmus, mint életforma. Micsoda vékony réteg az ő műveltsége: néhány beavatottnak előkelő játéka szemben a mai egyetemes népműveltséggel. Idegen ez a műveltség, semmi köze a magyar multhoz, nyelvhez és a magyar lélekhez. Nemzetközi ez a műveltség, hordozói nem a magyar televényből nőttek ki, hanem idegenből özönlöttek be, s aki magyar földről került közéjük, fölvette a nemzetköziség mindent eltakaró palástját. Helyeiket szakadatlanul cserélve, beajánlva és elgáncsolva egymást, egy nemzetközi vándorakadémia szakadatlanul mozgó sejtjeiképen jönnek és mennek, hozzák a pletykát és az ihletést, terjesztik a világosságot és az előítéleteket. Epigon volt ez a humanizmus, öntudatosan és szenvedélyesen epigon s nem volt más célja, mint másolni, a mester szavára esküdni és hűnek maradni az iskolához. Ezért hamar elsekélyesedett, üres divattá és modorra vékonyodott, amely belső és külső nagyképűségénél, értelmetlenségénél és affektáltságánál fogva hamar unalmassá válik. De ez a műveltség megtermékenyíti a magyar lélek szűz televényét, mint ahogy megtermékenyítette Olaszország, Franciaország és Németország termékeny ugarát. Fél század mulva kivirul belőle a reformáció népműveltsége s a XVI. század csodálatos tavaszában megszületik a magyar nemzeti irodalom. Dante is latinul kezdte írni az *Infernót* s úgy akarta folytatni is. Ha ezt teszi, ma alig több egy nagyméretű Janus Pannoniusnál; de azzal, hogy olaszra áttette s így folytatta: megteremtette a legelső nemzeti irodalmat.

Mert a másik nagy különbség, amely minket elválaszt Mátyástól: a nemzeti gondolat. Nem a renaissance emberei hozták, de szük-

ségképen támadt azokból az új ihletésekből, amelyek a középkor lealkonyodása után ébredtek. A középkor egy nemzetet, egy nyelvet, egy társadalmat, egy impériumot ismert: a civitas Dei-t. A renaissance széttörte ezt az egyetemesiséget s megadta a lehetőséget a nemzeti egyéniség kifejlődésére. Mátyás idejében a nemzeti eszme még nem volt tudatos hatalom, mert az ország, vagy polis a fejedelem személyében testesült meg és a közösséghez való tartozást a fejedelemhez való személyes viszony szabta meg. Ma már a nemzeti minőség elutasíthatatlan és megváltozhatatlan adottság, mely ennek az ötszáz éves fejlődésnek egyik leggazdagabb és legdicsőségesebb ajándéka volt. Az emberiség életének leghatalmasabb rúgói azok a *nemzetképek*, amelyeket a különböző nyelvű, történelmű és lelkű embercsoportok önmagukról, mint fizikai és lelki egységről vallanak. Ez már nem létítélet, hanem értéktulajdonítás, amelyet roppant erőfeszítéssel járó értéktermelés bizonyít meg. Ennek az a következménye, hogy a nemzeti műveltségeknek nemcsak erkölcsi, hanem művészi jelentőségük is lett. Értelmüket nem az fundálja, hogy észszerűek, hanem az, hogy stílus, egyéniség támad belőlük s mint ihlető erők a népek egészét egy óriási műalkotásban alakítják. Én nem azért vagyok magyar, mert erre kényszerítettem, vagy erre vállalkoztam, nem is azért, mert ez előnyös nekem, vagy hátrányától nem tudok szabadulni, hanem azért, mert öntudatosan igent mondok egy létminőségre, mint egyetemes ihlető erőre és értékre s lelkemet, életemet, gondolataimat, alkotásaimat felszánom arra, hogy bennük a magyar lélek a maga évezredes műalkotását tovább vigye s nyelvben, államban, társadalomban, egyéni életben, egy szóval történelemben és műveltségben kialakítsa. Éppen a mai új nemzetköziség termelésében az irodalmi világörze tanúsága szerint csak az igazán egyetemes, ami törőlmetszett magyar s nekünk nincs másutt bejárásunk a humánium világtemplomába, csak a magyar lélek kapuján.

Utolsó hagyománya e nagy uralkodónak: az ő tragikum. Mások életében a délibábok birodalmakká változnak, az ő sorsában egy birodalom délibábbá vált. Nem tudta elérni célját, ott esett össze a küszöbön. Mindaz, amit felépített, egyszerre semmivé vált, s ha csak tíz évvel előre lát, ő is felkiálthatott volna: oh, az én füstbe ment életem! Nálunk egyetlen nagy ember sem tudta életművét egészen kiépíteni és hiány nélkül átörökíteni. Az utolsó pillanatban mindenkinél összetört az életmű, s millió darabban kapták meg késői unokák változó nemzedékei, mintha egy összetört mozaikkép darabjait szétszórnák játszó és veszekedő gyermekek között. Ez a tragikus vonás a magyar szellemi élet alkotó munkásait bizonyára különös komoly-

sággal és öntudattal hatja át. Mi nem vagyunk nevető örökösök, nem vagyunk boldog folytatók, minket nem emel a mult, sőt kövei reánk zuhannak, s újra meg újra közülük kell napfényre verekednünk. Kemény sors, titáni sors. Ezért kell különös önbizalom, aszkézis, dac és konokság a magyar szellemi élet alkotó munkásai számára : a halálfejes légiók elszántsága és öntudata.

Lehetetlen nem látnunk az elmondottakban egy olyan egységes műveltségdarabot, mely Mátyás király alakjában magasra törve, áthúzódik az egész új koron és a világháborúval ér véget. Mindaz, amit termelt, fölséges ajándék volt, de kiélte magát és ránkvéhedett. Az individualizmussal szemben egy új kollektivismus óriás várfalai bontakoznak ki, amelyről még nem tudjuk, börtön lesz-e, vagy menedékvár. A szekuláris műveltség végletekig vitte önmagát és a legdurvább anyagelvűségben bejelentette a hitnek és a hitetlenségnek csődjét. A gazdasági életben ennek a korszaknak nagy alkotása : a kapitalizmus került gyökeres válságba s egész alkotmánya recsegropog az irtózatot megrázkódtatások között. Politikailag kezdtük a kényúrnál, átmentünk a felvilágosodott abszolutizmuson, míg forradalmak és szabadságharcok között kialakult a parlamentarizmus ; de a demokratikus továbbfejlődés végletei következtében ma már a parlamentarizmus csődjéről és az alkotmányos önkormányzat képtelenségéről beszélnek és új diktatúrák támadnak máról-holnapra. A nemzeti eszme nagyszerű alkotásai mellett darabokra tagolta a világot és megszüntette a humánium egységét s éppen ezért egy új internacionálé körvonalai látszanak akár a jobb-, akár a baloldali végletnél, hogy a nemzeti széttagoltságot megszüntesse. A humánium fölséges eredmények termelése után lassanként aláhanyatlott s ma már nem a humániumot próbálják felszabadítani a divinum járma alól, hanem az animalitás örök jogait követelik, mint emberi programot.

Nagyon messzire értünk, nagyon eltévedtünk és nagyon elfáradtunk. Mátyás király alakja hajnali ködbe vész el, mi pedig növekedő árnyékok között tanácstalanul ülünk egy mérföldkövön, amely egy ismeretlen birodalom határához vezet. Amint itt üldögélünk, két ismerős arc köszönt reánk, az egyik Apponyi Albert és a másik Klebelsberg Kuno. Mind a kettő üzenetet és tanulságot hoz.

Apponyi Albert volt a legműveltebb, leggazdagabb és legharmónikusabb magyar egyéniség. L'uomo singolare e unico. Fényűzésül, erőpróbául adta az a hatalom, mely a nagy magyar embereket termi. Hozzá hasonlót a népek rengetegében is csak századok látnak. Vallásossága, lovagiassága, kortársai fölé növvő nagysága a magyar középkor ihletését mutatja s mutatis mutandis László királyra em-

lékeztet. De egészen renaissance és éppen cinquecento művészi lény, mindent megértő és mindenben gyönyörködő aesthetasága ép úgy, mint ahogy az komoly pathosza, ünnepi előkelősége, egyszerű nagysága, alázatos fölénye, magának és művének formatökélye. Hosszú, egyenletes, zeneileg is egységes és arányosan tagolt mondataiban valami tiszta és egyetemes idealizmus röppen fel a kereszténység és a platonizmus szárnyütésével. Életének első és nagyobbik felét a napi politika küzdelmei között töltötte el, ahonnét idegenül kiritt nagyságával, eszményiségével, egész elméleti és művészi lényével. Következetlennek látszott ő, akinek minden beszédében a logika remekel; gyakorlatiatlannak, akinek ékesszólása a leggyakorlatibb dolog volt, mert erőket és ideálokat teremtett, tüzeket és világosságot gyujtott s naívnak ő, aki intuícióban sokszor többet látott, mint amennyit bölcsék és mágusok könyvekből és csillagokból megtanultak. De mikor összeomlott egész világa s az elsúlyedt földrészből semmi sem maradt meg, csak az ő alakjának óriás tilalomfája: ez a fa az egész őserdő helyett zúgott, vádolt, jajgatott, lombjai között az egész erdő helyett énekelt a reménység csalóganya. Egyénisége és igazsága egymást növelte és pecsételte, ő volt a magyar vád és a magyar védelem, akit soha többé elhallgattatni nem lehet, mert szava a népek lelkiismeretében és a történelem ítélőszéke előtt zeng tovább...

Klebensberg Kuno merő ellentéte. Apponyi a korszak toronyóráján a messzevilágító aranymutató, vagy a tájakon átkonduló óraütés: Klebensberg a poros, olajos szerkezetben a konok acélrúgó. Sohasem értettem mohó sietését, tervben és tettben való telhetlenségét. Most már látom, hogy valami ösztön csilingelt benne: az idő rövid, magyar embernek sietni kell, mert századokat késtünk. «Munkálkodjatok, míg nappal vagyon, mert eljő az éjszaka, mikor senki sem munkálkodhatik.» Összegyűjtötte és felgyujtotta a mának minden olaját, kölcsönkérte és elégette a holnap olaját, mert ránk szakadt tegnapok bús sötétségét akarta elűzni. Minden vonalat kirajzolt, minden követ megmozdított és útnak indított, romok és templomok között kinyúlt alakja, mint egy modern magyar Palladióé. Lényének idegenségét az adta, hogy onnan jött, ahol a renaissance pápák, fejedelmek, mecénások a tevékenység és alkotás lázában égve építenek és újra építenek, kortársaikat kihasználva és lenézve s egyedül csak az utókor dicséretét szomjazva. Ő volt a legkonkrétabb, leggyakorlatibb s ugyanakkor a legnagyobb álmú magyar kultúrpolitikus. Ez a testület is az ő alkotása, jelképes sugárgyűjtő hasáb tűnt ragyogások, most lobogó lángok és holnap ébredő tüzek összefogására. Mennyire fáj, hogy mikor az első

Corvin-beszédben ő adott programmot, a második már az ő torán elmondott keserű áldomás.

Vajjon az a titokzatos holnap, amely a renaissance-szal kezdődő és a világháborúval végződő korszakra következik, hoz-e annyi szépséget és annyi igazságot, ad-e annyi nagy magyar embert, amennyi emeből támadott? Apponyi Albert üzeneteképpen azt a tanítást szorítjuk szívünkre, hogy az örökkévaló igazságok és a világleletti erkölcsi erők sohasem hagynak cserben és az életnek olyan magas minőségét ígérik, amelyik felül áll a jó, vagy a balsors változásain. Egy nemzet nagysága nem abból áll, hogy boldog-e, gazdag-e, szerencsés-e, hanem abból, hogy milyen lelket tanúsított élete nagy küzdelmében, mert nem az élet az igazság, hanem az igazság az élet. Klebelsberg Kuno tanítása az a szívós, elszánt munka, mely a természet könyörtelen konokságával dolgozik, mint a fecskébe szorított építő-ösztön, mely Arany János szerint lerombolt fészket késő nyárban is újra kezdi rakni, mégha kora ősszel el is kell röppennie belőle. Ő is elröppent befejezetlen alkotásai közül, mint az Arany János fecskéje, nem azért, mert későn kezdte a fészekrakást, hanem azért, mert az ősz kegyetlenül korai volt.

Ravasz László.

Concha Győző.

(1846—1933.)

Ez év április 10-én lépett át gyönyörű tudományos pályafutás után csöndes visszavonultságából a halhatatlanságba, megroskadt vállain immár a patriárkák korának terhével, tudományos életünknek kivételes nagysága, Akadémiánk legidősebb tagja, a legnagyobb magyar állambölcselő: Concha Győző.

1846 február 10-én született Marcaltón, Veszprém megyében. Dédapja, Concha Károly, aki még «h» nélkül írta nevét, Milanóból költözött hazánkba és 1766-ban mint kéményseprőmester Nagyszombatban telepedett meg. Nagyapja, ifj. C. Péter, 1792-ben közlegényként a hadseregbe lépett. Vitézségeért 1800-ban zászlósi rangfokozatot nyert. 1810-ben pedig mint gyalogos kapitány harcolt Pozsony megye nemesi fölkelő csapatában. Édesatyja, C. János, az Amade grófok marcaltői uradalmának volt gazdatisztje. Édesanyjának neve Járányi Franciska. Az eugenetika művelői eltűnődhetnek azon, hogy az olasz és magyar vér szerencsés keveredéséből mely őseitől örökölte kalokagathiáját: egyfelől nemes arcvonásait, tekintetének mélységét és tisztaságát, megjelenésének előkelőségét (egykor a kolozsvári úri

társaságban «szép Concha» néven emlegették), másfelől miszticizmusra hajló lelkét, vallásosságát, hazafiasságát, tudásának páratlan gazdagságát és szívjóságát, melyekből együtt fakadt derűs egységes világnézete, a szépnék és jónak szeretete s a bölcselőthez való különös vonzódása.

Középiskoláinak elvégzése után 1864-től 1868-ig a budapesti egyetemen jogot tanult, közben egy féléven át Bécsben a nagyhírű Stein Lőrincet hallgatta, aki valamennyi tanára közül a legmélyebb és a legtermékenyítőbb hatással volt rá.

1869-ben Horvát Boldizsár igazságügyminiszter a budapesti ítélőtáblához segédfogalmazónak, 1870-ben pedig fogalmazónak nevezte ki. Összesen három és fél évet töltött a tábla szolgálatában, amely idő alatt megszerezte jogtudori és ügyvédi oklevelét, majd magántanári képesítését is. Ugyancsak 1870-ben négy hónapi szabadságot kapott, hogy helyettesítthesse gr. Andrassy Gyula miniszterelnök gyermekeinek nevelőjét. Ha ez az idő túlrövid volt is ahhoz, hogy megszabja fejlődésük irányát, arra elegendő volt, hogy megállapíthassa az akkor még 10 éves ifj. Andrassy Gyulának gyors felfogását, de egyúttal kényelemszeretetét is.

1872-ben az abban az esztendőben alapított kolozsvári egyetemen az alkotmányi és közigazgatási politika rendkívüli, 1874-ben pedig rendes tanára lett. A történeti Erdély kedves fővárosát csakhamar nagyon megszerette a Dunántúl fia ismeretlen «fertyalmánásai»-val, a régi királyi hivatalosok (regalisták) méltóságos címre hallgató, bár esetleg elszegényedett leszármazottaival, erős lokálpatriotizmusával, fejlett szellemi és társadalmi életével, melyekből fokrölkra ő is egyre bőségesebben kivette részét. Itt kötötte barátságát az utolsó magyar polihisztorral: Brassai Sámuellel, akinek közel száz évre terjedő élete a szivárvány hídjaként fogta át a XIX. század kezdetét és végét. E városhoz fűzte még hajlott korában is fiatalságának, négy lánya születésének, rövid ideig tartott családi boldogságának emléke és korán elhunyt nejének sírja is a híres házsongárti temetőben, hová az összeomlás előtt többször is kifejezett óhajtása szerint legszívesebben tért volna maga is örök nyugalomra.

1886-ban választotta levelező tagjává a Magyar Tudományos Akadémia. 1888-ban pedig, mikor a kolozsvári egyetem kiküldöttjeként résztvett a bolognai egyetem 800 éves fennállása alkalmából rendezett ünnepségen, egyúttal fölkereste Kossuth Lajost. Életének erről az epizódjáról többször is megemlékezett beszélgetés közben, majd 40 év múlva, 1928-ban a *Bud. Szemle* hasábjain tette közzé

följegyzéseit. 1889-ben a Société d'Assistance Publique párizsi kongresszusán képviselte egyetemét.

A Mátyás király és Bocskay István szülővárosában töltött h sz év után, 1892-t l a budapesti egyetemen folytatta tanári és tudományos munkásságát, melynek elismerését 1900-ban az Akadémia rendes tagjainak sorába választotta. 1913-t l 1919-ig elnöke volt e tud s társaságunk II. osztályának, 1922 és 1925 közt pedig másodelnöke és 1914 óta igazgatósági tagja. 1913-ban a király a főrendiház tagjává, 1927 januárjában pedig a kormányzó a fels bh z tagjává nevezte ki.

1922-ben századik egyetemi félévét megnyitó előadása a régi és új tisztel k és tanítványok jelenlétében ritka ünnepi eseményre volt a magyar tudományos életnek. Katedr j t ugyan még ezután is megtartotta, de gy ngy l  egészsége miatt hova-tovább arra szorítkozott, hogy a lakásán vizsg ztassa a szigorl kat, mígnem évekkel ezelőtt teljesen visszavonult.

Ez a visszavonulása azonban távolról sem jelentett számára teljes pihenést. Valahogy olyanformán volt ő is, mint nagy kortársa, gr. Apponyi Albert, aki a párizsi L'Européen számára az öregségről  rt gyönyörű cikkében többek közt ezeket mondja: « s  me, életem egyetlen időszakában sem volt gondolatvil gom szárnyalása k nyved bb és gy m lesz bb, mint ma,  regs gemben. Ez különben olyan t nem ny, melynek magyarázatát az önmagamtól való fokozatos felszabadulásban v elem megtalálni, ami a testi  letk szs g elkerülhetetlen hanyatlásának eredménye.» (B. H. 1933 márc. 19.) Régi  rdekl d sk re megmaradt, állandóan olvasott, leveleket váltott tisztel ivel, barátaival, köztük Balogh Jenővel, Heged s Lor nttal és fogadta őket, amennyire lányainak féltő szeretete engedte.

Röviden ezek volnának pályafutásának külső keretei, melyeket kivételes tehetsége ritka értékű tudományos ( s tanári) munkával töltött be.

M g mint jogász fordította le — valószínűleg a főleg szépirodalommal foglalkozó, nála t z évvel idősebb Károly bátyjának hatása alatt — Feuillet O.: *Szibill története* c. regényét, melyet 1868-ban a Kisfaludy-Társaság adott ki.

1868—69-ben írta első tudományos munkáját *A municipális rendszer jelen állása Európában* címen, melyet Csengery Antal sietve adott közre a *Budapesti Szemle* 1869.  vfolyam ban, az egyetem pedig a Schwartner-jutalommal tüntette ki.  gy látszik, ez volt doktori és magántanári értekezése is. Szinte bámulatos a 23 éves szerző  ntudatoss ga, mellyel Stein Lőrinc felfogását követve, meghatározza az  nkormányzat lényegét, és tudományos felk sz ltsege.

mellyel álláspontját kifejti. Már e 112 lapra terjedő dolgozatában feltalálhatók egyfelől a kérdés elméleti tisztázása, másfelől a külföldi és a magyar fejlődés irányának beható jellemzése és a tételes jognak feltárása talpraesett bíráló megjegyzésekkel, vagyis mindazok a tulajdonságok, melyek munkásságának eredményeit megőrzik a késő jövő számára is.

Mellőzve itt remekbe készült értekezéseit és bírálatait, melyek közül az 1869 és 1891 közti évek terméséből tizennyolcat 1928-ban *Hatvan év tudományos mozgalmi között* címen Akadémiánk adott ki I. kötet jelzéssel (reméljük, hogy a II. kötet sem fog sokáig várni magára), röviden megemlítjük *Újkori alkotmányok* című, 1884-ben, illetőleg 1888-ban megjelent kétkötetes művét s *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik* című, 1885-ben kiadott munkáját, melyben széles történeti háttér megrajzolása után kitűnő összefoglalást nyújt az 1790—1792. évi magyar röpiratirodalomról.

Főműve a *Politika*, melynek I. kötete, az *Alkotmánytan*, 1894-ben látott napvilágot (II. kiadása megjelent 1907-ben), melyet az Akadémia nagydíjjal tüntetett ki. A hatalmas mű II. kötetének első fele, a Sztrókay-díjjal megkoszorúzott *Közigazgatástan*, 1905-ben került kiadásra. Örök kár, hogy e kötet befejező része nem készült el.

Áttérve munkásságára, rengeteg tudás, az elméleti politikát megteremtő Aristotelestől a XIX. század végéig élt valamennyi államtudományi író műveire kiterjeszkedő szédületes olvasottság, éles kritikai szellem, filozófiai mélység, vaslogika és mindenkéül erős magyar érzés jellemzik alkotásait. *Politikája* a magyar tudományosságnak egyik legmonumentálisabb műve, mely a világirodalomban is ritkítja párját. Mindaz, amit benne az ember eszméjéről, az emberi élet alanyairól: az egyénről, nemzetekről, az emberiségről, az egyén és a köz egymáshoz való viszonyáról: a liberális és konzervatív elvek jelentőségéről, a rendekről, osztályokról, az államról, a szuverenitásról, az államhatalmakról és államformákról, az alkotmányokról stb. stb. megírt, a magyar szellem örökbecsű alkotása és elméleti alapon megdörthetetlen. Legföllebb történeti fejtegetései szorulnak itt-ott helyesbítésre. Így nem tartható fenn a sajátlan értelemben vett és a sajátképi államformákról szóló tanítása, lévén mindenik a nemzetfejlődések egy-egy mozzanata. Az állam, helyesebben a nemzet személyiségéről, Platontól kezdve az állambölcselek egész sorára, közvetlenül pedig Stein Lőrincre támaszkodó, de a magyar közjogi fejlődés hatása alatt kialakult elmélete alapján az állami és nemzeti élet máig ismert minden jelensége és fölmerült bárminő problémája maradék nélkül megmagyarázható és megoldható.

Az abszolút igazságot kereste csupán és ennek eszményi magasságában távol tudta tartani magától a napi politika hullámverését. Nem csoda, ha azok, akik beérték féligazságokkal, vagy csak felületesen mondtak bírálatot róla, a század fordulóján konzervatívnak nézték, az utolsó 10 évben pedig liberálisnak nyilvánították, mert pályája kezdetén, a kiegyezés s a német egység megalakulása korában, a liberális elv szőtte át az abszolutizmust és a teljes politikai, társadalmi, gazdasági, közművelődési kötöttséget jelentett konzervatív elv uralma után az egész közéletet.

Mint tanár egyike volt legkitűnőbb nemzetnevelőinknek. Ezeren és ezeren, köztük apák és fiúk kerültek ki száz szemeszter alatt keze alól. Hallgatóitól sokat kívánt és csak egy protektort ismert: a tudást. E nélkül fényes nevű arisztokrata ifjak, hatalmas pártvezérek fiai elbuktak nála. Annál melegebben karolta fel szorgalmas hallgatóit. Tanítványaiból barátjaivá emelte s a tudásbeli különbséget szeretetével hídalta át.

Ugyanily szeretet fűzte a *Budapesti Szemlé*hez, melynek 1869-től hatvan éven át volt munkatársa.

Áldott legyen emlékezte!

Nagy Miklós.

IRODALOM.

Egyháztörténelem.

Nagy Lajos: *Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában.* — Heigl László: *Ecce lignum crucis. Krisztus keresztje és a kín-szenvedés erektyéi.* Budapest, Rózsa K., 1932. — Albert Ehrhard: *Die Kirche der Märtyrer. Ihre Aufgaben und ihre Leistungen.* München, Kösel und Pustet, 1932. — Takács Ince: *Nérótól Diokléciánig. A keresztényüldözések története.* Budapest, Szent István Társulat, 1932.

Az aquincumi múzeum újabb munkássága máris nem egy jelentős emlék feltárásával lepte meg a tudós világot s az ókori emlékek iránt érdeklődő nagyközönséget. A tavaly felfedezett vízorgona valószínűsítő álméklődést keltett Európa-szerte, hiszen a maga nemében páratlan emléke az ókori kultúrának s ránk nézve különösen értékes azért, mert épen hazánk területén került elő./Kétségtelen, hogy Aquincum még sok meglepetést tartogat számunkra, ami érthető is, hiszen területének javarésze még ma is hozzáférhetetlen s az archaeológus csákánya és ásója csak akkor kezdhet dolgozni, ha valahol régi házakat bontanak le, utcákat szabályoznak. Így jutott az óbudai Raktár-utca parkozásának megkezdésekor a Múzeum arra a gondolatra, hogy felásassa ezt a területet, még a kerttelepítés előtt. A Múzeum kezdeményezését váratlan siker koronázta. Az ásítás 1930 július közepétől augusztus közepéig tartott és egyéb maradványok között olyan építészeti emléket hozott napfényre, amely Aquincum késő ókori életének és kultúrájának megismerése szempontjából páratlan jelentőségű.

Hét építészeti réteget tártak fel itt az ásítások s az ötödik rétegben egy lóherealakú, keskeny előcsarnokkal ellátott épület maradványai kerültek elő. Az épület mérete 9—9 méter, a három félköralakú apsis külső átmérője 4·5—4·5 méter. A falmaradványok közül előkerült leletek alapján az ásítás vezetője, Nagy Lajos, megállapította, hogy az épület a IV. század hatvanas éveiből származik. Ilyen későrómai épületnek, mint ő maga írja, amely lóherealakú alaprajza miatt az ókeresztény építészet úgynevezett cella trichorá-

jának felel meg s állandóan kultusz-rendeltetéssel van kapcsolatban, különös jelentősége van Óbudának épen ezen a területén. A Raktár-utca környékén csupa későrómai sírokat tártak fel, tehát itt nagy temető volt ; a most felásott cella trichora ennek a temetőnek épen a szélére esett s így nem volt más, mint emlékkápolna (memoria) a halotti kultusz szolgálatában, ami nélkül későrómai keresztény temetőt el sem lehet képzelni. Az ásatásoknak Aquincum története és topográfiája szempontjából épen ez volt a legfontosabb eredménye. Ez itt az első ókeresztény épület, amely több korábbi, elpusztult rétegre épült fel.

A tudós szerző azonban nem elégszik meg a cella trichora pontos leírásával, hanem egy tanulságos fejezetben megállapítja építészeti jelentőségét és viszonyát az ókorból ránk maradt többi (római, korinthusi, pécsi stb.) háromapsisos temetőkápolnákhöz. Sőt tovább megy : művelődéstörténeti távlatokat nyit, mikor harmadik fejezetében megrajzolja Aquincum helyzetét a keresztény Pannoniában. Ennek a fejezetnek érdekes tanulsága az, hogy az antik római kultúra fennmaradását ezen a pannoni területen épen a kereszténységnek köszönhetjük.

A kötetet az ásatásoknál talált tárgyak pontos és szakszerű jegyzéke, a régebbi leletekkel való tudományos összehasonlítása és az idevágó irodalom kimerítő ismertetése zárja. Csak helyeselhetjük, hogy a könyvhöz a szerző bő németnyelvű kivonatot csatolt, tekintettel a cella és a leletek egyetemes tudományos jelentőségére. A székesfőváros finom simított papiroson, sok képpel és alaprajzzal díszítve adta ki a kötetet, amelyért a szerzőt is, a kiadót is elismerés illeti.

Csak röviden akarok megemlékezni Heigl László füzetéről, mert bár olyan tárgyat választott, amely irodalmunkban még nem talált feldolgozóra, munkája nem lép fel tudományos igényekkel s így nem is mérhető a tudomány módszerei és szempontjai szerint. A füzet mindössze 54 lapon tárgyalja Krisztus keresztjét és a kínszenvedés ereklyéit, a keresztrefeszítés hagyományát, a szentkereszt történetét, pontos adatokkal részletezi alakját, súlyát, méreteit, felsorolja a ma meglévő szentkereszt-maradványokat, ugyancsak pontos méreteikkel és súlyadatokkal szól a szegekről, a titulusról, a töviskoronáról, a gyolcsról, amelybe Jézus testét takarták, a bíborpalástról, Krisztus ruhájáról, az ostorozás oszlopáról és a kínszenvedés egyéb eszközeiről, a szent lépcsőről (Scala Santa), a 30 ezüstpénzről (amelyből jelenleg, mint mondja, egy darab ismeretes s ez a római Santa Croce in Gerusalemme-templom sekrestyéjében van), s végül Veronika

kendőjéről és Krisztus arcáról. A füzet nyilvánvalóan hitbuzgalmi célokat szolgál s ezért nem is szabad tudományos mértékkel mérni. Azonban egy elvi megállapítás jogosult vele szemben. A szerző mindig úgy beszél az ereklyékről, méreteikről, a rájuk vonatkozó adatokról, mint történeti valóságokról s a jámbor hagyományt mindenütt úgy adja elő, mint hamisíthatlan történeti valóságot. Ezzel a tájékozatlan olvasóban azt a hiedelmet kelti, hogy a közölt adatok és eredmények megtámadhatatlanul hitelesek. Azonban tudjuk, hogy ezt még maga az egyház sem mondja. Az egyház nem áll útjába az ereklyék tiszteletének, mert ebben a jámborság élesztő eszközét látja, de nem mondja s nem hirdeti és nem is akarja azt a látszatot keltetni, hogy az ereklyék, amelyeket őriz, történetileg hitelesek. A szerzőnek tehát meg kellett volna találnia azt a hangot, amelyből kiérezhette volna az olvasó, hogy itt évszázadok óta tisztelt ereklyékről van szó, azonban történeti hitelességük nem bizonyítható. Annál inkább így kellett volna eljárnia a szerzőnek, mert maga sem akarta azt a látszatot keltetni, hogy tudományosan megdönthetetlen eredményeket közöl. Különösen kirívó ez az eljárása a «Veronika-kendő» és «Krisztus-arca» tárgyalásánál. Bizonyos, hogy a Veronika-émlékek későbbi, főleg bizánci művészeti alkotások és az idevágó újabb kutatások eredményeit még az ilyen népszerű füzetben is őszintén fel kell sorolni, annál inkább, mert ezek az eredmények nem szkeptikus vagy más-vallású, hanem épen kiváló katolikus tudósok megállapításai. Az idevágó irodalomból a szerző nem használta fel Kaufmann kitűnő összefoglalását (*Christliche Archäologie*. 361—373.) és Dobschütz kimerítő könyvét: *Christusbilder* (Leipzig, Hinrichs, 1909). Krisztus arcára vonatkozólag újabban a hitelesség látszatával bukkant fel egy müncheni márványfej, amelyet F. Wolter (*Wie sah Christus aus*. München, H. Schmidt, 1930) portrait-szobornak minősített. Erre vonatkozólag a tudomány még a kételkedés álláspontját foglalja el.

Az ókereszténységre vonatkozó modern irodalomnak igazi mesterműve a nagynevű kutatónak, Albert Ehrhardnak monumentális könyve: *A vértanúk egyháza*. A több mint 400 lapos hatalmas munka nem kézikönyvnek készült, hanem a művelt közönség számára való olvasmánynak s épen ezért nincs megterhelve jegyzetekkel és tudományos apparátussal, bár mindenütt a tudomány legújabb eredményeit adja, amelyeknek megállapításában magának a tudós szerzőnek is nagy része volt. A német egyháztörténeti irodalom az utóbbi három évben három nagyszabású egyháztörténettel ajándékozta meg a tudományt. Az első volt J. P. Kirsch nagyszerű könyve (*Kirchengeschichte*, I. *Die Kirche in der antiken griechisch-römischen Kulturwelt*,

Freiburg, 1930), amelyről részletesen írtam e folyóirat 1932 márciusi számában. A másik F. X. Funk és K. Bihlmeyer könyvének (*Kirchengeschichte*, I. *Das christliche Altertum*. Paderborn, 1931) kilencedik kiadása. A harmadik, Ehrhard könyve, nem ismétlése amazok eredményeinek, nem is rendszeres egyháztörténet, hanem az ókeresztény egyház kialakulásának története s belső és külső felépítése, az ezzel járó fizikai és szellemi küzdelmek részletes rajza. A könyv magva a szerzőnek Strassburgban, 1911-ben tartott rektori beszéde (*Das Christentum im römischen Reiche bis Konstantin*), amely 1912-ben négy előadássá, majd most hatalmas könyvvé bővült. Célja: megmutatni, hogyan alakult ki a katolikus egyház az első századtól fogva olyan hatalommá, amilyennek már a negyedik század elején mutatkozik. Az egyház kialakulásának és felépítésének útját három tényező szabta meg: egyik volt az egyház és a hívek magatartása és emberfölötti kitartása az üldözések vérzivataráiban, másik az egyház kemény és öntudatos küzdelme és diadala a gnoszticizmus és montanizmus ellen folytatott küzdelemben, harmadik az egyház belső építő munkája, hitének, szertartásainak, istentiszteletének, klérusának, szerzetesrendjeinek, egész erkölcsi rendszerének kialakítása. A könyv tehát többet ad, mint amennyit címe ígér, mert nem csupán az üldözésekről szól, amint az ember első pillanatra hinné, hanem az üldözések korának egész kultúrtörténetét adja színes és eleven képekben.

A feladat, amelyet a szerző így magára vállalt, épen séggel nem könnyű. Maga az üldözések története egyike a legkevésbé tisztázott történeti kérdéseknek. A szerző józan történeti érzékére vall, hogy semmiféle kalandos feltevést nem fogad el, hanem szigorúan a kétségtelenül bizonyos történeti tényekhez tartja magát. Így a keresztényüldözések jogi alapját nem keresi a bizonytalan Institutum Neronianum-ban, hanem ott, ahol az első hiteles történeti adattal találkozunk: Plinius és Traianus levelezésében, illetőleg Traianus rendeletében. Ezen az alapon nem keltezi a keresztényüldözéseket Nerónál, hanem csak Deciusnál, mert rendszeres üldözésről csak itt lehet szó. Az előbbieket szórványos és rendszertelen üldözéseknek minősíti, minthogy történeti adatokkal nem lehet igazolni, hogy általánosak lettek volna. Jól esik végre nyugodt, tárgyilagos összefoglalásban olvasni az üldözések történetét, a szentimentális és nagyrészt dicséretreméltó hitbuzgalmi szempontoktól irányított összefoglalások helyett. És ennek a munkának az értéke akkor derül ki igazán, ha számbavesszük, hogy a szerző semmi lényegest nem hagy el. Az a kép, amelyet az anyaországban s a provinciákban

lefolyt üldözésekről rajzol, az edictumok, az események, a martíruiumok, az akták, s végül a keresztény győzelem részletes ismertetése kapcsán, nemcsak érdekes és teljes, hanem vonzó is. Ugyanez a józan mérséklet és hűvös tárgyilagosság jellemzi a könyv másik két nagy fejezetét is. Végre világosan érthető összefoglalásban fejt ki ez a könyv a keresztény gnoszticizmus keletkezését és főirányait, ami eddig az egyháztörténetírás legnehezebb és legbonyolultabb kérdéseinek egyike volt s ennek kapcsán megismertet bennünket a gnosztikus és ellengnosztikus irodalom egész anyagával. Ugyanígy jár el a montanizmussal, az ősegyház egyik legveszedelmesebb eretnekáramlatával; ebben különösen Tertullianus szerepét világítja meg élesen. Hasonlóképen alapos bepillantást nyerünk az ókeresztény irodalomba a könyv harmadik nagy fejezetében: az egyház kialakulásának és intézményei megszilárdulásának rajza kapcsán. Végző benyomásunk az, hogy nem annyira rideg adatokon alapuló egyháztörténelmet kaptunk, hanem inkább az egyház ókori életének, küzdelmeinek és diadalának színes és nagyszabású rajzát. A könyv elolvasása után önkéntelenül is felmerül az olvasóban az a gondolat, hogy csak ezeknek a küzdelmeknek ismerete alapján lehet megérteni a keresztény etika győzelmét, de felmerül benne az az érzés is, hogy a pogány kultúra legyűrése, a szellemi élet hallatlan gazdagodása, a keresztény civilizáció kiteljesedése, az új társadalmi rend kialakulása és egy magasabbrendű embertípus és emberi eszmény megvalósulása történelmileg szükségszerű következménye volt ennek a háromszázastendős hősi alapvetésnek. Ehrhard könyve a modern egyháztörténeti irodalom egyik mestermunkája.

Majdnem hasonló a tárgya *Takács Ince* kis könyvének, amely a magyar közönség számára igyekszik összefüggő képet rajzolni az üldözések történetéről. Csak épen a fizikai üldözéseket öleli fel, tehát megfelel Ehrhard könyve első részének. A szerző nagyjában régebbi források nyomán dolgozik, az utolsó évtized kutatásaiból mindössze néhány értekezést használt fel. Sajnos, nem ismeri Kirsch, Funk-Bihlmeyer fentemlített és Ehrhard fent ismertetett nagyszabású munkáit, pedig ezekből alaposan tájékozódhatott volna a legmodernebb katolikus egyháztörténeti kutatás eredményeiről. A régebbi irodalomból sok olyasmit felsorol, ami ma már idejét múlta, viszont felsorol olyan könyveket is, amelyeket nem használt; legalább erre kell következtetnem abból, hogy felemlíti *A palatinusi feszület* című értekezésemet (sajnos, annak is régebbi, nem pedig legújabb fogalmazását: *Pistorum præcipuus*. Un passo difficile di Minucio Felice, Didaskaleion, Torino, 1923), azonban nem veszi tudomásul ennek

fontos új eredményeit, hanem szövegében a palatinusi fészületet még ma is gúnyfészületnek tartja. Épen így idézi Lietzmann méltán nagy-jelentőségű könyvét (*Petrus und Paulus in Rom*, 2. kiadás, 1927), de nyilván nem olvasta, mert különben nem hallgathatná el Szent Péter és Szent Pál római vértanúságának leginkább döntő bizonyítékát: a San Sebastiano alatti új ásatások révén előkerült apostol-sírboltokat (Lietzmann 145—168 és 226—248.). Kár, hogy Róma égésével kapcsolatban nem idézi Ramundo és Barbagallo alapvető munkáit, a Szent Perpetua és Felicitas vértanúságával kapcsolatban pedig Balog József nemrég megjelent acta-fordítását és magyarázatát. Ezek csak kiragadott hiányok: ha a szerző alaposabban elmélyedt volna az újabb irodalomban, munkája bizonyosan frissebb volna. Így a könyv kissé régiesen hat: eredményei, illetőleg felhasznált adatai sok helyütt avultak. Csak a pontosság kedvéért utalok még arra, hogy a nyolc éve felfedezett Claudius-féle levelet idézi ugyan, de Lösch feldolgozásában (1930), a helyett, hogy az eredeti publikációt idézné, mert ennyit megérdemel a felfedező vagy első közlő (H. Idris Bell: *Jews and Christians in Egypt*. London, Oxford, 1924; H. Idris Bell: *Juden und Griechen im römischen Alexandria*. Beihefte z. *Alt. Orient* 9, 1926., 24—27.). E mellett még egy vaskos tévedésére is rá kell mutatnom: a 101. és 102. lapon háromszor egymásután «tyanai Apollo»-t ír, tyanai Apollonius helyett. Az ilyesmi aztán alaposan megtéveszti az olvasót. Nem lehetetlen, hogy ez az öreg hiba a szerzőnek abból a furcsa szokásából ered, hogy szereti az idegen neveket minden ok nélkül megcsonkítani. Így: Vespazián, Domicián, Hadrián, Gordián, Márk Aurél, Trák Maximin, Emilián, Volusián, Valerián, Irén püspök. Ez az ok nélküli és jogtalan magyarkodás alkalmas arra, hogy a mű iránt azonnal gyanút keltsen: hogy itt esetleg holmi népies iratkával van dolgunk. Szerencsére ez a gyanú alaptalan. A könyv a nagyközönségnek szól, nem önálló tudományos kutatás eredménye, célja a címben jelölt korszak vértanúságainak s általában keresztényüldözéseinek ismertetése, és ennek a céljának eléggé hangulatos és színes előadásával meg is felel, ha nem is mindig a legújabb tudományos eredményeket használja fel.

Sok igyekezettel és szeretettel készült a könyv, ezt el kell ismernünk. De csak az egészen laikus, kritikailag nem érdeklődő közönség igényeit fogja kielégíteni.

Révay József.

Jugoszlávia megalakulása.

Haumant, Emile: *La formation de la Yougoslavie*. Páris, 1930.
Éditions Bossard. XI és 752 l.

A háború befejezése óta mindössze ketten írták meg Jugoszlávia egyetemes történetét: azokét a népekét, melyek az új délszláv állam tarka egyvelegét alkották. A francia származású Wendel Hermann német szociálista képviselő és Haumant Emil francia történetíró művei azonban megegyeznek abban, hogy adataikat mindketten Belgrádból kapták. Az utóbbi munkáját Cvijics belgrádi tanár emlékének ajánlotta, Spalaikovics párizsi szerb követ pedig maga mutatta be azt a nyilvánosság előtt. Wendel és Haumant a szerb álláspont alapján adják elő a délszláv történelmet és ezért munkáik elolvasása után azt a benyomást nyerjük, hogy azok voltaképpen az új életre támadt középkori szerb birodalom kedvező ismeretesei. Különbőség a kettő között csupán annyiban állapítható meg, hogy Haumant az egyes fejezetekhez bibliográfiai összeállításokat is ad; de akik ezt könyvének előnyére írják, nem említik meg azt, hogy a fejezetek aránytalanok, azok legnagyobb részben az utolsó félszázad eseményeit foglalják magukban, a bibliográfia pedig erős kiegészítésre szorul.

Haumant neve nem ismeretlen azok előtt, akik Kelet-Európa történelmével foglalkoznak. Több orosz tárgyú munka után, melyeket a franciák megkoszorúztak, a világháború alatt Rambaud orosz történelmét dolgozta át; az orosz hatalom összeomlása után az annak örökébe lépő Nagy-Szerbia felé fordította figyelmét, amelynek vázlatos történetét a szerb felfogásnak megfelelően honfitársa, Denis Ernest már 1915-ben összeállította.

Ebből a szerb-barát beállításból folyik Haumantnak az a törekvése, hogy a szerb birodalmat megalkotó párizsi békeszerződések igazolja és olyan elméleteket állítson fel, amelyek a történelmi tényekkel és valósággal merőben ellenkeznek. Ilyen pl. a szerb-magyar ellentét története, amit a források alapján nem lehet igazolni, de amelynek feltevése a trianoni szerződés igazolásának elengedhetetlen feltétele. Egészen újszerű a szerzőnek ebből a nem bizonyítható megállapításból folyt azon következtetése, hogy a délszlávok, akik szerinte mindig egy fajt és egy népet alkottak, vallásbeli megoszlásuk után képtelenek voltak ellenállani annak a kettős nyomásnak, mely őket északról a magyarok, délről a törökök részéről meg akarta fojtani (40. és 73. l.). Még eddig senki sem mutatta be a

magyarokat akként, hogy azok a török hódítókkal együtt az európai népek létét fenyegették és előre is felhívjuk történészeink figyelmét arra, hogy ennek a következtetésnek folytatásaként azon nyugati szakemberek, akik vonatkozó ismereteiket Haumant munkájából fogják meríteni, könnyen áldozatul eshetnek annak az elgondolásnak, hogy Európát a tatárokkal és törökökkel együtt a magyarok támadták meg; hogy ez a turáni hullám, amellyel a szlávok megbirkózni nem tudtak, csak azáltal törhető meg, ha nyugati népei a szlávok segítségére sietnek és a tatárok és törökök után a magyarságot is visszavetik kelet felé az ázsiai területekre, — amint azt 1917-ben a csehek javasolták. Itt tehát nem történelmi valósággal, hanem azzal a törekvéssel állunk szemben, hogy a trianoni szerződés mindaddig fél munkát végzett, amíg a hatalom a Duna medencéjében a szláv politika intézői kezébe nem kerül. Azért szükséges annak a valóságnak mennél előbbi megállapítása és kifejtése, hogy a magyarok és a szerbek évszázadokon át együtt küzdöttek a törökök ellen, hogy együtt védelmezték a nyugat felé vezető utakat és hogy ebben a szerb-magyar összetartásban csak két ízben következett el szakadás: amikor a szerbeket 1848-ban az osztrák kormány és 1914-ben az orosz kormány az ő hatalmi terveik útjában álló magyarságra szabadította. Mert ha Haumant megállapításaként a magyarok és a törökök együtt a szerbek ellen fordultak volna, akkor a szerző aligha lehetne abban a helyzetben, hogy a mai Jugoszlávia történelmét megírhatta volna.

Újszerű Haumantnak az a megállapítása is, hogy miután a középkorban a Német- és Lengyelország ellen támadó magyarokat északon visszaverték, Imre király 1202-ben Magyarország terjeszkedésének irányvonalát dél felé fordította, de a magyar lovasság nem tudott átkelni a Balkán szorosain (57—58. l.). Szerző itt nyilvánvalóan megfeledez az arról, hogy a XII. század végén a Kelet-római Birodalom bomlásnak indult és hogy abban az időben a magyarok és a szerbek együtt harcoltak a görögök ellen. Azt, hogy a török hatalom ellen küzdő szerb-magyar szövetség a XV-ik században a szerbek előtt népszerűtlen volt (80. l.), még senki sem mondotta, mert az iszlám ellen élet-halál harcot vívó szerbek minden reménye az a fegyveres támogatás volt, amelyet Magyarország részéről reméltek. És mert akik a fenti megállapítást eddig meg nem kockáztatták, azok — megnézték a történelmi forrásokat és azok alapján írtak történelmet. Az állítólagos népszerűtlenségből azonban alig lehetne Délmagyarország elszakításához és Szerbiába való bekebelezéséhez jogalapot teremteni, pedig a szerző erre céloz, amikor

azt állítja, hogy a Szent Istvántól megszüntetett csanádi monostor a szerbeké volt, *tehát* a török elől menekült szerbek a délvidéket mint régi birtokot szerezték vissza, sőt a menekülése idején Magyarországra jött Bakicsnak Magyarországot is módjában lett volna Szerbiába kebelezní (149—50. l.). Feltesszük, hogy a merész állításokat megkockáztató francia szerzőnek halvány fogalma sem volt arról, hogy azok mögött a történelmi valóság nem foglal helyet. Nem pedig azért, mert amikor Szent István a csanádi orthodox monostort a bizánci görögöktől, akiknek szövetségét a király ellen harcoló Ajtony és hívei élvezték, elvette, akkor Szerbia, illetőleg a szerb állam még nem volt meg, mert az csak a XII-ik század végén, a bizánci császárság hanyatlása idején, magyar segítséggel alakult állammá; amikor pedig Bakics Magyarországra menekült, akkor ez a szerb állam már török tartomány volt, tehát már nem létezett. Hogyan tarthatott tehát a délvidék Szerbiához akkor, mikor az Alduna egész vonalán a bolgárok éltek a görög uralom alatt és Belgrád is bolgár város volt; és hogyan lehetett volna Magyarországot Szerbiába kebelezní akkor, mikor annak elűzött fejedelme Magyarországon élt és a magyar király hozzájárulásával viselte azt a fejedelmi címet, amely neki Szerbiából megmaradt? Ha Magyarország és Törökország Bakics idejében éppen úgy szomszédok voltak, mint Magyarország és a Keletrómai Birodalom Szent István idejében szomszédokká lettek, akkor a két állam közös határán nyilvánvalóan nem lehet megtalálni egy harmadikat. Szerző azonban nemcsak a szerbek érdekeit képviseli, hanem segíteni akar a román igényeknek is, amikor azt állítja, hogy a románok abban az időben segíteni akartak a szerbeknek, egyelőre azonban nem merészték azt, hogy hegyeik biztos fedezékét elhagyva, kitörjenek a tiszántúli pusztaságba (151. l.). Ami nyilvánvalóan azt tételzi fel, hogy Szerbia határai a mohácsi vész idején legalább is Szegedig, Románia határai pedig ugyanakkor legalább is Nagyvárad vonaláig értek, tehát a trianoni határvonalak már a mohácsi vész idején megvoltak és azoknak helyreállítására 1920-ban az igazságszolgáltatás eredménye volt. Naiv gyermekmese az egész. Amit szerző is észrevesz, amikor ezek után felkiált: «Hát akkor miért nem alkottak a szerbek egy önálló és független Szerbiát?» Válaszunk alig lehet más, mint az, hogy kérdezze meg a szerző a — törököket. Miután azonban ezt nem tette meg, nehezen, dőcög tovább és elszörnyűködik azon, hogy ez azért nem sikerült, mert «Rákóczi magyar hordái Baranyát felégették». (155. l.)

A francia Haumant szinte fellélekzik, amikor a neki zúdított

ismeretlen személy- és helynevek labirintusából kimenekülve büszkén állapítja meg, hogy Napoleon megszálló francia csapatai hintették el a szerbek között a felszabadulás gondolatát (259. l.). Amit jóleső meglepéssel hoz tudomásunkra, mert mi eddig — a szerbekkel együtt — úgy tudtuk, hogy a szerb megújulás mozgalma magyar eredetű, amiről külön könyvet lehetne írni a nélkül, hogy abban a nagy Napoleon katonáival találkozhatnánk. Nem akarjuk elvitatni azt a kétségtelen hatást, melyet a francia megszállás az adriai partvidéken kiváltott, de sajnáljuk, hogy a magyarországi kultúrhatásnak még nem akadt történetírója, mert ez a hiány kétségtelenül igen nagy mértékben, ha nem egyedül, felelős azért a beállítáért, hogy Magyarország déli része Szent Istvántól kezdve Szerbiához tartozott és a nyugati kultúra magaslatain járó szomszédos magyar nemzettől semmit sem nyert.

Szerző tévedése alpesi magaslatot ér el azzal a megállapítással, hogy a magyarok a szerbek és a horvátok közé lopták magukat és így akarták az adriai partvidéket a franciáktól elragadni (333. l.), amiből a franciákra most nyilvánvalóan az a kötelesség és nemes hivatás hármlik, hogy a trianoni határok védelmére siessenek. Ami arra indít bennünket, hogy megkérdezzük a francia szerzőt, hogy miért kell nekünk magyaroknak az ő francia nemzetével, amelynek Magyarországon mindenkor annyi barátja volt, szembe szállani a miatt, ami meg nem történt? Mert ez csak akkor volna indokolt, ha Napoleon hatalma kizárólag azért omlott volna össze, mert az osztrák császár seregében magyarok is harcoltak és ha ez nem történt volna meg, akkor Napoleon katonái adták volna vissza Szerbiának a trianoni szerződésben az adriai partokat, amely adriai partok csak részben tartoztak ahhoz a Magyarországhoz, amelynek katonái mellett a franciák ellen a szerbek ugyanolyan mértékben harcoltak az osztrák hadseregben.

Szerinte a szerbeknek ily nagyfokú védelemre azért van szükségök, mert a magyarok a magyar nyelv erőszakos érvényre juttatásával a szerbeket elnyomták. Ismétlésbe esnénk, ha Szeff Gyula professzornak erre vonatkozólag írt klasszikus munkáját e helyen részletezni akarnánk, egyrészt azonban fájjaljuk, hogy annak adatai a külföld előtt ismeretlenek, másrészt pedig elegendőnek tartjuk a szerző figyelmébe ajánlani azt, hogy a magyar államnyelv érvényrejutásának történetét hasonlítsa össze a nyugateurópai államnyelvek érvényrejutásának történetével. Akkor be fogja látni azt is, hogy a magyarországi szerbek 1848—49-i védelmi harcát Bécsből szervezték meg az ellen a magyarság ellen, mellyel a szerbség békében élt.

Nagyjában érdekes és új dolgokat mondanak el azok a fejezetek, melyek az egyes délszláv országok és tartományok történetét 1868-tól a XIX. század végéig adják elő (371—527. l.). Bennünket főként a magyarországi szerbekre vonatkozó fejezet érdekel, amelyben szerző azt állítja, hogy a szerbek Világosig 40,000 embert veszítettek, főleg — az olaszok ellen. Ez az adatok szándékos összezavarására vagy összekeverésére mutat, mert rögtön azután arról beszél, hogy mennyire visszakívánták a szerbek azt a magyar uralmat, melyet az osztrák önkényuralom váltott fel. Tiszta ellenmondás az, mikor a szerbek elnyomásának és virágzásának ellentéteivel dobálózik, elismervén a szerbek jólétét és megelégedését, hogy ezzel igazolhassa egyrészt az állítólagos elnyomást, másrészt a trianoni békeszerződést.

Haumantnak a szláv keletre vonatkozó széles ismeretköre annak esett áldozatul, hogy a történelemmel nyílt ellentétben álló feltevéseket igazoljon. Sokkal maradandóbbat alkotott volna, ha ezt nem teszi, mert ezek után csak azt ajánlhatjuk neki, hogy ha munkája esetleg második kiadásban megjelenik, akkor vegye revízió alá az elmondottakat és hagyja el belőlük azt, amit az objektív szerb történetírás maga sem hisz el.

Horváth Jenő.

A modern történettudomány rendszere.

Keyser, Erich: *Die Geschichtswissenschaft. Aufbau und Aufgaben.* München und Berlin, 1931. Verlag von R. Oldenbourg. 8r., IV+243 l.

Az újabb német történetirodalmi vizsgálódások alapján végzett módszertani és rendszertani kutatások tanulságosan világítanak rá azokra a nagy változásokra, amelyek az utolsó két évtized alatt a történettudomány körében lassankint végbementek. Az adatok és adattárak hatalmas szaporodása, a kutatómódok fejlődése, új tanulmányterületek kialakulása, a nevezetesebb feldolgozások kapcsán felmerült modern irányzatok és szempontok azt eredményezték, hogy a történettudomány elméleti alapjai megrendültek, a történetirodalom teste túlnőtt a Humboldt—Ranke által megállapított kereteken és a jelen nagy feladatait, problémáit csak akkor tudja sikeresen megoldani, ha a reális viszonyok figyelembevételével tágasabb épületet emelnek számára. Ezt a nehéz munkát igyekszik elvégezni a szerző, ki a történelem jelenlegi forrásanyagát a *táj* (talaj, kőzetek, növényi maradványok, tájformák, szántóföldek, gátak, sáncok, erdők, tavak, csatornák), *állatvilág* (állati maradványok, állatesoportok elterjedése és életközössége), *emberi test* (csontváz és részei, testalkat, lelki ki-

fejezés), *település* (magános település, paraszttanyák, uradalmi tanyák, korcsmák, urasági települések, várkastélyok, erődítmények, egyházi települések, kápolnák, kolostorok, búcsújáráshelyek, csoportos települések, falvak, városok, házak, falusi házak, városi házak, nyilvános épületek, közigazgatási épületek, templomok, ipari építkezések, raktárak, malmok, gyárak), *gazdaság* (gazdasági emlékek, eszközök, ipari szerszámok, gépek, kereskedelmi mértékek, súlyok, közlekedési emlékek, hajók, kocsik, járművek, hírszerző eszközök, postai értékjegyek, háztartási emlékek, lakás, világítás, fűtés, ruházat, táplálkozás, játékszerek), *állam* (rangjelek, zászlók, címerek, koronák, érdemjelek, határkövek, jogi régiségek, pecsétek, jelek, büntető és kínzó eszközök, pénzek és érmek, fegyverek), *egyház* (istentiszteleti kegyszerek, templomi felszerelés, temetési kellékek, gyászjelek, ravatalok, síremlékek), *szellem* (képzőművészeti emlékek, hangszerek, színházi kellékek, tudományos műszerek), *írott művek* (feliratok, kéziratok, nyomtatványok), *írásjelek* (betűk, számok, rövidítések, mondatjelek), *nyelv* (nevek, személy-, család-, dúlő-, hely- és országnevek, nyelvjárások, irodalmi nyelv), *zene* (ének, hangszeres zene), *szokások* (családi, ünnepi és babonás szokások), és a *látványosságok* (játékok, táncok, színházi előadások) csoportjaiban foglalja össze.

A történettudományt a források és az elmélet (Geschichtslehre) különválasztásával Du Cange nyomán kortörténetre, helytörténetre, népességtörténetre és műveltségtörténetre tagolja. A *kortörténet* kifejezést a jelenlegi nyelvhasználatnál tágabb értelemben használja és ennek a keretébe utal tárgyára való tekintet nélkül minden munkát, mely rövidebb, vagy hosszabb időszakot szintétikusan dolgoz fel. (A humanizmus kora, Bismarck kora stb.) A *helytörténet* — rendszerében — a történeti tényeket az ember és föld kölcsönhatása alapján határolja el térbelileg (tanya, község, város, kerület, szülőföld, ország, földrész, kultúrterületek története). A *népességtörténet* magában foglalja a családtörténetet, fajtörténetet, társadalomtörténetet, életrajzot, jellemrajzot, történeti emberismeretet, népességi statisztikát, a népvándorlások történetét, a nemzetségek történetét az ideiglenesen elszakított és külföldön élő nemzetelemek történetével egyetemben. A *műveltségtörténet* birodalmába tartozik — felfogása szerint — a *tájtörténet* (erdők, vízrendszer, gátrendszer, időjárás, állat- és növényvilág története), *településtörténet* (egy- és csoportos telepek, építkezés), *gazdaságtörténet* (ipar, háziipar, kereskedelem, közlekedés, hajózás, vasút, posta, hírszerzés, technika), *államtörténet* (politika, alkotmány, közigazgatás, jog, nép-

jólét, egészségügy, diplomácia, hadügy), *egyház történet* (vallásügy, dogmatika, bel- és külmisszió stb.), *szellem történet* (tudomány, irodalom, képző- és előadóművészet, iskolaügy, nyelv) és az *erkölcs- szokástörténet* (családi élet, összejövetelek, szórakozások, tánc, zene). A népességtörténetet a műveltségtörténettel a *történeti népisme* (néphagyományok, viselet, mesék, mondák, néplélek), a helytörténetet a népesség- és műveltségtörténettel a *történeti tájisme* (történeti földrajz, történetpolitikai földrajz, történeti műveltségföldrajz, történeti térképisme) fűzi egybe.

Keyser dicséretreméltó alapossággal és éleslátással végezte munkáját és a vonatkozó német irodalom művészi felhasználásával készült rendszere általánosságban alkalmasnak látszik arra, hogy az egyetemes történettudomány szükséges fejlődését biztosítani kívánó további törekvéseknek alapul szolgáljon. Széles látkörű, gyakorlatias rendszerében az utóbbi évek történetirodalmi túlzásai nyugvópontra jutnak, a politikai történet államtörténetté szelődül és a műveltségtörténet keretében talál helyet, a sokat vitatott szellem-történet pedig ugyancsak a műveltségtörténet birodalmában eredeti tanulmányterületére szorul vissza. Az eddig töretlen területek egész sorozatát nyitja meg Keyser a történelmi kutatás számára és ezáltal nemcsak a kissé elhanyagolt történelmi résztudományok fejlődését biztosítja, hanem a történelmi emberismeret problémáját is lényegesen előreviszi.

Arday Pál.

Pótlék Grósz Emilnek az egyetemi életről szóló tanulmányához.

— Nyílt levél a szerkesztőhöz. —

Tisztelt Szerkesztő Úr!

Végigolvasva Grósz Emilnek az Egyetemi-életről írt érdekes és tartalmas tanulmányát a *Budapesti Szemle* áprilisi számában, fennakadtunk azon az állításán, hogy «nálunk a tihanyi biológiai intézet jóformán az egyetlen kutató intézet». Ez az állítás helyreigazításra szorul. A tihanyin kívül vannak más kutató intézeteink is. Ott van pl. a Fraknoi-féle római Történeti Intézet és a Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Bécsben. Ez utóbbi a megboldogult nagyemlékű miniszternek első külföldi alapítása. Fontos feladata a magyar történet Mohács utáni századai legeslegeső rangú kútfőinek, a bécsi hatalmas állami levéltárak óriási magyar anyagának vizsgálata, publikálása és feldolgozása, a mindenkori anyagi eszközök ará-

nyában. E nemzeti szempontból rendkívüli súllyal bíró feladatnak a kutató intézet a maga 12 évi fennállása óta derekasan és eredményesen megfelelt, mint azt először is a röviden *Fontes*nek nevezett vállalat mutatja. A Fontes-sorozat ma már 26 kötetből áll. A múlt évben jelent meg abban Károlyi Árpádnak, intézetünk első igazgatójának szerkesztésében és fogalmazásában gróf Batthyány Lajos főbenjáró perének története, melyet e szemle hasábjain Balogh Jenő kitűnő és beható tanulmányban méltatott.

A Fontesen kívül az intézeti *Évkönyv*nek eddig már két nagy kötete közli az intézet mostani vagy volt tagjainak tanulmányait.

Grósz Emil ismételten hivatkozik Schmidt-Ott és Becker volt porosz miniszterekre. Ez a két jeles miniszter nem egyszer tisztelte meg látogatásával intézetünket és elismerésüket nyilvánították az intézet szervezete és munkássága felett. Sőt intézetünk a német Notgemeinschaft der deutschen Wissenschafttal is szerves kapcsolatban van, amennyiben a Notgemeinschaft 7—8 óv óta évenként több német kutatót, historikust (egyet. tanárokat, docenseket és fiatal doktorokat) küld intézetünkbe, ahol 3—4 szoba áll rendelkezésükre.

A német tudományos világ elismerésének jele az, hogy a Notgemeinschaft hatalmas történeti kiadványokkal ajándékozta meg intézetünk könyvtárát. Továbbá a legelsőrangú német tört. folyóirat, a *Historische Zeitschrift* legutolsó számában dícsérettel tüntette ki intézetünk *Évkönyvét*, méltatván ez alkalomból a német és magyar történettudósok cooperatióját.

Ezek után azt hisszük, hogy a folyóirat olvasói nem tekintik hiú kérdésnek, ha a fentközölt adatokkal kiegészíteni próbáljuk Grósz Emilnek érdemes fejtegetéseit.

Bécs, 1933. április 8.

*A Gróf Klebelsberg Kuno
Magyar Történetkutató Intézet igazgatósága.*

DOBERDO, A NAGY MAGYAR TEMETŐ.

(Egy lap háborús naplóból.)

Udine, 1918 január 17.

Számtalan utazásaim között egy sem volt, mely oly mély lelki érzelmeket, meghatottságot és viharokat keltett volna bennem, mint épen a tegnapi.

Fiammal utaztam.

Vonatunk lassan kehelve Nabresinától a doberdói fennsík körül a Karszt tövében Görzbe vitt. Nabresina erősen megrongált, félig rommá lőtt állomása! Hányszor látogattam itt meg az általam annyi szeretettel létesített kórházban az én sebesült karszt-hőseimet?!

Innét kezdve lépésben járó kocsinál is lassabban vándorog vonatunk a Karszt sziklái között. Duino regényes vára, mely büszkén nézte még három év előtt képét a tenger tükrében, míg a habok az alatta levő sziklafalra magasan fölszökve kapkodtak az odafönt rejtegetett kincsek után, — ma siralmas törmelékhalmoz, vastag tornya kőgarmada, az örökzöld park elsőpörve, még burján és kóró sem terem benne.

Az egész kőpozdorja. A részben teljesen betemetett lövészárkoktól keresztül-kasul szelt Karszt sziklaerdeje finom murvává van összemorzsolva, a drótakadályok mint a jégvert gabona a talajba csépelve, mindenféle sok millió lövedék repeszei hevernek, aknák és gránátok roncsai, vagy föl nem robbant százai mint az ördögvetette kórómag borítják a sivár, fehér kötörmeléket. Ruha- és fehérneműrongyok a lövészárkok körül; koponyadarabok s fehér csontok hevernek a kötörmelékbe keverve. Az egykor oly szép fenyvesek eltűntek, csak mint kukoricatarló meresztik ki szénné égett csutkáikat az ördögszántotta sziklatalajból. Minden, ami ott vala, ma dirib-darab és siralmas murva; a helyenkint megmaradt földözékben százával fekszenek a

kézigránát-ládák; tartalmuk vad és kétségbeesett küzdelmekben elfogyott.

A mellvéden még egynéhány ép kézigránát fekszik sorbarakva, csak arra vár, hogy gyujtva elhajíttassék és halált okozzon, — hej, de a hős kéz, mely hajigálta, régen megdermedt, csak csontja kapaszkodik egy láda széjjelvert szilánkjaiba, mintha a törmelék közül még egyszer föl akarna kelni, hogy a még megmaradt kézigránátokat eldobálhassa, még a halálon túl is védve hazáját. Hősömnök csontkezét, egy dicső mártír itt vesző utolsó földi nyomát, meghatva nézem. Sátorlapokba burkolódzott csontvázak alusznak ott. A szegény csontujjakkal szorosan tartva, húzzák a vásznat a kövek alól ki, mintha fáznának s jobban be akarnának takarózni. Cipőtalpuk, rongyos, széjjellőtt csizmák, szennyes rongyok hevernek vagy lógnak a szilánkok között s a szellő ide-oda lebegteti. Azt, amitől más borzadva, undorral fordulna el, fájós szívvel nézem, mert tudom, hogy mennyi szenvedést, mennyi türeést és áldozatot jelent e foszlányok mindegyike.

A megsemmisülésnek legborzasztóbb sivataga! Monfalcone, Pietra rossa, Selc, Monte dei sei Busi, Ronchi, Haláldomb, Monte San-Michele, Peteano, az Isonzo fehér kavicsszigetei, Rubia, Pec, Vertojba, mind a legrettenetesebb küzdelmek megszentelt színterei, a megsemmisülés, halál siralmas képei. Édes Istenem mily szörnyűséges és mégis oly dicső emlékek!

Minden párával és köddel lefátyolozva, mintha csak a tengernyi hősvér párologna még, mintha még mindig itt volna az örületes doberdói csaták sűrű füstfellege. Temető temető mellett, mindegyik sok ezer egyszerű sírral, a kereszték sűrű erdejével. Egész hadosztályok és hadtestek kiigazodva, szépen sorakozva fekszenek elföldelve. Lassan, igen lassan halad vonatunk. Nincs egy dombocska, egy törmelékké lőtt városka vagy falu; nincs egy kő, egy elszáradt, kihalt erdő vagy sivár hegyoldal sem, melyhez ezer emlék ne fűzne, véres emlékek, dicső magyar hőseimnek halhatatlan, lelketfacsaró, fájdalmas emlékei. — Doberdo! — Könnyes szemekkel üdvözöllek! Te szent hely, hol hők szeretett hőseimnek

százezrei örök álmukat alusszák és szent templommá avatnak téged; hová a jó Isten bizonyosan naponta csendesen ellátogat, hogy titeket, hűséges halott bajtársaim, megáldjon. Doberdo! Mély szeretettel és szent áhítattal üdözöllek téged, törmelékké zúzott sziklasivatag. Te vagy a legszebb kert énnekem, melyben a lelki nagyság üde, halhatatlan virágai fakadtak. Te a világ legsivárabb tarlója, hol csak halál és megsemmisülés termett, hol a pokol minden kínja tanyázott és taposta az ifjú élet üde virágait! Hányszor meg hányszor jártalak keresztül-kasul szeretett hőseimmel, kétségbeesett tusák, elkeseredett küzdelmek dicsőséges, szörnyű napjaiban.

A bóra vadúl száguldó fuvallatában rezgő, holt bokrok mindegyike, a talajnak minden horpadása, az emberi szorgalmas munka minden romhalmazzá roskadott műve egy-egy szent emlék! Itt pusztult ifjúságom sivár emlékét lelem bennük. Minden szilaj átkot mond, — — minden áhítattal, szentül imádkozik. Mintha hallanám a pergőtüzet még és a vad csatazajt s a haldoklók hörgését. Váltakozva vonulnak el lelkem előtt ama rémnapok véres képei! s mégis oly halotti némaságban gyászol minden. Sivattaggá vált nagy szent temető, melyre csak födetlen fővel lépj te, vándor, és térdet hajtva mondj köszönetet az itt szunnyadó légióknak, kiknek dicső emléke áldott legyen örökre!

Soká állok még az ablaknál és a komor ködgomolyokba nézek, melyek már elfödték Doberdót tekintetem elől. Nem vagyok képes egy árva szót sem kimondani, mert másfél évnek emlékemben fölelevenedett rettenetes kínjait érzem és látom újra.

— — — — —
 És ha *most* visszagondolok Doberdóra, a nagy magyar kálváriára: mintha ragyogó szívárványt látnék fölötte tündökölni, az Isten ígéretének fölséges szívárványát, mely azt mondja nékem, hogy annyi szenvedés, annyi hősiesség nem lehetett hiába, annyi hazafi mártír nem halhatott meg hiába; jönni fog egy újabb évezred, melyben végre boldog lesz a magyar.

JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG.

NAPLEMENTE STRATFORDBAN.¹

Egy költő eljut néha az emberi kor legvégső határáig, s életének művéből mégis kimaradhat a leáldozó nap csodája és glóriája. A nagyoknál is nagyobb Goethének nem volt költői alkonya. Több mint két emberöltőn keresztül démonikus erővel rakta szakadatlanul a maga romolhatatlan fellegvárát, egymás után és egymás fölé falazta be legforróbb sze-

² Jelen tanulmány fejezet egy készülő könyvből, amelynek címe *Shakespeare három élete*. Az első — a polgári — Stratfordban és Londonban zajlik le, anyakönyvi bejegyzések, adásvételi szerződések, birtok- és házvásárlások, apró-cseprő porok között, s ez az élet befut a révbe, amikor Shakespeare megszerzi szülővárosában a legszebb és legdrágább házat a New-Place-en s neve mellé írhatja, hogy «gentleman»; William Shakespeare — nemesember. A második élet színtere tágasabb az angol világbiradalomnál, felöleli az emberi lélek egész területét, — 37 színjátékában — amelyek után Renan oly szépen nevezé őt «az örökkévalóság történetírójá»-nak. Harmadik élete az, amely halála után kezdődött, műveinek első, teljes kiadásával, s amely talán már nem is az ő élete, hanem a miénk, az európai drámáé és színházé. Majdnem két évszázadon keresztül dráma és színpad, vértömlesztés révén nem is egy ízben született újjá Shakespeare-ből. A költő körül, kivált a XIX. században, a kritikáknak és kommentároknak olyan vadonerdeje támadt, amelyen egy emberélet során is aligha lehetne keresztülhatolni. E kritikai irodalom túlnyomó része az évtizedek sorában elomlott, a XX. század újra birkózik Shakespeare-rel, új ösvényeken próbál hozzáférközni s főképp szabadulni igyekszik a prokruszeszi erőszaktól és dogmatikus értékeléstől, az előre elhatározott elvektől, amelyeknek forrása részben a bálványimádás és a vakhit, a kutatói és feltalálói hiúság, amely haláluk után mindig sürgölődve jár a nagy költők nyomában. A készülő munka 40 esztendő irodalmi és színházi élményeit és tapasztalatait igyekszik egybehangolni a legújabb tudományos Shakespeare-kritika szempontjaival és eredményeivel.

relmeit, — hetvennégy éves korában a legutolsót — hogy a vár mennél magasabbra épülhessen. És hallani sem akart az elmúlásról, más ember arcán sem akarta soha látni a halál ujjlenyomatát. Csak kettőt ismert és akart, az életet, amelyet formába kell alakítani — és a halhatatlanságot, amelyet csak az élet múltó anyagából lehet kiformálni. De Shakespeare még közel volt a középkorhoz. A Trinity-templom közelében állott a csontváz-kamara, s hogy helyet készítsenek az új halottaknak, a kibontott régi sírokból az alsó bolthajtásba vitték a csontváz-maradékokat, s a gyermek Shakespeare talán rémüldözött a fehérlő karoktól és koponyáktól, mint utóbb Julia, vagy eltűnődött rajtuk, mint még utóbb Hamlet a temetőkertben; a londoni híd parti tornyaiban nap-nap mellett kivégzett csavargók csontjait és koponyáit zörgette a szél — oh, Shakespeare már ifjan belenézett a halál arcába. A British Museumban őrzött Montaigne-példány (Giovanni Florionak, Shakespeare barátjának fordításában) csakis az ő tulajdona lehetett. Neve után ezt a két szót írta be a könyvbe: *Mors incerta*, utalással az *Essay*knak a halálról szóló fejezetére. *Mors incerta* — komor visszhangja Hamlet nagy monológjának. Alig 47 éves korában pedig a *Viharban* ezeket mondta Prosperóval: «Aztán visszavonulok Milanóba, ahol minden harmadik gondolatom a sír lesz.»

Bizonyos, hogy Goethe ezt akkor sem írja le, ha élete még sokkal hosszabbra nyúlt volna. Úgy öregedett meg, mint Faust, tévelyegve és törekedve, utolsó pillanatig küzdve és harcolva démonaival a belső harmóniájáért. Ebben a goethei, univerzális világban nincs naplemente. A nap korongja hirtelen megáll s egy szempillantás alatt lebukik a tiszta égről — be sem burkolózva bíborszínű és aranyos halotti felhőpalástba.

*

Shakespeare alig töltötte be 45. életévét, tehát mai korhatár szerint még fiatal ember volt, — amikor égő honvágy fogta el a szülőföldje után — biztos jele az öregedésnek. Igaz, Angliai Erzsébet idejében a fiúk 15 éves korukban kerültek az egyetemre (protekciónal még korábban); aki 25 éves

volt, már a férfikor teljében állott, mint Lytton Strachey írja Essexről. Ha ma egy 34 éves költő fáradtnak és öregnek vallja magát a nyilvánosság előtt, vagy föltűnési viszketeget vagy kacérságot sejtünk nála, esetleg rosszabbra gondolunk. Shakespeare az ő véرزő szonettjeiben elnyűttnek és öregnek mondja magát, s nincs okunk és nincs jogunk kételkedni őszinteségében. Minden arra vall, hogy ennek a folyton tréfálkozó, elragadóan kedves, határtalanul jószágos embernek nem volt erőteljes szervezete, — ami különben a Shakespeare-eknél családi örökség. Nyolc testvére közül két leány még az ő születése előtt halt el, három öccse igazán ifjúkorban jóval előtte halt meg, s második leánya, Judit, három fiút vesztett el — akik közül egy sem lett 21 évesnél idősebb.

Hogy Shakespeare a visszavonulást a színjátszáson kezdte — s először mint színész állott ki a sorból, — ez is utalhat gyöngé egészségére, de nem vetek rá súlyt, mert az akkori színészek, főképp ha már meggazdagodtak, igen könnyű szívvel váltak meg a színpadtól, nem úgy, mint XIX. és XX. századbéli utódaik, akik a legritkább esetben lépnek le önszántukból a deszkákról. Oka ennek, hogy Shakespeare korában a színészek jóformán fizetett cselédek voltak, és ha Shakespeare-nek és 12 társának I. Jakab ő felsége szabatott ruhát skarlát-piros bársonyból — az mégis csak *libéria* maradt. Shakespeare esztendőkön keresztül nem hiába törte magát, hogy elismerjék a nemességét s megkapja címerét ezzel a szerény és mégis büszke jellegével: Non sans droit. Vágyott vissza a polgári, a független életbe, ahol nincs parancsszó. Miután gazdag ember lett, úr akart lenni otthon, a kis puritán vidéki városban, ahol az ő egykor jómódú apja később az adósok börtönétől való félelem miatt néha hetekig nem mert kimozdulni az utcára s még a templomból is kénytelen volt kimaradni. Már akkor egyik főrésztvényese volt a Globe-színháznak, 1602-ben egy nagyobb és egy kisebb birtokot vásárolt Stratfordban, 1605-ben megszerezte a stratfordi tized bérletét, s így jogot váltott arra, hogy annakidején a stratfordi templomban, az oltár közelében kapjon sírhelyet. 1613-ban — amikor már végleg hazaköltözött volt — házat vett a londoni Black friars-ban, s az a hitelesen igazolt körülmény, hogy londoni útjára

magával vitte vejét, dr. John Hallt, Warwickshire legismertebb és legkeresettebb orvosát, — megint csak azt erősíti meg, hogy nem volt egészséges, — legalább is nem érezte magát annak.

De a családi viszonyok is a visszavonulás mellett szóltak. Volt egy négyéves unokája, aki biztosan vonzotta őt haza, egy vénülő leánya, a már 27 éves Judit, akit férjhez kellett adni, ami különben csak két hónappal Shakespeare halála előtt sikerült — s akkor is inkább rosszul, mert a 32 esztendő leány egy nálánál öt évvel fiatalabb, elég tehetséges és eléggé haszontalan gyermekkori játszópajtásához ment feleségül, egy Quineyhez, akit Shakespeare nem nagyon szívelt. De ami talán még döntőbb, Stratfordban volt az ő ifjúkori szerelme, az ő öregedő felesége. Shakespeare egész életében a legtitokzatosabb, a legnémább alak, a szonettek fekete asszonyánál is rejtelmesebb valaki, akinek a fátyolát sohasem fogjuk föllebbentetni. A legvalószínűbb s a tényektől leginkább támogatott föltevés, — amely egyúttal a legkevésbé romantikus és leginkább nyárspolgári — hogy Shakespeare erősen és kitartóan ragaszkodott a feleségéhez, — mert a családi élet szent volt előtte. Miért is kívánczott volna már haza, — ha annyira megbánta a házasságát? S miért kívánta később az asszony, hogy az ura mellé temessék? És az idősebb leány, Zsuzsanna, miért magasztalja a sírfeliratban Shakespeare-nét, mint kitűnő asszonyt és anyát? Mindez persze még bizonyosabbá válnék, ha ki lehetne deríteni, hogy a 109. számú szonettet Shakespeare csakugyan feleségéhez írta, mint némelyek állítják. Ezt a szonettet itt a szabatosság és pontosság kedvéért prózában adom, mert a különböző verses fordításokban oly mélyreható az eltérés az eredetitől, hogy kockázatos volna következtetéseket fűzni hozzájuk.

109. szonett.

Oh sohase mondd, hogy szívem csalfa volt.
 Bár a messzeség látszatra gyöngítette hevét :
 Ép oly könnyű volna megválnom önmagamtól,
 Mint lelkemtől, amely te benned lakik.

Szerelmem otthona te vagy : és mint a vándor,
 Ki messzire bolyongott, megtérek megint
 Időre és nem változva az időtől
 S így bennem a forrás, mely a szennyet lemossa.

S bár természetem gyarló és esendő
 Hisz minden férfit hajszol a szilaj vér :
 Sohase higgy oly vétkesnek, oly fonáknak. —

Hogy semmiért elvessem életem javát.
 Mert te rajtad kívül, én rózsaszálam,
 Semmi a mindenség, — te vagy benne minden.

Azt hiszem, van egy hely Shakespeare-ben, amely elég erős bizonyíték a mellett, hogy az említett szonett csakugyan Shakespeare-nének volt szánva, amit például Madden dublini egyetemi tanár minden bizonyíték nélkül is fenntart. A *Vizkeresztet* Shakespeare 1600-ban vagy 1601-ben írta, tehát abban az időben, amikor még nem apadt ki a szonettek forrása. A II. felvonásban Orsino herceg megkérdi a fiúruhába öltözött s fiúnak vélt Violától, milyen az a nő, akibe ő szerelmes, és lelkére beszél, hogy ne vegyen magánál idősebb nőt feleségül. A magyarázók a XIX. századon keresztül úgy fogták fel ezt a részt, hogy Shakespeare az ő elhamarkodott házasságának keserű utóízét szűrte bele. Azt mondja a herceg :

Mert, fiú, hiába dicsérjük mi önmagunkat, a férfi szerelme csapodárabb, ingatagabb, mohóbb, változóbb, feledékenyebb, mint a nő szerelme. A nő olyan, mint a rózsaszál. Alig tárulnak fel szirmai, már hulladozni kezdenek.

Látjuk, e sorok teljesen összevágának a szonett megfelelő soraival. Mintha a herceg szavaiban is önmagát mentetné és magyarázná Shakespeare — a hűtlenségéért, melyről a szonett és dráma egyaránt azt mondja, hogy benne van a férfi vérében és természetében, de amit megtold a szonett azzal, hogy ezek a kalandok és kitérők megérthetők és megbocsáthatók, s nem változtatnak azon a gyökeres érzésen, amely egész életre leköt. A *Vizkeresztből* idézett részlet hangsúlya nem azon nyugszik, hogy a nő idősebb, mint a férfi (ez részletkérdés), — hanem hogy a férfi csapodárabb, mint az asszony. A szonettben annyit tesz hozzá, hogy a férfi lehet érzékeivel hűtelen s szívében mégis hű maradhat. Michel Angelo egyik

szonettjének két sora csodálatosan tömöríti e szerelmi két-
féleség attitude-jét :

La vità del mia amor non è il cor mio,
Ch'amor, di quel chio t'amo, è senza core.

Szerelmem élete nem a szívem,
Szerellemmel szeretlek, de szív nélkül.

Annyi bizonyos, hogy Shakespeare már 1609-re felmondott egy Green nevű rokonának, aki az ő házának egy részét lakta New-Place-en, — tehát már akkor hazavágyott. A felmondást, Green nagy örömeire, visszavonta, illetőleg eltolta 1611-ig.

Ez a nem egészen két esztendő az alkonyi varázs Shakespeare költészetében. Ekkor írta meg regényes triptychonját : *Cymbelinet*, a *Téli regét* és a *Vihart*, s amit részben ide kell csatolnunk, *Periklest*, melynek három utolsó felvonása túlnyomó részben Shakespeare-től való.

Dowden, a hivatalosnak és hitelesnek elismert Shakespeare-tudós azt mondja, hogy miután a költő tragédiáiban lebecsátkozott az élet mélységeibe, itt felhatol az élet csúcsaira, s Dover-Wilson csak tavaly közzétett megkapó kis Shakespeare-könyvében (*The essential Shakespeare*) a tragikus korszakot, melyet Brandes «die düstere Periode»-nek nevez, ezzel a címmel jelzi : *Borotvaélen*. Shakespeare Lear királlyal és Atheni Timonnal — talán személyileg is — az örülség partjára került ; de csodálatos módon megmenekült s utolsó énekeit már a tündér-szigeten dalolhatta el. 1601 és 1608 között (ez a hét esztendő volt az egyetemes drámairodalom hét bibliai kövér esztendeje, amelyek nem tértek vissza soha többé) lélekzetfojtó iramban alkotja meg *Julius Caesart*, *Hamletet*, *Macbethet*, *Lear királyt*, *Antonius és Cleopatrát*, *Coriolanust*, a félig-meddig vázlatban maradt *Troilus és Kresszidát* s a világirodalom legkomorabb vígjátékát, a *Szeget szeggelt*.

E hét esztendő alatt megjárta a poklot, ha ez csak az önismeret üdvözítő pokla volt is, mint Arany János oly csodaszépen mondja. Hogy a hazatérés szándéka ebből érlelődött és erősödött-e meg benne, nem tudhatjuk, de amikor ez az

elhatározása végleg megszilárdult, viszont a Globe az újonnan feltűnt Beaumont és Fletcher odaszerződött drámaírók mellett is még rászorult a mesterre: Shakespeare újfajta darabokkal áll elő, amelyek egészen más lelki diszpozíciókból születtek, s az új divatot szolgálták, talán egy kissé meg is előzték, mert 1610-ben Middleton és Dekker azt írják, hogy «manapság már kiesett a divatból a tragikus pathosz s az effajta komoly holmi nem kell a közönségnek».

Ha szemügyre vesszük ezeket a késői színjátékokat, egészen furcsa dolgot tapasztalunk. Mind a háromban — sőt *Perikles*ben is — tehát mind a négyben az történik, s a nagy finálékban, ha a drámai logika vagy psychologia ellenére is, de annál kápráztatóbb zenei polyphoniával az elevenedik meg előttünk, hogy az idők sodrában széthullt, egymástól természeti csapás vagy emberi gonoszság miatt erőszakosan elszakított vagy lélekben önként elszakadt családtagok hogy' kerülnek újra össze — alkonyodó égbolt alatt, őszi verőfényben — a dagadó új élet reményével a fiatalok, és valami kis kárpótlással, talán pár nyugodt esztendővel az öregek számára.

Perikles 16 év multán viszontlátja feleségét, Thaisát, akit, mint halottat, drágalátos koporsóba zárva a hajóról a tengerbe vetettek s akit egy ephesusi nagy doktor a parton visszaad az életnek; és feltalálja Perikles a tengeren született leányát, aki szüzen maradt a bordélyházban, ahova rablók eladták. A *Téli rege* Leontese visszanyeri 16 évig holtnak hitt feleségét, Hermionét, s csecsemőkorában a halálnak adott leányát, Perdítát. Cymbeline király húsz év után visszakapja az udvarból ellopott fiait, mint ifjú hősöket, akik megnyerik számára a csatát; Posthumus, aki elvakultságában halálra szánta a távolból Imogént, a finálékban újra találkozik a holt-nak hitt, hűséges feleséggel. És Prospero a *Viharban* tizenöt év multán újra találkozik a hűtlen testvérrel, a hűséges udvaronccal, s akit ledöntöttek a trónjáról, a bölcsesség és tudás ledönthetetlen trónján ülve ítél a jók és rosszak fölött, Alonso visszakapja a viharban a hullámok közt elmerült fiát — s az utolsó színjáték utolsó szava megbocsátás és megnyugvás, engesztelődés és elnézés.

Akárhogy szemléljük is e késői színjátékokat, mindegyiknek utolsó szava, végső akkordja : a család restaurációja, a jogaiba visszahelyezett feleség, apa, gyermek, aminek szélső ellentéte tátong felénk a nagy tragédiákban : *Hamlet*ben, ahol a hitvestárs bűne, *Lear*ben, ahol a gyermekek hálátlansága, *Othello*ban, ahol az emberi gonoszság, *Antonius és Kleopatra*ban, ahol a zabolátlan érzékiség megmérgezi és feldúlja a családot, széjjelrobbantja a Shakespeare értelme szerint legemberibb életformát. S ezt a költői hitvallását a családról — évek mulva, pár hónappal a halála előtt ismételni fogja prózában — a magánéletére vonatkozólag. Ha figyelmesen olvassuk végig Shakespeare végrendeletét, amely hajszálig menő aprólékossággal, minden egyes tagra kiterjedő gondossággal akarja a család folytatását és fennmaradását biztosítani, megint csak az utolsó darabok finaléira kell gondolnunk.

Am ha ezeknek az utolsó színjátékoknak oly makacs refrainjük az összeomlott házi tűzhely újjáteremtése s ennek az életformának — ha csak a tudat alatt is — ilyen fanatikus hangsúlyozása, akárhogy óvakodunk is attól, hogy a magánélet körülményeit olvassuk bele az alkotásba, meg kell állapítanunk, hogy itt Shakespeare magánélete és költői megnyilatkozása erősen fedi egymást. Sőt talán nem is kell megállanunk ottan, hogy utolsó darabjaiban Shakespeare öntudatlanul szűrte bele egyik életproblémáját a most is, mint mindig, mástól kölcsönzött mesék keretébe és fordulataiba. Ez a triptychon Shakespeare-nek legtudatosabb alkotása, mert a költő itt újra szembenéz azokkal a válságokkal, melyek a nagy tragédiákban gyilkos erővel gázolnak és gáncsolnak el bűnöst és ártatlant egyaránt. Ezekben a színjátékokban belső revízió alá veszi mindazt, ami már a régi romantikus vígjátékok során is megfordult a kezén, vagy fölmerült a lelkében : tehát elvitathatlanul állást foglal, ami annyit jelent, hogy élete alkonyán, a közeli vég sejtelmével az egykori problémákat, valóságokat és személyeket tudatosítja magában. Már a *Sok hűhó semmiért*ben az elrágalmazott Herót egy okos szerzetes tanácsára holtnak hirdetik, hogy ártatlansága kiderüljön. A *Téli regében* is halottnak mondja Her-

mionét az okos Paulina, s a királyné tizenhat évig él, rejtve minden szentől, de a költő lelki állásfoglalása és művészi szándéka itt már egészen eltérő. Leontesnek egy elrontott étellel kell bűnhődnie oktalan féltékenységeért, magába kell térnie és meg kell tisztulnia, mielőtt Hermionét visszanyerheti. *Romeo és Juliában* Julia álmot kap Lőrinc barátától, s attól remeg, hogy az altató halálos mérég, de mégis kiissza ezekkel a szavakkal: «Oh Romeo, Romeo, reád köszöntöm ezt!» *Cymbelineben* Imogén egy üvegcsében erősítő italt kap Pisaniótól; de az üvegcsé, melyről Pisanio azt hiszi, hogy gyógyszer van benne s a gonosz királyné azt, hogy ölé mérég: Lőrinc barát altatószerét tartalmazza, amelytől pár órára tetszhalott lesz, aki megissza. De nemcsak Imogén olyan tetszhalott, mint Julia, hanem a *Perikles* Thaisája is, akinek koporsóját a hullámok az ephesusi partra vetik. *Lear királyban* a vihar a természet megbomlása ugyanakkor, amikor megbomlik az emberi természet; — a *Viharban* a tündérsziget körül a háborgó tenger csak bűvölet Prospero varázspálcája nyomán — s még a ruhájuk sem nedves a hajótörötteknek, amikor partra vetődnek a tenger föl kavart hullámaiból. *Learben* és *Hamletben* az örültség a lét oszlopait dönti, — a *Viharban* külső megszállottság, amely Prospero egy intésére fölenged. Csodálatosképen finom részletek is állandóan megismétlődnek változott költői és emberi világitásban. Ki ne emlékeznék a megbomlott Opheliára, aki virágfűzerekkel jön az udvarhoz és rozmarint meg háromszínű ibolyát, galambvirágot, irgalomfüvet meg százszorszépet osztogat a királynak, királynénak és Laertesnek? E megrázó jelenet mint a tavasz üzenete tér vissza a *Téli rege* pásztori felvonásában nevető ég alatt, Perdita, a királyleány, akit pásztorok neveltek föl, mint a május tündére, virágokkal üdvözli a vendégeket, kökörcsinnel, amely előbb jön meg, mint a fecske, sötét ibolyával, sápadt kankalinnal, liliummal. Az ember a szemét dörzsöli, mintha a valóságból hirtelen álmországba került volna. A sort folytatni lehetne; de hogy az utolsó színjátékokat igazi mivoltukban láthassuk: az egész kérdés döntő pontjára térek. Már Coleridge észrevette, hogy Shakespeare drámáiban nem Othello az igazi féltékeny,

hanem Leontes, a *Téli regé* királya, akinek nincs Jagója s aki egy végzetes pillanatban, amikor fölmerül benne a gondolat, hogy felesége hűtlen hozzá, meg van győződve arról, hogy hályog hullt le a szeméről, pedig akkor hullt lelkébe a mételey. A Shakespeare-kritika ezen a ponton nem is igen ment túl Coleridge finom elemzésén. Csakhogy ebből a párhuzamból, akármilyen meggyőző, sohasem tudhatjuk meg, mi választja el a *Téli regét Othellótól*, Leontest a velencei szerecsentől. A kulcsot máshol kell keresnünk, *Othello* fő motívumai ugyanis a triptychon két darabjában térnek vissza : a *Téli regében* és *Cymbelineben*, Othellónak két szerencsésebb sorstestvére van : Leontes és Posthumus. Csakis e két oly sajátágos alaknak Othellohoz való sajátlagos viszonyából érthetjük meg Shakespeare-nek tragikus és nem tragikus lelki attitude-jét. Othellót Shakespeare «honourable murderer»-nek, «becsületes gyilkos»-nak nevezi. Hogy Othello gyilkos létére becsületes, részvétünkre méltó és rokonszenves hős maradjon : Jagónak a végsőig elvetemedettnek kell lennie ; egy féltékenységre nem is hajlamos lélekre kell rászabadítani a «zöldszemű szörnyeteget» s ezt a lelket úgy megmérgezni, hogy végül mindenben bizonyítékot lásson Desdemona hűtlenségére.

A késői színjátékokban, *Cymbelineben* és a *Téli regében* — öntudatosan-e vagy önkénytelenül, ezt nem tudnám eldönteni — az othellói tragikus problémát Shakespeare kettévágja s megalkotja Posthumusban a «honourable murderer»-t, az ideális becsületességű gyilkost, Leontesben pedig a zöldszemű szörnyeteg szánandó áldozatát. Posthumus fogadást köt a felesége tisztaságára és hűségére — és elveszti. Megvannak az összes bizonyítékai a nélkül, hogy féltékeny volna. Leontes király viszont csak féltékeny a nélkül, hogy egyetlen bizonyítéka volna. Posthumusnak van Jagója, ami hangzásban is rokon, Jachinónak hívják, — mert az ideális gyilkos nem ítéltet, csak bizonyítékok alapján. Leontesnek nincsen, mert az igazi, a vérbeli féltékenynek a legártatlanabb semmiség is súlyos bizonyíték. Posthumus a bizonyítékok láttára összeomlik, jobban, mint Hamlet, mert primitívebb lélek, elveszti a női nemből való bizodalját, s a messze távol-

ból hű szolgáját, Pisaniót bízta meg, hogy hajtsa végre Imogénen a halálos ítéletet ; Leontes leánykáját tétetné el láb alól, amikor a delphii orákulumtól megjön az üzenet, hogy Hermione ártatlan s Leontes féltékeny zsarnok. Még ez sem tartóztatná fel, de fiának, a kis Mamiliusnak megszakad a szíve anyjának szenvedése miatt. A halálhírré elhalasztják a törvényszéket, Leontes végre önmagában kezd kételkedni, de mire megint hívatná Hermionét, Paulina, — tökéletesebb és magasabbrendű kiformalása az *Othelló*beli Emiliának — hírül hozza neki, hogy a királyné meghalt.

Imogén és Hermione állítólagos halálától kezdve *Cymbeline* és a *Téli rege* egy fonálon szövődik tovább. A halálhír hatása alatt megkezdődik Leontes és Posthumus tűzben való megtisztulása, amelyet Leontesnél Shakespeare 16 esztendőn át — igen finoman — némaságba borít, hiszen amely pillanatban a királyné ártatlansága kiderül: a féltékenység is meghal oly hirtelen, ahogy született, s Leontes számára nincs más hátra, mint a síríg tartó bünbánat. De Posthumus, a «honourable murderer», miután elküldte Pisaniónak Imogén halálos ítéletét: érzi, hogy saját fejére is kimondta a halált. Ő, aki fejvesztés alatt ki van tiltva Britanniából, beáll a Britannia ellen vonuló római hadseregbe, hogy hazajuthasson és ott meghalhasson. Az egyetemes drámairodalomban sehol a vezeklésnek és a bünbánatnak nincsenek olyan megrázó sikolyai, mint Posthumus monológjaiban. Mintha Shakespeare sötét korszakának egy elmaradt hangja törne fel itt újonnan. De Hermione és Imogén nem haltak meg, mint Desdemona, a drámai válság megállott a szakadék legszélén. A hősök csak beletekintettek az örvénybe, de nem hullottak bele. A darabok végén nem holttestek hevernek a porondon, akik fölött a továbbhaladó, továbbzajló élet diadalmas harsonái zengenek; hanem magukba tért, megtisztult, megnyugodott emberek, akik mellett ott áll a mosolygó, viruló, tavaszi élet, Arviragus és Guiderius, Florizel és Perdita, Ferdinand és Miranda — a gyermekek, akikben az ő életük újra virágba borul.

Othellóból, egyik legtragikusabb élményéből, Shakespeare két nem tragikus embernek adott életet: Leontesnek

és Posthumusnak. Bármily élő e két alak, nem mondhatnak annyit az életről, mint Othello, akiben együtt lakik a pokol, purgatórium és a mennyország, s akinek szeméről csak a halál tépheti le a hályogot, mert ez az élet végső szava. A tragédia a dráma teljes kiforrottsága, s nincs az a közép-fajú színmű, amely *Hamlettel*, *Othellóval* vagy *Lear királylyal* vetekedhetnék. Hogy Shakespeare e végsőkig feszített tragédiák után partra száll és bevonja vitorlát, még külső behatások nélkül is érthető ennél a költőnél, aki vígjátékirónak indult, akit édesszájúnak neveztek a kortársai és aki talán a tragédiák előtt maga sem sejtette, hogy milyen démonok lakoznak a lelkében.

Most azonban arra kell felelnünk, hogy a nagy tragédiák és az utolsó színjátékok között — épen az Othello—Posthumus—Leontes-féle háromszög alapján — mi a centrális különbség, s erre most már nem nehéz megfelelni.

A tragédia sorsviszony; végzetnek és akaratnak kikerülhetetlen egyberobbanása, ami természetesen nem annyit jelent, hogy sorsnak és embernek viszonya változatlan egyenlet, mert az a közismert felfogás, hogy a görögök sorstragédiákat írtak, Shakespeare pedig jellemtragédiákat, csak nagy általánosságban igaz s az általános igazságokkal az egyes, különböző tragédiák megértésénél nem sokra mehetünk. Shakespeare tragédiáiban mindig van szerepe a sorsnak és végzetnek is; de a döntő pont az, vállalja-e az ember a sorsot, azonosítja-e magát vele; Macbethet kísértetbe viszi ugyanaz, ami Banquót hidegen hagyja; Laertes habozás nélkül megteszi azt, amire Hamlet nem tudja magát elhatározni — csak egy egész sor katasztrófa után. Ez a tragikus és nem tragikus ember között a különbség. A tragédiának az a lényege, hogy nem lehetünk mások, mint amik vagyunk s ennél fogva semmi sem történhetik másképen, mint ahogy történik. Itt a szükségszerűség vastörvénye uralkodik. A nemtragikus drámának lényege viszont az, hogy megszáll bennünket valami, kiforgat önmagunkból, nem azt tesszük, ami énünk igazi magva; amit cselekszünk és szenvedünk, nem sorsunk és jellemünk, hanem csak ránk mért csapás, melyet el kell viselnünk és javunkra kell fordítanunk. A tra-

gédiában a szenvedés az emberi lélek legbensőbb és legmélyebb hangja, felelet a Végzetnek, mely a tragikus ember életén kopogtat, a nem tragikus drámában a szenvedés csak tisztító tűz, melybe az élet belevet bennünket, hogy mennél salaktalanabbul kerüljünk ki belőle.

A tragédiában az ember háta mögött mindig a Végzet áll, — a nem tragikus drámában — és a kérdésnek ez a nyitja — a *Gondviselés*. A *Téli regében* a IV. felvonás előtt föllép az *Idő* — mint prológ — és azt mondja, most ugrunk tizenhat évet. A tragédiában az idő nem tényező — hiszen az *Idő* a tipikus epikai hatalom. Ha *Romeo* vagy *Othello* időt engedne magának, minden kiderülne és jóra fordulna. De a tragédiában nincsen idő semmire — ott minden pillanatban leüthet a villám. *Cymbelineben* *Pisano* azt mondja *Imogén*nek: időt kell nyernünk. És *Imogén* kívárja az időt és küzd a jussáért, nem úgy, mint *Desdemona*, aki szinte beleveti magát a fergetegbe, amely őt elpusztítja.

Ha végignézünk a költői műfajokon, hogy melyik az, ahol a *Gondviselésnek* ily döntő szerepe van, egy ilyet találunk — és ez a mese. A tündérmese az az ősrégi műfaj, mely a tragikus kényszerűség helyett a kibúvót, a menekülést, a szabadulást, a büntetést és a jutalmazást teszi meg törvénynek. A nagyszerű halál szenzációja helyett a tündérmese a nyugalmas élet ajándékát nyújtja a kiállott viharok után. Nem véletlen tehát, hanem törvényszerű dolog, hogy *Cymbelineben* és a *Téli regében* a gonosz mostohától kezdve *Hófehérkéig*, a kitett és megtalált gyermekig egész sor mesemotívumot látunk. Csak a női nevekre kell pillantanunk: *Viola*, *Julia*, *Olivia*, *Rosalinda* helyett *Imogén* (a képzelt), *Marina* (a tengeren született), *Perdita* (az elvesztett), *Miranda* (a csodálatos). A nevek is álomszerűek, mint maguk az alakok, nemcsak a valóságból lettek, hanem a költő vágyából — az *Édenkert* után. Tiszta mesedramák ezek s mesedráma a *Vihar* is, tele csudával, bűbájjal, varázslattal, boszorkánnyal és tündérral — csudaszörnyel és légi szellemmel, csak-hogy ez az utolsó színjáték, mely *Shakespeare* alkonyának tündöklő koronája, egyben elút a másik kettőtől — itt a *Gondviselés* átadja a maga szerepét az embernek, a látó és

belátó — a tudó és éppen a tudás révénél nézővé lett embernek. Shakespeare itt remekművet alkot abból a különös lelki habitusból, amelyet századokkal később Maeterlinck fogalmazott meg a legtömörebben, amikor azt mondja, ha Szokratesz leült volna az Atridák házának lépcsőjére, — a fátum kénytelen lett volna elhúzódni. Prospero a bölcs ember, s a bölcsesség legerősebb ellenszere a tragédiának. A *Vihar* a nagy tragédiáknak nem tragikus visszfénye, visszatérő emléke, — még a mesedramák között is az egyetlen, ahol nincs véráldozat, ahol nem hal meg senki.

Csak az alkonyi égboltnak lehet olyan csodája, mint a *Vihar*, olyan glóriája, mint ennek a vézna meséjű, rövidre szabott színpadi költeménynek. A csodát sokszor próbálták újra földézni, a *Vihar* döntően hatott a romantikus költőkre, a filozófusokra és tudósokra. Sokszor utánózták és Renan két folytatást is írt hozzá, két dramatizált játékot Calibanról és Prosperóról; de ezek a könyvtárak polcain rekedtek. Prosperónak egyetlenegy mása akadt még az európai színpadon, egy Shakespeare-rel kongeniális nagy drámai költő — fiatal életének alkonyán — írta meg azt a művét, ahol Shakespeare zenélő szigetje zenei valósággá vált: a *Zauberflötét*, amelyet Dérýné még gyönyörű és hangulatos magyarsággal *Tündérsípnak* mondhatott s amelyet mi évtizedek óta nem annyira bűvös, mint inkább bűnös magyarsággal *Varázsfuvolának* írunk. A bölcs Sarastróban feltámadt Prospero; a 35 éves Mozart, aki mögött már 30 éves zeneszerzői mult állott és 22 színpadi munka, ép úgy sommázta a maga fiatal életét a *Zauberflötében*, mint Shakespeare a férfikorát a *Viharban*.

Hogy a *Vihart* Stratfordban írta-e, a New-Place-en álló szép ház tágas kertjében, a híres eperfa alatt, amelyet saját kezével ültetett, ez olyan szálló hagyomány, amelyet sem bizonyítani, sem megdönteni nem tudunk. A *Vihar* búcsú — naplemente; bár Shakespeare stratfordi csöndes alkonyába még azután is beleszólt a londoni színházüzlet parancsoló érdeke. Szükség volt a Mester kezére *VIII. Henrikhez*, *A két nemes rokonhoz* s a *Cardenio* című drámához, amely nyom nélkül elveszett. De ezek a darabok már csak felhők, amelyeket a nap a saját fényével ékesít, amikor ő maga már leáldozott.

HEVESI SÁNDOR .

A MAI INDIA.

India Ázsia délközépső részén kiugró óriási háromszögletű félsziget, amely a hozzá hasonló alakú Afrika földrész mellett eltörpül ugyan, de kiterjedésében mégis majdnem olyan nagy, mint Európa Oroszország nélkül. Már ez a körülmény egymaga is arra int, hogy Indiát nem tekinthetjük egy egységes országnak, hanem inkább egy, a hatalmas Ázsiához függesztett külön kontinensnek, amelytől sajátos földrajzi helyzete és művelődéstörténelme folytán lényegesen különbözik.

India bekapcsolódását az emberi történelembe a monszunszélnek köszönheti, mely a korai nyár alatt Indiának átfűtött és megritkult levegője helyébe a déli tengerek felhőtömeget hajtja. Ha a Himalája égbenyúló hegygerince el nem zárná észak felé az utat, e felhőtömegek nyomtalanul suhannának át India szomszjas földje felett, de így a zárófalba ütköznek, összesűrűsödnek, visszafelé nyomulnak és bő áldásban ömlenek le a tikkadt mezőkre. A monszun-eső, amely június végétől október végéig tart, 34—35°-ra lehűti a légkört és lehetővé teszi az emberi élet kifejlődését.

India éghajlata egyenletesen váltakozik évezredek óta, és földrajzi alakulata, hatalmas folyói, az Indus, Ganges és Brahmaputra s elzáró hegylánca meghatározta a népvándorlás útjait. A legrégebb vándorlások talán Afrikából irányultak Dél-Indiába; az őslakók embertani és némiképen nyelvi sajátosságai erre látszanak utalni, a történelmi időkben a vándorlások északnyugatról folytak le a Khaybar-szoroson át és hatoltak dél felé, mindinkább veszítve lendületükben és felszívó képességben. A sötétbőrű dravida és mundari népek visszahúzódtak az északnyugat felől benyomuló árják elől.

Az őslakosság és az árják között vérkeveredés jött létre, amely Észak-Indiában sokkal nagyobb méretű, mint délen, ahol még ma is túlnyomó a fekete testszín, a negroid arcél és göndör haj. Színvonalat nem lehet vonni Indiában, az újabb és újabb benyomuló árja és turáni világosbőrű népek kis számú harcos nomád társadalmat alkottak és asszonyokat a bennszülöttekből választottak. A faji góg ott nyilatkozik legerősebben, ahol az őslakosság többségben maradt és a gyérszámú hódító leigázta s társadalmilag és gazdaságilag is kizsákmányolta a bennszülött lakosságot.

Az idegen árja faj hódítása és uralma a bennszülött lakosság felett kifejlesztette a kasztrendszer, amely India sajátos társadalmi rendszere, theokratikus gazdasági alapon nyugszik és a maga idejében tökéletesen működhetett. Bonyolult szerkezete és kijegecesedése a társadalmi életben azt bizonyítja, hogy ez a ma nekünk különös és furcsa rendszer hosszú történelmi fejlődés eredménye és hasonló a más árja népeknél fellelhető társadalmi osztályelkülönüléshez. Indiában az árja hódítók kis számuk ellenére kényszerítették a nagyszámú bennszülött lakosságot, hogy alávéssék magukat egy olyan osztályozott rendszernek, amelyben az idegen hódítók vezető szerepre vannak hivatva. Ezt a vezető szerepet a bennszülöttek megfélemlítésével és vallásos babonák beplántálásával biztosították. A brahmin, a tisztafajú árja, vagy pedig az ahhoz vérbeli kötelekkel csatolt kevertvérű, a szellemi vezető, a pap, aki bemutatja az áldozatokat, felette áll a többi osztálynak, amely foglalkozás szerint számtalan alosztályra oszlik, amelyekben a foglalkozás öröklődik. A különböző kasztok egymással házasságot nem köthetnek, egymás ételéből nem ehetnek. Az alacsony kasztbeli a magasabbat, különösen a brahmin, pusztán jelenlétével megfertőzheti. Ez az orthodoxia ma csak Dél-Indiában található, ahol a páriák túlnyomó többsége, kb. 45 millió él, viszont egész Indiában, csekély kivétellel, egy enyhébb, de még mindig rendkívüli merev osztálytagozódás zárja el, illetőleg köti össze a hindu társadalmat. Ez az osztálytagozódás nagyjában a foglalkozáson alapul, ezért némiképen a céhszervezethez volna hasonlítható, de India bizonyos részeiben és

népeinél a foglalkozás szerinti tagozódást áttörte a törzsi öntudat. Így a radsputok klanokra oszlanak, amely klanok házasság szempontjából ugyanazt a helyzetet foglalják el, mint a kaszt, de foglalkozásra való tekintet nélkül. Úgy látszik, hogy a radsputok, akik a leggőgösebb és legöntudatosabb árják, nem hódoltak meg teljesen a brahmin kasztrendszernek. Ugyanúgy a mahratták, akiknél a kasztrendszer nem foglalkozáson alapul, s a dsatok is egy kasztot alkotnak és sok tekintetben eltérnek a hindu szabályoktól. Megengedik az özvegyeknek újból való házasságát és saját törzsi szokásaikat követik az örökösödésben. Valószínű, hogy a mahratták és dsatok szkytha törzsek leszármazottjai és nem hasonultak teljesen a hinduizmusba.

A négy főkaszton belül, amelyből átlépni nem lehet, a brahminok elvileg egy kasztot alkotnak ugyan, de ebben számtalan alosztály zárja el a brahminokat egymástól házasság és más szempontból. Brahmin csak brahmin leányt vehet el feleségül és csak bizonyos osztályú brahmin leányt. Még együttes evés tekintetében is állnak fenn korlátozások a brahminok bizonyos alosztályai között. Az alsóbb kasztok száma meghaladja a kétezret. A foglalkozás nevet is ad viselőjének. A foglalkozás megváltozásával a név is változik, és hanyatlak vagy emelkedik az illető a társadalmi ranglétrán. A rendszer működését testület, a *pancsayat* ellenőrzi, amely ügyel, hogy a kaszt tagjai ne vállaljanak hozzájuk nem illő munkát, vagy pedig ne dolgozzanak alacsonyabb bérért, ne vegyenek el kasztonkívüli leányt stb. Az ellenszegülőket kiközösítik és a hindu vallásos érzülete annyira erős és oly feltétlenül aláveti magát az évezredes szentesített szokásnak, hogy az így kiközösített egyént a pap nem képviseli az istenek előtt, a falu népe nem ad neki enni, a fodrász nem vágja a haját, a ruhamosó nem mos rá és menthetetlenül elvész.

A kasztrendszer szerves alkatrésze és folyománya a hindu észjárásnak, amely ellen századokon át hiába küzdött megannyi társadalmi újtó. Sőt minden reformtörekvés hosszú küzdelem után csak új kasztot eredményezett. A XII. században Dél-Indiában Siva tisztelői, a lingayat szekta, a brahmi-

nok fensőbbsege ellen foglalt állást, elvetette a kasztrendszer és tagjait minden osztályból újoncozta. Csakhamar a lingayat szekta maga is külön kaszttá fejlődött és elzárkózott minden más kaszt elől. A kasztszellem még a demokrata iszlámot is megmételtyezte Indiában, sőt a keresztény indusok is megtartják kasztbeli megkülönböztetésüket.

A hindu a kasztrendszerben a családi leszármazás tisztaságát és folytonosságát látja biztosítva, s ha ma európai szemmel nézve furcsának látjuk e rendszert, ne feledjük el, hogy India más égöv alatt más észjárást teremtett, mint Európa. Évezredes fejlődés eredményét nem lehet kár nélkül ledönteni s ha a kasztrendszer az emberiség és a nemzetiiség szempontjából nézve megszorító és kizárja a szervezkedést ezen az alapon, az egyén részére *más* oldalról előnyöket biztosít, mert nem áll elszigetelten földi életében. A kasztrendszerrel szorosan kapcsolatos a családközösség, amely együttes gazdálkodáson alapul. A hindu társadalom nem jutott túl a faluközösségen és ezért hindu nemzet európai értelemben sohasem fejlődhetett. Azok az államok vagy államocskák, amelyek Indiában feltűntek, bátor kalandorok feudális birtokainak tekinthetők, amelyek területén a lakosság folytatta évezredes mezőgazdasági és kéziipari termelését s nem törődött azzal, hogy kinek fizeti az elengedhetetlen adót. A középkor rablóromantikája az államalapítások terén úgyszólván napjainkig tovább élt Indiában. India a hódítók zsákmánya volt mindvégig és mindig az erősebb kapta hadi sikerének jutalmául, ezek a hódítók pedig mindig *idegenek* voltak. A mauriya perzsa rendszerű dinasztia kivételével soha hindu nem tarthatott fenn birodalmat Indiában, éppen társadalmi rendszerük következtében.

A hindu társadalom rendszere és vallása egy tőből fakadt. A Rig-Veda természetimádását a brahmanok theokráciája követte, amely az árja vallási eszmék mellett szabad utat engedett az őslakosok mythológiájának és így számos idegen istenség hatolt be a hindu vallásrendszerbe, ahol a legteljesebb zűrzavar uralkodik. Ez az összhangtalanság áthidalhatatlan ellentmondásokban nyilvánul, amelyek jellem-

zók a legtöbb régi és modern indiai gondolkodóra. Némely hindu isten megborzad egy légy halálán, más emberi áldozatot kíván, a hinduizmus azonban egyformán elfogadja egymás mellett e kirívó ellenmondásokat. Nem is lehet európai mértékkel közös nevezőre hozni a népszerű hit és babona, magasröptű bölcselkedés, pantheizmus és bálványimádás sokféle megnyilvánulását, mert a hinduizmus nem kifejtett teológiai rendszerű vallás, hanem társadalmi rend, amelybe beletartozik mindenki, aki hindunak születik, hitével annak vallja magát, elismeri a brahminok fensőbbiségét s a kaszt szabályait nem sérti. Viszont szabadon elfogadhatja vagy elvetheti a hindu trimurtit, új isteneket alkothat, vagy egyáltalán tagadhatja a felsőbb hatalmak létezését. A hinduizmusnak nincs egyháza, nincs egyházi szervezete, de él, mint kiirrhathatlan *hit* minden ember agyában és szívében, táplálja a félelem és a szent meggyőződés.

A gondolkozás szabadsága szülte Buddhát, aki relativizmusával minden valóságnak hitt tünemény örök változását hirdette és erkölcsanával a legmagasabb fokra emelkedett a világ bölcei között. A lélek elvágyódása az anyagtól teremtette az Upanishad pantheistikus világát, amely a VIII. századbéli Shankaracsarya Vedanta bölcséletében éri el fejlődésének tetőpontját. De a lét kosmikus felfogása, az istenség pantheistikus átérzése nemcsak könyvekbe van foglalva, él ez a hindu nép lelkében és spontán módon nyilatkozik népdalaikban, regéikben, époszaikban. És csodálatos, hogy a hindu észjárás nem borzad meg azon az ellentmondáson, amely az élet kosmikus elképzelése és a legdurvább babonák között mutatkozik. A hindu logika nem ismeri a kategórikus igent és nemet, hanem relatív átmenetet tud elképzelni a kettő között. Ezért nem szabad ítéletünkben az indiai viszonyokat európai mértékkel mérni.

A hindu társadalom, amelyet Buddha tanítása a Kr. előtti V. században felszabadított a brahmanizmus béklyói alól, a Kr. utáni IV. században új fejlődési fokba lép. A buddhizmus a gyakorlati életben elvesztette átható erejét, terhessé vált és a nép képzeletét inkább kielégítette a feléledt új brahmanizmus, amely rettenetes istenségekkel, érdek-

feszítő legendákkal és az őslakóktól átvett mythosokkal telítette vallási képzezeit.

Az V. században a húnok törnek be Észak-Indiába és azok felszívása után a radspud kiskirályok, akik a Naptól származtatják magukat, uralkodnak egész Észak-Indiában, le a Ganges völgyéig. A VIII. század elején új hódító hatalom jelenik meg Északnyugat-Indiában: a mohamedán arabok, és ezek Nagy Sándor nyomait követve, elfoglalják Multánt. A XI. századtól fogva Közép-Ázsia egymásután küldi hódító népeit Indiába, ahol mesés kincseket, termékeny földeket és az iszlámra téríthető «hitetlenek»-et találnak. Törökök, afghánok, mongolok özönlik el Észak-Indiát. Ők szedik az adót és az ő fejedelmeik osztják el a hűbéres birtokokat híveik, csatlósaik között. A radspudok sivatagszerű területre vonulnak vissza és ellenállnak a mohamedán árnak. A moszlim hódítók sohasem olvadtak be teljesen a hindu lakosságba és azt nem tudták megtéríteni. Várerődítésekben, táborokban tanyáztak és katonai megszállásban tartották az országot; a közigazgatás a hinduk kezében volt. A vérkeveredés, az éghajlat és az indiai légkör elpuhította a legkeményebb hódítót is, és a mohamedánok, akiknek legdicsőbb korszaka a moghul-uralom, kétszáz év alatt elvesztették állami életerejüket, és Aurengzib halála után, a XVIII. század elején, helyi adminisztrátorok és kalandorok ragadják magukhoz az uralmat s rablóhadjáratokat folytatnak egymás ellen. Mahratta, afghán, perzsa, rohilla és szikh hordák egymást öldösve, végigrabolják Indiát. A moghul uralom műemlékei, a lahorei, a delhi, az agrai paloták és sírok ékköveit szerte hordják. Zűrzavar és fejetlenség uralkodik mindenütt, de a nép édeskeveset törődik azzal, hogy ki az úr Indiában, csak vetését félti és szívesebben fizet adót annak, aki ezt biztosítani tudja.

Ezt a zűrzavart használták fel az angol Keletindiai Társaság bátor kereskedői, akik anyagi érdekeik megvédéséért kénytelenek voltak az indiai kiskirályok versengéseibe hol az egyik, hol a másik pártján beavatkozni. A Keletindiai Társaság kirendeltségei Bombayban, Madrasban és a Ganges torkolatánál csak nemrég felvirágzó Kalkuttá-

ban voltak. Az európai tengeri hatalmak, a spanyolok, portugálok, hollandok, franciák és angolok, a XVII. század óta versenyre keltek a gyarmatok birtoklásáért a távol Keleten. A versenytársak közül a XVIII. század folyamán Indiában csak a francia volt veszedelmes ellenfele az angolnak, aki tengeri tulsúlya folytán végül felülkerekedett. Ugyanakkor, amikor Wolfe tábornok elhódította Kanadát a franciáktól, Lord Clive győzelme a murshidábádi nábob felett egy csapásra nagy hatalommá emelte az angol Keletindiai Társaságot Indiában. Kereskedők testülete néhány ezer zsoldosból álló kisedes csapattal tízezernyi bennszülött harcost futamított meg és e győzelmek nyomán a Társaság azt tette meg Bengál urává, aki legtöbbet fizetett. Szurads ud-daula, aki a delhii nagymoghul helytartója volt Bengálban és Bihárban, azt hitte, hogy Európának nincs több lakója, mint Murshidábádnak, és nem szívlelte meg elődjének, az afghán Aliverdi khánnak intelmét, hogy tartsanak jóbarátságot az angolokkal, mert ezek tengerentúlról jönnek és vereség esetén visszavonulhatnak a vízre, ahová nem lehet őket követni. A franciák vereségével az angol egyedül képviselte az európai művelődési fölényt Indiában és ezt a fölényt a XIX. század elején a moghul birodalom széthullásával, a mahratták leverésével és Napoleon bukásával senki sem vonhatta kétségbe. A Keletázsiai Társaság a baxari csata után már nem szövetségese a zsákmánytváró indiai kiskirályoknak, hanem maga is a delhii nagymoghul megbízásából adószedő adminisztrátor és kormányzó testületté nőtte ki magát. A Társaságban a vagyongyűjtés és az európai fensőbbség szelleme uralkodott. Az alacsony sorsból felemelkedett indiai angol kereskedők és hivatalnokok nem tudtak a kísértésnek ellentállni, amikor bennszülött fejedelmek kincseskamrái megnyíltak előttük. Az első főhivatalnokokat irigyeik és az angol közvélemény, amely a közéleti tisztaságot hangosan követelte (annak a sok visszaélésnek láttára, amely Angliában magában uralkodott), parlamenti bíróság elé állították és elítélték. Keleti szemmel nézve, Clive és Warren Hastings «zsarolásai» nem voltak súlyosabbak, mint a bennszülött fejedelmek rablásai, de az európai morál szempont-

jából határozottan elítélendők. Clive, aki teljesen beleélte magát a keleti észjárásba, a pör folyamán felkiáltott: «Ha visszatekintek Indiában eltöltött éveimre és arra, hogy mily vagyonok feküdtek lábam előtt, elbámulok szerénységemen!» Az angol Társaság igazgatása romlott és lelketlen volt, jóllehet magasan felette állt a bennszülöttek kalandor gazdálkodásának.

A «Company», ahogy a Keletindiai Társaságot röviden nevezni kezdték, szabad utat nyitott az angol áruk beözönlésének. Az indiai kézműipar, amelynek legfejlettebb és legfontosabb ága a gyapotszövés, a XIX. század elején kezdte elveszteni hatalmi fensőbbiségét és helyébe a tökéletesebb gépekkel készült lancashire-termékek özönlötték el az indiai piacot. India kezd nyerstermék szállítónak súlyosodni és a jólétezőbb ipari feldolgozás lassankint átvonul Angliába. Ez a folyamat a tőkeképzés nagymérvű gyorsulásához vezet, míg az indus, aki keresete feleslegét ösödőkötől fogva ezüst- és aranyékszerekbe fektette, állandóan forgótőke nélkül maradt. Az angol tőkésökké nőtt iparosok tervszerűen rávetették magukat az indiai piacra, és ha nem is igaz, hogy a dakkai muszlinkészítők ujjait levágták, hogy versenyüket megakadályozzák, áposan tanulmányozták az indiai fonó- és szövőipar anyagát, szabását, mintáját, hogy indiai anyagból ízlésüknek megfelelő ruházati cikkeket állíthassanak elő. Tagadhatatlan, hogy az indiai piac nagymértékben hozzájárult az angol tőkegazdaság kifejlődéséhez.

Az indiai piacot biztosította a «Company» számára ennek egységes frontja a széthúzó kiskirályok között. 1830 után már annyira megerősödött, hogy nem érezte magát idegennek indiai talajon, hanem jogot formált ahhoz, hogy mint állami fensőbbiség, beleszóljon a nép belső ügyeibe is. A mohamedán hódítás az iszlám tanainak terjesztését tartotta az uralom mellett a legfontosabb kötelességének. De India megemészti, vagy legalább is megbénítja a legbuzgóbb és legkönnyörtelenebb idegent is, aki a maga eszméit akarja átplántálni ebbe a talajjal szorosán összeforrt kultúrtestbe. 1830 óta az angol «Company» hosszú habozás után elhatározta, hogy a bennszülötteket bevonja saját kultúrkörébe,

hogy ipari termelésének fogyasztói legyenek és olcsó hivatalnoki munkásokat neveljen belőlük. Eladdig a moghul uralom hagyatékeként a perzsa és az urdu nyelv volt a lingua franca és a hivatalos nyelv. Most az angolrendszerű iskoláztatást vezették be s eltiltottak egy sereg hagyományos ritust és szokást, amely mélyen gyökerezett a hindu lelkében, de amely a XIX. század Európáját borzalommal töltötte el. Az özvegyek elégetése, a gyermekgyilkosságok, az emberáldozatok és a szent rablószövetkezetek megszüntetése lett most az eladdig tétovázó indiai «Company» legégetőbb programjává. Az óriási távolságok és irdatlan rengetegeg nagy nehézséget gördítettek a kormány útjába, és ezek a barbár szokások a bennszülött államokban, ahová alig ért el az angol kéz, húzódtak meg. Ezekben a bennszülött államokban patriarkális szellem uralkodott, amely szerint a fejedelem, mint felelőtlen pater familias, ura volt vagyonnak és életnek.

Az a siker, amely az angol fegyvereket a szikhek elleni háborúban koronázta és amely megdöntötte a pandsabi birodalmat, bátorságot adott a «Company»-nak újabb beavatkozásra. Az oudhi fejedelmek siita perzsa ősök erényeiből semmit sem tartottak meg; a legkicsapongóbb udvari élet és a legromlottabb kormányzás arra készítette a kormányt, hogy Oudhot, mint már előtte Nagpurt, Szindet és öt más államot, törvényes örökös híjján, anektálja. Pandsábnak angol uralom alá való jutása szinte megkövetelte, hogy az összekötő kapocs megteremtése végett Oudh is angol ellenőrzés alá kerüljön. Oudhból került ki az indiai zsoldos hadsereg legjobb katonaanyaga, és az elkeseredés, hogy bennszülött államot megszüntettek és az a propaganda, amely szerint a töltenyeket marha-, illetőleg disznósírral preparálták, kirobbantotta a zsoldosok lázadását 1857-ben, amely India történelmének utolsó romantikus epizódja volt. A babonára hajlamos indusok között elterjedt az a hit, hogy a plassey-i csata századik évfordulójára a «Company» kezéből kisiklik India. Csakugyan, a lázadás leverése után az angol korona közvetlenül átvette a kormányzást Brit-India felett és a «Company» megszűnt.

A «Company» megszűnésével új korszak keletkezett.

A lázadásban az indus értelmiségi osztály és a még gyérszámú európai műveltségű elem nem vett részt, jóllehet titokban rokonszenvezett vele. De alapjában véve a Mutiny a mogul birodalom mentalitásának utolsó fellángolása volt a gyaurok ellen. Az új indiai felelős kormány ideje összeesett a technikai találmányoknak nagy haladásával és a vasút, távíró, napilapok az utolsó ötven év alatt többet súroltak le India középkori kultúrájából, mint az ezt megelőző századok. A Mutiny India művelődéstörténelmében fontos határkö, mert vele lezáródik a moszlim India jellegzetes kiskirályi élete és kezdetét veszi Indiának talmi európaiasítása. A Mutinyt méltán vehetjük egy hanyatló keleti kultúrtest szabadságharcának és Ihansinak, a csatatéren egyenruhában elesett fejedelemasszony, és az általa igaznak hitt ügyért elhalt sokezer indus felkelő tiszteletet érdemel. Mint minden levert szabadságharc, ez is a győzőben oktalan gőgöt, a legyőzöttben alaptalan érzékenységet és elhidegülést keltett. Az új korszak angoljai távolabb kerültek a bennszülöttektől, mint azelőtt voltak, és lenézték őket. Ez a lenézés gyakran durva módon nyilvánult. De az elkülönülésnek más okai is voltak. Az ötvenes évek óta Európa társadalmi és különösen technikai téren oly gyorsan haladt előre, hogy az ellentét az európai és az indiai élet között sokkal kirívóbbá vált. A kasztrendszer Clive korában csak érdekes furcsaságnak tekintették, hiszen Európa közvéleménye sem volt még a demokratikus eszméktől áthatva. A távolság Európa és India között a Szezei-csatorna megnyitásával lényegesen meg rövidült és a gőzhajók oly közel hozták Indiát Európához, hogy az indiai angol csakhamar európai élelmicikkeket hozott, európai fényűzés szerint rendezkedett be, és míg ezelőtt jórésze nőtlen maradt, most angol asszonyok tömege került ki Indiába, akik az elkülönülést szalonjaikkal áthidalhatatlanná tették. Két társadalom él ma egymás mellett. Az egyik gőgösen rá akarja erőszakolni saját művelődését az általa alacsonyabb rendűnek tekintett indusra, a másik pedig csökönyösen ragaszkodik elfogadhatatlan maradi szokásaihoz, nem mintha szíve mélyén azokat tisztelné, hanem hogy az általa gyűlölt és rettegett angol-európai kultúrával a

sajátját szembeállíthassa és föléje helyezhesse. Lélektani-
lag érthető vígasz és menedék számára az az igyekezet,
hogy az alacsonyabbrendűként kezelt (és be nem vallottan
alacsonyabbrendűnek érző) indus magával elhitesse, hogy
az ő műveltsége van olyan, mint az angol, vagy különb
annál. Ez a belső dac és annak folyományaképp a ragaszko-
dás elavult és ízetlen szokásokhoz, útját állta India gyor-
sabb civilizációjának. Belsőszülött kormány egy rendelettel
eltörölköztetett volna a gyermekházasságokat, elparancsolhatta
volna az utcákon legelő szent bikákat és megtilthatta volna
a kuruzslás számtalan formáját, amely ma a hindu tuda-
mány szent köntösébe burkolózik az európai tudománnyal
szemben és jogot követel magának.

Az indusok hiúsága mohón ragad meg minden mozza-
natot, amely azt legyezi, és mivel nyolcvan év óta mindent az
«India contra angol—európai» szempontból ítélnék meg, iro-
dalom burjánzott fel, amely meggyőződésből vagy előítélet-
ből (az amerikaiak indus rokonszenve jórészt abból fakad,
hogy Indiában egy keleti Amerikát vélnek, európai észjárású
egységes, de elnyomott és kizsákmányolt *nemzetet* képzelnek,
és a hagyományos angolelles hangulat kedvezően fogadja
ezt a hamis beállítást) mindent, ami indiai, különbnek, töké-
letesebbnek lát a «recsegő-ropogó európai kultúra»-nál. E felü-
letes megítélés hibájába az az európai, aki néhány kiváló
indust Európában hall az előadó asztalnál, annál könnyeb-
ben beleesik, mert általánosít és minden indusban költőt,
bölcselet, szentet akar látni és nem tudja, hogy ezek a nagyon
kiszámú kiválóságok nem képviselik India lakosságát.
Viszont az európaiak naiv lelkesedése az indus költők és
«szentek» iránt félrevezeti ezeket magukat is és képtelenek cse-
lekedeteik következtét megítélni s azokért felelni. Az indiai
felelőtlen elem rendszeren az európai közvélemény által fel-
magasztalt és elkényeztetett exotikus nagyságokból áll. Sem
Nehru, sem Gandhi, sem Tagore nem lépne fel oly hatá-
rozottsággal, gyakran a legképtelenebb kijelentésekkel és
cselekedetekkel, ha nem bíznék abban, hogy sok fehér ember
tapsol neki. Még egyikük sem ült felelős állásban és minden
zavarért, amely szavuk vagy tettük nyomában keletkezett,

a «gyűlölt kormányt» vádolják. A kormány viszont felelősége tudatában nem engedhet szabad utat minden újításnak vagy változásnak, amelyet tapasztalatlan elméleti emberek vagy elvont bölceletek követelnek.

Az európai és a hindu kedély különbözősége, az angol uralmi helyzete és a bennszülött dacos «slave mentality»-je szükségszerűen összeütközésbe került. Ezt az összeütközést siettette az angol iskola és az európai művelődésnek mind szélesebb rétegben való ismerete. Az indusok eltanulták az európai történelmet és azok az eszmék, amelyek a mai Európát mozgatják, eljutottak az indiai nagyvárosok diák-tanyáihoz. Az európai tudomány Indiában indiai agyakon átszűrődve sugártörést szenvedett és torzított képet mutatott. A nyolcvanas években indul meg a bengáli irodalmi és tudományos újjáéledés. Chatterjee indus tárgyú novellákat, Tagore az Upanishad szellemében lírát ír, de csak Keats és Shelley tudja ihletni, a dinamikus Shakespeare-t nem érti és nem érdekli őt. Tarkachuramani az európai fizika módszerével bizonyítja, hogy a hinduizmus a legtökéletesebb vallás. Felébred Max Müller könyvei nyomán az «árja» öntudat és az európai orientalisták tudományos megállapításaiból nemzeti, faji, kulturális tőkét kovácsolnak. Hiába tiltakoznak ők maguk e tudománytalan túlzások és ferdítések ellen, az indiai szem torzítva lát. Felfedezték a Védákban a hidrogént, autót, repülőgépet és a tudomány többi, új vívmányait. Ebből az iskolából került ki Vivekananda, aki-ben Indiában isteni bölcsét, Amerikában csodatevő clairvoyantot láttak. A Nyugat naív bámulata ezúttal is a legjobb reklámja és öntudattámasza volt a habozó és önmagában kételkedő hindunak. Ez a felujjongó öröm, amely az indusokat a nyugati kultúra megismerésének eredményeül áthatotta, gyerekes volt, mert túlságosan sokáig gyereksorsban tartották őket. Elmélkedhettek, tanulhattak, de felelőséggel cselekedni nem engedték őket.

A nemzetiségi mozgalom a hírlapírással veszi kezdetét. A napilapok, különösen a bengali *Amrita Bazar Patrika*, a közigazgatásnak indiai szelleművé tételét kezdték követelni. A nyolcvanas évek elején megalakult mérsékelt

indus és angol tagok együttműködésével a Congress, (nemzeti tanács magaválasztotta tagokkal), amely a nép hangulatát volt hivatva az államtanáccsal éreztetni. Első ülésein csak 72 tag vett részt, kettő volt köztük mohamedán. Hangjuk kenetteljes és alázatos volt, de negyven év nem múlt el nyom nélkül. A madrasi Subramania Aiyar 1885-ben így beszélt Bombayban: «A gondviselés különös akarata folytán India, amely századokon át külső támadás, rablás és polgárháborúk áldozata volt, a hatalmas angol uralom alatt oly virágzásnak indult, mint soha. Elég, ha egy ténnyel illusztrálom ez uralom áldásos működését, és ez az, hogy először egyesül egész India nemzeti öntudatban.»

1923-ban Aiyar a következőket írja Wilsonnak: «Őn és a többi vezérférfi nem ismerik a rossz kormányzás és elnyomás mértékét Indiában. Idegen nép hivatalnokai, idegen nyelven ránk kényszerítik akaratukat. Maguknak óriási fizetésekkel engedelyeznek, tőlünk megtagadják a nevelést, kiszívják életerőnket, nyomasztó adókat rónak ki ránk megkérdezésünk nélkül, honfitársainkat ezrével bebörtönzik, ha hazafias érzületüknek kifejezést adnak és ezek a börtönök oly piszkosak, hogy bennük halálukat lelik.»

A Congress a szerény, alázatos hangú testületből demagóg népgyűléssé lett és minél tetszetősebb szölamokat dobott a közvéleménybe, annál népszerűbbé vált az egyetemektől kiözönlő szellemi proletariátus szemében. Tagadhatatlan azonban, hogy kezdetben, amikor még nem ragadta el a forradalmi hangulat, sok üdvös újításnak volt szószólója, amelyeket azóta a kormány megvalósított. Évente egyszer ülésezik karácsony után, minden évben egy másik városban, ezzel egész Indiára kiterjeszti a nemzetiség eszméjét, tárgyalásait angol nyelven tartja, hiszen e nélkül a soknyelvű résztvevők meg sem érthetnék egymást. Ha a Congress nem is képviseli Indiát, az bizonyos, hogy a *politizáló* Indiát teljes mértékben képviseli. A politikában az indus is mimikri életet él, s mivel a Congress az egyetlen támadó célzatú szerv Indiában és működését a kormány a legutóbbi hónapokig nem akadályozta, divattá vált a tanult

emberek között a Congress politikáját helyeselni és átkozni a bűnös kormányt.

A Congress számos kiváló indus politikust vetett felszínre, Gokhalet, Lajpat Rai-t és Mohandas Karamcsand Gandhi-t, Pandit Mohan Malaviya-t, Surendranath Bannerji-t. Gokhale a politikai porondról inkább a társadalmi reform terére vetette a súlyt, ezzel kijelölte azt az egyetlen helyes utat, amelyen az indiai népegyveleg dsungeljében a felelős önkormányzat eszméjét meg lehetne valósítani. Önkormányzat sem a dominiumi helyzet, sem a teljes függetlenség alapján nem képzelhető el a mai Indiában. Ezek az eszmék Európából kerültek egy, az európai társadalmi élettől merőben különböző ázsiai népegyveleg öntudatába. Még a legtanultabb és legbecsületesebb vezetők is — és tagadhatatlan, hogy a congressisták között számos teljesen jóhiszemű patrióta van — a maguk szellemi színvonalukkal azonosítják és európai mintára egységesítik Indiát elképzelésükben. Míg Nehru és a balszélső túlzók az indiai családközösség intézményét könnyedén kapcsolatba hozzák az orosz bolsevizmussal és forradalmi úton akarnak reformálni, addig a mélyből megszólal az igazi India hangja. E hangnak volt szócsöve Bal Gangadhar Tilak, egy csitpavan mahratta brahmin. Ezek a csitpavan brahminok a legenda szerint barbár hajótöröttek leszármazottjai, akiket a vihar partra sodort s elégetésük után a bárdhordó Rama új életre keltette őket brahminok gyanánt. Talán viharvert normannok voltak, mert utódaik arcéleben és jellemében a nyugati erély keleti körmönfonsággal párosul. Tilak a modern európai szabadságesszméket a hindu babonákra appellálva igyekezett Indiában meghonosítani. Tevékenysége destruktív volt, de annál hatásosabb. Kezében az újságírás gyujtogatássá fajult. Az európaiak kikergetését s brahmin uralom alatt önkormányzatot akart. Magasztalta a tehén tiszteletét és Ganesha elefánt-istent. A mohamedánokat nem vette tekintetbe és Shivadsit, a XVII. század mahratta uralkodóját állította eszménykép gyanánt az egyetemi ifjúság elé. Minden alkalmat felhasznált arra, hogy a kormánynak kellemetlenkedjék. 1897-ben a bombayi kormányzóságban pestis dü-

höngött. A kormány elrendelte a betegek elkülönítését. Ez orvosi vizsgálatot tett szükségessé és ezt a vizsgálatot csak karhatalommal lehetett végrehajtani. Katonáknak kellett az undorító, piszkos, rongyokkal borított indus házakba hatolni. Tilak megragadta az alkalmat, hogy zavart támasz-szon és azt terjesztette, hogy az egész gyógykezelés csak ürügy arra, hogy az angol katonák megszenteltségtelenítsék a hindu tűzhelyeket. Előadásában magasztalta a politikai gyilkosságot és utána fanatizált fiatal emberek megöltek több angol kormánytisztviselőt.

Tilakot izgatás miatt megbüntették, de azóta a gyilkosságok, különösen Bengálban, egy hisztériás álpatriotizmus köntöse alatt nem szűntek meg. Minden felelőtlen izgató behörtönzése olaj volt a tűzre és a demagógia a kormány rendfenntartó törekvését elviselhetetlen elnyomásnak bélyegezte.

1905-ben a kormány közigazgatási okokból szükségesnek találta Bengál kettéválasztását. Ez a kettéválasztás a mohamedánoknak többséget biztosított Kelet-Bengálban, viszont Nyugat-Bengálban nemcsak számbelileg, hanem kultúra tekintetében is gyengébbek. A hindu bengálíknak a nyolcvanas évek irodalmi renaissance-a felkeltette az egységes, aranyárga rizsföldekkkel pompázó Bengál képzelődését. Ez a bengáli patriotizmus nem gyökerezik mélyebb hagyományokban, Keats és Shelley álltak bölcsesjénél, de a bőbeszédű, gyenge testű és még gyengébb idegzetű bengáli képzelgésekért él-hal és kész másokat is halálba küldeni. A kettéválasztásra a hindu bengálíkok bojkottal válaszoltak. Ebben megelőzték Gandhit és az orgyilkosságok sora következett. Hindu képzelet szerint politikai tüntetésüknek vallási színezetet adtak. Kali- és Vishnu-szobrokat állítottak fel a bazároknak, amelyeken az oroszlánisten egy angolruhájú alak beleit szaggatja ki. Előtte Gandhi és a két Ali tisztelettel tekint fel rá, mellette Mater India és egy tehén.

A forradalmi izgatás kapóra jött az alvilági elemeknek. Fegyveres banditák erőszakosan pénzt «gyűjtöttek» gazdag bengáliaktól forradalmi célra, azt ígérve, hogy ezt az ösz-

szeget a forradalom sikere után 5% kamattal visszaszármasztatják. A forradalom üzleti alapra helyezkedett. A különválasztási rendeletet 1911-ben visszavonták, de az izgalom nem ült el, a kormány elhatározását a tüntetés sikerének tudták be és ez jogcímet adott újabb bojkottra, utcai tüntetésekre és erőszakosságra. Az erőszakos hangulat Indiában a Congressst is magával ragadta és 1907-ben véres verekedésbe fült az ülés. Ezután Gokhale és Malaviya szigorúbb kormányzatot követeltek a Congress számára. A tények a felelőtlen agitátorokat is megtanították, hogy nincs teljes szabadság. 1909-ben a Congress a Morley-Minto reformok után közigazgatási kérdésekben látszólag elvesztette jelentőségét. A törvényhozó testület taglétszámát 21-ről 60-ra emelik. A mohamedánok külön választanak képviselőt, a törvényhozó testület vétőt gyakorolhat a tartományi gyűlések határozatával szemben, a tagok interpellálhatnak. Tagjai száma 243-ra csökkent és a világháború alatt példás lojalitást tanúsított.

Az izgatás termékeny talajt talált a Pandsabban is. Pandsab többsége mohamedán és 1849-ig a sikhek uralma alatt a mohamedánok alig három milliót kitevő sikh kisebbség elnyomását szenvedték. A sikh háborúk után a Pandsabot az angol tőke céltudatossága és a kormány bölcs autokráciája — amely nem fecsérte el az időt indus bizottsági ülésekkel, hanem cselekedett — csatornázással, földmégváltási reformmal földi Paradicsommá változtatta. Az angol fensőbbeségi öntudat a Pandsabban még ridegebben nyilvánult, mint másutt, de a Pandsabi lojális maradt és a háború alatt Pandsab szolgáltatta az indiai hadsereg 80 százalékát. Az elégületlenség nem is indiai viszonyok miatt tört ki, hanem a brit birodalom dominiumainak önálló és a színes emberek hátrányára szóló határozatai miatt. Míg Indiában bármily fajú és nemzetiségű ember letelepedhetett, addig Brit-Columbiába, Ausztráliába, Dél-Afrikába indus nem tette be lábát. A háború kitörésekor több száz pandsabi kivándorlót szállítottak vissza Indiába, akiket a dominiumok nem engedtek partra szállni. Az e felett érzett elkeseredés 1915-ben Lahoréban összeesküvésben tört ki, amelynek

nagyszámú áldozata volt és az angolok könyörtelen szigorral fojtották el.

De a Pandsab érzületét a háború folyamán mélyen felkavarta az a körülmény, hogy a mohamedán Törökország, a kalifa ellen kell hadba szállni. Szökések napirenden voltak és a háborús elégtelenség oly mérvet öltött, hogy 1917-ben Rowlatt háromtagú bíróság felállítását és az internáló rendelet életbeléptetését javasolta. A Rowlatt-javaslat sértette a pandsabi önérzetet és tüntetésekhez vezetett. A háború után a fanatizált mohamedánokat lelkiismeretlen politikai izgatók, mint a két Ali-fivér, a kormány ellen tüzelte, mert ez Törökország feldarabolását javasolta. Ez a mozgalom, «a khilafat-mozgalom», olyan rokonszenvet tanusított a szekularizáló Törökországgal szemben, amelyet éppen az új török államférfiak hářítottak el maguktól azáltal, hogy az iszlám képzelt politikai egységét egyszersmindenkorra szétfoszlatták a kalifátus eltörlésével. Viszont Törökország feldarabolása éppen a népek önrendelkezési jogának érvényesítésével történt, amely jogot a háború óta az indiai nacionalisták mind hangosabban követelték maguknak. A khilafat-mozgalmat Gandhi a hindu-moszlim egység megteremtésére akarta felhasználni és puritán becsületességével azt hitte, hogy a paniszlám vallás erősebb kapocs a nemzetiség-nél, viszont alig hihette, hogy a vallási ellentét hindu és moszlim között éppen vallási motívum kiélezésével fog megszűnni. Bojkottot rendelt el és az azt követő zavarban százával haltak meg tüntetők. A non-cooperation, a kormánnyal való együttműködés megtagadásának jelszava alatt megbénították a gazdasági életet és egy látszólag nem erőszakos, de annál rombolóbb baktériumot vittek be az indus társadalomba: a törvényszegést, az engedetlenkedést a hatósággal szemben, amely elvek mindig és mindenütt, akár angol, akár indus kormány intézi India sorsát, eleve aláássák az állami életet.

A háború borzalmai után a világ vértelen megváltót vár, aki nem fegyverrel, hanem szeretettel, türelemmel és jósággal győzi le a Gonoszt. Ez a típus indiai elgondolás és, mert annyira különbözik az európai dinamikus, tetterős és

vérengző típustól, rövidesen világhírré és tekintélyre tett szert. Gandhi félméztelenül a földön ülve, gyümölcscsel táplálkozva, kis rokkát forgatva, gúnyos mosollyal néz pápaszemén át a világra, amely nem tudja, mire vélje. Régen Indiában a hitelező addig ült adósa ajtaja, vagy az elnyomott addig bőjtölt elnyomója háza előtt, míg vagy megalkudtak vele, vagy belehalt a bőjtbe, ilyenkor szelleme ott leselkedett tovább és bosszút lihegett. Indiai fegyverekkel akarja az idegeneket «white-faced islander»-eket kikergetni. A hinduk éhségstrájkjal akarják a hatóságokat tehetlenné tenni. Ebben a hősiességben van valami a mozi szentimentalizmusából, és a vézna testű, gyenge idegzetű hindu nagyobb teljesítményre képes, ha hiúságát théátrális mezbe öltöztetheti.

Gandhi őszinteségéhez azonban nem fér szó. Lehetnek tévedései s a cselekedeteiben és szavaiban minduntalan felcsillanó ellenmondások a hindu gondolkozásmódból erednek, amelyet a mi kérlelhetetlen logikánk nem tud követni, de hogy érdek nélkül, sőt talán csak freudizmussal magyarázható martíriumkereséssel indus nemzetet akar teremteni és azt szabadnak látni, az kétségtelen. Becsületessége még akkor is tiszteletet keltő lesz, ha annyi lemondás, munka és áldozat után mozgalma több vért és nyomort fog hozni Indiára, mint amennyit a multban elszenvedett.

Gandhi nem filozófus és nem szent. India és a XX. század gyermeke. A mai Európa tétova vágyait, gazdasági és nemzeti törekvéseit indiai környezetben, indiai módszerrel akarja megvalósítani. Ideálmusa nem teljes érvényű, mert főmotívuma az angol gazdasági állások megostromlása, a kézi rokkával a lancashire-i gyapotipart akarja kiszorítani, sokallja az 1800 angol kormánytisztviselő magas fizetését, hogy helyükbe 100,000 indus szellemi proletárt ültethessen, aki az államot elbürokratizálja és agyonterheli. A non-cooperation és a khilafat-mozgalom megmutatta, hova vezetnek a szenvedélyek, különösen oly világban, mint Ázsia. A moplak arab-indus keveréknép, fanatikus moszlimék a khilafat-mozgalmat úgy értelmezték, hogy most meg kell téríteni a pogány hindukat és szent hadjáratot indítottak

ellenük, amit a kormány csak karhatalommal, sok ezer halott és sebesült árán tudott megfékezni. A régi hasonlat ismét bevált, hogy India olyan, mint egy hordó, amelynek abroncsai az angol kormány és hadsereg. Az afgán törzsek a határon élénken érdeklődtek, vajjon megszűnik-e az angol ráds és ők újból betörhetnek-e a termékeny síkságra.

Gandhi első kísérlete csütörtököt mondott, s balsikeréért és az összes vérengzésért férfiasan magára vette a felelősséget és bőjttel büntette testét mások bűnéért. A kormány letartóztatta és hat évi börtönre ítélték, melyből azonban rövid idő múlva kiszabadult.

Úgy látszott, hogy a Congress és Gandhi egyedül áll szemben a kormánnyal, de ahogy a szabadságmozgalom a Chelmsford-féle reformokkal való elégtelenség miatt terjedt, több árnyalat keletkezett a Congress hívei között. Gandhi akkor még ragaszkodott a kaszthoz és védte azt. «Nem választhatjuk szüleinket és őseinket, — írja — mért törjük át rövid életünk tartama alatt azokat a határokat, amelyeket Isten vont meg számunkra?» A tehenet, a roskadozó lábú, apró, másfél liter tejet adó páriát szentnek tartja és a «szánalom költeményé»-nek nevezi. De legutóbb kénytelen volt kijelenteni, hogy az érinthetetlen páriáknak mint osztálynak el kell tűnniök a hindu társadalomból, mert ez a tagozódás embertelen és igazságtalan. A mozgalom új hullámokat ver. A megvetett pária is olyan jogokat követel, mint a magas kasztsbeli hindu. Egyformán akar hivatalt viselni, egy kaszárnyában akar szolgálni a brahminnal. Az eszméknek vészes következményei vannak. A szabadság sokak előtt hivatali állások elnyerését jelentette, és ebben a kérdésben a mohamedánok és hinduk a lucknowi pactumban ideiglenesen megegyeztek, de ezt az egyezményt egyikük sem tartotta volna meg. A féltékenység ezen a praktikus ponton kezdődött és mire a hindu-muszlim egység a mopla-lázadással vérbefúlt, a kisebbségben lévő és műveltségben is elmaradt muszlim község tudatára ébredt annak, hogy az angol ellenőrzés gyengítése vagy teljes megszűnése után ők következnek az «idegen hódítók» sorában, akiket a hinduk le akarnak igazni.

Ettől kezdve a mohamedánok gyanakodva néznek az indiai önkormányzat felé és biztosítékokat követelnek egyházuk számára. Külön választókerületek és külön szavazólisták által óhajtják biztosítani kulturális egyéniségüket. Ne feledjük el, hogy Indiában a nemzet fogalma még nem hatotta át az elméket annyira, mint Európában, helyét a vallás, illetőleg a kultúrközösség foglalja el. Csakhamar kitűnt, hogy a Congress és ideológusai nem tudják egyedül megoldani a problémát. Az agitáció csak a brit-India területén folyt, mert a bennszülött államok autokrata szigorral eleve elnyomtak minden megmozdulást. A legtöbb bennszülött államban nem jelenik meg újság, míg a brit-indiai napilapok cikkei a legízléstelenebb támadásokat intézhették a kormány ellen.

A Chelmsford-féle reformok (1921) alap gondolata a törvényhozó testületek kibővítése, amelyekben a hivatali tagok kisebbségben vannak. A központi kormány egy második, 60 tagból (ebből 33 választott) álló tanácsot kapott, míg a régebbi tanács átalakult törvényhozó testületté (Imperial Legisl. Assembly, Delhi). A választók a lakosság 3%-át teszik. A reformok legjellegzőbb sajátossága a *dyarchia* néven ismeretes megosztása a kormányzásnak, amely szerint bizonyos ügyeket indiai miniszterek intéznek, akik a törvényhozó testületnek felelősek. Ilyen ügyek a nevelésügy, továbbá a mezőgazdaság, de pl. a csatornázás az államtanács hatáskörébe tartozik. Az igazságügy és pénzügy is rezervált s ezért az indiai minisztereknek nincs teljesen szabad hatáskörük.

1927-ben az angol parlament kiküldte a Simon-féle bizottságot a viszonyok tanulmányozása céljából, hogy annak alapján további reformokat léptessen életbe. A bizottságban csak angol képviselők foglaltak helyet és az indiai közvélemény teljes bojkottjával találkozott. Az a felfogás alakult ki, hogy indiai ügyekben első sorban indiai politikusok véleményét kell meghallgatni s ezért a legmerevebb elutasításban részesült még az indus parlament részéről is és a Congress bojkottot hirdetett. Ebbe az időbe esik Mayo könyvének (*Mother India*) megjelenése, amely egyoldalú beállításban ugyan, de az igazsághoz híven ismerteti a hinduk

családi és vallási életének fonákságait. A könyv hihetetlen megdöbbenést és felzúdulást eredményezett. Címe mélyen sértette a hinduk «anya»-tiszteletét és szeretetét. Több válasz-könyv jelent meg, amely az európai és amerikai társadalmi élet frivolitását állítja pelengérré, de adatait egyik sem cáfolhatta. Reméljük, hogy néhány év múlva felvilágosult hinduk okulni fognak belőle és nevetnek majd elődjek érzékenységén.

A Simon-jelentés előkészítése volt a kerekasztál-konferenciának. Az angolok mérsékeltabb politikusai, akik a háború keserű tapasztalatain okultak, Indiát a nagy brit birodalom szerves, de fokozatosan önkormányzattal felruházott részévé és nem elnyomott tartományává akarják fejleszteni. E hatalmas kontinens 350 millió lakosával, körülbelül 600 nagyobb-kisebb bennszülött fejedelmével egy gazdasági és politikai terület gyanánt kapcsolódnék az óriási brit birodalomhoz. Az indus nemzeti gondolat nemcsak a kultúrközösségek régi ellenségeskedését újította fel, hanem meghozta a maga szétválásra irányuló törekvéseit is India egyes népeiben nyelvi alapon. Felütötte fejét a bengáli, a gudserali, a pandsabi, a mahratta stb. nemzeti önérzet, és ha ez érzelmeknek oly szabad volna útja, mint Európában volt, India néhány évtized múlva 15—20 nemzeti és egymással szemben ellenségesen elzárkózó partikuláris állammá bomlanék szét s az egymással való marakodásban nem tudna ellentállni külső hódítónak és az indiai történelem sötét korszakai újraélednének. Viszont foederációs alapon, a bennszülött államok együttműködésével, a kisebbségek jogainak tiszteletbentartásával a brit birodalmi flotta és hadsereg védelme alatt oly szilárd gazdasági és politikai egységet alkotna, amely továbbra is nagyon jelentős helyet foglalna el a világban. Az angol politikusok egy része merevebb és harciasabb álláspontot foglalt el az indiai törekvésekkel szemben, de a «die-hard» álláspont érvényesülése visszavetné Indiát abba a zűrzavarba, ahonnan a kormányzásra való fokozatos nevelés kiemelte. Az indiai mozgalmat nem szabad érzelmi szempontokból megítélni, hiszen politikai mozgalomról van szó, amelyben minden párt igyekszik tőle telhetőleg a legtöbbet

elérni; de az államférfiak kötelessége, hogy az ütköző érdekeket egymással a köz — nemcsak az indiai közösség, hanem a világ — javára összeegyeztessék. Az indiai non-violent, disobedient tüntetésekkel és agitációval szemben az angol álláspont és a világgazdaság érdekének megvédése épen olyan jogosult és az angol államférfiakra háramló kötelesség, mint a csak érzelmi indokokon nyugvó Gandhi-kultusz, gazdasági és kulturai kezdetlegességével. A 80,000 kilométernyi indiai vasúthálózat, a milliárdokat érő csatornák, bányák és városok oly méretű angol tőkét képviselnek, amelynek elvesztése egy beálló zűrzavarban nemcsak a brit birodalomnak, hanem az egész világgazdaságnak súlyos megrázkódtatását vonná maga után.

Az angol kormány felelőssége tudatában a békés meg egyezés és megértés politikáját követte, amidőn a vezető indus politikusok, közgazdászok, fejedelmek, egyházak képviselőit Londonba tanácskozásra hívta meg. Az első kerekasztal-konferencia idején Gandhi a Congress Nehru-javaslatának elfogadása és a maga tíz keresztülvihetetlen követelése visszautasítása után megkezdte só-mozgalmát, amely non-violent jellege ellenére súlyos összeütközéseket eredményezett. A kormány eleinte szabadelvűen kezelte, de ezt a békés magatartást gyengeségnek vették, a tüntetés és a bojkott ismét fellángolt és a kormány kénytelen volt Gandhit újból letartóztatni.

Az első kerekasztal-konferencia nem hozta meg a várt eredményt. A Congress kárörvendve újabb ellenállásra határozta el magát. A kormány a rendetlenkedés megakadályozására kb. 60,000 embert volt kénytelen letartóztatni és Lord Irvin, aki békülékeny és vallásos kedélyével nagy rokonszenvet váltott ki az indusok körében, a fogságban ülő Gandhival egyezményt kötött; a politikai foglyok amnesztiát kaptak és Gandhi a Congress képviselőjében résztvett a második konferencián. Ezen a konferencián Gandhi és a Congress vereiséget szenvedett. A moszlim és hindu ellentét áthidalhatatlannak bizonyult. A Simon-bizottságot az indus közvélemény illetéktelennek bélyegezte; most Londonban Gandhi mégis az angolokat kérte, hogy hidalják át az űrt a hindu és mosz-

lim ellentétek között. Így büntet a sors. A Congress-álláspont vereségét csak újabb ártalmas bojkottal lehetett volna kiköszörülni és Gandhi már a hajóról hirdette, hogy a cselekvés terére lép. De most más, határozottabb politikai légkör várta Indiában. Alig ért el Bombayba, őt és híveit letartóztatták és a kitörni készülő zavargásokat szigorral elfojtották. E szigoroknak váratlan hatását magam is tapasztaltam. Az előbbi években véresszájú izgatók elcsendesedtek, diákjaim, akik minden tüntetésben résztvettek, most nyugodtan ültek a könyvtárban. Néhány színpadias gyilkossági kísérlet és gyilkosság, különösen hisztériás bengáli diáklányok részéről, megrémítette az egyetemet, de a hidaknak és vasutaknak kilátásba helyezett felrobbantása elmaradt.

A politikai agitációban a gazdasági jelszavak, a mai kornak megfelelően, nagy szerepet játszanak. Az «exploitation», amely eredetileg bányák feltárását, utak bejárását jelentette, a XX. században elsősorban kizsákmányolást jelent. A moszlim-hindu ellentétben is a gazdasági érdekvédelem kezd előtérbe lépni az Aurengzib-idejebeli vallási fanatizmus helyett. India mezőgazdasági ország és a mezőgazdasági termékek árhanyatlása közben ma hátrányos helyzetbe került az ipari államokkal szemben. India is zászlajára írta az industrializmust. Gandhi csarkája, a kis rokka, ezt szimbolizálja. De ő ellensége a gyáriparnak is és a falusi kéziipart akarja felújítani. A bombayi gyárak szívesen látják a politikai bojkottot, mert ezáltal saját termékeiket tudják elhelyezni. Veszedelemes vetélytársuk Japán, mely indus *khaddar*, háziszóttos gyanánt adja el olcsó, de értéktelen portékáját.

Az indiai agitátorok legerősebb fegyvere a bojkott és a picketing, a vevők lebeszélése a vásárlásról és a boltajtók elállása ; de ez kétélű fegyver és súlyosan károsítja a közvetítő indiai kereskedőt, alkalmazottat és alkalmi munkást. Ezt azonban az elvakult ideológok nem látják be. De vajjon hol tudtak a forradalom idején a távolbhatással számot vetni? Amikor diákjaimat buzgóbb munkára serkentettem, felsóhajtottak : «Amíg nem vagyunk szabadok, nem tudunk tanulni, majd ha függetlenek leszünk, gőzerővel fog menni minden.» Ez a légkör a mai Indiában. A kereskedelmi károk

azonban eltörpülnek a politikai zavarok bomlasztó hatása mellett. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy India 350 millió lakosa rendkívüli igénytelensége folytán, a nemesfémeket nem számítva, nem vásárol többet Belgiumnál. India exportállam s exportjában Amerika, Egyiptom, Ausztrália és újabban a Szovjet racionálisabb termelésükkel veszedelmes versenytársai. Az indiai politikát, sajnos, túlságosan büvkörében tartja az «India contra British» álláspont és a politikai, közjogi harcokban elhomályosodik a tárgyias gazdasági belátás. India értékes kézműiparát, a rézművészetet, fa- és elefántcsont-faragványokat ma csak az idegenek vásárolják, az indusok elvesztették érzéküket saját iparművészetük iránt; a gazdagok talmi európai bútorokkal rendezkednek be és a hölgyek is kezdik a francia selymet a régi benaresi fölé helyezni. Elszórtan megkísérlik ugyan az indiai ipar felélesztését, mint például Tagore Falu-akciójában, de minden hozzáértés nélkül, versenyképtelen áron.

India jövője saját kezében van. A Koránban olvasunk egy bölcs verset, amely szerint «Nem változtatja Isten a nép helyzetét, míg az maga nem változik meg». A dominium statustól India általános elismerést vár a világ többi népei részéről, és mint egyenlő fél fog résztvehetni a népek versenyében. Bizonyos, hogy a politikai szabadság tekintélyt biztosít, de kétségtelen, hogy mindaddig, míg az indus közigazgatás oly hanyag, elégtelen és pontatlan lesz, amíg az indus háztartásokban rendetlenség az úr és az asszony bételt rágva, cicomázza magát a helyett, hogy háza tisztaságára ügyelne, az indus képtelen a legalacsonyabb hivatalt is vezetni. A közigazgatás nem kíván bölcséleti előképzettséget, de a maga terén a közigazgatás oly fontos, mint a filozófia. Ezt gyakran elfelejtik azok az indusok, akik kormányzati képességüket ősrégi filozófiai műveltségükre való hivatkozással állítják. Az indiai iskolák és egyetemek kifejlesztették az indus elme sajátos tulajdonságait, s az angol nyelv segítségével behatoltak az európai kultúra ismereteibe is, — de európai értelemben műveltekké nem lettek, mert a kultúrát nem lehet szótárból és iskolapadról megtanulni, hanem abból a környezetből, amelyben élünk és amelynek elveit az anya-

tejjel szívjuk magunkba. Hiába kap India politikai önállóságot, ha az önállóság legelső követelményét, az emberi jog egyenlőségét, kaszt-rendszere miatt nem tudja elméjébe felszívni. Hiába kap India politikai önállóságot, ha a családban a nő csak a fajszaporítás eszköze és tudatlanságban tartott alávetett fél. Nem tud politikai jogaival élni az, aki a vallásos és fizikai tisztálkodást különválasztva, az előbbit fontosabbnak tartja az utóbbinál, mert babonás gondolkodásmódja vakon tartja a tények megismerésében és mérlegetésében.

A páriák siralmas helyzete, a nők alávetettsége és a férfiak babonás előítéletei megfosztják Indiát attól a lehetőségtől, hogy teljes erejével felszabadítsa magát, nem az angol, hanem saját maga elnyomása alól. Aki nem bírja el a kritikát és az idegentől csak feltétlen dicséretet vár, az saját magát vádolja elsősorban. Az indusok minden baj forrásának, tudatlanságuknak, betegségeknek és nyomornak okát az idegen hódítóban látják, holott a bennszülött államokban az állapotok még sokkal borzasztóbbak. Ha mindenért az angol kormány felelős, — amint azt a szocialista Fen. Brockway állítja — akkor ez szomorú bizonyága az indus tehetetlenségnek, amely ennyire eszköze és anyaga néhány száz idegennek.

De a kép nem olyan kétségbeejtő. Vannak, ha kevesen is, akiket a Nyugat nem kényeztetett el és akik bátran szembe mernek szállni a maradi közvéleménnyel.

Sen Gupta a Congress kalkuttai ülését megnyitó beszédében ezeket mondta : «A mult szolgálai imádata, vallási villongás, kasztrendszer, hárem és többnejűség, gyerekházasság az oka elmaradottságunknak. Életünk rekeszekbe van szorítva, hazafiasságunk vallásos, a középkor előítéleteiben fetrengünk, lakosságunk fele életerejét a háremfüggöny mögött vesztegeti. A kasztrendszer oly nagyszámú embertömeget, mint Anglia lakói, megvetett sorsra ítél, akiknek árnyéka is megfertőz. Képzelmű-e, hogy ily állapotban nyomást gyakorolhatunk Angliára? Nem rettenetes, hogy gyerekházassággal fajunk életképességét már eleve aláássuk? Népünk az élvezetet hajszolja, és nincs önérzete és nem képes

megszabadulni a mult ösztöneitől, enerváltan, tehetetlenül vergődünk nemzedékről nemzedékre. Egész társadalmi szerkezetünk átalakításra szorul; ha a hindu kultúra a háremet, a kasztrendszeret és gyerekházasságot jelenti, akkor dobjuk sutba ezt a kultúrát.»

Sajnos, ilyen őszinte, bátor hangot csak nagyritkán hall az ember Indiában, s az idegentől a legenyhébb bírálatot is rossznéven veszik.

India jövőjét csak a brit birodalom politikai keretein belül, mint annak szerves része, az európai civilizációnak mennél szélesebb rétegekben való elterjesztésével tudja biztosítani. Ne eszményítsük a multat és ne ítéljük meg egyoldalúan a nagyszerű templomromok és síremlékek után. Európa lenézett materializmusával és gépeivel sokkal inkább felszabadította az emberi szellemet, mint az elvont indiai filozófia, amely 100 millió lelket kulisorsban túrt meg. Ne eszményítsük a multat a ma szemüvegén át, ne csak egyes kiválók magasröptű gondolatait lássuk benne, hanem táruljon szemünk elé a zsarnokság, az éhínség a kimaradt monszun után, a fertőző betegségek és a méginkább fertőző babonák sora. Az angol uralom hozta azt a materiális kultúrát, amely demokráciát, hírlapot, vasutat, törvényszéket, orvostudományt és «last but not least» a mai India legdrágább törekvését, a nemzetiséget és jogegyenlőséget teremtette. Nincs a világon nép, amely történelmét megtagadhatná, hiszen a hindu *karma*-elmélet a legrégebb evolúciós tan — és az angol uralom kultúrájával szervesen India történelméhez tartozik, akárcsak az iszlám. A nemzetiség harcában pedig tekintsen India Európára, a nemzetiség bölcsőjére és igyekezzék a mi siralmas helyzetünkből okulni, hogy elkerülhesse a feldarabolásnak, a partikulárizmusnak gazdaságot, kultúrát és emberi életet egyaránt megbomlasztó átkát.

GERMANUS GYULA.

EGY ÚJ PLATON-PORTRAIT.

A görög esztétikai felfogás a portrait-művészettel mint egyéni emberábrázolással szemben kezdettől fogva azt a követelést támasztotta, hogy a művészek ne érvék be a külső egyéni jegyek pusztá lemásolásával, hanem az arcvonásokban a lelket, a jellemet is juttassák kifejezésre.¹ Ilyen értelemben figyelmeztette már Sokrates a szobrászokat, hogy képmásaikon a lélek és jellemábrázolás legyen a legfőbb gondjuk.

Ugyanez volt a hitvallása Aristotelesnek (*Poet.* c. 9, p. 1451 b 5) és Platonnak is, aki *Phaidros*ában kötelességükké teszi a művészeknek, hogy alkotásaikat az ábrázolt gondolkozó magasztos lelkiségével töltsék meg. (*Phaidros* 270 a, 246 a). A görög felfogás tehát a belső hitelességet tartotta a portrait-művészet legmagasabb követelményének, s erről még akkor sem mondott le, mikor a realizisztikus irány legmerészebb zászlóvivői: az alopekei Demetrios s Apelles, a görög Tizian, a meggyőző külső igazság érdekében már a sértő valószínűség eszközeit is igénybe vették.² Aki Lukianosnak Demetrios Palichos hadvezért ábrázoló szobráról szóló sorait³ vagy az ifjabb Pliniusnak egy öreg férfi szobráról adott, visszatetsző egyéni részletekben gazdag leírását⁴ össze-

¹ V. ö. A. Hekler: *Beiträge zu einer Ästhetik der griechischen Portraitkunst. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, Bd. IV, S. 52 ff.

² Plinius XXXV, 88: *imagines adeo similitudinis indiscretae pinxit. . . .*

³ Lucian. *Philopseud.* 18; Overbeck: *Schriftquellen* 900.

⁴ Plin. jun. *Epist.* III, 6: *ossa, musculi, nervi, venae, rugae etiam ut spirantis apparent, rari et cedentes capilli, lata frons, contracta facies, exile collum, pendent lacerti, papillae iacent, venter recessit, a tergo quoque eadem aetas ut a fronte.*

veti azzal a tévesen Hermarchosnak tartott, kisméretű bronz filozófus-szoborral, mely néhány évvel ezelőtt a newyorki Metropolitan Museumba került,¹ az emlékszerűleg bizonyítva látja, hogy a valószerű ábrázolás eszközeinek kibővülése, a fokozott természetközelség a görög művészetben sohasem történt a jellemzés, a belső igazság rovására. Ennek a ténynek a kiemelése különösen időszerű napjainkban, mikor fővárosunk tereit egymás után lepik el olyan emlékművek, melyeken a plasztikailag át nem érlelt, köznapi, fényképszerű, esetlen külső valóság egyoldalú kultusza a szobrászatot a monumentális semmitmondás művészetévé süllyeszti. A görög felfogás ezzel szemben az egyénben is mindenkor az általános, az örök emberi értékeket kereste. Portrait-művészetük ennek következtében a múltó, egyéni létezésben tükröződő örök emberi értékek nagyszerű seregszemléje. E felfogás ihletében teremtették meg azokat a ragyogó történeti és irodalmi jellemképeket, melyek sorában Sophokles, Euripides, Sokrates és Aristoteles² mellől Platon hiteles arcképe oly soká hiányzott.

Az ikonografiai kutatás munkáját az írott források szokatlan szükségűsége rendkívül megnehezítette. A «bölcselek fejedelmének» (Isokrates) külsejéről csak alig néhány vonást őriztek meg számunkra. Olympicdoros, a *Vita Platonis* szerzője, mellének és homlokának szokatlan szélességéről,³ Plutarchos pedig hajlott hátáról és görnyedt tartásáról emlékezik meg.⁴ Más források arckifejezésének barátságtalan, mogorva komolyságát emelik ki.⁵ Fiatalkorában legalább — a hagyomány szerint — nevetni senki sem hallotta.⁶ Írott forrásaink Platonnak csak egy portrait-szobráról tudnak, melyet Diogenes Laertios tanúsága szerint a perzsa Mith-

¹ Delbrück : *Antike Porträts* T. 26. ; Richter : *Cat. of bronzes* p. 70, Nr. 120.

² Arcképeikre vonatkozólag l. Hekler : *Görög-római arcképszobrászatát*.

³ Diog. Laert. III, 4 ; Seneca : *Epist.* 58.

⁴ Plutarchos : *Quomodo adol. poetas audire debeat* 8.

⁵ Aelian Var. hist. III, 35.

⁶ Diog. III, 26.

ridates, Orontobates fia,¹ az athéni Akadémiában a múzsáknak ajánlott fel s melyet a talapzaton olvasható mesterjelzés szerint az athéni Silanion készített.² A felállítás időpontját ezek szerint a legnagyobb valószínűséggel az Akadémia 387-ben történt alapítása s Platon 347-ben bekövetkezett halála közötti évtizedekre tehetjük. A Silanion életidejére művei alapján vonható következtetések ennek a föltevésnek nem állanak útjában. Az így keletkezett Platon-portrait ikonografiai megbízhatósága alig lehet kétséges, hiszen a szobor még Platon életében, közvetlen szemlélet alapján készült.³ Művészi jelentőségét pedig Silanion biztosítja, aki az esztelenül dühöngő Apollodoros (insanus) szobrász⁴ arcképével Plinius szerint az indulatrajz nagy mesterének bizonyult. Ebben a portrait-ban nem is annyira az embert, mint inkább a haragot ábrázolta: nec hominem ex aere fecit sed iracundiam.⁵ Érthető tehát az a lázas érdeklődés, mely a Platon-arckép problémáját a megoldás útján végigkísérte, s

¹ Wilamowitz: *Platon II*, 7.; Pauly-Wissowa: *Realencyklopädie*, Zweite Reihe, Fünfter Halbband (III A, 1), Sp. 3.

² Diog. Laert. III, 25; Overbeck: *Schriftquellen* 1358.

³ Ezt a felfogást vallja Lippold (Pauly-Wissowa i. h.) és E. Schmidt is, kinek a *Jahrbuch d. deutschen arch. Instituts* legújabb füzetében 1932, Heft 3/4, S. 239 ff. e cikkem megírása után megjelent, Silanionról szóló tanulmányát már nem vehettem figyelembe. Csak annyit jegyzek meg, hogy a komoly módszertani álarccal, de alapjában kalandos önkénnyel megkonstruált oeuvre éles állásfoglalásra fogja készíteni a kutatást. A Silanion művek között mint a haldokló Jokaste márványmásolatának töredéke Szépművészeti Múzeumunk egy rejtélyes darabja is helyet kapott. L. Hekler: *Sammlung antiker Skulpturen*. S. 28, Nr. 18; Schmidt a. a. O., S. 286 ff. Számomra, sajnos, ez az érdekes föltevés is Jokaste sorsára jutott: haldoklik. Löwyvel és Pfuhlal szemben (*Die Anfänge der griechischen Bildniskunst*, München, 1927), akik élet után készült, valószínű arcképeket a görög művészetben csak Nagy Sándor után tartanak lehetőknek, véleményemet: *Philologische Wochenschrift* 1928, Sp. 466 ff. fejtettem ki.

⁴ Az insanus jelző meglepően talál Sokrates Apollodoros néven ismert tanítványára, kinek a szobrálsszal való azonosítása az irodalomban szüntelen kísért. V. ö. Pauly-Wissowa Bd. I, 2896, Nr. 15.

⁵ Plinius XXXIV, 81; Overbeck: *Schriftquellen* 1359.

érthető az a feszült várakozás, mely az első hiteles Platon-portrait felbukkanását megelőzte.

A Platon-arckép keresése már a renaissance idején foglalkoztatta a kutatást,¹ mely nem az írott források nyújtotta szegényes és kétes értékű külső jegyek vezérlésével indult el útjára, hanem a ránk maradt emlékek sorában annak az isteni Platonnak a lelkét kereste, akit műveiből ismerünk. Ezen az alapon minősítették Platonnak azt a megragadó szépségű Dionysos-fejet,² melyet a XVIII. század elején Herculanumban találtak s melyben a dionysosi lendülettel párosult elmélyedő komolyság — felfogásuk szerint — jól találta Platon lényéhez. A belső hitelességnek ez a megtévesztő látzata, melyet külső ismervek és írott források tanúsága nem támasztott alá, éppen megejtő nivoltánál fogva olyan mélyen belégyökerezett a köztudatba, hogy még a XX. század elején is akadtak kutatók, akik a nápolyi bronzfejet mint Dionysos-Platont próbálták megmenteni a görög ikonografia számára.³

Ezt az irodalmi képzet alapján megkísérelt azonosítást azonban a tények kegyetlenül megcáfolták. Platon írott forrásokban említett portrait-szobrának első nyomára a kutatás a múlt század első felében bukkant. Eduard Braun 1837-ben Rómában járva Martin Wagner szobrász műtermében egy életnagyságon aluli, filozófust ábrázoló kis márványszoborra bukkant,⁴ melynek azonban azóta nyoma veszett. Csak gipszmásolatok maradtak fenn róla. Az érett férfikorra valló, négyszögű kőtömbön ülő alakot, aki balkezeben papirusztekercset tart, súlyos szövetből készült, filozófusköpeny takarja. Az ülőhelyül szolgáló kőtömb baloldalán

¹ Fulvius Ursinus : *Imagines* 53 egy gemmát közöl mint Platon-arcképet. Ezenkívül hallunk egy Platon-mellképről, melyet Athénben találtak s melyet Girolamo Rossi Lorenzo Magnificónak adott el. (Visconti : *Iconographie grecque* I, p. 219.)

² Nápoly, Museo Nazionale Nr. 5618, Ruesch : *Guida*, p. 213, Nr. 857.

³ Sogliano, Rendic. d. Accad. di Archaeol., Napoli 1902 ; Rizzo : *Notizie degli Scavi* 1905, p. 413, Fig. 2 ; ugyanez a típus a torre-novai szarkofág főpapján : Röm. Mitt. 1905, S. 295 ff.

⁴ Annali 1839, p. 207 ; Lippold : *Griechische Portraitstatuen* S. 55. ff. ; *Jahrbuch* 1932, S. 235, Abb. 10—12.

olvasható, egykorú fölírás : PLATON az ábrázolt nevét is megadja. A kis szobor, melyen a ruhakezelés megragadón nagyvonalú, keresetlen egyszerűsége a Kr. e. IV. század első felének stílustörekvéseivel függ össze, minden valószínűség szerint a Silanion alkotta Platon-szobor típusát őrizte meg számunkra. Annál sajnálatosabb, hogy a Platon-ikonografia legfontosabb kérdésének, a Platon-portrait-nak a megoldásával, minthogy az eredeti fej hiányzik róla, adósunk maradt.

A nehezen várt megoldást ugyancsak Róma talaja szolgáltatotta azzal a Platon-fölírással ellátott portrait-hermével, mely 1884-ben a Castellani-gyűjteményből a berlini Múzeumba került.¹ Az általános, kínos megdöbbenés és csalódás nyomán, amit ez az első hiteles Platon-arckép mindenütt kiváltott, lázas kutatás indult meg az emlékanyagunkban lapangó további másolatpéldányok után. Indokoltnak látszott a remény, hogy ezek talán többet őriztek meg az eredeti kifejezéséből, mint a silány, későcsászárkori (II., III. század Kr. u.) berlini herma. A számszerű eredmény minden várakozást felülmúlt, mert a Platon-portrait példányszáma az évek folyamán 15-re szaporodott. Ezeknek körülbelül a fele a Kr. u. II., III. századból való, ami a neoplatonizmussal új erőre kapott Platon-kultusszal magyarázható. (E sorozat legjellemzőbb darabjai : 1. Róma, Vatikán, Galleria Geografica, Arndt—Bruckmann : *Griechische und römische Porträts* T. 778, 2. Vatikán, Gall. degli Arazzi : *Jahrbuch* 1932, S. 239/40. Abb. 4 és 7 ; 3. Párizs, Louvre (Smyrnából) : Bernoulli *Griechische Ikonographie* II, T. 6 ; *Amer. Journal of Arch.* 1888, T. 1 ; 4. Kopenhagen, Glyptotek 415 b : Hekler : *Görög-római arcképszobrászat* T. 23 ; *From the Collection of the Ny Carlsberg Glyptotek* I. 1931, S. 40. Valamennyi példány bevált szemcsillaggal.) A többiek sorában találunk néhány korai, Kr. u. I. században készült, gondos kidolgozású másolatpéldányt, azonban a Platon-portrait okozta csalódás érzését ezek sem tudták eloszlatni. (A leglelkiismeretesebb munka a Sala delle Muse modern Zenon felírással ellátott

¹ Arndt—Bruckmann : *Griech. u. röm. Porträts* T. 5 ; Bernoulli : *Griechische Ikonographie* T. 4.

portrait-hermája : Arndt—Bruckmann : *Griech u. röm. Porträts* 776/7 ; Hekler T. 22 ; Bernoulli : *Griech. Ikonographie T.* 5 és 6. További, ugyancsak korai példányok : 1. Cambridge, *Jahrbuch. Inst.* 1890, 169 ; 2. Syrakusa : *Journ. of Hell. Stud.* XI. (1920) pl. VII ; 3. Aix : Arndt—Amelung : *Phot. Einzelaufnahmen* 1402/3, ez utóbbi két példányon a kifejezés erősebb hangsúlyt kapott.) A vonások kicsinyes, nyárspolgári gondolkozásra valló, száraz, kesernyés, mogorvasággal határos komolysága, melyből Platon költői lelkének minden lendülete és igazságszomjas szenvedélyessége hiányzik, jogossá tette Wilamowitz súlyos ítéletét, aki bátran kimondotta, hogy amennyiben a görög művészet Platonról csak ezt az egy arcképet készítette, úgy az igazi Platon-portrait-val adósunk maradt.¹ Ez az emlékek tanulsága által kikényszerített marasztaló ítélet annyival is inkább meglepő volt, mert alig lehet kétséges, hogy a nagy példányszámban ránk maradt Platon-arcképért végeredményben a felelősség mégis csak Silaniont terheli, aki hírnevét főként arcképszobrainak (alkotásai között Sappho és Korinna szobrai is szerepeltek ; Overbeck : *Schqu.* 1355—1357 ; *Jahrbuch* 1932, 263 ff. és 281 ff.) köszönte s aki az eszelős Apollodoros haragban égő vonásainak megörökítésével² Plinius tanúsága szerint a jellemzés mesterének bizonyult. Az írott források értékelése s a Platon-portrait száraz valóságossága között tátongó ellenmondást egyes kutatók azzal a merőben önkényes föltevessel próbálták át-hidalni, hogy a nagyszámban ránk maradt Platon-arckép egy, írott forrásainkban nem említett Platon-arcképre megyen vissza s a Silanion alkotta Platon-portrait még felkutatásra vár.³ Mások ismét Silaniont az írott hagyományban rejlő

¹ Wilamowitz : *Platon I*, 703.

² E. Schmidt : *Jahrbuch* 1932, S. 290 ff. Apollodoros arcképét a nápolyi múzeum egy Herculaneumból származó bozontos hajú, szakállas arcképében véli felismerni. (Ruesch *Guida*, p. 271, Nr. 1138 ; Arndt—Bruckmann T. 615/6 ; Hekler : *Arcképszobrászat* 39. Indokai azonban nem meggyőzők.

³ Ezt az utat választotta Poulsen, aki a Holkham Hallban levő Platon-portrait-t Poulsen : *Greek and roman portraits in English Country Houses* p. 32, Nr. 5 ; *Journal of Hell-Studies* XI. (1920),

értékítélet elvetésével a külsőségekhez tapadó, józan, realiztikus irány képviselőjévé avatták, kinek lelkiismeretes vésője mögött az ábrázolt lelkisége elsikkadt.

Ezek az új hipotézisek a Platon-portrait problémáját tisztázás helyett csak bonyolultabbá és bizonytalanabbá tették. A kérdés legújabb irodalmában tapasztalható általános ingadozás és bizonytalanság közepett a meglepetés erejével hatott számomra az a nemrégiben Athénben előkerült márványfej, melynek fényképét néhány héttel ezelőtt egy genfi műkereskedő meghatározás és véleményadás végett küldötte meg nekem. A márványfej, mely Akadémiánk mai ülésén szerepel először a tudományos nyilvánosság előtt, mint első pillantásra felismerhető, a már ismert Platon-arckép egy újabb példánya, melynek már maga az a tény is különös jelentőséget ad, hogy Athénben került elő, tehát ugyanazon a helyen, hol egykor Silanion szobra állott. De még sokkalta fontosabb az a megállapítás, hogy az eddig ismert másolatpéldányokkal összevetve ez a fej valósággal kinyilatkoztatás gyanánt hat. A vonásokat únott egykedvűség helyett indulattal határos, szenvedélyes elevenség járja át. Ezen a csalódásokba beléfáradt arcon a szomorúság és érdes komolyság kérge mögött érezzük Platon lelkének örök tüzét és ellenállhatatlan költői lendületét. Önkéntelenül eszünkbe jutnak Goethe klasszikus sorai :

Darum behagt dem Dichtergenie
Das Element der Melancholie.

A lelketlen másolatok okozta hitelrontás után az új márványfej, mely minden száraz, klasszicisztikus átfogalmazástól mentesen képviseli a Kr. e. IV. század közepe arcképszobrászatának stílussajátságait, Silaniont is újra igazolja, ki a Platon-portrait tanúsága szerint műveiben nem érte be a külső valóság jegyzőkönyvi kivonatával, hanem Plinius ítéle-

p. 190 ff. az eddig ismert Platon-arcképpéldányoktól függetlennek minősítve egy második Platon-portrait nyomait ismerte fel benne, azonban következtetései nem helytállóak, minthogy a Holkham Hall-i Platon-herma nem önálló alkotás, hanem a már ismert Platon-típus nagyobb valószerűségeire érlelt változata.

tének megfelelőleg nagyszerű lélektani jellemképeket alkotott. Az új Platon-portrait a görög ikonográfiának és művészettörténetnek az utóbbi évek folyamán kétségtelenül egyik legnagyobb nyeresége, s engem örömmel tölt el a tudat, hogy erről a nagyfontosságú leletről első ízben a Magyar Tudományos Akadémiában számolhattam be.¹

HEKLER ANTAL.

¹ Felolvasta a szerző a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1933 május hó 15-én tartott ülésén.

A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA.

— Első közlemény. —

I.

Állami és nemzeti létünknek a föld az alapja. A mezőgazdaság az, amely ötmillió embernek ad közvetlenül kenyeret és táplálja élelmiszer-termelésével közvetve az egész országot. A mezőgazdaság az, amely új értékeket állít elő s a mezőgazdasági lakosság a legnagyobb fogyasztója az iparnak, amelynek munkájához a legnagyobb tömegű nyersanyagot a mezőgazdaság szolgáltatja. Ez a föld adja a legértékesebb és legmegbízhatóbb katonát és a legerősebb magyar lelket. «Ez a magyar föld ma is kincseket rejt magában, amelyek csengő arannyal érnek fel. E kincset hol szénnek, hol víznek, hol gáznak hívják, hol egyéb ásványi anyagnak, hol kő, hol homok, hol szík a neve. A szík is arany, a homok is arany, amely beömlieszti aranyát a búzaszemekbe, a szőlőfürtökbe s úgy nyújtja azt oda a magyarnak.» (Móra Ferenc.) Csodálatos az az erő, amely ebben a földben, ennek varázsában, erejében, lélekformáló szerepében jelentkezik.

Azok, akik a nemzet jövőjét és boldogulását a föld és a mezőgazdaság sorsától elválaszthatatlannak gondolták, éppen a fentiek miatt látták fájdalmasan az utóbbi néhány évtized liberális politikájának új célkitűzését. Ez elhanyagolta a szerény, de nyugodtabb megélhetést biztosító mezőgazdaságot és a gyorsan jövedelmet hozó ipari tevékenységet toltá előtérbe. Évtizedek múltak el, míg az alföldi magyar agrár lakosság kulturális előbbrevitelére — a nemrég elhúnyt nagy kultuszminiszter működését nem tekintve — céltudatos és intézményes intézkedések történtek. Nem történt semmi az Alföld gazdasági kultúrájának, közlekedésének — amely a gazdálkodás alapfeltétele — javítása érdekében. A szíkesek megjavítására, a vadvizek levezetésére vajmi

kevés történt, a homoktalajok megjavítása is csak az utóbbi években kapott komolyan lábra a mezőgazdasági kamarák munkája nyomán, nem tekintve itt azokat a területeket, amelyeket az utóbbi 40 év alatt szőlő- és gyümölcskultúra alá fogott a sokezer munkáskéz.

S bár ma már sokan hajlandók elismerni e tételek igazságát, mégis tényként kell megállapítani, hogy a magyar közélet szelleme, törvényeink egy része (kereskedelmi törvény, büntető törvény stb.), adóügyi és pénzügyi intézkedések jórésben agrárellenesek, de lehet ilyen szellemet felfedezni a nagy közigazgatási élet egyes terein is. Még az agrártörvények között is vannak, amelyek a nagy többséget kitevő kisgazdaelem érdekeinek a mellőzésével jöttek létre. (Vadászati és halászati törvény stb.)

Általános közigazgatási politikánk szelleme, különösen a múltban, egészen agrárellenes volt.¹ Legalább is nem a nagyszámú és védelemre legjobban rászoruló kisgazda- és munkásrétegek érdekeit tartotta szem előtt. A nagyközönség ugyanis a termények drágaságáért általában a termelő gazdaközönséget teszi felelőssé. Holott legtöbbször a termelő mit sem kap árujáért, hanem a fuvar, a költségek, adók, illetékek és főleg a közvetítő kereskedelem teszi azt a kisebb fogyasztók számára szinte hozzáférhetetlenné. A gazda nem tehet arról, hogy drága a szövet, mikor ő a gyapjút olcsón adja; hogy drága a cukor, mikor a répát olcsón veszik meg tőle; hogy drága a hús, mikor ő a kész húsnak negyedéért adja el állatát; vagy a kenyér, amikor búzáját potom pénzért vesztegeti el; vagy a vászon, amikor a lent és a kendert alig lehet eladni stb.

Ma nekünk — sokkal inkább, mint valaha — a meghatározottabban a nagytömegű kisgazda-réteg érdekében létesített politika felé kell irányítani nemcsak a mezőgazdasági, hanem a kormányzati politikát is. Övék a föld nagy része, ők a többsége a lakosságnak, ők a termelők nagy tömege, ők a legnagyobb fogyasztók. Különösen ők a termelők azok-

¹ Lásd szerzőtől: *Középosztály a gazdatársadalom tükrében.* Magyar Szemle, 1927. 1. szám.

ban a cikkekben, amelyeket a városok lakossága nem nélkülözhet (tej, baromfi, állat, tojás, gyümölcs, zöldség stb.).¹

1930 elején Magyarországon 851,913 birtokos volt, akik közül 827,221 gazda 50 kat. holdnál kisebb területen gazdálkodott. Ezé a 827,221 gazdáé az egész földvagyon 46·1 %-a, vagyis az ország egész területéből összesen 7.455,200 kat. hold. Nagyobb kisbirtokon, vagyis 50—100 holdas területen 23,445 birtokos gazdálkodik, összesen 3.768,400 kat. holdon, az összes földvagyon 23·3 %-án. A 100 holdon aluli birtokosoké tehát 69·4 % a magyar földvagyonból. Elsőrendű nemzetpolitikai kötelesség így, hogy dolgozzunk a kisbirtokos értemi színvonalának emelésén, szakismereteinek gyarapításán, gazdasági megerősítésén és előbbrevitelén. Az úgynevezett nagybirtokon, tehát az 1000 kat. holdon felüli birtokon 1242 birtokos gazdálkodik, akiknek a földbirtokvagyon 30·6 %-a tulajdonuk. A 10,000 kat. holdnál nagyobb birtokokon gazdálkodók száma 89, akiknek összesen 2.008,300 kat. holdjuk van.²

Ez a statisztika is mutatja, hogy az ország nagyobb felén kis- és törpebirtokosok gazdálkodnak. Ha tehát : akié a föld, azé az ország, akkor Magyarországon a kormányzati politikának, de még inkább az ország köz- és mezőgazdasági politikájának a kisbirtokosok szükségletei, igényei, berendezkedése és élete szerint kell igazodnia.

Ha a mai gazdasági nyomorúság közepett vizsgáljuk ezt a kérdést, amikor mind a termelés, mind az értékesítés, mind az adókérdések, mind az üzemi beszerzés stb. terén egyaránt az eddigiéknél sokkal fokozottabb éberség, gondoskodás, jártasság, ügyesség és számítás szükséges a gazdasági élet minden ágazatában, látjuk, hogy sokkal inkább szüksége van a kisgazda-társadalomnak arra, hogy egyrészt a törvényhozás intézkedései, másrészt a megértő közigazgatás elbánása, de általában az egész közszellem gondoskodása fokozottabb mértékben nyilvánuljon meg e társadalmi réteggel szemben. Mindezeket nem tekintve, még azért is szük-

¹ Lásd szerzőtől: *A gazdaszervezkedés válsága*. 6. s köv. 1.

² Seress: *Agrárreformáció*. 74. l.

séges ez ma, mert a kiskisgazda-társadalom — legtöbbször önhibáján kívül — annyira el van merülve az adósság tengerében, hogy az örvény elnyelésétől jóformán alig menthető meg.¹

Megállapítható, hogy mind a föld gazdasági erejének céltudatos kihasználása, mind a földön élő nép gazdasági műveltségének emelése érdekében az elmúlt évtizedekben vajmi kevés történt.

*

Ebben a dolgozatban nem óhajtom tárgyalni a gazdasági akadémiák munkáját, mert annak nem célja a tömegoktatás. Nem kívánom tárgyalni a középfokú gazdasági iskolákat sem (Szarvas, Orosháza, Békéscsaba, Budapest, Gyöngyös), úgyszintén nem kívánok bővebben foglalkozni a mezőgazdasági szakiskolákkal és a legújabban létesített téli gazdasági iskolákkal sem, amelyek olyan kevés számban vannak, hogy a tömegoktatás szempontjából figyelembe alig jöhetnek. Amikor a téli gazdasági iskolák felállítása elhatározott, az volt a földművelésügyi kormány célkitűzése, hogy minden közigazgatási járásban legyen egy ilyen iskola. Sajnos, összesen jelenleg csak kilenc van az országban. Ugyancsak nem kívánjuk itt tárgyalni a sok különböző szakirányú iskolát (tejgazdasági, baromfi, méhész, szőlészeti stb. stb.), mert ezek sincsenek berendezkedve a nagy tömegek oktatására. Mi pedig első sorban az ország nagy többségét kitevő kiskisgazda általános gazdasági oktatására kívánunk itt javaslatokat tenni, mert itt is hangsúlyozni óhajtjuk, hogy a több mint 800,000 kiskisgazda kezén levő nagytömegű föld jobb kihasználása és ugyancsak az ő birtokukban levő szarvasmarha, baromfi, selyemtenyésztés, méhészet, szőlő, gyümölcsösök általános gazdasági előbbrevitele hozhat országosan jobb eredményeket. Hiába nevelünk mi itt-ott kiváló mintagazdákat, ha a nagy tömeg gazdaságilag elmarad és nem tud résztvenni az ország fejlődésében.

Meg kell itt még említeni azt is, hogy a felsorolt intézetek

¹ Lásd bővebben szerzőnek *A gazdaszervezkedés válsága* című munkájában.

egyike sem nyújt tulajdonképen a falusi nők részére gazdasági műveltséget (a baromfi-szakiskolát és a tejgazdasági szakiskolát kivéve), holott pedig nekünk a falusi asszonyok és leányok gazdasági irányú oktatását is kormányprogrammá kell tennünk, hiszen mindenkinek tudnia kell, hogy a falusi gazda gazdasági boldogulásának, vagyoni gyarapodásának, gazdálkodásának a felesége, a leánya is alkotórésze, sőt a kisebb gazdasági ágak — baromfi-, sertéstenyésztés, tejgazdaság, gyümölcs, zöldség stb. — vezetésében, amelyek igen jelentős tétellel szerepelnek a kisgazda háztartásában, első sorban tényezők.

A falusi ifjak és nők nagytömegű kulturális előbbrevitele a legtöbb helyen létesített polgári fiú- és leányiskolák útján történik. Bár ezek létesítésének éppen a falusi és tanyai lakosság foglalkozásához közelálló ismeretek elsajátítása volt a célja, ez az iskolatípus ma nem felel meg az ezirányú követelményeknek.

*

Hogy a mezőgazdasági kultúra alapfeltételét tevő gazdasági szaktudás nem terjedhetett el olyan mértékben, mint kellett volna, ennek egyik oka az az évtizedek óta fennálló meddő vita is, amelyet a földművelésügyi és a kultusztárca folytat egymással, amely vitának természetyszerűleg maga a mezőgazdaság, a gazdaközönség és végeredményben az ország vallja kárát. Ezt a vitát el kell pedig már dönteni, hogy mennél előbb gazdája legyen a gazdasági oktatásnak az elemi iskolától kezdve a középfokú és az iskolán kívüli oktatásig, mert a különböző irányban haladó, egymás mellett dolgozó gazdasági irányú iskolák zürzavarában az ügy maga, vagyis a nagytömegű kisgazda-elem oktatása nem igen megy előre.¹

¹ Ugyanezeket mondja Laurency Vilmos egyetemi m. tanár is a TESZ 1931 őszi gazdasági konferenciáján: «Szégyenletes, hogy Magyarországon az agrárszakoktatás a lehető legalacsonyabb szinten áll. Szégyen megállapítani, hogy az újjászületésnek az idejétől, a reformkorszaktól kezdve 60 kereskedelmi iskola létesült és ugyanakkor csak ötig jutott el a mezőgazdasági iskolák száma. A gazdasági liberalizmus érdeke kívánta ezt így, holott nálunk a kereskedelem csak kiegészítő része a gazdasági életnek, mégis domi-

A másik ellentét a paedagógiai és a szakszemponct. A közoktatási kormány a paedagógiai szempontokat, a tanároknál a paedagógiát, a tanítványoknál a paedagógiai elveket hangsúlyozza első sorban, amivel szemben a földművelésügy a szakszemponctokat helyezi előtérbe és erre veti a fősúlyt. Meddő viták ezek, amelyek közben az ügy elmarad, megfeneklik és szenved miatta az ország gazdasági műveltsége és termelése. Jól tudja mindenki, hogy mind a kettőre szükség van, egyik a másik nélkül eredményt elérni nem tud.

Pedig ma a gazdálkodás nem sport, nem gondúzás, nem egyszerűen mellékfoglalkozás, hanem vészesen komoly tudomány, amelynek kihatásai és eredményei az egyéni és nemzeti életben is jelentkeznek. Ma egy kiscgazdának — hiszen e dolgozatban kizárólag a kiscgazdák és földmunkások szakirányú oktatásáról lesz szó — értenie kell az állatgyógyászathoz, a gépekhez, ismernie kell az adólabirintust, a közigazgatás szövevényeit; talajvegyésznek, üzemtani embernek is kell lennie, szóval olyan tudománnyá lett az utóbbi időben a mezőgazdaság, amelyet egyik gazda a másiktól ma már el-sajátítani nem képes.¹

náló szerepet játszik. A magyar nép lelkében ismeretlen óriási képességek vannak, de nyomorúságban és tudatlanságban nem lehet azoknak a kivirágzását várni. Nagy súlyt helyeztünk arra, hogy ebben a mi kifejezetten agrárállamunkban oktassák a magyar népet szakszerűen, minél több helyen és minél jobban, és ne történhessék meg, hogy a földműves-oktatás kérdése azért nem haladhat előre, mert két minisztérium hatásköri vetélkedése azt lehetetlenné teszi. A mezőgazdasági oktatásnak koncentrálnak kell lennie, legyen ez a kérdés egy kézben, és valósítsák meg sürgősen mindazt, amit ettől a szakoktatástól várunk.*

¹ A kisbirtokos kezében levő föld átlagban holdanként két mázsa értékkel hoz kevesebbet, mint a nagybirtok. Ha a termelés megjavul, a kisbirtok is hozzájut azokhoz az eszközökhöz, melyek a termelés fokozását idézhetik elő, akkor ezen a területen további nyolc-, esetleg tízmillió métermázsa többlet remélhető a kisbirtoki jövedelem gyarapításához. Csak a kisbirtokon van meg az igazi lehetőség az átlaghozadék emelésére, mert épen a kisbirtok maradt el leginkább nemcsak a nyugati országoktól, hanem a saját országunk termésátlagától is. Ez az állapot nem tarthat soká. Lehetetlen, hogy ez a réteg kapja a legsilányabb oktatást, hogy ennek az egész-

Az is köztudomású, hogy nem gazdálkodunk jól, nem gazdálkodunk észszerűen és nem használjuk fel gazdaságunkhoz a mezőgazdasági tudomány vívmányait, nincs tudatos, tervszerű, lendítő program, mint például Olaszországban, amely állandóan ébren tartaná és fokozná az érdeklődést a mezőgazdasági haladás iránt és a munkakedvet. Nem kívánok itt összehasonlításokat tenni a külföldi államok átlagtermései és a mi átlagterméseink között, hiszen ezek közismertek s az ügyet nem viszik előre. Egy azonban bizonyos, hogy nálunk a nehéz talaj, éghajlati és egyéb körülmények figyelembevételével is sokkal többet, jobban és tervszerűbben kellene és lehetne dolgozni, mint ahogy azt ma tesszük.

Amidőn ezt megállapítjuk, nem szabad elfelejtenünk, hogy a kisgazdaságok birtokpolitikája sokkal nagyobb érték nemzeti és gazdasági szempontból, mint a nagybirtoké, nemcsak azért, hogy sokkal több ember, több fogyasztó él kisbirtokpolitika mellett ugyanazon a területen, mint a nagybirtokok mellett, hanem azért is, mivel összértékben is nagyobb az a nemzetgazdasági előny, amelyet ugyanazon a területen a kisbirtok állít elő. Ezt igazolják az alábbi adatok is.

A nagybirtok kézimunka-szükséglete kisebb, mint a kisbirtoké, ami részben annak a következménye, hogy a holdanként alkalmazott gépi és állati erők mennyisége kisebb, a munkagépek is tökéletlenebbek, mint a nagybirtokon. Ha a nagybirtok kézimunkaszükségletét 100-zal vesszük egyenlőnek, a kisbirtoké 167. Ha az erdő- és legelőterületeket kivesszük, még akkor is a nagybirtok 100-as kézimunkaszükséglete mellett a kisbirtoké 125.¹

Bár a kalászosok és kapások terméshozama a nagy-

ségével törődjünk a legkevesebbet, ennek a kitanítása, felvilágosítása, útbaigazítása legyen a legkisebb gondja a kormánynak és a közgazgatásnak, és hogy mindig csak szavak és frázisok hangozzanak el a nélkül, hogy akár a törvényhozás, akár a közgazgatás a komoly reformok megvalósításának útjára lépne. (Dr. Seress L.: *Agrárreformáció*, 69—73. lapokról.)

¹ *A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon*. Írta: dr. Matolcsy Miklós (a Magyar Gazdaságkutató Intézet VI. számú különkiadványa, 23—25. lap).

birtokon lényegesen nagyobb, mint a kisbirtokon, például a burgonyánál 27·6 %-ig emelkedik a különbség, rozsban 23·4 %-ig, tengeriben és takarmányrépában 20 %-ig, mégis a mezőgazdasági termés nagyobb részét a kisbirtok állítja elő.¹

A Magyar Gazdaságkutató Intézet 1929/30. évi adatai szerint a mezőgazdasági termelés értékéből kb. 28 %-ot a nagybirtok és kb. 72 %-ot a kisbirtok állított elő. A nagybirtok kezén levő (erdőnélküli) 1 kat. hold egyévi termésének értékét 100-zal véve egyenlőnek, 1 kat. hold kisbirtok évi hozamának értéke 150-re tehető. Lényeges a különbség a kézi munkanap bruttó hozamát tekintve, amelynek adata 1929/30-ban a nagybirtokon 5·1 pengő, a kisbirtokon 7·4 pengő volt.

Mezőgazdasági termelésünket tudatosan kellene irányítani, szervezni és a termelésben egyöntetűsége törekedni. A búzában, a burgonyában, a babban, a gyümölcsben óriási szélsőségekkel találkozunk és rosszabbnál-rosszabb fajták termelésével küzködik gazdaközösségünk, melyekből nagytömegű, egységes árut jó minőségben piacra vinni nem lehet. Mindenki azt termeli, amit jónak lát, s akkor előáll, hogy nem tudja értékesíteni. Olyant termel, amilyent ő szeret, tekintet nélkül arra, hogy a piac, a fogyasztó mit kíván.²

¹ Sajóhelyi István: *Mezőgazdasági termelésünk gazdaságnagyság-csoportok szerint*. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. 953. lap

² Közhellyé vált, hogy kiscgazdáink elmaradt termelési rendszere miatt panaszkodunk, a mellett azonban elmulasztjuk kiscgazdáink nevelését és művelését előmozdítani azokkal az eszközökkel, amelyek a modern és erős agrárországok bámulatos erejű kiscgazdatermelésének alapjai. Mezőgazdasági oktatásunk azon részének kiépítése, amely épen a kiscgazdálkodók nevelésére és kiművelésére, konzervatív gazdálkodási rendszerünk átalakítására a legjobban volna alkalmas, teljesen elmaradt és semmiféle arányban nem áll azokkal az erőfeszítéseinkkel, amelyeket a nem gyakorlati értékű tudományok fejlesztése érdekében az utóbbi évtizedben tettünk. Az Országos Gazdasági Szakoktatási Tanács egyik legkiválóbb vezetője mutatott rá, hogy a kis- és középbirtokok szakszerű kezeléséhez évente kereken 400 gazdasági középiskolát végzettnek kellene az életbe kikerülnie, holott egyetlen gazdasági középiskolánk van és ebből egy évben legfeljebb 25 végzett tanuló kerül ki. A kiscgazdaságoknak megfelelő

Igaz, hogy az éghajlati, talajtani, klimatikus és területi adottságok sok vonatkozásban határt szabnak a termelés korlát nélküli kívánságai elé, de vannak bizonyos termelési ágak (búza, burgonya, bab, gyümölcs, hagyma, paprika stb.), amelyeknek a legkiválóbb minőségben való termeléséhez a mindenható Isten egyenesen erre a földre adta és adja a maga áldását.

Azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a gazdasági szakismereteket szerzett ifjak legnagyobb részben ott hagyják ősi foglalkozásukat és a gazdasági középiskola vagy mezőgazdasági szakiskola elvégzése után állásba vagy hivatalba vonulnak, a helyett, hogy — amint ez külföldön mindenütt megvan — visszamennének a földhöz és ott igyekeznének értékes munkásai lenni az ország gazdasági életének.

Sajnosan állapítható meg, hogy éppen azok nem tudnak írni-olvasni, akikre az őstermelési munka legnagyobb része hárul, mert a mai népiskolai tanterv nincsen eléggé tekintettel arra a lakosságra, amelyeknek a legnagyobb szüksége van a népiskolára. Kevés figyelemmel van a kis- és törpebirtokososztály különleges helyzetére, mert igen sokszor olyan tanterv szerint oktatja a 2—3 holdas kisbirtokos csemetéjét vagy az ezerholdasét, mint a városi embernek más foglalkozásra szánt gyermekét. Hiszen, ha az Alföld vármegyéinek írni-olvasni tudó százalékát nézzük, még az 1930-as népszámlálást is, itt találkozunk a legtöbb analfabétával. Az utolsó négy évben az állami költségvetésben a gazdasági szakoktatás céljaira elenyészően csekély összeg jutott. 1930 és 1931-ben — a bevételeket is figyelembe véve — mindössze kereken kétfélmillió pengő az, amit az állam közpénzekből mezőgazdasági szakoktatásra felhasznált, annak a mezőgazdaságnak a

ismeretekkel való vezetéséhez évenként 1200—1500 mezőgazdasági szakiskolát végzett ifjúra volna szükség, ezzel szemben alig 100 olyan ifjú került ki, aki hazamegy gazdálkodni. Téli gazdasági szakiskolánk csak kilenc van, alig 500 tanulóval, 21 téli gazdasági szaktanfolyamon 850 egyén részesül oktatásban, mindezek elenyésző számok kis- és törpebirtokosaink több százezernyi létszámához viszonyítva. (Dr. Éber Antal: *Emlékirat*, 45. oldal.)

megjavítására, amely a nagyobbik felét tartja el az ország lakosságának.¹

*

Felmerül ezek alapján az a kérdés, hogy tulajdonképpen mi lehet ez állapotnak az oka. Nem tudunk gazdálkodni úgy, mint ahogy kellene, még pedig különösen nem tud kisgazdaközönségünk nagy része, mert nem tanulta meg soha azokat a legszükségesebbeket sem, amelyek ma a mezőgazdálkodásnak az alapműveletei. A termelés technikája, a piac igénye, az értékesítés lehetőségei annyira változnak évről-évre, hogy régi, évtizedes multon felépülő hagyományokkal boldogulni, ilyen módon vezetett termelésből megélni, az ország teherhordozásában résztvenni nem lehet.

1867 óta nem volt tervszerű rendszeres mezőgazdasági politikánk, kivéve azt a több mint tíz esztendőt, amikor Darányi Ignác állott a földművelésügyi kormányzat élén. Elővették megoldásra azokat a kérdéseket, amelyek éppen előkerültek. A háború utáni kormányzat mezőgazdasági politikájának voltak helyes és célszerű kitűzései (téli gazdasági iskolák, iskolánkívüli gazdasági oktatás, rádióelőadások stb.), de maga a mezőgazdasági szellem e közben is tovább sorvadt. Nem tűztünk ki célt a nagytömegű kisgazda-elem oktatására, sem termelésének fejlesztésére, sem terményeinek értékesítésére, sem általában azoknak a kérdéseknek a megoldására, amelyekről függ a mezőgazdaság fejlesztése és jövője.

Nálunk az egész közigazgatási és állami berendezkedésnek magán kellene viselnie az agrárius bélyeget, hiszen az állami és közigazgatási élet leginkább a mezőgazdasági lakossággal és ügyekkel érintkezik s ennek folytán adó- és pénzügyi politikánknak, egész kultúránknak s közigazgatásunknak e szerint a foglalkozási ág szerint kellene igazodnia, amely elsődlegesen magyar és a legnagyobb tömegeket érinti és érdekli.

Arra kell törekednünk, hogy a gazdasági irányú tömeg-

¹ Seress László i. m. 92—94. lap.

gondolkozás tudjon beférkőzni nemcsak oktatásügyünkbe, közigazgatásunk minden részletébe, hanem a politikai élet mezejére is. Tehát nemcsak a gazdasági szakirányú iskolákban, hanem egyéb irányú alsó- és középfokú oktatásunkban is a vezető szerepét a mezőgazdasági kérdéseknek kellene juttatni, mert mindazok, akik ebben az országban tisztviselői állást töltenek be, — igen kevés kivételt nem tekintve — akár alsó-, akár középső-, akár felsőfokon, legnagyobb részben érintkezésben vannak a mezőgazdasági lakossággal, illetőleg a mezőgazdasági életviszonyaival.¹

Riedl Frigyes mondta, hogy ha Magyarországon a középiskola reformját előhozzák, mindig csak a külföldet utánozzák, de nem nézik a reformok alkotásánál a magyar élet, a magyar adottságok s a magyar viszonyok sajátosságát, az ország, a lakosság mezőgazdasági jellegét. Magyarországon nemcsak az iskolák jellegét kell jobban simítani és idomítani az ország mezőgazdasági jellegéhez, hanem az egész közgondolkozást, a szellemet kell megváltoztatni, átalakítani, mert itt nemcsak a föld, hanem a levegő is mezőgazdasági jelleget lehel és tüntet fel. Úgy van ez például Dániában és Finnországban stb., ahol nemcsak a törvényhozás és a közigazgatás, valamint az oktatásügy, hanem az egész állami és társadalmi berendezkedés magán viseli az ország jellegét, mezőgazdasági sajátosságát.

*

A háború előtti gazdasági életben a hirtelen meggazdagodás vágya űzte, hajtotta az embereket, s menekültek a

¹ Érdekes példáját adta ennek a Felsőszabolcsi Gazdakör, amely 1932 tavaszán a kisvárdai összes középiskolákban pályadíjat tűzött ki ezzel a címmel: «Miként javítható a falu gazdasági helyzete, különös tekintettel a baromfitenyésztésre és gyümölcsstermelésre?» Többen foglalkoztak a kérdéssel, fogtak hozzá a feladat megoldásához, a legkiválóbban a tanítónőképző egyik V-ikes növendéke oldotta meg a kérdést. Maga az a gondolat, hogy különböző középiskolákban többen belemélyedtek e kérdésnek a taglalásába és tanulmányozásába, bizonyos lelki hatást idézett elő és bizonyára gondolkozásukra és későbbi hivatalos működésükben kifejtett tevékenységükre is befolyással lesz.

földtől, amely ad ugyan megélhetést, de sok gonddal és bajjal. S megindult a hajsza az ingó tőke után, az iparosítás, és ez a politika nyomta rá a bélyegét az akkori közéletre. Ez idő alatt sok föld vándorolt idegen kézbe, árucikk lett. Hiszen volt olyan pénzügyminiszterünk, aki azt mondta, hogy mindegy, kié a föld, csak fizesse az adót.

Ebben a reményvesztettségben s a földtől való menekülés közben állt elő gróf Károlyi Sándor a Magyar Gazdaszövetség megalapításával, a gazdakörök és szövetkezetek országos szervezésével. Hirdette, hogy akié a föld, azé az ország, minek folytán megindult a vonzódás vissza a faluba. E mozgalom, megerősödve a Darányi hosszú miniszterségével, pár évtizedre — nagy küzdelmek és ellenségeskedések ellenére is — a föld felé irányította a figyelmet, amely ismét jelentős tényezője lett a magyar nemzeti életnek. A gazdakörök és szövetkezetek ezrei, népházak, vándortanfolyamok, háziipar, kísérleti intézmények, a Gazdaszövetség országos nagygyűlései, tanyai mozgalom, stb. a mezőgazdaság előbbrevitelét jelentették.

E fellendülés után jött a háború, ennek nyomában a visszaesés, majd a bolsevizmus, román megszállás és az ezt követő önellátás és elzárkózás, s mindaz, ami ma előttünk áll. Egypár katasztrofális termés, elemi csapás, amelyet megelőzni vagy elhárítani, vagy kikerülni, vagy ellensúlyozni épen azért nem tudunk úgy, mint ahogy esetleg lehetett volna, mert kisgazdaközönségünknek nincs hozzá elegendő ismerete.

Azt lehetne kérdezni, mi most mindennek az oka. Első sorban az, hogy nálunk nincs kisgazdaképzés és nincs általános mezőgazdasági szakoktatás, hiszen a 13 földművesiskola, kilenc téli gazdasági s egypár középfokú mezőgazdasági iskola legjobban akarattal sem nevezhető tömegcélokat szolgáló iskoláknak. A kb. 850,000 főnyi kisgazda és földmunkás gyermekeinek — leányainak és fiainak — gazdasági irányú képzésére ezrével kellene lenni az olyan iskoláknak, amelyek a legelemibb ismereteket nyújtják a kisgazdaifjak számára. Elemi oktatásunk távol áll az ország lakosságának nagy többségét kitevő gazdalakosságtól, a legnagyobb számú

polgári iskola pedig nem mezőgazdasági alapokon épül fel, így az az 52 önálló gazdasági népiskola képviseli tulajdonképpen a mezőgazdasági tömegszakoktatást e hatalmas, nagy területi lehetőségekben.

Kívánatos volna, hogy a tanító- és tanítónőképzőkben erősebben folyjék a gazdasági oktatás, hogy szakemberek lássák azt el, hiszen szomorú, hogy ma talán két tanítóképzőben van mindössze szakember a gazdasági tárgyak előadására, másutt pedig vagy senki, vagy hozzá nem értők adják azt elő.¹

A lelkészképző intézetekben is szükséges volna a gazdasági ismeretek alaposabb tanítása, hiszen mind a katolikus, mind a református és evangélikus papok fizetésében föld is szerepel, s ha annak művelése intenzívebb és példatadóbb volna, az maga is igen nagy vonzerőt és sikert jelentene a gazdatársadalom további előhaladása szempontjából. E tekintetben igen értékes példák találhatók az ország különféle részeiben a lelkészkedő papságnál.

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

¹ E tekintetben követésre méltó munka folyik a szegedi római katolikus tanítóképzőben, amelyben a gazdasági ismeretek elméleti és gyakorlati tanítása elsődleges szempont.

A MAGYAR NÉPSZÍN MŰ SORSDÖNTŐ ÉVEI.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

De ott volt a pályázatnak nyertes darabja, *A falu rossza*, amely lényegesen új fordulatot hozott a népszínmű fejlődésébe. Annyira újat, hogy hatása egy negyedszázadon keresztül érzik a magyar drámairodalomban.

Első pillantásra szembeszökő az a sajátsága, hogy teljesen és egyedül népi szereplőkkel bonyolítja darabja meséjét. Ez a tiszta népiesség következetes learatása annak a törekvésnek, amely az írókban és bírálóikban már többször megnyilatkozott. Ennyiben tehát *A falu rossza* egy fejlődési tendenciának diadalra jutása.

Másik sajátsága még jelentékenyebb. Tóth Edének, ennek a kopott és autodidakta vándorszínésznek darabja a népdráma és népszínmű közötti küzdelmet, amely már-már a népdráma felé kezdett eldőlni, egy csapással a népszínmű javára dönti el. *A betyár kendőjének* és *A ripacsos Pista dolmányának* stílusát a további fejlődésben megállítja s győzelemre viszi azt a népszínműi stílust, amelyvel szemben lényegesen és életképesen újat a magyar népies drámairodalom egészen a jelen század elejéig nem tudott kitermelni.

Tóth Ede a népszínmű hangját és levegőjét tudatosan tette stilizálttá. Igaz, hogy darabjainak főszereplői — ami a körvonalozást illeti — valószerűek. Igaz, hogy ami velük történik, az dióhéjba szorított elmondás, mondjuk tartalom-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1933. évi 666. számában.

közlés szerint elfogadható volna egy népdramában is. De *ahogyan* ezek az alakok megnyilatkoznak, *ahogyan* fellépnek *ahogyan* gondolkoznak, *ahogyan* beszélnek, abban már van jó adag népiesen felüli valami, bizonyos felfokozottság, mint *ahogyan* *A nagyidai cigányokban* is van «cigányfeletti érzésvalami». Feledi Boriska alakjának meg nem értően kárhoz-tatott szentimentálizmusa csak logikus következménye ennek a végeredményében *műnépiességnek*. Ez a szó nem gáncsoló értelemben került ide, csak arra akar rámutatni, hogy a realiztikus apróságok és a népi környezetnek sok tarka külső valóságosága valahogy el ne hitessék, hogy realista népábrázolással van dolgunk. Stilizált játék ez, stilizált népelet, — épen annyira, mint amennyire mult századbeli népdalaink sem igazi népies termékek, nem igazán népies érzésmódot fejeznek ki, hanem minden kedvességük mellett is van bennük valami csináltság, valami felülről rájuk gondolt népiesség. Művirágok bizony a Tóth Ede-féle népszínművel együtt, de szép, kecses művirágok, amelyeknek csinált volta csak akkor derül ki, ha száráról szakított rózsát illesztünk melléjük.

Hogy ennek a népszínműi formának olyan átütő sikere és olyan tartós hatása volt, az nem egyedül Tóth Ede írói tehetségének érdeme. Nagy része volt ebben annak is, hogy ez a stílus olyan rokonlelkű színészekre talált, mint Blaha Lujza és Tamásy József. Blaha Lujza egyéniségének épen valami játszi érzelmesség volt a lényege, amely visszariadt a merészebb drámaiságtól, a sötétebb színektől, a valóságnak «puszta-nyers» ábrázolásától. Beöthy Zsolt állapítja meg róla találóan, hogy «a parasztleány egyszerűségébe nála mindig belevegyül egy kis érdekes mókázó szeszély s valami kedves és leleményes kacérság, mintha már szolgálatban lett volna odabent a városban, vagy legalább a kastélyban».¹ S amikor Blaháné munkába menő parasztleányt ábrázolva, sarlóval a kezében vagy gereblyével a vállán, de selyempuszkiban, bársonyviganóban jelent meg a színpadon, egyszerre követte művészi ábrázoló hajlamát és a Tóth Ede-

¹ *Színházi esték*, 113. 1.

féle népszínmű stílusát.¹ S amikor Tamásy József, akinek «ajkán zenévé olvadt a próza is», Göndör Sándort játszotta, voltaképen nem tett egyebet, mint privátéletében, amikor legénykedő daliás magát az utcán is cifra szűrben, kezében fokossal mutogatta: — játszott, játszott, s a magyar parasztot és önmagát dekorálta.

Sem a színésszel, sem az íróval szemben nem lehet elvi kifogást emelni a népiességnek e formája ellen. Hiszen a pásztorjátékok sem kifogásolhatók azért, hogy legényei jól fésülködnek, ékes rímekben beszélnek, hogy pásztorlányai selyemtopánt viselnek. Elvégre minden műalkotás maga szabja meg magának azt a distanciát, amellyel a való élet ábrázolásakor a való élettől távol akar maradni.

Nem is itt van a hibája ennek a népszínműi stílusnak, hanem ottan, hogy ez a stilizáltság nem következetes. A darab főszereplőinek megfésültségével s a főtörténetnek felfokozott érzelmességével rikító ellentétben van az epizódalakoknak törőlmetszett népiessége s az epizódeseeményeknek naturalista igazsága. Egyik oldalon Göndör Sándor, a másik oldalon Gonosz Pista; az egyik oldalon Feledi Boriska és Finum Rózsi, a másik oldalon Csapóné, Sulyokné és Tarisznyásné! S ezen a stílushasadáson, ezen a kétfelé véső hangon a későbbi magyar népszínművek sem bírtak évtizedeken keresztül segíteni. Íme a népszínmű, amely Szigligeti idejében méltán vonta magára Gyulai megrovását, hogy a különféle elemeket nem tudta egyesíteni, — most egy más jellegű stílustarkaságba csap át! S több mint egy negyedszázadnak kell eltelnie, amíg Gárdonyi Géza *Bora* a realista elemet, Kacsóh és Bakonyi *János vitéze* pedig a stilizáló elemeket önállósítja ebből a Tóth Ede-féle vegyesábrázolású műfajból.²

Természetes következménye ennek a népszínműi stílusnak, hogy a prózában írt dialóguson akárhányszor népdali

¹ V. ö. Hevesi Sándor: *A régi népszínmű és magyar nóta c. értekezését Az igazi Shakespeare és egyéb kérdések c. kötetben.* Budapest, 1920.

² V. ö. Hevesi Sándor i. m.

ritmus lüktet át. Göndör Sándor búcsúzásának versbe lendülő zenéjét többen idézték már. De százszámra lehetne találni a műben mondatokat, amelyekben a magyar népi zene ritmusformái úgy csillognak át, mint valami transzparensen a mögötte égő világosság. Csak pár sor hadd legyen itt verssorokba tördelve Feledi Boriska szavaiból :

Óh de árva vagyok! . . .	(Úgy, úgy) Kavarjatok örvényt...
Álljatok meg habok,	Mélyet, még mélyebbet!
Ne siessetek úgy,	Ezer fodrot vessen
Hadd beszélgessem ki	Minden habkarika,
Magamat véletek . . .	S oda temesetek
	Mélységtek aljára!

Nem olyan-e ez a pár sor, mint valami népballada-töredék?

Azoknál a lélektani hibáknál, amelyeket a kritikusok az egyes alakok rajza ellen emeltek, sokkal súlyosabbak Tóth Ede szerkesztésbeli és drámaépítésbeli botlásai. Sokan megállapították már, hogy *A falu rosszában* ugyanazokkal a szereplőkkel voltaképpen két dráma játszódik le. Az egyik dráma szinte be van már fejezve az első felvonásban s a második felvonással lényegében új akció kezdődik. De még ennél is feltűnőbb, hogy jelenetei mennyire lazakötésűek, mennyire szétnyúlnak, s hogy a szerző egy-egy epizódalag vagy mellékes esemény kedvéért milyen szívesen megállítja a főtörténetet. Mindamellet az egykorú közönségre hatnia kellett ezeknek a jeleneteknek, hiszen annyi frissesség, annyi üdőség és élet van bennük! Persze, ma már, amikor a magyar közönség követelőbb a drámai forma szorosságára tekintetében, Tóth Ede darabjainak nincs akkora hatásuk, mint pl. a Csepreghy-népszínművek felújításainak.

Nem töltjük az időt *A falu rosszában* — ennek a jól ismert alkotásnak — részletes fejtegetésével. Sokkal fontosabb annak megállapítása, hogy bár ez a mű lett a következő évtizedek népszínműveinek stílusmintája, Tóth Ede ennél a típusnál — legalább ami a tárgykört illeti — nem akart megállani. Hajlott Szigligeti Ede tanácsa felé, aki a népszínműről vallott elveihez híven azt tanácsolta neki,

hogy ne csak a paraszti élet ábrázolására vesse magát, «mert a nép e rétegeinek életéből jobbat úgy sem írhat, forduljon egy kissé a középosztály felé».¹

Tóth Ede *A kintornás családban* — amely már nem a Nemzeti Színház, hanem az újonnan megnyitlt Népszínház deszkáin talált bemutatóra (1876 jan. 27.) — elhagyja a pusztai népiességet és alakjainak egy részét az iparoséletből veszi. A valóság elfinomításához s az érzelmi élet felfokozásához azonban itt is ragaszkodik, amit semmi sem mutat jobban, mint hogy olyanfajta problémát bont ki darabjának cselekményével, mint később Dumas a *Deniseben*.²

A darab egyébként egységesebb öntésű, mint *A falu rossza*. Kanyargók-itt is akadnak, de a mesének olyanfajta megtörése, mint amannak első felvonása után, itt nem található. Alakjainak beszéd módja sem verhető olyan sokszor verstani kaptára, mint amott, bár azért épen eléggé ritmikus. Különös erővel tör elő Károly és Mari harmadik felvonásbeli párbeszédében, ahol a férfi majdnem népdalias ütemekben pattogtatja a szavakat :

... mint a párja vesztett gerle :
Sírva, ríva, epekedve ...
... megtanulod kedvre kelve
Turbékolva ;
Hú párodát hűn szeretve.

Mari meg is kérdezi tőle : Hol tanulta ezt a gyönyörű beszédet ?

A tolonc ismét más tárgykörhöz fordul. A tiszta népiességből itt a szerző a kispolgári környezetbe csap át.³ Kompozíciója ennek is rendkívül laza. Így pl. Ördög Sárának megrázó haldoklása milyen vánszorgó, milyen lomposan felépített jelenetsorozat közé van ékelve! Az is a szerkesztés gyarlóságát mutatja, hogy az írónak a harmadik felvonásra

¹ Váradi Antal bevezetése *Tóth Ede válogatott munkáihoz*. Budapest, 1902. Képes Remekírók.

² Ezt a hasonlóságot Ferenczi Zoltán is említi : *Műveltség Könyvtára : A magyar irodalom története*. 595. l.

³ Bemutatta a Népszínház, már a költő halála után, 1876 május 26-án.

alig maradván mondanivalója, a darab végén a kényszerű és kényszeredett nyújtás jelei látszanak.

A valószerű epizódfigurák és mellékes fordulatok itt is ugyanolyan stílusellentétben állanak a főalakok érzelmi fel-fokozottságával, akárcsak *A falu rosszában*. A beszéd ritmusában pedig valósággal tobzódik Tóth Ede. Különösen érdekes Liszka monológja a harmadik felvonásban, amikor prózai sorokba rejtve különböző ütemre lüktető mondatokat ad szájába az író :

Mi is vagyok én most? — Keresem, kutatom —
 A nagy kutatásba — belefájdul fejem —
 S örökkön örökké — csak azt tapasztalom —
 Hogy engemet — elfelejtett — Isten! (Magát biztatva)
 Ne is bánkódj te már — ne is sírj te többet —
 Hisz mióta — rád tört a baj — sirtál te eleget!
 Sirva mondtad rá az átkot —
 Sirva jártad a világot —
 Sirva kérted az Istent —
 Hogy azt a rád szakadt átkot —
 Azt a nehéz bűbánatot —
 Tétesse sirba veled!

Amint azonban *A falu rosszán* után a nép körét és fogalmát ki akarta bővíteni Tóth Ede, — belevonva a nép fogalmába az alsóbb polgári osztályokat — épenúgy foglalkoztatta a népdrama gondolata is. *A tolonc* bírálati ideje alatt mondogatta barátainak : «A most pályázaton levő darabom volt utolsó népszínművem, ezentúl népdramát írok, már hozzá is fogtam egyhez.»¹

A korai halál azonban megakadályozta Tóth Edét abban, hogy tervezett népdramáját megalkossa. Helyébe olyan kiváló tehetségű népszínműíró lépett, mint Csepreghy Ferenc, aki nagyhatású darabjaival a Tóth Edétől diadalra vitt népszínmű-stílust évtizedekre megrögzítette.

A sárga csikó 1877 dec. 14-én, *A piros bugyelláris* pedig 1878 nov. 22-én került először színre a Népszínházban. Még a szerző életében amaz 73, emez 58 előadást ért.²

¹ Pap Károly i. m. 190. l.

² L. Rákosi Jenő kimutatását a *Csepreghy Ferenc összes művei* V. kötetében. 1881.

Mindkét darab lényegében ugyanazt a stílust mutatja, csak abban van közöttük különbség, hogy míg *A sárga csikó* határozottan középfajú dráma, addig *A piros bugyelláris* hajlik a vígjáték felé, sőt egy erősen bohózatos jelenet is akad benne.¹

Csepreghy nevéhez ezeken kívül még két népszínmű fűződik. Egyik a *Két menyegző*, melyet a Népszínház 1876 dec. 2-án mutatott be. A darab nem nagyon jellemző Csepreghyre, mert a témát Jókai után dolgozta, s legfeljebb annyi érdekessége van a műfaj történetében, hogy a történeti népszínműveknek nem épen gazdag csoportjához tartozik. A másiknak, *A szép asszony kocsisának* meséjéhez egy szélhámos szolgáltatta az ötletet, a kolozsvári Manasses, aki szibériai rabságával és Petőfi ismeretségével tette érdekessé magát. Ezt a darabot azonban Csepreghy nem fejezte be, s csak Rákosi Jenő kiegészítésével került színre az író halála után 1881 szept. 24-én a Népszínházban. Igazában nem is lehet Csepreghy művének tekinteni, mert Rákosi a hiányzó III. felvonásba olyan motívumokat vitt bele, amelyek egyáltalában nem jellemzőek Csepreghyre.²

Csepreghy Ferenc jelentősége, hogy Tóth Ede hatását megerősítette. Nem olyan őseredeti tehetség, mint amaz, de megfontoltabb, csiszoltabb és nagyobb műgonddal dolgozik. Nála nincsenek homályban hagyott fordulatok, henye epizódalakok, vánszorgó jelenetek, minden erősen indokolt, minden bele van szerkesztve a főtörténetbe, s biztos közönség- és színpadismerettel hatásossá téve. Darabjaiban a mozgalom, az érdekkeltés egy pillanatra sem lankad. Ama bizonyos stilizáltság pedig, amely Tóth Edénél olyan feltűnően szembeötlő, nála diszkrétebb leplezésű. Fordulatait annyira realizztikusaknak tudja feltüntetni, alakjainak külső habitusa annyira valószerűen népies, nyelve

¹ A zsákolás jelenete, amely a *Les trois bossus* régi francia meséből való alkalmazás. L. Beöthy Zsolt: *Színműírók és színészek* -ben közölt bírálatát Csepreghy darabjáról.

² Beöthy Zsolt: *Színműírók és színészek*. — Demény Mária: *Az újabb magyar népszínmű története*. 41. l.

annyira tele van tőről metszetten magyaros fordulatokkal, hogy csak nagy figyelemmel vehető észre, hogy bizony a legdöntőbb motívumokat ő is elstilizálja, hogy ő is egy felfokozott, egy magasabb légkörbe emelt népi élet képét festi. Mert Csorba Lacinak (*A sárga csikó*) a becsület iránt való érzékenysége és nemes lovagiassága egy romantikus drámahősnek is becsületére válnék. Csillag Pál és Török bíró pedig (*A piros bugyelláris*) minden külső rusztikusságuk ellenére is annyi finomsággal vannak felruházva, mintha a korabeli francia társadalmi drámák jóviseletű vicomte-jaihoz jártak volna iskolába. Amikor pl. Csillag Pali visszadobja a Török bírótól kapott 500 pengőt — amivel pedig négy esztendei várfogságtól szabadulna meg — csak azért, mert rájött, hogy a bíró az ő régi szeretőjét vette feleségül, nagyon közel jár Armand Duval önérzetéhez. Török bíró uram is, ha igazán falusi bíró, s ha igazán félti otthon hagyott feleségét Csillag Paltól, bizony feladja ő a hivatalos pénzt elvesztette őrmestert a kapitánynál. És így tovább! . . . Csepreghy alakjait is rajta kaphatjuk, hogy a népinél magasabb érzelmeket rajzolt tulajdonukul az író.

De mindez nem volt meghökkentő a közönségre nézve, mert a darabok felfogásából következetesen folyt, s mert a fő-történet idealizáltsága s a mellékalakok realizmusa közötti stílushasadékot szemfényvesztő ügyességgel tudta eltakarni a szerző.

Ezzel a stilizáltsággal összhangzatos az a numerózus, ritmikus beszéd, amelyben Csepreghy ismét tanítványa Tóth Edének, de ismét bizonyos önállósággal. Ennek a nyelvnek ritmusa nem oly szabályossággal ütemszerű, mint Tóth Ede nyelve: a belső hullámszás, a tagoltság valami művészebb rejtettséggel lüktet a szereplők mondataiban. S épen ezért nem is hat olyan keresetnek, mint néha Tóth Ede dikciója. Hadd álljon itt egy példa, hogy Csepreghy nyelve mely határig megy el a ritmikusságban. Amikor *A piros bugyelláris*-ban Csillag Pali vacsorán van a bírónénál, egyszer csak azt kérdi tőle Zsófi: Hozzám beszélget így? Mire Csillag Pali így felel: Egyszer hozzád — szép menyecske, — akivel mulatok, — másszor meg a — régi Zsófikámhoz, — akit

siratok.» A ritmikusságnak ezen a mértékén Csepreghy nem igen megy túl.

Csepreghy Ferenc hibáit és erényeit az egykorú kritika és a későbbi irodalomtörténeti bírálat nagyjában helyesen értékelte. Megállapította, hogy néha kelleténél is többet gondol a színszerűséggel, hogy a hatás kedvéért néha feláldozza a hatás becsét, de nem tagadhatta meg tőle azt az elismerést, hogy eszközei legtöbbször artisztikusak, hogy drámaépítő ügyessége kiváló, hogy színész-, színpad- és közönségismerete a magyar alsóbbfajú drámai irodalom legkülönb jelenségévé avatja. Igaz, hogy minden szerepnek megalkotásában előtte áll az a színész vagy színésznő, aki játsszani fogja, szóval a szerepeket valósággal testre szabja, de jellemábrázolása azért mégsem kelti az erőszakoltság vagy kényszeredettség benyomását.

*

Az 1875-től 1880-ig terjedő évciklus a népszínmű történetében úgy tekinthető, mint Tóth Ede és Csepreghy korszaka. E két író hatása alatt egy sereg népszínmű keletkezik, amelyek azonban sem el nem érik mintáik értékét, sem pedig tovább fejleszteni nem tudják.

Természetes, hogy a népszínműírás újabb lendületének befolyása alatt a fürgé tollu Lukácsy Sándor is e műfaj munkásai közé szegődik, hiszen eddigi darabjaiban is (*A zsidó apáca és József császár, — Egy magyar plébános és egy muzikavezető* stb.) sok volt a népszínműi elem.

Lukácsy teljesen Tóth Ede modorához csatlakozik, de a mesternek hibái — a mesternek erényei nélkül — nála szinte túlzott fokban jelentkeznek. Amannak szerkesztésbeli lazaságát az igazi tehetség enyhítette. Itt tehetségről a szó mélyebb értelmében alig lehet beszélni, legfeljebb bizonyos színpadi ügyességről, mely azonban a legritkább esetben művészi. Lomposan egymásra hányt jelenetek, rikító jellemzési mód, a pillanatnyi hatásnak mindenáron való vadászata jellemzik Lukácsyt, akitől mindamelllett nem lehet megtagadni, hogy egy-két friss tekintettel megfigyelt alakja

mégis akad, s hogy megfigyeléseit színpadilag néha jól értékesíti.¹

A Tóth Ede-típushoz tartozó népszínművei között adatás sorrendjében, de érték szempontjából is első *A vereshaju*.²

Ha valahol, akkor ebben a darabban mutatkozik meg, hogy mennyire stilizáltan lehetett abban az időben s ama kornak irodalmi divatja szerint a népet rajzolni. Hősnője, Szilaj Kata, valóságos önérzet-túltengésben szenved. Szerelmesének anyja nem látja szívesen, hogy fia őt akarja elvenni, egyrészt azért nem, mert szegény, másrészt pedig azért nem, mert veres a haja. Meg is sérti a leányt, mire az lemond szerelméről, s eltökéli, hogy csak akkor megy Ferkéhez, ha anyjával együtt kéri meg. Egy szegény parasztleány, íme, milyen mereven finomlelkű! A helyett, hogy — ami természetes volna — két kézzel kapna a jó partin, végigjátszat leendő férjével és anyósával egy bonyodalmas komédiát, amíg végül is teljesül kívánsága. De még felfokozottabb lény Boglár Ágnes, aki majd két évtizeden keresztül utasítja vissza Sajgó Andrást (pedig törvénytelen leánya is született tőle), csak azért, mert a legény valaha kételkedni merésztelt a becsületében, s mert nyilvánosan meg is alázta. Milyen hosszú kérlelés, mennyi fordulat kell hozzá, amíg Boglár Ágnes nagykegyesen beleegyezik, hogy leánya és Andrással való viszonya törvényesíttessék!

A főalakoknál érdekesebbek az epizódfigurák. Különösen a kakaskodó Keszeg Mihálynak és peckes mostohafiának, de még inkább Veréb Jankónak alakja. Jankóban egy elvadult paraszttehetséget, egy ösztönös falusi poétatípust az író ügyesen rajzolt meg.

Lukácsy írói figyelmetlenségére jellemző, hogy a határozottan és említetten tiszamenti darabban a hősnővel a

¹ Vidéken megesezt Lukácsyval, hogy szintársulata számára valami aktuális témáról képes volt darabot úgy összekalapálni, hogy először a színlapot írta meg, kihordatta, s magához a darabhoz csak azután fogott, s megírta, betanította két-három nap alatt. (Rákosi Jenő: *Emlékezések*. II. k.)

² Bemutatta a Népszínház 1877. jún. 2-án. Megjelent mint a Népszínház Műsorának 1. füzeté.

Hullámzó Balatont énekelte. Egyébként a darab a maga széteső szerkesztési módja ellenére is még mindig jobban van megépítve, mint Lukácsy többi szerzeményei.

Következő népszínműve, a *Kósza Jutka*, sötétebb színeket használ.¹ Kósza Jutka apját gyilkosság gyanúja miatt felakasztották, azért nincs a lánynak becsülete a faluban. Jutka azonban a darab folyamán felderíti apja ártatlanságát, az igazi bűnös pedig tragikus halált hal.

Ebben a kanyargós szövésű, és nem sokat érő darabban is akad egypár jól megrajzolt epizódalak. Érdekes jelenség, hogy a hősnőnek nincsen énekszámja. Ne akarjunk azonban ebből a körülményből a népdráma felé való törekvésre következtetést vonni. Egyszerűen színház-személyzeti oka volt a dolognak. A szerep ugyanis komorabb, semhogy Blahának «feküdt» volna, ezért Rákosi Szidivel kellett eljátszatni, neki pedig nem volt énekhangja.

Semmivel sem értékesebb, de tárgyánál és irodalmi kapcsolatánál fogva több megbeszélést igényel az *Ágnes asszony* c. népszínmű, melyet a Népszínház 1879 febr. 21-én mutatott be.²

Hogy a darabnak viszonyát Arany remekművéhez az olvasó megítélhesse, íme a mese vázlata: Forgó Pál módos parasztgazdának két leánya van: Zsófi és Ágnes, meg egy unokája, Ilon. Zsófi, Cséri Mihály felesége, az özvegy nótáriussal csalja az urát. A férj ezt tudja és már-már italossá lesz bánatában. Ágnes vadóc leány. Meggondolatlanul egy Vércse nevű jószívű, de csúnya, kopasz és himlőhelyes, s már nem fiatal parasztembernek nyújtja kezét. Beleszeret azonban Csillanc Pistába, egy jólelkű, derék parasztfiúba, aki meg Ilont szereti. Ágnes felkinálja magát Pistának, de ez visszautasítja. Vércse megtudja felesége bűnös szándékát, s (most jönnek az Arany-reminiscentiák!) kést fog magára. Ágnes azt hiszi, hogy meghalt, pedig csak megsebesült. Eszelősségében magát vádolja a gyilkossággal: össze-vissza

¹ Színrekerült a Népszínházban 1878 júliusában. Megjelent a Népszínház Műsora 4. füzeteként.

² Megjelent mint a Népszínház Műsorának 3. füzete.

szaladgál a vérfoltos kendővel, amelyből nem akar kijönni a vér. Beleugrik a vízbe is, de kimentik. A lelki rázkódtatás visszaadja elméje épségét. Visszatér urához. Mihály is sarkára áll a feleségével szemben, Ilon pedig férjhez megy Csillancs Pistához.

Ez a tökéletlen alkotás, amint e rövid kivonatból is látszik, többszálú történetet hoz a néző elé. Igazi központja nincsen, s csak az fogja annyira amennyire az egyes szálakat össze, hogy a szereplők egymással rokonságban vannak.

Rendkívül bántó motívum a nők érzéki vadulása a férfiak után. A női főszereplők férfimániájának mintegy kísérő aláhúzása akar lenni Terka cselédnek obscén szaladása az álmos Menyus után, amiről Beöthy Zsolt találóan jegyezte meg, hogy túlmegy «a színpadi tisztesség végső határán is».¹

Amit azonban a szerző Arany János remekével elkövetni merészel, az meg az irodalmi tisztesség határán megy túl. A balladának motívumai hihetetlenül kicsavart formában kerülnek színpadra. A vérfoltos kendő — teljesen suta lélektani elhelyeződésben — szinte bosszantó már. Hát még a költemény tragikus megoldásának vizenyős happy endbe való nyomorítása!... Az meg a ballada reminiscentiáinak s a Tóth Ede-féle beszélgetési módnak együttes következménye, hogy az eszelős Ágnes rimes ősi nyolcasokat ropogtat, s szabadon idézi a ballada refrainjét.

Lukácsy Sándor Balla Kálmánnal együtt is írt egy népszínművet. Címe: *A zsandár*, színrekerült a Népszínházban 1877. augusztus végén.²

Ez a darab a maga szertefutó cselekményével és léha hangjával semmi tekintetben sem jelentékeny munka. Annyi jegyzendő meg róla, hogy mint valami alaphang vonúl végig rajta a zsandárság gúnyolása, de nem derül ki világosan, hogy milyen kort akartak a szerzők rajzolni: vajjon az abszolutizmus éveit-e, vagy pedig a rákövetkező korszakot. A népdalok között egy kuplé is akad benne, vagyis megkezdődik a népszínműnek vegyülése az operettel.

¹ *Színműírók és színészek*. 145. l.

² Nyomatásban nem jelent meg. Sűgőkönyve a Nemzeti Színház könyvtárában.

Sokkal előkelőbb név a magyar népszínműirodalomban Győry Vilmos neve. 1879 nov. 29-én a Népszínházban bemutatott *Nótás Kata* c. darabja feltűnést keltett nemesebb, irodalmibb törekvésével, s méltán érdemelte ki Beöthy Zsolt dícsérő bírálatát.¹

Kincses Varga Tamás nagygazdának fia, Sándor, szereti Boros András csősz leányát, Katát. A gazdag paraszt nehezen egyezik bele, hogy fia szegény leányt vegyen feleségül. A házasság mégis létrejönne, ha közbe nem csapna az a gyanú, hogy Katának már gyermeke van. A galibát okozó csöppség azonban nem Katáé, hanem Kincses Varga Tamásnak Julcsa leányáé, aki titokban férjhez ment Darvas Péterhez, s ez még nem tért haza Boszniából. A további események folyamán azonban ez is megtörténik, s mindakét fiatal pár sorsa boldogra fordul.

A darabnak legnagyobb erénye a benne megnyilvánuló műgond és tiszta irodalmiság, ami az egykorú népszínművekkel szemben — nem számítva természetesen Tóth Ede és Csepreghy műveit — előnyösen különbözteti meg. Baj azonban, hogy a finom ízlésű szerző nem ismeri eléggé a színpadot, s a hatás titkait. Vannak megragadó jelenetei, de sűrűek a lassúbb menetű mozzanatok, a kikapargó indítékok, és akadnak egészen félbeszerbe hagyott fordulatok is. Így pl. a kukoricatorók sztrájkba lépnek Varga Tamás ellen (maga a sztrájk szó nincs említve), s a gazdag paraszt a törvény közbelépésével fenyegeti meg őket, de aztán sem a munkamegszűntetéséről, sem a karhatalomról nem esik több szó.

Nyelve emelkedett, a nélkül, hogy eltávolodnék a néprendes szóhasználatától. Akárhányszor ritmusba is lendül, s ebben a tekintetben Győry Vilmos a legjobb Tóth Ede-tanítványnak mutatkozik. Íme két példa (a prózai sorok versekké tördelve) :

Julcsa : Váltig vigasztaltam, — váltig nyugtatgattam! —

Csak a fejét rázta . . .

. . . Hajh, nincs ahhoz erő — nincs arra bátorság!

¹ *Színműírók és színészek*. — A darab mint a Népszínház Műsorának 7. füzeté jelent meg.

Hagytam menni — a napokat,
Csak sirtam meg — imádkoztam.
Egyet kértem — az egetől,
Temessenek oda — édesanyám mellé.

(I. felv. 11. jel.)

Varga Tamás: Virágos ereszem, — koszorus tornácom!
Szedjétek le — jó legények,
Mit [a] házamra — fűztetek.
Zöld levelek helyett, — virágfűzér helyett,
Fekete gyászfátyolt — borítsatok rája.
Halott van itt, halott; — megölt becsületem.

(III. felv. 6. jel.)

Győry Vilmosnak második népszínműve, *Az öreg béres*, 1881. dec. 16-án, már Csepreghy halála után került színre, szóval kiesik abból az évkörből, amelyet vizsgálunk, annyi azonban legyen itt róla megemlítve, hogy nagyjában ugyanazokat a jelességeket és hibákat mutatja, mint a *Nótás Kata*. Az érzelmesebb helyeken ütemekre tördelhető beszéd e darabnak is említésreméltó sajátága.¹

Ennek az évkörnek van még egypár darabja, amelyek nagyjában a Tóth Ede és Csepreghy-féle típushoz csatlakoznak, de rövid színpadi életük miatt nem hatottak a népszínmű további fejlődésére.²

*

E mellett a már tipikussá váló népszínmű-forma mellett akadnak ennek a pár évnek népszínműi termelésében olyan jelenségek is, amelyek vagy a multra mutatnak még, vagy pedig némi változatosságot akarnak vinni a műfajba Tóth Ede és Csepreghy mintáival szemben.

Hogy a paraszttal vegyes úri személyzetű, vagyis a

¹ *Az öreg béres* nyomtatásban megjelent a *Népszínház Műsora* 11. füzeteként.

² Szerzőjük és címük szerint felsorolva hadd álljanak itten: Ódry Lehel: *A fehér páva* (1875), *Virágasszony leánya* (1877), *Piros Panna* (1877, *A fehér páva* átdolgozása), — Mátrai B. Béla: *Koncsag Lajkó* (1876), — Follinusz Aurél: *A svihák* (1878), — Ecsedy Kálmán: *A csárda romja* (1877), — Varga János: *A bácskai rezervisták* (1879), — Molnár Gyula: *Babos kendő* (1878), — Kórody Péter: *A legény bolondja* (1880).

félig népies népszínmű nem vész ki egyszerre, az természetes, ha meggondoljuk, hogy Szigligeti Ede még él és működik. Tőle hozza színre a Népszínház 1877 január 4-én a *Kényes Bertókot*.¹

Ez a háromfelvonásos népszínmű Szigligetinek kevésbbé emlegetett munkái közé tartozik. Hőse Hontvári Bertók, egy elszegényedett «közbirtokos» fia, aki, hogy megélhessen és hogy szülein segíthessen, beáll lakatoslegénynek. Egy darabig Bécsben dolgozik, s egy sztrájk alkalmával a munkások bosszújától megmenti magyar származású kenyéradóját. Ezért a gyáros leánya, Mari, akit Bertók személyesen nem ismer, a fiú után Magyarországra jön, hogy felesége legyen. Jövendőbelijét azonban ki akarja próbálni, s szobalányát adja ki a gyáros leányának, magát pedig szobalánynak. Bertóknak — a régi vigjátékrecept szerint — persze Mari tetszik meg. A leányt ez boldoggá teszi, azonban fordulat áll be: Bertókot magyar rokonai — csupa elszegényedett, hétszilvafás nemes — mesterember volta miatt nem akarják megismerni. Bertókban feltámad a gőg, s hogy csak azért is megint gazdaggá legyen, a gyáros lányának vélt szobalány kezét kéri meg. A szobalány igent mond, s készülnek az esküvőre. Bertókot hirtelen elkapja a gazdagság mámora, szórni kezdi a pénzt, míg Mari tapintata és ügyessége észre nem téríti, szíve is megszólal, s visszatér a szegénynek vélt Marihoz, aki persze boldogan lesz a felesége.

A darab ötletes és, mint Szigligeti alkotásai rendszerint, igen fordulatos. Ám Bertóknak hirtelen való megbolondulása nincsen eléggé indokolva. Általában az egésznek szövésében van valami operettszerű, s nem lehetetlen, hogy Szigligeti ebben a darabjában kereste is az operettformát.

Kortörténeti szempontból érdekes, hogy erős éle van a magyar köznemesi osztály ellen, amely elszegényedett, de azért uraskodni akar s a munkától irtózik. Maróan satirikus az a jelenete, amikor az öreg Hontvári megveszi barátjának, Borsodinak házat és az ősök képeiért is árat

¹ Nyomtatásban nem jelent meg. Súlypéldánya a Nemzeti Színház könyvtárában.

kínál, mert adó és vevő egymásnak távoli rokonai lévén, azok a Hontvári-családnak is ősei. Borsodi jól felszámítja a képek árát, pedig nincs is közük a familiához: Egerben vette őket egy árverésen.¹

Ezt a félig népies jelleget mutatja ifj. Ábrányi Kornél népszínműve is, amely *A kis gróf szerelme* címmel a Népszínházban 1877 augusztus 10-én került bemutatásra.²

A darab bonyodalma a körül forog, hogy egy fiatal gróf egy parasztember feleségének udvarol. El szeretné csavarni a fejét, majd pedig, mikor a férj hirtelen meghal, el akarja venni feleségül. Az asszony azonban régi szeretőjéé, Balog Bandié lesz.

Ebben a népszínműben vannak motívumok, amelyek a *Csikósra*, s vannak, amelyek *A falu rosszára* emlékeztetnek. Amikor az elhagyott szerelmes legény megzavarja a kézfogót, Tóth Ede darabjának I. felvonása jut eszünkbe. Hamis Kata meg mintha Finum Rózsának lenne — egy fokkal műveltebb — párja. («Itthagynom ezt a pletykafészket és beállok a theátrumhoz.» II. felv. 10. jel.) Az úri rendbéli szereplőknek legyeskedése a parasztasszony körül pedig nyilván a *Csikós* hatására megy vissza.

Technikája egészen más, mint Tóth Edéé. Itt alig van felesleges jelenet, de az egész nagyon is «sachlich» ahhoz, hogy olyan életszerű benyomást kelthetne, mint Tóth Ede darabjai.

A szociális eszméknek színpadra kívánczóságára jellemző az a jelenet, amikor a nekibúsult Bandit a kocsmában szegénylegények biztatják, hogy álljon közéjük.

Kajsza Paló: Csapj fel közénk, Bandi! a sors is azt akarja.

Bandi: Közétek? akasztófavirágnak?

Kajsza: Nem jól mondod ezt, Bandi. A mi célunk nagy és szent! Istápolni a szegényeket, elpusztítani a földről a rabszolgaságot, behozni az egyenlőséget... ha minden szegény ördög összeállna, akkor nem vón ezen a világon több szegénység! De egymás ellen áskálódunk valamennyien, azért győznek rajtunk a gazdagok. (II. felv., változás, 5. jelenet.)

¹ II. felv. 1. jel.

² Nyomtatásban nem jelent meg. Súlykönyve a Nemzeti Színház könyvtárában.

Technikai szempontból megemlítésre méltó, hogy a szerző alig él az abban a korban olyan nagyon alkalmazott monológ- és félreszólás eszközével.

Külön csoportot alkotnak azok a népszínművek, amelyek nem a paraszti osztály köréből merítik tárgyukat, hanem iparososztályból. Mivel nem is falun játszódnak, hanem valamelyik kisebb vagy nagyobb városban, nevezhetjük őket városi népszínműveknek.

Mindjárt *A falu rossza* évében, 1875 októberének második felében,¹ került a Népszínház színpadára Tóth Kálmántól *Az ördög párnája*.

Schwarz asztalosmester és Weiss szíjártómester egy portán laknak. Mindegyiknek van egy-egy fia és egy-egy leánya. Ezek persze szerelmesek egymásba. A család egy darabig munkás, dolgozó életet él. Közéjük vetődik azonban Siczki Lojzi, valami henye úrféle, s megkötyagosítja őket az uras élet csábjainak kiszínezésével. Felhagynak hát a mesterséggel. De az öregek a semmittevéstől hamar megunatkoznak, a fiúk pedig a dorbézolások következtében mindenféle kellemtelenségbe bonyolódnak a hatóságokkal. Végül is visszatérnek a munkásélethez és búcsút mondanak a henyeségnek, az ördög párnájának. A két pár természetesen összekerül.

A darab — bár szerzője határozottan népszínműnek nevezi — egyetlen parasztszereplőt sem hoz színre. A történet helye is egy vidéki város.

Technikai tekintetben érdekes, hogy a két szerelmes párnak és a két öregnek minden tette és mondása szinte geometriai párhuzamba van egymással állítva. Ez eleinte nagyon kedves, sőt kecses, de később unalmassá válik. A naív és egyszerű történet egyébként elég frissen gördül.

Az énekek között említésre érdemes a következő:

Csók, csók, csók!	Kar, kar, kar,
Jaj de édes csók!	Jaj de édes kar!
Jaj de édes, mikor csattan,	Jaj de édes az ölelés,
Jaj de édes, mikor pattan!	Soká tart, de mégis kevés,
Csók, csók, csók,	Kar, kar, kar,
Jaj de édes csók!	Jaj de édes kar!

¹ L. *Vasárnapi Ujság*, 1875 43. sz. — Megjelent a Népszínház Műsorának 5. füzeteként.

Szív, szív, szív,
 Jaj de édes szív!
 Jaj de édes, mikor dobog,
 Dibeg-dobog, csak úgy lobog,
 Szív, szív, szív,
 Jaj de édes szív!

(I. fel. 2. jel.)

Ez a dal nyilván Vörösmarty *Haj, száj, szem* című bájos költeményének hatása alatt keletkezett.

Lukácsy Sándornak *A csirkefogója* már nem is városi, hanem fővárosi népszínmű.¹ A darab cselekménye egy külvárosi ház udvarában játszódik. Szereplői a főváros külteki iparosságából állanak ki. Szertehulló szerkezetű, mint általában Lukácsy darabjai. Egy-egy jelenete nincsen élet híján, de a sokféle motívum fárasztóvá teszi. Érdekes, hogy bár egyetlen népies szereplője sem akad, a szereplők csupa népdalféle nótát énekelnek: véletlenül sem kerül az ajkukra városi dal.

A népszínművek külön csoportját alkotják a *történeti népszínművek*. A kiegyezés előtti korszakban is volt ilyesfajta kísérlet. Tóth Kálmán *Dobó Katicájának* (1861) és Szigligeti Ede *Háromszéki lányainak* (1862) többszöri felújítása ösztönözhetette az újabb népszínműírók egyikét-másikát, hogy dalos-táncos cselekményüket történeti környezetbe helyezték.

Szigeti Józsefnek az 1873-as népszínmű-pályázaton feltűnt darabja, *Mátyás király első kalandja*, 1875 május 14-én — pár hónappal *A falu rossza* nagy sikere után — került bemutatásra a Nemzeti Színházban. A darab nyomtatásban nem jelent meg, sűgőkönyve sem található sehol, ezért, hogy annyira-amennyire fogalmat alkothassunk róla, az egykorú híralatokra vagyunk utalva. A *Vasárnapi Ujság* szerint egyes valami: egyik része népszínmű, a második része történeti vígjáték, a harmadik meg bohózat. Szépfaludy Ö. F. a *Reformban* azt mondja róla: «Az új népszínmű népszínmű-

¹ Bemutatta a Népszínház 1878. febr. 1-én. (*Nemzeti Hirlap*, 1878 febr. 2., *Vasárnapi Ujság*, 1878. 6. sz.) Nyomtatásban nem jelent meg. Sűgőpéldánya a Nemzeti Színház könyvtárában. Két előadás után letűnt a színpadról.

nek is csak annyiban az, amennyiben énekelnek benne, hol okkal, hol ok nélkül.» A *Hon* kritikusa megállapítja, hogy a mű darabos, kidolgozása gondatlan. Szerinte inkább történeti vígjátéknak lehetne minősíteni, mert az még nem tesz darabot népszínművé, hogy dalolnak benne. Az *Ellenőr* szerint «nem emelkedik a szerző legjobb műveinek színvonalára, de a népies dráma így is megbecsülendő gyarapodást nyer benne». Ez a lap azt is elmondja, hogy Mátyás királynak és Szilágyi Mihálynak összekülönbözéséről, a világosi fogásáról és szabadulásról szól.¹

A darab tehát a népszínműnek kevés ismertetőjegyét viselhette magán, mégis foglalkoznunk kellett vele, mert népszínmű-pályázaton tűnt fel, s arra mutat, hogy még ebben az időben is akadtak egyesek, akik hajoltak a népszínmű megjelölésnek ama bizonyos régibb értelmezése felé, amikor ez a szó *népszerű* drámát akart jelenteni.

Abonyi Lajos *Ambruzs bácsijának* meséje a Bach-korszakban játszik, egy felföldi város szélén.² Sukiné, jómódú özvegy, nagy családjával együtt régóta várja haza a honvéd szolgálata miatt szökésben levő legidősebb fiát, Ambruzst. Épen szüret van, amikor egy ilyen nevű vándorló legény keveredik közük, kiről bizonyos egyező adatok alapján azt hiszik, hogy ő a várva-várt fiú. Ambruzs nem cáfolja meg ezt a hiedelmüket, mert a család legfiatalabb tagjába, Jucikába beleszeretett és ott akar maradni. Csalási szándéka azonban nincsen, mert épen az ő útítársa az igazi Ambruzs, aki hosszú bújdosás után szintén hazatért. A bonyodalmat az okozza, hogy Treszák Vendel, főnökségi tollnok is szerelmes Juciba és feleségül akarja venni. A leánynak persze nem ő kell, hanem Ambruzs. Közben megérkezik az igazi Ambruzs is, az ál-Ambruzs pedig bevallja, hogy miért adta ki magát az igazinak. Közben Jucika visszautasítja Treszákot, mire ez bosszúból a hazaérkezett fiút letartóztatja. Igen ám, de az

¹ *Vasárnapi Ujság*, 1875. 21. sz. — *Reform*, 1875. máj. 16. — *A Hon*, 1875. máj. 15. — *Ellenőr*, 1875. máj. 15.

² Bemutatta a Népszínház 1878. márc. 1-én. (*Vasárnapi Ujság*, 1878. 10. sz.) Nyomatásban nem jelent meg. Sűgökönyve a Nemzeti Színház könyvtárában.

igazi helyett az ál-Ambruzs fogatja el magát, amit annyival inkább tehet, mert ő szabadságolt katona. A végfordulatot aztán az okozza, hogy az igazi Ambruzsszal egy Hana nevű cseh asszony is érkezett, még pedig hat gyermekével együtt, s kisül, hogy a nő Treszáknak felesége, akitől a jómadár megszökött s most, íme, második házasságot akart kötni. Persze, minden jóvégre fordul: Jucika az ál-Ambruzs felesége lesz, Treszák pedig megszegyenülten tér vissza hitese feleségéhez.

A darab elég ötletesen indul, de azután a korabeli színpadi műveknek gyakori hibájába esik: fordulatokkal kelletlenül tömöttebbé válik. S még hozzá ezek a fordulatok részben erőszakoltak, részben feleslegesek. Személyeit, hangját illetőleg teljesen népies.

Ugyancsak az 1878-i évben mutatott be a Népszínház egy másik történeti népszínművet is Varga Jánostól: *A matom alatt* címűt.¹

Meséje az 1831-i nagy kolera-lázadás idején játszik a Dunántúl. Úri és paraszt szereplők vegyesen fordulnak elő benne. A történet menetét homályossá teszi a sok zavaros motívumnak keveréke. Egy-két népies alakja azonban elég jól van rajzolva.

A később annyira divatosná váló nemzetiségi népszínműre ebben az évkörben csak egy példát találunk: Moldován Gergely *Szép Iliánáját*. Bemutatta a kolozsvári színház 1879 szeptember 14-én. Célzata a magyar-román testvériség propagálása volt.²

Van azonban ezekből az évekből egy-két *népdráma*-kísérletünk is, amelyek úgy tekinthetők, mint halkhangú folytatásai *A falu rosszával* háttérbe szorított effajta próbálkozásoknak.

¹ Szept. 13-án. L. *Pesti Napló*, 1878 szept. 14 és *A Hon*, 1878 szept. 14. Nyomatásban nem jelent meg. Sógókönyve a Nemzeti Színház könyvtárában.

² *Magyar Polgár*, 1879 szept. 15, *Kelet*, 1879 szept. 15—20. számai. — Szász Károly: *Molnár György Kolozsvárott*. Budapesti Szemle, 1930 dec. — A darabot szerzője később átdolgozta. Nyomatásban azonban nem jelent meg. Sógókönyvét sem ismerem.

K. Papp Miklós erdélyi író két darabot is ír e nemben. *Judith asszonyát* a kolozsvári Nemzeti Színház 1876 február 23-án mutatta be. A színlap így jelzi műfaját: népdráma dalokkal.¹

A darabról csak az egykorú bírálatokból tudunk ma-gunknak némi fogalmat alkotni. Úgy látszik, hogy *A betyár kendője* típusához tartozott: népdráma akart lenni, de a dalt még alkalmazta. Főszereplője egy házasságtörő asszony volt, aki tiltott szenvedélye által bűnre ragadtatja magát: meg akarja gyilkolni férjét, de helyette a szeretőjét lövi le. E miatt börtönbe kerül, leüli a kiszabott tíz esztendőt, aztán visszatér az őt megbocsátóan keblére ölelő férjéhez.²

K. Papp Miklósnak másik darabját, *Az ördög bibliáját*, a Népszínház mutatta be 1879 január 24-én. Hatása nem volt: két előadás után lekerült a műsorról.³

A darab jómódú iparos-környezetben játszik s egyetlen parasztszereplője sincsen. Főalakja egy kártyás asztalos-legény, aki szenvedélyével tönkreteszi családját, elzúllik, majd, hogy felesége boldogságának útjába ne álljon, főbelövi magát, az asszony pedig férjhez megy egy derék emberhez, aki már régóta szereti.

A darab felfogása nyilván a naturalista drámák hatását mutatja, annak ellenére, hogy öles monológok és sűrű félrök fordulnak elő benne. Az is a korabeli naturalista színdarabok befolyására mutat, hogy az előadott történet hosszú időt ölel fel: az első és második felvonás között hat, a harmadik és negyedik felvonás között pedig egy esztendő telik el. A hetvenes-nyolcvanas évek naturalista írói szerették ezt az epikus

¹ Hogy megjelent-e nyomtatásban, nem tudom. Színyei csak ennyit mond róla: ma is repertoár-darabja a vidéki színpadoknak. Egyetlen könyvtárban sem találtam, pedig K. Papp Miklós másik darabjának, *Az ördög bibliájának* borítéklapja mint megjelent művet hirdeti, s műfaját így határozza meg: népszínmű dalokkal.

² L. Hegedüs István bírálatát a *Magyar Polgár*, 1878 febr. 26. számában, s a *Kelet*, 1878 febr. 22. és 26. számait.

³ Megjelent Kolozsvárt 1879-ben. Műfaját így határozza meg a szerző: népdráma dalokkal. Egy példánya megvan a Nemzeti Színház könyvtárában. — A népszínházi előadásról l. többek közt a *Vasárnapi Ujság*, 1879. évf. 5. számát.

előadásra jellemző nagy időátfogást átvinni a színpadra is. Dalt az író csak egyet közöl, de az előadás számára több énekalkalmat jelez. Az egykorú népszínművek szokását követi abban, hogy egy-két helyen a színpadi beszédet a zenekar muzsikájával festeti alá.

A darab meséje sovány. Életteljesebb környezetrajz csak a III. felvonásban fordul elő, ahol a hamiskártyások kávéházát mutatja be a szerző. Általában az egész mű nem tehetségtelen, de színpadilag gyakorlatlan író munkája.

Népdrama-kísérlet Szigeti Józsefnek *A nagyralátója* is. A Nemzeti Színház 1879 november 9-én mutatta be, majd átdolgozott formában újra színrehozta 1881 tavaszán.¹

Ennek a négyfelvonásos «népies színmű»-nek hőse, Kádas Mihály módos parasztember, nagy vagyont örököl prépost nagybátyja után. Elkapja a gazdagság mámora s nagyúri módon akar élni. Hiába inti őt felesége, Klára és régi hú mindenese, Ferenc, ő két szélhámos úrfira, Ferire és Bélára hallgat, akik kihasználják a maguk céljaira. Felcsalják Pestre s ráveszik, hogy leányát, Julcsát, ne adja fogadott fiához, Bandihoz. Kádas megígéri, hogy a leány Béláé lesz. Az öreg nagy családi háborúság után elhagyja feleségét s leányával, Julissal, a fővárosba költözik. A két úrfi pazarló mulatságokba vonja Kádast, majd pedig ellopja egész vagyonát. Kádas megtörve megy haza, ahol felesége megbocsát neki, s miután a rendőrség a két gazembert elcsípi s a pénz egy-néhány forint híján megtérül, az öreg visszatér régi életéhez s lánya Bandi felesége lesz.

A darab meglehetősen elnyújtott, de sok kitűnő alkalmat ad a színésznek a hatásos játékra. A színész Szigeti általában igen jó szerepeket tudott írni. Kádas alakját magára szabta. Ferencben, a hú, szókimondó mindenesben (Ujházy játszotta) és Kóbi kicsit hóbortos, de jószívű zsidógyerek alakjában (Vízvári-szerep) mintha Csiky Gergely egyes szereptípusainak előképei mutatkoznának.

A darabot a szerző népies színműnek nevezi, megkülön-

¹ *A Hon*, 1879 nov. 10. — *Vasárnapi Ujság*, 1879. 13. és 46. sz. — Nyomtatásban nem jelent meg. Súlykönyve a Nemzeti Színház könyvtárában.

böztetésül a népszínművel szemben. Még jobban nevezhette volna népdramának. Hiszen egészen határozottan és következetesen reális hangot üt meg benne, az összeütközések erősek s az éneket és táncot mellőzi.

Teljesen különálló helyet foglal el ennek a kornak népszínművei között Nyirő Sándornak *Fütyy* című darabja. 1877-ben jelent meg Nagybányán, de a Népszínház csak 1883 tavaszán mutatta be.

A négyfelvonásos népszínmű Arany János *Fülemiléjének* színpadra való átdolgozása. A haragos szomszédoknak, Bús Pálnak és Vig Péternek gyermekei szerelmesek egymásba s a végén összekerülnek. A történet egybe van kapcsolva a 48-as átalakulással. A negyedik felvonásban a jobbágy-felszabadítás hírért hozták.

Ez a gyarló munka Aranynak üde elbeszélését az unalomig elnyújtja. Technikája képtelenül primitív: a legtöbb fontos dolgot monológból tudjuk meg.

Dikciója — amennyiben itt dikcióról lehet beszélni — verses. A sorok jambikusak és néhol rímben végződnek. De a verselés és rímelés egyként nagyon gyöngye. Az meg határozottan nevetséges, hogy a szereplők néha szó szerint idéznek Arany költeményéből, Petőfi *Apostolából*, sőt Aristophanes darabjaiból is. Az átvett verssorokat a szerző filológiai gondossággal jegyzetben mindig megjelöli.

*

Amint ebből az összeállításból kitetszik, a hetvenes évek második felében is — még Tóth Ede és Csepreghy fellépte után is — akadtak népszínműírók, akik a diadalra jutott népszínműformával szemben más törekvéseket képviselnek. Próbálkozásaiknak azonban követője a nyolcvanas években alig akadt. A népszínmű problémája legalább egyidőre eldőlt. Eldöntötte Tóth Ede és Csepreghy Ferenc működése.

GALAMB SÁNDOR.

NOVELLA PONGYOLÁBAN.

Hölgyeim, Uraim! Bocsánatot kell kérnem, de egy végzetes dolog történt. Novellát kellett volna írnom és éppen munkához láttam, amikor csöngettek s abban a pillanatban már nyílt is az ajtó és belépett rajta egy idegen úr. Idegesen szóltam rá : — Uram, nincs egy perc veszteni való időm sem, ezek az életem legdrágább pillanatai. Ő mosolyogva válaszolt : — Kérem, azt senki sem tudja, melyek életének legdrágább pillanatai!

— Én teljesen tisztában vagyok ezzel.

— Ez csak szubjektív megállapítás, kérem!

— Lehet, — feleltem — de nekem most igazán nincs időm arra, hogy az objektívitás és szubjektívitás közötti különbség hajszál-finom meghatározásával fárasszam agyamat.

— Szükségtelen is, — mondotta az idegen — én ezzel úgyis teljesen tisztában vagyok! — Letette kalapját, kabátját és leült íróasztalomhoz. Dühösen kiáltottam rá.

— Uram, mit akar?

— Az Ön javát — felelte ő.

— Nem értem.

— Azért vagyok itt, hogy megértsük egymást — felelte ő nagy nyugalommal.

— Uram, ön nem is sejti, hogy én most milyen bajban vagyok.

— Dehogy nem ; teljesen tisztában vagyok helyzetével s épen azért jöttem. A közönség . . .

— Kérem, — szóltam — ha engem gyötör, az még rendben van, úgy látszik ez egy különősfajta sorscsapás, amelyet el kell viselnem, de a közönséget ne bántsa.

— Hiszen épen az ő érdekükben jöttem!

— Mivel tudja ezt igazolni?

— Nagyon egyszerűen. Önt akarom a helyes útra terelni.

— S miben áll az?

— Megértetni Önnel, hogy mindig olyat kell nyújtani, ami nem fárasztja, nem untatja a közönséget, hanem egyszerűen hat.

— E szerint ön a mesebeli mentőangyal, aki a varázsvesszővel csodatetteket végez?

— Bocsánat, Uram, — mosolygott az idegen — az ön novelláit nem nevezem csodáknak.

— Úgy! most már értem! Azért jött, hogy nekem novella-tárgyat adjon.

— Az már megvan, csak ön nem látja.

— Ez kedves, de ezzel álljak a közönség elé?

— Csak nem fél?

— Mitől?

— Egy kis formabontástól.

— Én nem, — válaszoltam — de a közönség?! — Az visszahőköl, ha nem a szokott formában kapja, amit vár. Megriad és gyanakodva néz az emberre: «Hát ez mit akar?»

— Ugyan! erőkérdés az egész, szuggerálni kell és rendben van. Számítsa ki minden szavát, kiegyensúlyozott pontossággal, kapcsolja a mondatokat tömör logikával s akkor megnyeri a csatát.

— Nagyon szép lehet az ön elgondolása, elismerem, de anyag nélkül ezt megoldani nem lehet.

— De kérem, — nevetett ő — az ön esetében mi az anyag? Mese! Kezdjen el mesélni, aztán rakja skatulyába a meséit, az utolsó skatulyában legyen benne a megrázó finálé — azzal kész.

— Be kell vallanom, — szoltam — novellát írtam életemben eleget, de novellát skatulyázva, doboz-rendszerben még nem tálaltam fel sohasem.

— Elég kár, — szolt az idegen — mert a rekesz-rendszer nagyon jó szerkezeti forma. Mondja, nem volt maga még sohasem gyermek?

— Dehogynem! Talán még ma is az vagyok, mert tudok hinni, rajongani és játszani.

— Akkor rendben van, — szolt ő — játsszék ép úgy, mint gyermekkorában.

— Skatulyával? — kérdeztem.

— Azzal. Nem volt soha ilyen játékszere?

— Egyszer kaptam születésem napjára egy csoda-dobozt. Messziről jött, nagyon messziről, Japánból. Nádfonatú volt. Kinyitottam a skatulyát és abban egy másik volt, mikor azt is felnyitottam, abban is találtam egy másikat és így sorra vagy tizenkettőt, szűkülő mérettel, — és az utolsóban ...

— Nos? — kérdezte az idegen, — mi volt az utolsóban?

— Oh, most is emlékszem, mikor annak felnyitottam tetejét, porcellán emberfej nézett rám merev üvegszemekkel. Még ma is látom ezt a japán arcot, pedig tán félszázada történt. Az üvegszem rejtélyes nézése most is előttem van ...

— Rendben van! — felelte az idegen. — Meg vagyok nyugodva. Öt perc múlva kezdődik a maga felolvasása, telefonálok taxiért, hogy idejében indulhasson.

Azzal se kérdezt, se hallott, letárcsázta a számokat, taxit rendelt a részemre. Aztán felém fordulva mosolyogva mondta : — Lássá, most készen van.

— Mivel? — kérdeztem.

— Hát az utolsó skatulyával! Ezeket szépen rakja össze a közönség előtt, aztán egy kis hókusz-pókusszal szedje szét megint.

— De kérem ... — dadogtam.

— Ahhoz a porcellán fejhez szőjjön egy kis mesét, aztán ültesse át valahová jó messze az egész cselekményt.

— Hová? — kérdeztem.

— Honnan is kapta a skatulyát születése napjára?

— Japánból — feleltem.

— Na lássa, így nagyon jó lesz. Egy kicsit fűszerezni kell a dolgot. Össze kell keverni a szenvedélyeket, féltékenységet, játékot, napkeltét, cseresznyevirágot, több effélét ; a szerelmet valahogy ki ne hagyja, mert higgye el, Nippon földjén is vannak Lilik és Tamások, akik keresik, megszeretik és megtalálják egymást, s vannak szörnyű szenvedélyek, melyek bosszút lihegnek és minden más erőnél hatalmasabbak.

Ebben a pillanatban az autó túlkölt ablakom alatt.

— Barátom, — szólt az idegen — itt a kocsija, vegye kabátját, kalapját és induljon!

Ezzel kituszkolt lakásomból. Mikor a lépcsőn voltam, utánam kiáltott :

- Ne feledje az utolsó skatulyát.
- De mi lesz a címe? — kérdeztem.
- Mondom : «Az utolsó skatulya». Nos rajta, kezdje!

Az utolsó skatulya.

Nagy úr volt Riu-Kiu, majdnem egy egész sziget ura. Teaültetvényei, gyümölcsöskertjei messze lankákon vonultak át, és dícsérték a gazdát. Faművű háza ott állt a csipkés fenyők között s krizanthemum és lótsusz bőségben díszlett a ház körül. De Riu-Kiu kertjének legszebb virága Kilili volt, akit nagy áldozatokkal szerzett meg, mert ő már nem volt fiatal s így csengő arannyal kellett megvásárolni az évek különbségét, mely közte és Kilili között volt. Őrizte is drága kincsét sárkányi féltékenységgel. Nagy kertjében tiltó korlátok voltak, melyeket Kililinek nem volt szabad átlépni. A kert távoli sövényei körül örök éber szemmel kísérték minden idegent. Így a gazdag Riu-Kiu mindent megtett boldogsága biztosítására, csak a sorsot hagyta ki játékából, mert nem hitte, hogy az ellene fordulhat. Pedig hallhatta volna a teaszedő leányok énekét, melyből kicsendült, hogy a sors erősebb az emberi akaratnál s mindig ott lebeg mindenki felett, hogy aztán játszi szeszéllyel lecsapjon a mitsem sejtő emberekre.

Riu-Kiu gyönyörködve nézte Kililit, aki ott lebegett előtte mint egy kis pillangó. Egyszer a nagy úr így szólt hozzá :

— Nemsokára eljő születésed napja. Gondolkozzál hét nap és hét éjjel, minő ajándékkal lephetlek meg, mert ha a legcsodásabb is, amit földön-égen le lehetni, megszerzem és öledbe teszem!

Kilili hamiskásan válaszolt :

— Minden öröömre lesz, amit te adsz, — de csodákat nem várok a földön, csodák a mesékben vannak, ott minden szép, üde, ragyogó, a virágok aranyszínűek s a férfiak fiatalok.

— Mért mondod ezt? — kérdezte megütődve Riu-Kiu.

— Egyik teaszedő leány mesélte régi idők meséiből — felelt Kilili — s most arra gondolok.

Riu-Kiut bántotta a leány válasza, sanda szemmel nézett mindenkire, aki fiatal, szívében a gyanú lángja magasra lobbant. Estére, mikor a városba készült, lezárta háza ajtaját. De alig járt szemhatárnyi távolban, lovas jött a pagodához. Fiatal és fürge. Tüzesvérű, aki nem látta a tiltó vonalakat, nem hallotta az örök szavát. Ő csak ment a pagodához, megkopogtatta ajtaját. Semmi válasz. A hold sütött teljes fény-nyel s a lovas megkoccantotta az ablakot. Az ablak kinyílt és kihajolt rajta egy virágszál. Mire a lovas odaállt az ablak elé és nézte-nézte Kilili csodaszép fejét.

— Engem keres? — kérdezte a nő.

A lovas önfeledten azt válaszolta :

— Kit keresnék mást? Hát van a földön párja annak, amit látok? Mesék virága, álmok bűbája az, akihez szólok.

Kilili is nézte a lovast és látta az ifjú szemében a csodálatos tüzet, mely égette lelkét perzselő erejével.

— A mesék világából jössz? — kérdezte Kilili.

— És most az álmok birodalmába lépek.

— Nem félsz, hogy rajtavesztesz vakmerőségeden?

— Egy perc veled több az egész hosszú életnél, mely unalmas napokba vész.

— Hogy' hívnak?

— Tom-Tom a nevem s a gárdához tartozom. A császár kegyében tart, az udvarnál nagy úrnak hisznek és én csak most látom, hogy szolga vagyok, a te szolgád, szépséges...

— Kilili a nevem. Riu-Kiu felesége vagyok. Nagy pénzen vett. Meg kell szolgálnom aranyait. Hogy' tudtad meg, hogy itt lakom s hogy gazdám nincsen itthon...?

— Sorsomat sem tudtam, semmit sem tudtam, csak jöttem, jöttem erre, ... s mikor megláttam a házat ... akkor valami azt súgta nekem, hogy ide jöjtek, itt dől el végzetem.

— Ne állj a fényben, — szólt Kilili — meglátnak. Húzódj az árnyékba! Így közelebb is vagy hozzám...

— Oh nem elég közel, hogy elmondjam, amit meg kell sügnöm neked.

— Titkot rejtegetsz?

— Titkot, mely csak kettőnk szívében fér el. Egy szív nem bírja el.

— Kösd meg lovadat és lépj fel ablakomba.

A hajnal piros ujjával felírta érkezését az éj sötétjére és Riu-Kiu visszafordult útjáról. Nem volt nyugta a városba bemenni, egyszerre hazavágyott. Amint házához ért, már messziről meglátta a lovat. Lassan nyitotta fel házát és mint kígyó kúszott fel Kilili szobája ajtajához. Aztán remegő szívvel hallgatódzott és hallotta a szerelmesek suttogó szavát.

— Szeretlek, Tom-Tom, mert fiatal vagy.

— Én is szeretlek, Kilili, mert szép vagy, szép, mint a titokzatos hajnal, mely annyi ígérettel jön az ember felé.

Riu-Kiu az ajtó előtt a kínok kínját érezte, összeszorította fogát és megmérgezett lelkében szörnyű bosszút forralt. Lesurrant a lépcsőn, felkereste a kert őreit, lesbe álltak. S mikor Tom-Tom lóra pattant, hurkot vetettek rá, megkötözték, földalatti verembe dobták, ott tartották, míg eljön a nap, Tom-Tom utolsó napja.

Ragyogó reggel volt. Kilili születése napja. Riu-Kiu mosolyogva lépett eléje, sásból font nagy dobozt tartott kezében és így szólt :

— Búbajos Kilili, ma van születésed napja és én elhoztam neked a legdrágább ajándékot, amelynél kincset érőbbet te sem lelnél az egész földön. — Ezzel a lány ölébe tette a dobozt.

Az felnyitotta az elsőt, abban egy újabb doboz volt, aztán újra másik és így sorra tizenkettő. A leány szorongó szívvel megállt az utolsó doboz előtt, szívében fájdalmat érzett. Nem mert az utolsó doboz tetejéhez nyulni. Ekkor Riu-Kiu kemény hangon szólt rá.

— Parancsolom, nyisd fel az utolsót is.

Kilili remegő kézzel emelte fel a fedelét és abból merev, porcellán arccal, tágranyilt üveges szemekkel nézett rá az édes fej. Kilili letört, mint a virág, kis szíve megállt, csak sóhaj szállt fel belőle : — Tom-Tom!

Riu-Kiut utolérte végzete. Tom-Tom a császár fia volt. Az udvari testőrök felgyujtották Riu-Kiu házát, őt magát darabokra tépték és ebeknek dobták véres lakomául.

Nipponország földjén szól a rege róla. Teaszédő gésák éneklik azóta : Cseresznyevirágzás, szíromhullás táján, ma is él a nóta Kilili szívéről, Tom-Tom szerelméről, pedig hány szerelmes szív tört meg azóta.

KÖLTEMÉNYEK.

Óda az Emberi Értelmezhez.

E barbár korban, amely meztagsad,
És bálványoknak ver oltárokat,
És kegyeikért embert öldököl,
Mikor főisten az inas ököl,
És a cselló és az orgona hangját
A boncok dobverői túlrikongják,
És ellened mond minden idelenn :
Mi téged vallunk Isten-örökünknek
S feltömjénezzük hozzád énekünket,
Ó Értelmez!

Téged dicsér, ó Isten-adta fény,
A medve-ember barlangrejteken
Az első tűz, az első tiszta szó :
Te vagy az ember-alkotó.
Téged lehelt a gyúró Isten ajka
Hatod napon a szétmálló agyagba,
Hogy általad az ember úr legyen,
Belőled ömlött Sionon a zsoltár,
A próféták ajakán te rivalltál,
És hozzád szólott Krisztus a hegyen.

Te fogtad hámba a villámokat,
Óh napbarontó Phaëton-fogat.
Üstökön fogja szárnyad a szelet,
S a csillagokba fúrod föl fejed.
Kihallgatod a Földanya igéit,
Alácutatsz az Óceán szívéig,

És kottába fogod a Végtelent.
 Ha imádkozol, Istent lát a látó :
 Dante és Rembrandt, Bolyai és Plátó
 A semmiből világokat teremt.

Eget és földet, új naprendeket
 Elbonthatod és megteremtheted,
 Mert csak általad alkot az Erő.
 Mert ama Lángból lobbantál elő,
 Amely izzott az örök Atya mélyén
 És fellobbant a kezdet kaosz-éjén ;
 Aki által lett minden, ami él :
 Akit dadogunk *Legyennek, Igének,*
 Elsőszülöttje Isten életének :
 A Második Személy.

Ó nem hiába égette beléd
 Nagy származásod isteni jelét :
 Mint dús anyára fészlő hajadon,
 Fény-újjaddal túlmutatsz magadon.
 Mint selyemhernyó, ha kibontja szárnyát,
 Hit lesz belőled és szálló imádság,
 Ha ledobod az érzékek mezét.
 De így sem férsz el hűvös templomodba,
 Oltáraidról lelépsz mosolyogva
 És megfogod a szeretet kezét.

Szürke dal.

Csupa szépség és csupa szomorúság
 Ez a vidék.
 Fekete kő és barna lomb fölött
 Az ég is szürke-kék.

Szürke utak és szürke háztetők
 És szürke nagy cicák.
 És dorombolni kezd a szívemen
 A szép szomorúság.

Itt élni sem, itt halni sem,
 Csak álmodozni jó.
 Csak üldögélni csendesen,
 Mint békés vén apó,
 Öreg paraszt, elüldögél
 A padkán és pipál,
 És a fülébe duruzsol
 A ringa félhomály.

Csak üldögélek csendesen
 A zsongó völgy felett.
 És minden olyan messze van
 A völgy, az emberek.
 Oly messze élet és halál,
 És én is, én magam,
 Lelkem, a régi lüktető,
 Az is oly messze van.

Ki voltam én? Mi voltam én?
 Ki mondja meg nekem?
 Valami kötél elszakadt:
 Elment az életem.
 Elszabadult és nyomtalan
 Az úrben elbolyong,
 Mint a nehéz köd-ég mögött
 A néma napkorong.

SÍK SÁNDOR.

Gárdonyi.

— Szobrának leleplezésén. —

Állj meg, budai polgár, s szalutálj,
 Kerék ne kattogj, motor ne zilálj,
 Küllő, kalapács, gépek, masinák,
 Munkaszünet. Mormoljatok imát ...
 Halkulj világvárosi zűrzavar,
 A szíved, tudom, úgyis jó magyar,
 Csak búval, bajjal, gonddal vértezett ...
 Ünnepe van. A költő megérkezett ...

Egerből jött. Hol századokon át
 Védték ezt a hazát a katonák,
 A költő a nagyság földjére ment,
 Vonzotta, ami fenség, ami szent.
 Hívta az egri vár, az egri dóm,
 A nép, mely ott él, tisztán álmodón,
 S míg tollán a nagy mult fel-felragyog,
 Fénykoszorúzzák egri csillagok . . .

Olyan volt, mint szilaj, kőszáli sas,
 A hegyormok, a szikrázó havas
 Vonzotta és Attila hun király
 Zord fensége a kobzán muzsikál ;
 Azt írja, mi bátor, szép, ami jó,
 Alacsony érzés nem hozzá való,
 Hogy' jobbuljon a szenvedő jelen,
 Ha multja nincs, vagy aljas, fénytelen?

Majd a magyar középkort festi meg,
 Mily rejtelmes, halk és finom színek,
 Orgonán égi kórust hallani,
 Szenvednek, élnek Isten rabjai,
 Ahogy angyal imád angyal-arát,
 Úgy néz a királylányra a barát,
 Viráglelkek, akik lemondanak,
 Az égből földre tévedt sugarak . . .

És a faluja? . . . tiszta, szép, derék,
 Hőse bizony nem börtöntöltelék,
 Hanem mint a legtöbbje, jó, igaz,
 A szerelem oltártól sírig az,
 A beszéd kevés, ha a szív dobog,
 Nem csilingelnek csengők és dobok,
 Szavuk piros muskátli, rozmaring,
 Szirmaikon a könny gyémántja ring . . .

Az ő faluja . . . napsugaras ég,
 Délibábbá játssza a messzeség,

A légben akácvirág méze foly,
 Sárga rigók füttyögnek valahol ;
 Mintha liliomtenger ringana,
 Templomba megy a lányok csapata,
 S a szélesvállú, barna, szép fiúk,
 Bimbam . . . harang kong, orgona búc . . .

Ilyennek látta . . . nyilazó lovas,
 A Szarmata síkon, turáni sas,
 Ki szárnyával súrolja a napot,
 Ma rabláncra vert, kínozott, elhagyott ;
 Multja tündöklő, ah de a jelen?
 Meddig szenvedünk, dalfejedelem?
 Mikor lesz meg helyünk a nap alatt?
 Zengő szobor szólj, lesz-e pitymalat?

Hangod egykor a Kárpátokig ért,
 S egy nagy nemzet nyujtotta a babért,
 Kolozsvár, Kassa, Szabadka, Pozsony
 Együtt merengtek csodás lantodon,
 Ma nincs itt koszorújuk. Ámde jön,
 Husvéti fényben, dús virágözön,
 Húsz millió, kiknek szólt éneked,
 Együtt lesz Észak, Dél, Nyugat, Kelet . . .

KISS MENYHÉRT.

AZ ERKÖLCS ÉS A VALLÁS KÉT FORRÁSA.

— Bergson filozófiai rendszerének új fejezete.¹ —

Bergson filozófiai rendszerének joggal rótták fel eddig, hogy nem foglalkozott erkölcsi és vallási problémákkal. Ez mindenesetre olyan hiány, amely komoly fogyatkozása minden bölcséleti rendszernek, hiszen erkölcsi és vallási felfogás nélkül a bölcsélet holt anyag, személyes föltételei távol állanak az élettől s eszméi sohasem válhatnak élő és átélt valósággá. Thibaudet írja éppen Bergson filozófiájával foglalkozó hatalmas tanulmányában, hogy a bölcséletet úgy tartja fenn és tartja össze erkölcstana, mint az állati szervezetet a csontrendszer.

Eddig Bergson filozófiájának ilyen csontrendszere nem volt, csak az általános gondolatmenetből lehetett bizonyos erkölcsi irányt kihámozni és megállapítani bizonyos erkölcsi alapelveket, amelyek Bergsonnál a materialista determinizmussal szemben mindig a szabad akarat tanának alapján nyugodtak.

A kérdésről különben maga Bergson is nyilatkozott Harald Höfddinghez intézett levelében. «Ezt a problémát (Isten és a világ viszonyáról van szó) — írja — csakugyan nem érintettem eddig munkáimban, elválaszthatatlannak tartom ugyanis az erkölcsi problémáktól, amelyeknek tanulmányozásába évek óta el vagyok merülve és az a néhány sor a *Teremtő fejlődésben* (*L'évolution créatrice*), amelyről ön említést tesz, csak első lépésnek tekinthető. Edouard Le Roy szintén foglalkozik a *Teremtő fejlődés* itt említett néhány sorával, és annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy az erkölcsi és vallási problémákat illetőleg Bergson tana még előre nem látott és meglepő fejlődés számára tár lehetőségeket, amely távol attól, hogy pusztán az eddig elért eredményekből vonjon le következtetéseket, új adottságok és új szempontok közbejöttét és új intuíciók fellobbanását föltételezi». Le Roy még azt is hozzáteszi: «Nem az itt most a kérdés, milyen lesz vagy lehetne, esetleg lehetett volna a

¹ *Les deux sources de la morale et de la religion par Henri Bergson.* Alcan 1932.

Bergson által emelt erkölcsi és vallási elmélet épülete, itt azt vizsgálhatjuk, mit érnek az alapjai. Azt kell tudni, vajjon ezek az új problémák kényszeríteni fogják-e Bergsont, hogy szakítson nem előző tanulmányainak végső következtetéseivel, hanem egész filozófiai rendszerének lényeges principiumával, vagyis a *tartam* (durée) metafizikai fogalmával. Ha igen, akkor egy *második bergsoni filozófiával* állunk szemben, amely megtagadja az *első*t. Ha nem, akkor Bergson nem tudja legyőzni pantheizmusát, hiszen az alapelvek parancsolnak.» A megígért és várvavárt tanulmány végre megérkezett. Hosszú csöndben ért s bár Bergson egyik alaptétele, a metafizikai tartam fogalma, ezúttal egyáltalában nem játszik szerepet benne, tulajdonképpen mégis egyenes folytatása és igazolása az életlendület (élan vital) eszméjének, de ennek ezúttal egészen új és meglepő hajtását adja, s váratlan továbbfejlődésében szinte a miszticizmusig ér el.

Az erkölcs, amely a társadalmi életet szabályozó, többé-kevésbé meggyökeresedett s kényszerítő erejüknél fogva egymást erősítő szokások rendszere, Bergson szerint két forrásból ered; ez a két forrás az ösztön és az értelem. Ezen a ponton Bergson elmélete mindjárt szervesen bekapcsolódik főművének, a *Teremtő fejlődésnek* alapvető eszméjébe, az életlendületbe. Itt tehát onnan kell elindulnunk, ahová a *Teremtő fejlődésben* eljutottunk s ez a pont az ú. n. *élan vital*. Az élan vital az a hatalmas energiafolyamat, amely ellenállhatatlan erővel tör az anyagon keresztül, hogy létrehozza és fenntartsa az életet és a fejlődés folyamán mindent elérjen, amit csak elérhet. Ez a fejlődési folyamat, amely a legváltozatosabb életformákat teremtette meg, különösen két főirányban érte a tetőpontot: az egyik a rovartársadalom, mint a méhkas és a hangyaboly, a másik az emberek közülete. Az elsőben az ösztön az uralkodó törvény, a teljesen öntudatlan szokássá vált hagyomány, amely kizár minden újítást és szinte vastörvények változatlanságával parancsol. Itt kérielhetetlen kollektív rend uralkodik, amelyben az egyén teljesen alá van rendelve a közösség érdekének, sőt az egyénnek a szervezete is a társadalmi rendben elfoglalt hivatása szerint alakul. Addig a másikban, az emberi társadalomban az uralkodó elem az értelem. Az embernek megkülönböztetője ez a hatalmas lelki funkció, amely lehetővé teszi számára, hogy mérlegelje és latolgassa a lehetőségeket és szabad akarattal válassza ki az utat, amelyen haladni akar. Ez az értelem tette lehetővé számára, hogy eszközöket, gépeket készítsen, amelyekkel az anyagi világot igájába hajtotta s hogy társadalmi kereteit egyre szélesítse.

De amint a rovartársadalmakban is mindig ott van az uralkodó

ösztön mellett valami szikrája az értelemnek, úgy az emberi társadalmakban is megmaradt a folytonos fejlődést parancsoló értelem mellett valami az ősi konzerváló ösztönből. Erre szükség is van, ez az ösztön ellenőrzi, fékezi és állítja meg az értelmet, ha olyan utakra akarna lépni, amelyek a társadalmat pusztulásba vinnék, amelyek haladva az értelmi fejlődés ellentétbe kerülne az egyetemes életlendülettel. Az emberi társadalmakat kormányzó erkölcsi rendben tehát kétféle szabály van, az egyik, amely fenntartja, megadja az életlehetőséget a társadalomnak, ennek forrása az ösztön, a másik a társadalom fejlődéséről gondoskodik s ez az értelemből merít. Az első szigorúan alárendeli az egyént a társadalom közös érdekeinek, a másik a jövő felé fordul s ez már nem nyomás az egyénre, hanem vágyakozás, áhítózás benne, amely áttöri a kereteket, felszabadítja az egyént az ösztönös törvények nyomása alól. Az első az infra-intellektuális erkölcs, a második viszont végső fokon az egész emberiséget egyetemesen átfogó aspirációiban már szupraintelektuálisává válik. A mai fejlett társadalomnak erkölcsi rendjében ez a kétféle forrásból eredő kétféle erkölcs megfelelő arányban keveredik.

Amint ebből is eléggé kitetszik, Bergson erkölcsi felfogása teljesen ellentéte a pozitivizmus racionális tanának, amely szerint az erkölcsi törvény alapja tisztán intellektuális, tehát a hasznossági belátás. Bergson szerint az erkölcsi törvényeket öntudatlanul követjük, ezeknek betöltése öntudatosná csak akkor válik, ha ellentétbe kerülünk velük, ha arról van szó, hogy bizonyos belső ellenállásokat legyőzzünk, ha vágyaink, szenvedélyeink, érdekeink másfelé akarnak terelni; ilyenkor mi, intellektuális lények magunk keresünk józan észkokokat, keressük azokat az intellektuális eszközöket és támasztékokat, amelyekre az észlénynak szüksége van, hogy kötelességéhez visszatérjen. Ebből azonban nem következik, hogy maga a kötelezettség racionális természetű volna.

Hogy jön tehát létre Bergson szerint a társadalmakban az erkölcsi kötelezettség? A fejlődés bizonyos alacsony fokán ösztön és értelem még csaknem teljesen áthatják egymást, csak később különülnek el a fejlődés folyamán. A primitív társadalmak kisebb zárt közösségek voltak, mint a család, a törzs, de tulajdonképpen zárt, körülhatárolt társadalmak a mai fejlettebb és nagyobb emberi közösségek, mint a nemzetek, az államok és államszövetségek is. A természet rendje ilyen zárt társadalmakban látja biztosítva az emberi lét fenn tartását. Az emberi értelem fejlődése azonban arra törekszik, hogy kitörjön ebből a zárt keretből, lerombolja a természet parancsolta korlátokat s az egész emberi egyetemességet érdeklő nagy közös-

séget teremtsen meg. Ez a törekvés ellentétes irányú a természet parancsával. A pozitivisták erkölcstannak, a mai társadalomtudománynak nagy tévedése, hogy egy kalap alá foglalja a zárt és a természetes korlátaitól megfosztott, ma még csak eszményi, nyílt társadalmat s azt hiszi, hogy az utóbbi csak terjedelemben, a magában foglalt egyedek számát illetőleg, tehát quantitatív különbözik az elsőtől. Holott a különbség minőségi is, kvalitatív. Helytelen tehát a primitív zárt társadalmakon észlelt törvényszerűséget per analogiam alkalmazni vagy ezekből következtetni a nyílt társadalmakra s az ezeket szabályozó erkölcsökre.

A primitív társadalmak primitív erkölcsi szabályait jórészt a természet diktálja az ösztön révén. A nyílt társadalmak felé törekvő értelemnek az új erkölcsi kötelek megalkotásához, mint általában minden alkotáshoz, valami indítóerőre, emócióra van szüksége. (Bergsonnak ez a tana az aktivitást illetőleg analog az intuiciónal tanával a megismerés terén.)

Ilyen teremtő indulat játszik közre az erkölcs keletkezésénél is. És ez az indulat, amely áthat és tettekre készt, mindig megelőzi az elméletet, az okoskodást, a racionális magyarázatot. De az erkölcsi kötelezettség keletkezésének oka nem az utólag kiokoskodott elmélet, hanem a mozgató, az energiát adó indulat s az ezekből fakadt erkölcsi törvény sokszor éppen ellenkezője annak, amit bizonyos pozitív józan-sági belátás parancsolna.

Ezt az indulatot, ezt az energiát bizonyos kivételes emberek, felsőbbrendű szellemek, próféták, vallásalapítók ébresztik fel. Az ő nagy egyéniségüknek vonzása, megindító, rábeszélő ereje kelti fel a tömegekben azt az érzést, hogy nemcsak kisebb kör, nemcsak a család, a törzs vagy az állam iránt vannak kötelezettségeik, hanem az egész emberiséggel szemben is. Az erkölcsi törvényeknek tehát csak egy része alapul a természetes ösztön kényszerén, másik részének forrása ez a tökéletes erkölcsi vonzás, amelyet ránk egyes kivételes értelmiségek ereje gyakorol. Sőt a vallásalapítók és szentek, az erkölcsi világnak ezek a szerény hősei gyakran le is győzik a természet és az ösztön ellenállását s magasabb célok felé terelik az embert. De rendszeren ezeknek az indulatból fakadt erkölcsi szabályoknak is az ad kényszerítő erőt, hogy összekeverednek a társadalmi élet presszióból fakadt ösztönös kötelezettségeivel s ez a kényszer átvivődik, átsugárzik rájuk.

Az első, zárt társadalmak erkölcsi kötelezettségei ugyanannak az állapotnak fenntartását segítik elő, tehát statikusok. Ezután ugrás-szerűen következik a szabadulás a régi korlátok közül s a törekvés

új célok, új eszmények felé. Itt tehát szupraintellektuális elemek kezdik ki az infraintellektuális ösztönöket s a fejlődés folytonos mozgás, haladás előre ; a nyílt társadalmak erkölce tehát dinamikus. Ahol nincs kellő lendület, ott a fejlődés megáll a kettő között a félúton. Ilyenkor az érzelem, amely tulajdonképpen állapot, pusztá kontemplációba merül és tetszetős filozófiai elméleteket keres az erkölcsi kötelezettségek magyarázatára. Így áll szemben Sokrates teremtő, dinamikus démonával az epikureusok és sztoikusok kontemplatív félerénye.

Műve második részében a vallás eredetével foglalkozik Bergson. Mindazok, akik a vallás eredetét kutatják, a primitív népek vallási képzeteit tették vizsgálat tárgyává s itt próbálták felkutatni a csiráit azoknak a sokszor egészen fantasztikus szövevényeknek, amelyek a primitív vallási fogalmakat kúsza és babonás mythológiává bogozták. Ezek a kutatók leggyakrabban a félelem érzésében látják a vallás csiráit. A természet törvényeit nem ismerő ember retteg az elemek tomboló erőitől, bennük felsőbb hatalmakat lát, amelyek előtt hódolattal kell leborulnia, őket imádattal kell körülvenni s haragjukat áldozatokkal kiengesztelni. Mások az ősöknek lassankint mythosszá magasztosuló tiszteletében látják a vallás csiráit. Bergson szembeszáll ezekkel a felfogásokkal. Határozottan állást foglal Lévy-Bruhl és Durkheim elméleteivel szemben. Az elemek haragjától való rettegés nem lehet a vallás forrása. Az állatban legtöbbször páni félelem van, még sincsenek nála babonás képzetek. A primitív vallási babonákat az ember mesélő, fabulázó tehetségének tulajdonítja, amelyet a természet oltott belé s erre a tulajdonságára, amely értelmének egyik kisugárzása, éppen az értelemmel szemben van szüksége. Az értelem ugyanis abban a küzdelemben, amelyet a természet teremtette szűk korlátok áttöréséért vív, veszedelmessé válhat magára a társadalomra, túlságosan előtérbe helyezve az egyén jogait és önös érdekeit a közösségével szemben, ekkor szólal meg a mesélő-tehetség, a képzelet működni kezd, babonás hatalmak, titokzatos erők gátjával veszi körül az embert, mythosokat eszel ki, dogmák kényszerével védekeznek az egyén veszedelmes s a társadalom zárt körét bomlasztó törekvéseivel szemben. A primitív vallás tehát mindig konzerváló erő, a természet védekező visszahatása az intelligencia kritizáló, az élettendület irányvonalától eltérő törekvései ellen. Ez a mesélő ösztön s a belőle sarjadt mythos hatalmas erőforrás is, amely visszaadja, megerősíti az ember önbizalmát. Az értelem megfigyeli a halált, látja a megsemmisülést. Az ebből levont következtetés, a halál szüntelen gondolata, amely az állatnál teljesen hiányzik, útját

vágná aktivitásának, elvonná az életkedvét, teljesen letargikussá hangolná. Ekkor jön a mesélő működés, a *fonction fabulatrice* és kitalálja a halál után való életet, a szellemek különletét, a természetfölötti világot, amelyet lelkek népesítenek be. Ezzel megnyugvást, vígasztalást, új erőt ad a csüggeteg szellemnek s újra bele kapcsolja az embert az élan vital áradásának ellenállhatatlan és teremtő sodrába. De egyben új titokzatos létet is teremt körülötte, amelyben az elköltözött ősök mint segítő és oltalmazó erők foglalnak helyet más, kártékony, ellenséges szellemekkel szemben. Az ősök tisztelete tehát nem forrása a primitív vallásnak, hanem maga is csak következménye az ú. n. *fonction fabulatricenak*.

Itt már jelentkezik minden vallás közös ismérve, amely a legprimitívebb vallásokban is megvan; egy, a természetfölötti világrendben megnyilatkozó titokzatos intenció, amely az egyénnel magával törődik, őt küzdelmében oltalmazza és céljai elérésében segíti. Az ember ugyanis érzi aktivitása közben, hogy a szándék és kezdeményezés és a cél elérése közt meglehetősen távolság van. Bármennyire megfeszülne is vágyunk és akarásunk a sóvárgott cél felé, a közbeeső akadályok, a nagy távolság esetleg kedvünket szegnék, erőnket lassasztanák, elhomályosítanák szemünk előtt a célt. Ekkor jön ismét segítségül a mesélőképeség és szükségképpen gondolunk olyan hatalomra, amely kegyes hozzánk. A létért, a vágy céljaiért folytatott küzdelemben tehát szükség van támasztékul arra a hitre, hogy az egyetemes világrendben van valami szándék, valami erő, amely következőképp maga is személylé tesztesül. Így vezet végül a mesélő képeség védekező ösztöne a személyes istenség fogalmához.

A vallásnak ezt a mesélőtehetségből fakadt, védekező formáját, amelynek célja a zárt társadalmak konzerválása, az emberi bizalom megerősítése az életküzdelemben, amely tehát egy állapot fenntartását, az emberi lét és társadalom megőrzését célozza, *statikus vallásnak* nevezi Bergson. Ez különben elméletének egyik legötletesebb, legtermékenyebb része. Talán még hibája is, hogy túlságosan tetszetős, tudományos műveknél egészen szokatlanul fantázia-gazdag. Tele van a legfinomabb, a legcsodálatosabb megjegyzésekkel a kezdetleges mythológiák abszurdításának természetes kibogozása terén. Rendkívül érdekes és szellemes, amit a *taburól*, a *mágiáról*, a szellemekben való hitről kifejt. Csupa csillogó és csodálatosan átlátszó elmélet, mind egy-egy kis remeke és jellegzetes példája a bergsoni gondolkodás mindig életközelségben járó eredetiségének.

A mű harmadik része a *dinamikus vallás* elméletét fejti ki. Ez a csúcspontja Bergson könyvének. Az első két részben még sokat

vitatkozott. Itt igen érezhető volt az a hátrány, amelyet általában minden szociológiai kutatásra támaszkodó filozófiánál tapasztalhatunk, hogy az adatok és megállapítások jórészt csak másodkézből kapja a bölcselet s nem támaszkodhatik a saját kísérleteire és tapasztalataira. Ez a másodkézből kapott adatokra támaszkodó filozófia egészen sohasem biztos és nélkülözi az egyéni kísérletek termékenyítő hatását.

A harmadik részben Bergson leginkább önmagából merít. Legbensőbb szubjektivitással igyekszik elmerülni abba a természetes folyamatba, amely a nagy misztikusok lelkében végbement s az, amit itt ad, csakugyan az intuición belső világosságával hatja át a leghomályosabb, legtitokzatosabb, a természet zárt végességéből a természetfölötti világ határtalanságába lendülő s a kontempláció meddőségéből a szeretet teremtő aktivitásába magasztosuló lelki funkciókat. Ezen a ponton Bergson minden dogmatizmustól huzódozó filozófiája egészen közel jut a katholicizmushoz, amely pedig az első modernista kísérletek csődje után élesen állást foglalt személytelen metafizikájával szemben az aristotelesi s főleg a tomista filozófia szellemében s amelynek felfogásával eddig csak a szabad akarat tanában egyezett.

Dinamikus valláselméletében Bergson tulajdonképpen a miszticizmus elméletét fejt ki. A miszticizmus szerinte az a titokzatos lelki folyamat, amely kapcsolatot teremt az ember és az élelendület, a teremtő élan vital ósokával. Ez a misztikus életérzés egészen kivételes képesség. Csak egyes nagy szellemeket tud egész valójával áthatni. Ha mindenki, vagy legalább is nagy tömegek számára megközelíthető volna, akkor a természet nem állt volna meg az embernél s a teremtő fejlődés az embert már túlhaladta volna. De mikor a misztikus, ennek a kivételes adománynak a letéteményese beszél és cselekszik, ez a tömegekben bizonyos visszhangot kelt. Ebből a visszhangból fakad az úgynevezett kevert vallás, átmenet a primitív, statikus vallás és a dinamikus vallás közt, ez a megindítója a folyamatnak, amely új irány felé tereli a régi természetes vallást. A görögök-nél sokszor kopogtatott a miszticizmus az ajtón és létre is hozta a kevert vallást, de sohasem tudott teljesen érvényesülni. Csak az első lépést tette meg, míg a keleti miszticizmus csak a kontemplációig jutott el s így szintén tökéletlen és meddő maradt. Az igazi misztikum a zsidó próféták előképei által jelzett keresztény misztikum, ebben a megvilágiasodás és az elragadtatás, az illumináció és az extázis csak túlhaladott fokozatok, míg a lényeges végső cél maga a mennyei örömben fogant cselekvés. «A keresztény misztikusok — írja Bergson

— önmaguk fölé emelkedve, hogy új erőmegfeszüléssel lendülhessenek neki, gátat törtek át ; az élet roppant áradása ragadta őket magával s megnövekedett vitalitásukból az elgondolásnak és megvalósításnak egészen rendkívüli energiája, merészsége és képessége vált ki. Gondoljunk csak arra, milyen szerepet tölt be a cselekvés terén egy Szent Pál, egy Szent Terézia, egy Sienai Szent Katalin, egy Szent Ferenc, egy Jeanne d'Arc és annyi sok más.»

A miszticizmus lényegét Bergson nem a víziókban és az extázisokban látja. Szerinte «vitathatatlan, hogy az elragadtatások, a látomások nem jelentenek normális állapotot és az anormális s a beteges között igen nehéz megvonni a határvonalat. A nagy misztikusoknak egyébként ugyanez volt a véleményök. Ők maguk voltak az elsők, akik óvatosságra intették tanítványaikat a látomásokkal szemben, amelyek pusztá érzékesalodások is lehettek. És saját látomásaiknak is, ha voltak ilyenek, másodrendű jelentőséget tulajdonítottak ; ezek csak incidensek voltak az úton, túl kellett haladni rajtok, maguk mögött hagyni elrövidüléseket, extázisokat, hogy elérjék a végcélt, mely nem volt más, mint azonósítása az emberi akaratnak az isteni akaratval. A nagy misztikus úgy érzi, hogy az igazság mint cselekvő erő folyik belé forrásából. Nem tudja megakadályozni, hogy ne áradjon szét körülte, mint ahogy a nap sem tudná megállani, hogy fényét ne ontsa. De most már nem pusztá szóval hirdeti az igazságot. Mert a szeretet, amely lényét emészti, nem egyszerűen az ember szeretete Isten iránt, hanem Isten szeretete is valamennyi ember iránt. A nagy misztikus Istenen át, Istenben szereti az egész emberiséget. Ez az isteni szeretet nem a bölcsek által a józan ész nevében ajánlott testvériség. Ez egybeesik azzal a szeretettel, amelyet Isten műve iránt érez, azzal a szeretettel, amely mindent alkotott. Inkább metafizikai, mint erkölcsi jelentőségű. Isten segítségével teljesen be akarja fejezni az emberi nem teremtését s azzá tenni az embert, amivé azonnal vált volna, ha végelegesen magának az embernek segítsége nélkül alakulhatott volna ki. Ennek a szeretetnek iránya tehát teljesen egybeesik az élan vital irányával, sőt maga az élan vital, amely teljességében csak kivételes embereknek jutott osztályrészül s akik ezt szeretnék átruházni az egész emberiségre». Bergson tehát megtartotta filozófiájának régi alaptételét a teremtő lendület, az élan vital fogalmat. De tovább fejlesztette, kibővítette, szinte azt mondhatnók : újra fogalmazta azt.

Az élan vital fogalmazása a *Teremtő fejlődésben* még teljesen biológiai, itt valami forró lelkesedés magasztosítja szinte életentúlivá. Ez az élan vital metafizikai erő ; forrása, ha Bergson még nyíltan nem is mondja ki, nem lehet más, mint valami személyes isteni akarat.

A mű negyedik része — s e tekintetben analógiát mutat az *Évolution créatrice* végső kicsengésével — utopisztikus ízű. Részben ugyan a jelen közkeletű szociológiai alapfogalmainak magyarázata, részben gyakorlati tanácsokat tartalmaz a jelen helyes berendezésére, főképpen azonban azokat az irányelveket körvonalazza, amelyek szerint a ma gazdasági és lelki válságba jutott emberiség boldogabb jövője elképzelhető. Egészen meglepő azonban, hogy könyvének misztikus alapelvei mellett milyen szélsőn liberális elveket vall itt olykor Bergson, de végeredményében itt is azt a tanulást vonja le, hogy az emberiségnek meg kell szabadulnia a túlságosan materiális fejlődés terhétől és figyelmét magasabbrendű célok felé irányítani. Beszél ebben a részben a demokráciáról, amely szerinte az evangélium szelleméből táplálkozik, de eleinte mint tiltakozás jelentkezett különböző hatalmi túlkapások és visszaélések ellen. Ezt a természetét meg is tartotta s államrenddé alakulva is könnyebb vele megakadályozni, felborítani valamit, mint pozitív irányítást levonni arra vonatkozólag, amit tenni kell. Beszél a háborúról és békéről. Megállapítja, hogy a háború forrása nem annyira a szükséges védekezés volt, mint inkább a győzelmi és hódítási vágy. Foglalkozik azzal a kérdéssel, lehet-e szabályozni a háborút és békét nemzetközi szervezetekkel. Legérdekesebb azonban fejtegetéseinek az a része, amelyben a mai társadalom válságaival foglalkozik s a jövő kibontakozásának útját keresi.

Szerinte a válság oka az, hogy az emberek szükségletei rendkívüli mértékben megnövekedtek annak következtében, hogy a technikai haladás óriási mértékben tört előre. De nem a tudomány természetes fejlődése kényszerítette rá az emberre a mindig bonyolultabb, mesterkéltbb szükségleteket, hanem a feltaláló szellem volt az, amely nem gondozta helyesen az emberiség érdekeit és a szükségleteknek egészen új tömeget teremtette meg. A termelés azonban csak egyesek számára tette lehetővé a megnövekedett számú szükségletek kielégítését. A mechanikai fejlődéssel együtt járt a fényűzési vágy is, a túlzott jólét után való törekvés. Az emberiségnek ezt a szertelen fényűzési vágyát azonban a megnövekedett gépi termelés sem elégítheti ki. A mai gépkultúra fejlődése tehát helytelen irányt vett, amikor a szertelen fényűzési vágyat teremtette meg, amelyet csak kisszámú tizedeknél elégíthet ki a helyett, hogy a gép adta könnyítések révén tömegek felszabadulásához vezetett volna. Az eredmény az, hogy rendkívüli mértékben megnövekedett a távolság munkaadó és munkás, tőke és munka között. Ezt úgy lehet korrigálni, hogy az emberiség visszatér az egyszerűbb, egészségesebb élethez (mintha ebben Rousseau tanítása csendülne meg újra), de erre vonatkozóan a kezdeménynek tőle magától kellene kiindulnia. Új misztikusra

volna tehát szüksége az emberiségnek, aki helyes irányba terelné a feltaláló szellem által megindított mechanikai haladást.

A fejlődés gépeket, szerszámokat adott az embernek, amelyek éppen úgy, mint ahogyan az érzékszervek természetes szerszámok, tulajdonképpen mesterséges érzékszervek. A munkás szerszáma valójában meghosszabbítja karját, megnöveli annak erejét. A mechanizmusok és a gépek segítségével tehát az emberi test mérhetetlenül megnagyobbodott. Ehhez a megnagyobbodott testhez kicsi a lélek, amely nem kapott táplálékot és visszamaradt a fejlődésben. Az új misztikusnak tehát be kellene töltenie azt az űrt, amely az óriásra nőtt test és a törpének maradt lélek közt van (ez a kiegyensúlyozatlanság a lelki válság forrása), s hozzá nevelni a lelket a megnövekedett testhez, hogy a helyes arány ismét egyensúlyt teremtsen. Az emberiség félig letaposva nyög tulajdon haladása nyögében, fel kell tehát ez alól szabadítani.

Bergson bízik abban, hogy a lelki tudományok új fejlődése lehetővé teszi, hogy a szellem ne csak a testre gyakoroljon hatást, hanem más szellemekre is, és a helyett, hogy tisztán a testnek rendelné alá érzéki észrevételeinket, lehetővé tenné számunkra, hogy szüntelen új kincseket szedjünk az álom beláthatatlan mezejéről és valóban megnyitná öntudatunkat a túlvilág számára.

Ezzel végződik Bergson új műve, amely kifürkészhetetlen távlatok felé nyit új kilátást. A mű lényege a lélek uralmának lehetősége a test felett. Ezt Bergson a misztikusok tömegmozgató hatásával, az aspiráció erkösteremtő erejével bizonyította s jövő fejlődésének útjaira rámutatva, mindazt, amit előző műveiben elméletileg kifejtett, itt a legbensőbb kapcsolatba hozta a gyakorlati étellel, ami a filozófia legnagyobb teljesítménye.

Bergson óriási hatását, amely az egész újabb francia nemzedéken érezhető volt, éppen annak köszönhette, hogy a merev materializmussal szemben új spiritualizmust hirdetett. Ebben az új művében spiritualizmusa még határozottabb körvonalakat ölt s még megvesztegetőbb erőre kap, amikor a tisztán biológiai természetű életlendületet a misztikusok világegyetemet átölelő isteni szeretetével hozta közös nevezőre. Nem szakadt el régi filozófiájától, nem rombolta le tehát azt, amit előbb alkotott és mégis újat teremtett. De ezen az új ösvényen ezúttal csak az első lépést tette meg s ha most egy kis jövőbepillantás után megállt is ezen az úton, kíváncsian és türelmetlenül várjuk, merre vezet majd tovább rajta.

SZEMLE.

Irodalmunk s a nemzeti élet válságai.

— Elnöki megnyitóbeszéd a Kisfaludy-Társaság soproni vándorgyűlésén, 1933 május 6-án. —

A Kisfaludy-Társaság régi tartozást ró le, amikor a soproni Frankenburg Irodalmi Kör szíves meghívását követve, itt felolvasó-ülést tart. Ezt a tartozást pedig annál inkább kötelességünknek éreztük leróni, mert a meghívás Sopronból indult ki, abból a városból, amelynek neve minden magyar ember szívébe van vésve, mióta saját sorsa fölött döntenet hivatván fel, hűséget vallott a magyar hazához. Azóta Sopron szimbólum lett: szimbóluma a hazafiúi hűségnek és szimbóluma a rajtunk Trianonban elkövetett igazságtalanságnak; mert Sopron példája kétségtelenné teszi, hogy sok oly város van a tőlünk elszakított területeken, amely, ha szabadon nyilváníthatná kívánságát, elérné a hazához való visszacsatoltatását.

A Civitas fidelissima iránti hódolat hozott tehát bennünket is ide, hogy meg hozzuk ennek a városnak a magyar irodalom üdvözlését, azét a magyar irodalomét, amelynek felvirágzásában Sopronnak is tiszteletreméltó része van, s amely ma hazánk megcsonkítása által maga is meg van csonkítva, négyfelé osztva kénytelen folytatni munkáját, önkényesen szabott határok tilalomfáiba ütközve, valahányszor a trianoni határon innen és túl dolgozó magyar írók szellemök termékeit egymással ki akarják cserélni.

A magyar irodalom sok válságot és megpróbáltatást állott ki. Kiállotta már első fejlődése korában azokat a szakadásokat, melyeket a nemzet egységében egyfelől a vallási harcok, másfelől a török hódoltság s Erdély különválása idéztek elő. Végeredményben ezek a viszontagságok sok tekintetben gazdagították és fejlesztették irodalmunkat. A protestantizmus a nép széles rétegeire akarván hatni, a nép nyelvét vette az egyház szolgálatába s ez a katolicizmust is magyar bibliafordításra és arra készítette, hogy az ájtatoskodás körében a holt latin nyelv mellett az élő magyart is meghonosítsa. A vallási vitairatok és beszédek a harc hevével melegítették át és tették színesebbé nyelvünk dialektikai és retorikai erejét. A hódító törökök magyar íródeákokat lévén kénytelenek használni, a magyar nyelv

vált a török uralom diplomáciai nyelvévé ; Szigetvár veszedelme vált első nemzeti époszunk tárgyává. Erdély különállása a hamisítatlan magyarság különszerű zománcát fejlesztette ki. Később a szabadságharcok idejében a Bécs elleni küzdelem teremtette meg a kuruc költészetet. Még az a veszedelmes zsongító hatás is, mellyel a Mária Terézia idilli abszolútizmusa igyekezett elaltatni a magyar nemzeti szellemet, termékennyé vált irodalmunkra nézve a magyar testország tollforgató tagjainak munkája által. A 48-i szabadságharc leveretését követő elnyomás határozottan fokozta a nemzetnek nyelve és irodalma, mint egyetlen megmaradt kincse iránti szeretetét s a zsarnokságtól száműzött hazafiak hosszú külföldi tartózkodása visszatérésük után tágitotta irodalmunk látkörét.

Igaz, hogy irodalmunk mai válságát — mert a mai világválságban lehet szó irodalmi válságról is — az irodalom munkásainak s olvasóközönségének szétszakadása mellett még itt benn, az anyországhoz egyéb bajok is fokozzák, nevezetesen az anyagi nyomorúság, mely majdnem minden irodalmi vállalkozásnak útjába áll s annak is, ami létrejön, elterjedését, tehát hatását akadályozza. Sajnos, a könyvek oly arányban drágulnak, amily arányban csökken a közönség vevőképessége.

És ezekhez az anyagi nehézségekhez járulnak a szinte pótolhatatlan veszteségek, melyek irodalmi s általán szellemi életünket a legutóbbi időben érték. Gondoljunk csak Kisfaludy-Társaságunk veszteségeire, melyek alig öt hó alatt érték : Takáts Sándor, Négyesy László, Sajó Sándor, gróf Apponyi Albert és Kozma Andor halálával.

Valóban erős hitre és nagy elszántságra van szükségünk, hogy el ne csüggedjünk, bizzunk hazánk és irodalmunk jövőjében, törhetetlen eréllyel folytassuk a munkát és ahol kell, a harcot, hogy irodalmunkat ne csak a hanyatlástól megóvjuk, hanem erőteljes fejlődését is biztosítsuk. A mult idézett példái arra tanítanak, hogy a viszontagságok termékenyítő hatással is lehetnek az életerős irodalomra és nekünk hinnünk és remélnünk kell azt is, hogy hazánk igazságtalanul előidézett csonkasága nem fog oly sokáig tartani, mint az egykori török hódoltság.

Irodalmi bajainkat itt benn a hazában fokozza a törekvések egységének hiánya is, annak az egységnek hiánya, mely a régibb multban mégis inkább volt megtalálható, mint most. Hiszen nézeteltérések, viták, bizonyos tekintetekben pártok és csoportosulások is mindig voltak, ezt az irodalom fejlettsége hozta magával, de az irodalom nagy nemzeti rendeltetésére nézve nem volt véleménykülönbség. Ma azonban szinte két ellenséges tábort látunk és eddig

minden kísérlet azok kölcsönös közeledésére s megegyezésére meghiusult. Meghiusult mindkét fél hibájából; mert mindkét táborban vannak túlzók, akik a másik tábort nem a maguk igazáról meggyőzni, nem megérteni igyekeznek, hanem megtagadni, sőt az irodalomból kitagadni szeretnék. Ez veszélyes törekvés, mert minél kisebb hazánk, annál nagyobb szükség volna egyetértésre és összefogásra.

A hadakozás ellenséges indulatot, ez pedig elfogultságot is szül, amelynek ma számos jelével találkozunk fővárosi irodalmi életünkben. Ezek a harcok eddig csak kevésbé ragadták magukkal a vidéket. Én azért tulajdonítok fontosságot a fővárosi irodalmi körök s a vidéki értelmiség érintkezésének, mert a vidéket elfogulatlanabbnak tartom azokkal az ellentétekkel szemben, amelyek a középpontban oly élesen ütköznek össze. A vidék jó irodalmat kíván és nem vizsgálja, hogy azt honnan kapja, hogy annak az írói egyéniségnek, melynek műve megragadja, vannak-e nem tetsző vonásai is. A vidékkel való érintkezés, azt hiszem, megifjító hatással lesz irodalmunkra: új benyomásokat, új sugallatokkal kölcsönözhet neki, s viszont a vidék is jobban ismeri meg irodalmunkat, ha annak munkásait színről-színre látja, szavukat is hallja, nemcsak könyvüket olvassa.

A Kisfaludy-Társaság legrégebb szépirodalmi társaságunk; nemsokára százéves fennállását fogja ünnepelhetni, mint az Akadémia és a Nemzeti Színház. Legnagyobb írói neveink fűződnek hozzá, halhatatlan irodalmi alkotások bölcsője volt. Csak természetes, hogy féltően őrzi hagyományait és hisz azok változhatatlan érvényében, az idők minden változásai közepett.

Bizalommal jöttünk Sopronba; az, hogy meghívtak, világos tanúsága annak, hogy a Kisfaludy-Társaságnak vannak barátai Sopronban. Reméljük, hogy e látogatásunk meg fogja erősíteni a régi barátságokat s szerezni fog hozzájuk újakat is.

E reményben nyitom meg a Kisfaludy-Társaság soproni felolvasó ülését.

Berzeviczy Albert.

Kozma Andor.

(1861—1933.)

Kozma Andor elhúnytával immár végleg megszakadt az a dicsőséges láncolat, amely Arany János hagyományait a személyes kapcsolat révén örökítette tovább. Őt még személyes viszony fűzte Arany barátaihoz és követőihez: kedves embere volt Gyulai Pálnak, Szász Károlynak és Lévay Józsefnek. Esztendőkön át nyaralt együtt Gyulai Pállal ennek leányfalusi birtokán, egypár évig egy városban

lakott Lévay Józseffel, később is gyakran felkereste őt miskolci otthonában és sokat vadászgattak együtt a Bükk rengetegeiben. A nagy öregeknek mintegy kezükből vette át a szent örökséget, melyet híven szolgált és őrzött, de ő már nem adhatta tovább. Arany költészete még bizonyára beláthatatlan időn keresztül lesz erőforrása költészetünknek, ihletője és mintaképe költőinknek, de ez a személyes átörökítésben nyilatkozó eleven folytonossága Kozma Andorral megszakadt.

Kozma Andor életének javarésze hazánk gazdasági fellendülése s művelődési fölvirágzása idejére esik. Ebbe a lélekemelő keretbe jó sorsa úgy illesztette bele életét, hogy egyéni körülményei is költői munkásságára kedvezően alakultak. Atyja a magyar igazságszolgáltatásnak egyik legtiszteltebb nevű előkelősége, Petőfinek pápai iskolatársa. Már a családi hajlékban írói légkör veszi körül a fogékony lelkű ifjút, különösen mikor somogyországi kedves szülőföldjéről a fővárosba kerülnek fel s házukban szellemi életünk jelesei is megfordulnak. Sugalló emlékekkel gazdagítja lelkét pápai diáksága s Petőfi emléke kíséri tovább a pesti evangélikus gimnáziumban is, hol folytatja s befejezi középiskolai tanulmányait. Jogászsága idején a főváros pezsgő irodalmi életének egyik legelevenebb csoportjával, a Kávéforrás ifjú íróival jut kapcsolatba, majd fiatalon tagjai sorába választja a Kisfaludy-Társaság, bejut Gyulai Pál körébe s ezzel egész írói munkássága arra az irányra vált át, amelyhez aztán hű is marad pályája egész folyamán.

Nincs egyetlen írónk sem, aki annyira alkalmi költő volna, mint Kozma Andor. Nagyon megbecsülte az alkalmat mint ihletforrást, értve ezen nemcsak azt, hogy szívesen használta fel, hanem azt is, hogy értékelte az alkalmakat s nem sekélyesítette el költészetét válogatatlan alkalmi rigmusozással. Versben vitára is szállt Dóczy Lajossal, aki azt írta, hogy szülhet az alkalom tolvajt, de költőt nem. Kozma Andor ellenben azt vallotta, hogy

A költő eszmés néma báb,
Ha nincsen alkalom.

Szerencséjére olyan korban élt, melynek politikai élete gazdagon hullámozott s társadalma erőteljesen tört felfelé. Az aktualitásokhoz simuló könnyed hangolódása lehetővé tette számára, hogy csaknem félszázadon keresztül költői visszhanggal kísérte a politikai eseményeket és társadalmi mozgalmakat előbb a *Borsszem Jankó* vezérverseiben, majd *Koboz krónikája* címmel a *Pesti Hírlapban*, aztán *Az Újságban* vasárnaponként megjelenő verseiben. Tehetségét ez

bizonyos rokonságban mutatja a vezércikk-íróéval, akinek ihletője szintén a napi események rögtönös és józan megítélése s átélése. A friss koresemények foglalkoztatták Kozma Andort is: *A tegnap és a ma* költője volt, ahogy már első verseskötetének (1889) címe is jelzi, melynek alapján Dóczy Lajos már «lantos államférfiú»-nak mondja őt.

Ezekben a krónikás verseiben nagy kedvvel és hatással gúnyolta ki a politikai és társadalmi élet visszásságait. Tehetsége egyáltalán a szatírában a legerősebb. Élesen látja s férfias, bátor szókimondással bírálja a hibákat s leplezi le a politika hazugságait és a politikusok könnyelműségét vagy lelkiismeretlenségét. A magyar szabadelvű politika küzdelmeinek mintegy költői kíséretét szolgáltatta s amily éles gúnnyal és haraggal támadt a visszásságok ellen, ép oly lelkesedéssel gyönyörködött a magyar élet egészséges jelenségeiben.

Szatírái nemcsak a politikához kapcsolódnak, hanem a rohamosan világvárossá fejlődő Pestnek s jellegzetes figuráinak is költője bennük. Szerelmi vallomást ír (*Óh Budapest!*) a szemeláttára fölvirágzó fővároshoz; «gyönyörű cigánylány», «mosdatlan ifjú szépség» néven szólítgatja, de azt is megvallja, hogy szereti, imádja s nem ismer bájolóbbat nála.

Igen ritka típusból való költő: nagyon jól kiegyensúlyozott, energikus, friss, tökéletesen egészséges és zavartalanul összhangos lélek. Nem teng túl nála sem az érzelem, sem a képzelet, az ész uralodik rajta, s a józan mértéktartás embere. Politikai költészete is ezért szegődik a realitás politikája mellé s száll szembe a jelszavaknak, szenvedélyeknek s a nemzeti hiúság tömjénezésének politikájával. Életfelfogását is bizonyos stoikus színezet jellemzi, tele optimizmussal. Ha nagyritkán el is borúl lelke, ez könnyen múló érzés. Ha csüggedt perceiben felpanaszolja életének szakadatlan robotját és sok gondját, mégis ezzel fordul embertársaihoz:

Csüggedni vétek!
Mért nem reméltek,
Oh, meggyötört szívek?

Költészetének gondolati oldala hasonlíthatatlanul erősebb, mint az érzelmi, van azonban benne lelkesedés, pathosz, sőt néha melanchólia is, de teljesen hiányzik belőle az érzelmesség. Az életkedv költője, amint maga is írja:

Újong szívem s rajongva hisz,
Szikrázik elmém, — fel, magasba visz
Az életkedvnek gyönyörű hulláma.

Élet-ideálja: a természet és művészet szépségei iránt fogékony, a léleknek fölfelé emelő lendületétől áthatott élet. «Az életedben báj legyen!» — írta. Ember-eszménye is a tette-kész, katonás férfi, aki tud magán uralkodni s érzelmeit a közélet tág keretein belül éli ki. Ő maga meleg bensőségű költemények hosszú sorában juttatta kifejezésre családi érzelmeit is. Előbb szerelmet esdő, majd gyengéden udvarló költemények hangzanak fel lantján, aztán kis családi fészkeknek a nagy világot feledtető boldogsága nyer hangot s hálás szívvel vallja, hogy minden gazdagságnál többet ér a hű feleség mosolya s a gyermek édes kacagása.

A férfias eszmények iránt érzett rokonszenve az óda magaslatára is fölemelte s nagy férfiakat ünneplő költeményeiben a formát is úgy választotta meg mindig, hogy ezzel is kitűnően jellemzett, mintegy átringatta hallgatóit az ünnepeitnek lelki világába. Telve van nemes emberszeretettel s konzervativizmusa mellett is ott él lelkében a mult század negyvenes éveinek öröksége gyanánt az az emberséges szabadságszeretet, mely mindenki számára nyíltan követeli a nyugodt emberi lét föltételeit. A Tiszák politikáján csüggött, de mély szomorúsággal szólt a szegénység nyomorúságos helyzetéről s hirdette, hogy a jövő legfőbb problémája a szociális kérdés lesz és ezt meg kell oldani mennél előbb az emberiség követelményei s a józan ész parancsa szerint. *A magyar parasztról* is ő írta a legszebb költeményt.

Egyike legmagyarabb költőinknek. Maga jellemezte magát ezzel: «Lelki valóján nincs semmi idegenség. Minden eszméjében, minden érzésében igaz atyafia minden hű magyarnak.» Ez a konzervatív magyar lélek mély kegyelettel csüggött a multon is, történelmünknek számos mozzanatát énekelte meg, örömmel időzött «szép históriáknál, melyek, bármi korban, a magyart nem vadnak, hanem emberséges embernek mutatják». A nagy katasztrófa után pedig, a csüggedésnek, a magunkkal való számvetésnek keserű éveiben egy nagy epikus trilógiában (*Turán*, 1922. *Honfoglalás*, 1925. *Petőfi*, 1927) énekelte meg a magyarság történeti rendeltetését s kereste a feleletet arra a kérdésre, miért húzódik végig a turáni népek sorsán valami bőséges megáldottság mellett valami végzetes átok is, miért a legtehetségebb és mégis legszerencsétlenebb faj a magyar.

Nemcsak érzéseiben, hanem kifejezés módjában is egyike legmagyarabb költőinknek. A forma művészetében legméltóbb utóda Aranynak, egyik legnagyobb mestere a költői technikának, valóságos virtuóz a versmértékeknek a tartalomhoz símuló alkalmazásában s a rímelésben.

Költői munkásságát összhangosan egészíti ki eleven, könnyen hangolódó szellemének sok más irányú nyilatkozása. Nagy számmal írt novellákat, rajzokat, tárcákat, karcolatokat s ezek is eleven leleményű, jóízűen humoros vagy ötletesen irónikus írónak mutatják. Mint világlátott, utazgatni szerető ember sok útirajzot is írt. Egy jószemű, egészséges ítéletű, derűs ember följegyzései ezek. Irodalmi ünnepeken nemcsak ódákkal, hanem emlékbeszédekkel is gyakran áldozott jeleseink emlékezetének. Bensőséges közelbe tud ezekben vinni hőseihez, akikről főként kitűnő érzékkel megválogatott idézetek útján igen élénk képet rajzol.

Eredeti munkásságát nemes mellézköngéként kísérte műfordítói tevékenysége, melynek koronája Goethe *Faustjának* teljes fordítása. Ennek mintegy kiegészítéseül lefordította Lenau *Faustját* is. Ez volt utolsó műve. Aztán a derűs, munkás életre hirtelen rászakadt a sötét borulat. Másfél esztendeig viaskodott még az enyészet angyalával az a szív, mely úgy szerette az életet s annyi szeretetet és vidámságot árasztott maga körül. A vég, mely mindnyájunkra vár, nem volt ismeretlen előtte; képzelete már férfikora legszebb idején megrajzolta :

Rövidke létünk tovalebben,
Mit élünk, — nem számít a kor.
Az örökéltű végtelenben
Mindegy : ha él, ha nem a por.

Az ember porrá lesz, de a költő emlékét kegyelettel őrzi irodalmunk.

Kéký Lajos.

IRODALOM.

Udvariasság a nyelvészet megvilágításában.

Kertész Manó: *Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története.*
Budapest é. n. Révai-kiadás.

Minden nyelvnek van lélektana, van története, van szociológiája és van földrajza. Ennek az az értelme, hogy mindenfajta nyelvi kifejezés különbözik a beszéd lelki, illetőleg tárgyi tartalma, a beszélő nemzedékek történeti egymásutánja, minden egyes kor nyelvközöségének társadalmi rétegződése s végül a beszélők földrajzi elosztottsága szerint. A magyar beszédnek ezt a sokrétű elkülönülését villantja meg előttünk Kertész Manó legújabb könyvében. Nyelv-tudományunknak ez az érdemes munkása összegyűjtötte a magyar beszédnek az udvarias érintkezésben termelt virágait. Fölfejtí keletkezésük és változásaik lelki rugóit, felkutatja történeti kialakulásukat, fejlődésük főbb mozzanatait beállítja egy-egy kor társadalmának egy meghatározott rétegébe s itt-ott számon tartja a népnyelvbe került udvariassági kifejezésnek a nyelvöldrajzát is. Munkája úttörő, s így nem lehetett célja az, hogy az udvariasság teljes magyar szó- és szóláskészletét feldolgozza, hanem csak a fontosabb és érdekesebb kifejezéseket. Ezeket 28 fejezetben tárgyalja, megtoldva fejtegetéseit egy bevezetéssel, mely a feldolgozott anyag elvi tanulságaiba enged némi bepillantást, és egy rövid végszóval, melyben a szerző az udvarias beszéd osztálynyelvi mivoltának és a magyar köznyelv kialakulásának a rajzát ígéri.

1. Az udvarias kifejezések lélektani gyökerét az értékelésben kell keresnünk: azt akarom tudtára adni a megszólítottnak, hogy őt magamhoz — minden emberi értékelés zsinórmértékéhez — viszonyítva nagyobbnak, többnek, értékesebbnek ismerem el. Hogy az udvariasságra való lelki beállítottság eredete szerint nem nyúlik az eszmények emberfeletti magasságába, hanem ősi fokon valóságos kényszernek a következménye, azt a néptudomány már több esetben kimutatta. A megszólítottnak a túlértékelését három úton érheti el a beszélő. Az egyik út az, hogy felmagasítja, maga fölé emeli a megszólítottat. A másik, hogy magát megalázza, megkisebbiti előtte. A harmadik pedig az, hogy távolítja magától azáltal, hogy

választófalat emel maga és a megszólított közé. A megszólítottat vagy tárgyi vagy alanyi eszközökkel emelhetem föl. Tárgyilagos eszközökkel emelem magam fölé akkor, amikor a társadalmi életben elfoglalt helyére, rangjára hivatkozom s megurazom vagy tekintetesnek, illetőleg nagyságosnak szólítom. Hangoztathatom azonban azt a közvetlenebb, személyes értéket is, amelyet épen reám nézve jelent a megszólított. Érzelmi, személyes viszonyból fakad az értékelés akkor, ha valakit kedvesnek, jóakarónknak, vagy a levelét becsesnek mondjuk. Magát alázza meg a beszélő, ha szerény véleményét emlegeti, vagy ha a megszólított alázas szolgájának nevezi magát. Végül választófalat emel maga és a megszólított közé azzal, hogy nem közvetlenül szólítja meg tegező formában, hanem magázza embertársát.

Így állapítja meg a szerző lélektani alapon az udvariasság szó- és szóláskészletének főbb fajait. Ezek a következők: 1. rangnevek és rangjelzők vagy címek (1—6. fejezet); 2. személyes viszonyt kifejező szók és szólások (7—14. fejezet); 3. választófalat létesítő, távolító kifejezésmódok (15—18. fejezet); 4. a beszélő önkisebbitése, szerénykedésének kifejezése (19—28. fejezet).

2. Az egyes kifejezések lélektani értékének felmutatása után következik az udvarias nyelvkincs külső történetének a rajza. Honnan vette a magyarság az udvariasság szó- és szóláskészletét? Erre a kérdésre könyvünk anyagából azt a feleletet olvassuk ki, hogy alig van egy-két igazán önállóan mondható kifejezésünk az udvarias beszéd terén (pl. vitézlő), a többi mind idegen szellemvagyonból való átvétel. A magyar művelődés és e művelődés közvetítője, a magyar nyelv, állandóan ki van téve idegen kultúrák hatásának. Régebben a latin nyelv volt az, mely a nyugati műveltséget közvetítette számunkra, s amelyben udvarias beszédünk mintaképeit feltehetjük. Újabban a német révén terjedtek el nálunk az udvariasság kifejezései, de van rá eset, hogy oly távoleső művelődési forrásból merítettünk, mint a spanyol. A költő Zrínyi korában bukkan fel nálunk a bázsalamán szó, amely Bécs közvetítésével egyenesen Spanyolországból származik, a spanyol *beso la mano* (kezét csókolom) átvétele. Persze gyakrabban kölcsönözzük az általános nyugati divatos kifejezéseket a hozzánk legközelebb eső német nyelvből. Ha a magyar levelek drágának szólítják az ismerőst, akkor ebben a német teuer visszhangját kell látnunk. A magas szó használata a társas érintkezésben nem is olyan régi multra tekinthet vissza. A Bach-korszak katonai kormányzatának rendeleteiben jelent meg először a német *hohe Regierung* fordításaképen a magas kor-

mány kifejezés, s innen hatolt be a magyar nyelvhasználatba. A magyar udvariassági kifejezések legnagyobb része azonban a latinban gyökerezik. Az örökös comeseknek, a későbbi grófok őseinek, majd pedig a báróknak is *spectabilis et magnificus* volt nálunk a latin címe. Ennek a latin kifejezésnek hű visszaadása a főrangúak magyar címe a XVI. és XVII. században: tekintetes és nagyságos. A latin *dignetur* igét fordították őseink így: méltóztassék. S nem vették észre, hogy ez a szenvedő alakú ige ép ellenkezőt jelent, mint amit ők ki akartak vele fejezni. Méltóztassék gondot viselni az én jószágomra: ennek igazi jelentése az volna, hogy «tartassék Kegyelmed méltónak arra, hogy gondot viselhessen az én jószágomra».

Az eredet kérdése mellett nagy gonddal kutatta fel a szerző az udvariassági kifejezések történeti fejlődésére vonatkozó adatokat, s ez adatok egymás mellé állítása és összevetése alapján nagyon sok szónak és szólásnak érdekes és szép magyarázatát nyújtja. Dícséretreméltó szorgalommal búvárolta át a magyar multnak sok ezer levelét, keresve, kutatva egy-egy kifejezésünk első felbukkanása és további sorsa után. Drámákat és regényeket is bevon kutatása körébe s számon tartja nyelvészek véleményét és a levelező könyvek utasításait, hogy egy-egy udvarias szónak vagy szólásnak az illető korban való használati értékét megállapítsa. Általában az adatgyűjtésnek, a pozitív irányú nyelvtörténeti kutatásnak minden kínálkozó alkalmát megragadja és a tárgyilagosan csoportosított nyelvtörténeti adatokból fényt derít több, ma már elhomályosult kifejezésünk eredetére és fejlődésére. Mint mintaszerű pozitív nyelvtörténeti magyarázatokat ki kell emelnünk a nagyasszonyról, a magázásról és a Szállók az úrnak szólásról írt fejtegetéseit. Az «úrinő» jelentésű nagyasszony szavunknak még nyoma sincs a XVI. század magyar leveleiben, akkor még jó uramnak, illetőleg jó asszonyomnak szólították egymást az emberek. A század végén divatját multa ez a kapcsolat, s csak a XVIII. század támasztotta fel újra, de most már fokozott formában: nagy jó uram, nagy jó asszonyom. Itt a nagy a rá következő melléknév fokozására szolgált s ugyanannyit jelentett, mintha most azt mondanók: nagyon (jó asszonyom). A XVIII. század második felében a nagy-nak ez a melléknévi bővítmény szerepe lassan kiszorult a nyelvhasználatból, s a fenti kapcsolatban a két egymás mellett álló melléknévet a nyelvtudat tévesen egyenrangú jelzőknek fogta fel. Elő is fordulnak e kor leveleiben ilyen megszólítások: nagy és jó asszonyom. Innen már csak egy lépés van a mai formáig, amely úgy keletkezett, hogy a két egyenrangúnak vélt jelző közül csak az egyiket, a nyomósabbikat

kezdték kitenni: nagyasszonyom. Meggyőző nyelvtörténeti magyarázatát adja a szerző annak a szólásunknak, amely még a mult század közepén is széltében-hosszában használatos volt ilyenfajta felköszöntő-kezdetekben: «Uram, Uram, Főbíró Uram, szállok az Úrnak». A XVI. század magyar leveleinek szokásos záradéka volt az ilyenféle szerkezet: «... szolgál Kdnek Réway Katta». A XVII. század közepe táján viszont a levél elején jelenik meg ez a kifejezés: «Szolgálók Kegyelmednek». Irodalmi emlékeink vallomása szerint már ekkor az előbeszédben is megjelenik kifejezésünk, mint a bor elköszönő szava, illetőleg mint üdvözlő és búcsúszó. A XVIII. század elejétől kezdve szólásunkban a Kegyelmed szót az Úr váltja fel: szolgálók az Úrnak. Ezek az adatok már maguk is kétségtelenné teszik azt, hogy az újabb Szállók az úrnak kifejezésünk a régebbi Szolgálók az úrnak forma rövidülése. Két nyelvtörténeti körülmény még bizonyosabbá teszi e magyarázat helyességét. Egyik az, hogy a rövidült forma mindig egy l-lel van írva a régebbi írásokban: szalók. A másik pedig, hogy e változás kortársai, egy Kalmár György, egy Adámi, egy Gyarmathi, még tisztán látják a rövidebb formának a teljesebbel való azonosságát. (A magázásra vonatkozó kutatásainak eredményét l. Kertész Manó összefoglaló tanulmányában, *Régi magyar udvariasság*. Budapesti Szemle 217: 255. k.)

Szerzőnk azonban szép eredményei mellett sem elégszik meg a pozitív nyelvtörténeti magyarázatokkal, hanem e mellett igyekszik a nyelvfejlődésnek a korszellemben gyökerező okait is felmutatni. Minden kornak megvannak a maga külön szükségletei és igényei. Az emberek hiányát érzik bizonyos kifejezéseknek, amelyeket a társadalmi berendezés, a politikai vagy művelődési viszonyok követelnek. Keresnek és tapogatóznak, megpróbálkoznak egy-egy kifejezéssel, amelyet — ha megfelel a tényleges szükségletnek — a korszellem sajátos iránya elfogad és elterjeszt. Így tükröződik vissza a korszellem az udvariasság nyelvkincsében: a korszellem teremti meg, terjeszti el, formálja és alakítja vagy küszöböli ki a használatból az udvarias kifejezéseket. Udvarias beszédünk legtöbb virága a barokk szellem terméke. A XVII. század közepétől a XIX. század elejéig húzódik el nálunk a barokk művelődési áramlat. E korban nem az érdem, hanem a korlátlan hatalommal bíró uralkodónak a kegye emeli fel az embereket. Nem csoda hát, ha az előkelők az uralkodónak a kegyét hajhásszák, a kisebbrangúak pedig az előkelőkét. A valóságos viszonyokat tükrözi vissza az a nyelvtörténeti tény, hogy e kor levelei hemzsegnék az olyan udvariassági szók emlegetésétől, amilyenek kegyes jóltevőm, favor meg gratia.

A barokk-kor embereinek életében és műveltségében igen nagy szerepet játszott a szerelem. Nem csoda tehát, hogy ép ez a kor korlátozta a régi szerelmes szavunk jelentését a két nem egymáshoz való szenvedélyes vonzalmának a jelölésére, holott e szót azelőtt minden bensőségebbé vonzódás kifejezésére használták. Van aztán egynehány olyan udvariassági kifejezésünk is, amelyet nem a barokk szellem termelt. A XIX. század első felében a régi Kegyelmed megszólítás már értékét veszítette, s kényelmetlennek kezdték érezni az efféle megszólításokat is: «Az úr, tekintetes táblabíró úr». Olyan rövid szót kerestek az emberek, amellyel mindenkit egyformán meg lehet szólítani. Ennek a korszakban gyökerező demokratikus törekvésnek a szülötte Szemere Pál Kegyed szava és Széchenyi István Ön-je, amelyeket a korszak egy csapásra elfogadott és elterjesztett. Nem véletlen az sem, hogy éppen abban a korban kezdik a levélírók hangoztatni a tisztelet őszinteségét, amikor magyar világunk leginkább híjával volt az őszinteségnek, a Bach-korszakban. Ugyanabban a korban terjed a hódoló tisztelet emlegetése, mint az elnyomó hatalomnak való behódolás nyelvtörténeti nyilatkozása.

3. Hogy a nyelv nemcsak lélektani és történeti alakulat, hanem e mellett szociális tény is, azt éppen legújabbán kezdik egyes nyelvészek hangoztatni. A nyelv szociológiai szemlélete arra a megismerésre támaszkodik, hogy a nyelvkincs megoszlik, elkülönül a nyelvközösség társadalmi rétegződése szerint. Minden nyelvi alakulat és változás egy meghatározott társadalmi rétegben születik meg és terjed el, az új nyelvi formát eltanulják a többi társadalmi rétegek, s így az eredetileg szűk körben használt kifejezés mind szélesebb néprétegek szellemi kincsévé válik. Amint azonban a nyelvi újítások használati köre tágul, ugyanolyan arányban zsugorodik össze eredeti jelentésük, használati értékük. Így van ez mindenekelőtt az udvarias beszéd szavaival és szólásaival, amelyek az emberi életben betöltött szerepük szerint nem egyebek, mint tiszta érték kifejezések, értékelések. Az értékekkel azonban valahogy úgy vagyunk, — Kertész szellemes megállapítása szerint — mint a bankóval, a papírpénzzel: mennél többet nyomnak belőle, annál értéktelenebbé válik. Minél többen, minél szélesebb társadalmi rétegek használják az udvariassági kifejezéseket, annál értéktelenebbé válnak, annál kevesebbet mondanak: a bennük rejlő tartalom lassan elillan, s hátra marad a puszta forma. Az udvariassági kifejezések használati körének folytonos tágulása, eredeti értéküknek elkopása, használatuknak konvenciósszerűvé való súlyedése mind egy és ugyanannak a folyamatnak különböző nyilvánulási módja.

A magyar udvarias beszédnek szociológiai szempontból való átvizsgálása azt a törvényszerűséget hozta felszínre, hogy a nyelvi újítások úgyszólván mindig a társadalom magasabb rétegeiben születnek, aztán a társadalmi rétegződés lépcsőzetén folyton lejjebb szállnak, míg végre eljutnak a legalsóbb osztály, a nép közé. Udvariassági kifejezéseink legnagyobb része a magyar főrangúak írásában és beszédében jelenik meg először. Ők viszont a nyugati művelődés közkincséből merítették: a nyugati társadalmak legmagasabb rétegeivel szóban vagy írásban érintkeztek, eltanulták tőlük az udvarias beszéd módját s az eltanult idegen kifejezéseket egyszerűen magyarra fordították. Tételünket általánosabban úgy fogalmazhatjuk, hogy az udvariasság szó- és szóláskészletének megteremtője rendszeren a szellemileg legkiválóbb társadalmi réteg. Hiszen a magyar multnak abban a korszakában, amelyben udvarias kifejezéseink zöme születik, a szellemi kiválóság társadalmi berendezésünk, politikai és gazdasági viszonyaink következtében majdnem mindig összeesett a születési előkelőséggel. Mondhatjuk tehát bátran, hogy rendszeren a szellemileg legmagasabban álló, a legműveltebb, legszélesebb látkörű társadalmi réteg az, amely bekapcsolódva a kor eszmeáramlatába, megteremt egy-egy udvariassági kifejezést. Az aztán általános emberi tulajdonságban gyökerezik, hogy a társas ember fölfelé szeret tekinteni, a társadalmi életben magasabban állókra: tőlük kölcsönzi egész viselkedés-módját, a ruházkodás divától kifejezéseinek megválogatásáig.

Szociológiai szempontból nagyon tanulságos az úr rangnév története. A XII. században Kinnamos görög történetíró feljegyzése szerint a magyar trónörökösnek járó megszólítás az uram. Két századdal később már értéksökkenést és használati terjeszkedést tapasztalunk szavunknál: Stejer Ottokár a maga német verses krónikájában a magyar trónörökös kíséretében levő előkelőket nevezi ezen a néven. S ha itt még főrangúakat jelöl a szó, a XVI. és XVII. században még egy fokkal súlyed jelentése és használata: végvári tiszteket, várbeli nemes személyeket, továbbá a főrangúak nemes származású udvari embereit, familiárisait szólítják ezen a néven. S ettől már csak egy lépés a mai nyelvhasználatig, amikor a polgári renden valóknak, illetőleg egyáltalán minden embernek kijár ez a rangnév a társas érintkezésben. Így jutott el az úr szó egy pár század alatt az uralkodó legszűkebb köréből a legalacsonyabb néposztályokig, s így lett a legnagyobb értékjelzőből a társas érintkezésnek tisztán formai szokása. Hogy a nép felülről, az előkelőbbek beszédéből sajátítja el a maga udvarias kifejezőkészletét, arra nézve

érdekes tanulssággal szolgálnak azok az esetek, amelyekben a nép félreért egyes kifejezéseket. A dunántúli ember, ha valamire kéri, így felel: «Igen, majd sziveskedék». Ennek a furcsa, megmosolyognivaló szóhasználatnak az a magyarázata, hogy a nép rosszul tanulta meg az urak beszédéből a sziveskedik ige használatát.

4. Hátra volna még, hogy szóljunk Kertész kutatásainak nyelv-földrajzi vonatkozásairól. Sajnos, ezen a téren kapjuk a legkevesebbet. Műve — mint már a címe is jelzi — első sorban történeti irányú: nyelvtörténeti monográfia. Alapos történeti fejlődésrajzát nyújtja a tárgyalt kifejezéseknek, s többre — úgy látszik — nem is törekedett. De egyes jelek mégis arra vallanak, hogy a szerző maga is érezte nyelvtörténeti nyomozásainak egy bizonyos szempontból való hiányosságát: ezért vet néha egy-egy rövid pillantást udvariassági kifejezéseinknek nyelvjárási, nyelvöldrajzi állapotára s utal több ízben — saját megfigyelése alapján — a dunántúli nép beszédmódjára. Gyér utalásaiból kitűnik legalább annyi, hogy nem volna haszon nélkül való feladat, ha valaki ott folytatná a magyar udvarias beszéd életrajzát, ahol Kertész abbahagyta: felkutatná a népnyelvben, a nyelvjárásokban található udvarias fordulatokat és megszerkesztené az udvarias magyar beszéd földrajzát.

*

Kertész Manó alapos és szép könyve — mint láttuk — a magyar udvarias beszéd életesorának úgyszólván minden oldalát megvilágítja előttünk. Végső tanulságképen azt szűrhetjük le kutatásaiból, hogy minden udvariassági szavunk és szólásunk az emberi léleknek abban a tevékenységében, abban a sajátos beállítottságában született meg, amelynek jellegzetes vonását a velünk érintkezők értékelésében találjuk. Az egyéni lélekben megfogamzott értékelések úgy öltenek megfelelő nyelvi formát, hogy az egyén érintkezésbe jut a kor vezető eszméivel. A korszellem terjeszti el az így megszületett udvarias kifejezést, az teszi egy társadalmi osztály közkincsévé. A társadalmi rétegződés lépcsőzetén terjed a divatos kifejezés mindig nagyobb körre, míg végül eljut a legalsóbb népréteghez. Ekkor értékét veszti, s a vezető társadalmi rétegben megindul a keresés új, megfelelő, értékes kifejezés után. Az udvarias beszéd életének ezen fejzeteiben mindenütt az ember szellemiségének nyilatkozását ismerjük fel: ezt fedezzük fel az egyéni értékelésben, ezt a korszellem kiváltó és elterjesztő szerepében, ezt a magasabb társadalmi rétegek teremtő, újító nyelvformálásában, s ezt még a kifejezések elértéktelenedésében is, amely végeredmény-

ben csak alkalom új értékek, új érték kifejezések kitermelésére. S hogy szerzőnk ily mélyről, az emberi élet gyökeréből tudta kisarjztatni a magyar udvariasság nyelvi virágait, azt annak tulajdoníthatjuk, amiben egyúttal kutatásainak legfőbb értékét látjuk, hogy a lélektani tájékozottságú pozitív nyelvtörténeti módszert összhangba hozta a szellemtörténeti és a szociológiai belátással.

Papp István.

Természeti képek és vadászrajzok.

Zsindely Ferenc: *Isten szabad ege alatt*. Elbeszélések vadról, vadászatról, vadászemberekről, Zsindely Endre felvételeivel. N. 8r. 279 l. Budapest, Franklin-Társulat, é. n. (1932).

A tavasz ibolyaillatát árasztó vagy az őszi hervadás arányában tündöklő szép dunántúli erdőkre, aranykalászokat hullámoztató vagy a tél fehér takarója alatt szunnyadó mezőkre, margarétás üde rétekre s vízi szárnyasok fészket rejtegető nádasokba kalauzol bennünket e könyv szerzője. A vérbeli vadász természetimádatával s éles és fegyelmezett szemével mélyed el a mindenség életébe s amit lát és átél belőle, azt figyelemreméltó írói készséggel mondja el olvasóinak.

A vadász szemével nézi s a vadász módján, magához meghitt közelségben érzi a természetet. Megemlíti, hogy négyen voltak fűtestvérek s már mint diákok is nyári szünetjük idején minden istenadta nap vadásztak. Könyvében a vadászásnak csaknem minden hazai módjáról nyújt szemléletes, sokszor szinte izgalmasan élénk képet. A vadász szemével nézi magát az életet is. «Harcolni és örülni: ez az élet. És az élet a legszebb és legerősebb parancs.» Sokszor fölvetődik lelkében az élethez való ösztönös ragaszkodásnak nagy talánya s keresi a feleletet arra, hogy miért ragaszkodik agyongyötört életéhez oly szívósan a szegény állat. A sok veszedelemtől fenyegetett s egymáson segíteni nem tudó állatok rajzában meleg részvét nyilatkozik a természet elesettjeivel szemben. Leírja egy szegény nyúlnek egy téli napját. Mily nehéz az élete a kietlen nagy télben a rá leskelődő ezer veszély közt! Minden percére rásúlyosodik a nagy gond: «Miképen is lehetne hát megérni a holnapot?»

Sokszor emlegeti a szerző a «közös, nagy, szent Parancsot: Élni kell! Ha kínban, ha télben, de élni! . . . Vállalni kell a kockázatot és a veszedelmet is, hogy eleget tehessen még a szegény állat is az élet nagy parancsának. Azért tengeti, félti keservesen az életét, mert szót kell fogadni a Parancsnak . . . Sok a baj, sok a veszedelem . . . Az életre kell vigyázni. Mindig csak arra, másra nincs idő. Egy gond-

talán hang, egy gondatlan mozdulat elég lehet: kinyújtja a kezét a sóvár Halál és elragadja.» Egy másik helyen ugyanezt úgy fejezi ki, hogy a sors minduntalan nehéz kérdéseket tesz föl a gyámoltalan állatoknak, és amelyik rosszul felel, azt bekapja. De minden részvét mellett is, amellyel a szegény állatok sorsának mostohaságára, «dermesztő magányos árvaságuk»-ra gondol, nem érzélgős; úgy veszi az életet, ahogy van, a természetben az életharc nagy drámáját látja, az életért való kétségbeesett és gyilkos tusakodást s még idilli csöndje mögött is a halálos, néma, de szakadatlan harcot érzi. S ennek tudatában minden érzélgés nélkül rájuk is puskáz a részvéttel emlegetett állatokra.

Gyakran megtörténik, hogy az állatok életét az emberi életviszonyok módjára rajzolja, az állatmese példájára, de ennek a tanító célzata nélkül. Ezzel mindenestre érdekesebb formát ad rajzának.

A természet életéből nagyon szereti s meleg hangulatossággal festgeti a szép későőszi napokat, mikor az októberi csendbe, az édes napsütésbe s ragyogóan kék égbe beleolvad a természetkedvelő ember, szíve csordultig megtelik annak az érzésével, hogy Istennek oltalmazó szárnya alatt van s mosolygó kék szemébe néz és lassanként megfeledkezik az egész világról. «Felszív az ég, mint a többi, semmivé foszladozó felhőcskét», — írja egy helyen. De ép oly megkapóan érezteti a természetben tavasz elején átrezgő nyugtalanságot is, — a természet zsendülését, a tavasz újulását, az első szalonkales mámorát. Egyáltalán a természet festésére meglepően finom megfigyelésről tanuskodó változatos színek s szép és gyöngéd képek állnak rendelkezésére. Mindössze a szagnak, egyébként vadászra valló sűrű és itt-ott szokatlan kapcsolatokban való emlegetése (halálszag, borzalomszag) érint némileg visszasan bennünket, különösen mikor a *Szerelmes szarvasokról* szólva kelleténél többet emlegeti a szerelmes ünnő szagát s szükségtelen aprólékossággal rajzolgatja szerelemre felkínálkozó mozdulatait.

Egyébként nemcsak a természet jelenségeinek, hanem embereknek a rajzában is határozott írói tehetségnek adja bizonyosságát. Szívhez szóló kedvességgel mutat be egy a jövőnek dolgozó, tölgyest ültetgető bölcs öreg urat (*Miklós bácsi igazsága*), szelid ironiával egy kötözködő, nehéz természetű öreg vadászt (*Jánoska*) s mérték-tartó realizmussal egy nagycsaládos, ágrólszakadt bérest (*Vérünk: Varga Vince*).

Tárgyainak változatosságához összhangosan simul ízes, magyaros nyelve. Kellemesen ömlő rövid mondatokban beszél, a vadászhoz illő szükséztelenséggel, de mégsem pórén és szakadozottan, hanem

szépen összefűzve s minden szóznak megadva kellő súlyát. Egyik rajzát pl. így kezdi, minden cikornya nélkül: «Havas a síkság, borus az ég. Zajlik a Duna.» A beszédnek ezt a módját különösen igékben való gazdagsága teszi lehetővé. Egy helyütt pl. így ír: «Egy raj cinege száll a sövényre. Tornásznak, libbennek, rebbennek, idehajlanak, odakukkantanak, lázasan igyekeznek, tenger a dolguk: jön az éjszaka, jön a titok, jön a halál, sietni kell a robottal, tatarozni kell, foldozni, építgetni pehelynyi életüket, hogy kitartson reggelig, hogy világosodással megint lehessen tatarozni, sietni, foldani. Sűrögnek, forognak a cinkék.» Ritka kivétel egypár helye, mikor nemcsak részletezőbb a kelleténél, hanem keresettebb és cicomáskodóbb is, így a könyvnek mindjárt a legelső soraiban, melyekben azt magyarázgatja, hogy a szerelemnek milyen illatával vagy illattalanságával adja hírül érkezését az erdőn a tavasz.

A könyv, melynek hangulatosságát Zsindely Endre szép felvételei gyarapítják, figyelemreméltó terméke irodalmunknak s szerzőjében jogos várakozással köszöntjük Bársony István hivatott utódját.

—kys.

Valóság vagy költészet?

Axel Munthe: *San Michele regénye*. Fordította: Benedek Marcell. I—II. k. Budapest, Káldor-könyvkiadóhivatal, 1932. 204, 224 l.

Vannak könyvek, amelyeket mindenki elolvas, mert mindenfelé beszélnek róluk. Ezek közé tartozik a *San Michele regénye*. Egy öreg svéd orvos a szerzője, aki visszavonulva az orvosi gyakorlattól, ember- és állatbaráti szenvedélyének él — kivált a lappokat és a kutyákat szereti! Szereti is mindenki hazájában, mert jóságos és bőkezű. Aggkorára könyvet írt s benne a maga élményeit beszéli el: ami érdekeset látott és megélt egy félszázad alatt. Meghordoz bennünket déltől északig, Caprin kezdve Nápolyon, Rómán, Párizson, Heidelbergben keresztül Svédorszáig és a lapp földig, tanúi leszünk annak az életnek, amely főúri kastélyokban és Isten háta mögé szorult falvakban, előkelő szállókban és büntanyákon, kórházakban és börtönökben folyik, de sokat vagyunk szabad ég alatt is, a ragyogó, napsütötte Capri-szigetén, s az örök hó birodalmában, a lapp hegyek között. Annyiszor változik a helyszín és ép oly váratlanul, ugrásszerűen, mint valami filmen: minden fejezettel új mese kezdődik új vidéken, új szereplőkkel — csak maga a hős jelen meg mindig a maga csodálatos valójában, ez a svéd orvos, aki a könyvet

kísérő reklám szerint Szent Ferencre emlékeztet, költő és csodaorvos, szent és varázsló egyszemélyben.

Mi ez a könyv? — kérdi legtöbb olvasója. Ha hallgatnának a maguk józan eszére, könnyen megfelelhetnének a kérdésre, de megzavarja tiszta látásukat a reklámnak az a fénycsóvája, amelyet a szerző az előszóban a könyvére vet. Hogy' mernének dönteni, mikor külföldi tudományos körökben komoly viták folynak arról, vajjon önéletrajz-e vagy emlékirat a mű, vagy épen regény! Különös dolog. Maga a szerző, a leghitelesebb tanú, regénynek nevezi San Michele történetét, Arnold Bennett meg, a kitűnő író, korunk leggazdagabb és legérettebb önéletrajzának. Kinek higgyen a jámbor olvasó? Gondoljon a költő szavára: «Úgy igaz az egyik, mint igaz a másik» — s ne higgyen egyiknek sem.

Hogy a *San Michele regénye*, noha címében viseli a regény megjelölést, nem az, azt fölőleges bizonyítani. Minden kapcsolat nélkül egymás mögé vetett események, kalandoknak szervesen sora még nem regény. Hivatkozhatnék ugyan a szerző arra, hogy egy magasabb eszmével iparkodott összefogni elbeszélése szertehulló részeit — de ezzel az állítólagos «eszmé»-vel baj van. A mű elején megjelen a szerző előtt ördögnek maszkozva a vidék (Capri) szelleme és fölajánlja neki a földet békés otthonul, ha lemond cserébe a dicsőségről. Az író megköti a szerződést — pont, nincs tovább. Nemesak a jelenet fejeződött be, ez a vértelen *Faust*-utánzat, hanem az «eszme» is, s annál teljesebben, mert az orvos mégis világhírű csodadoktorrá lesz!

De a *San Michele* életrajz-voltában is meginog a hitünk, már az első lapok elolvasása után. Capri szigetét írja le a költő, de különös, egészen új térképet rajzol róla: mind függőleges, mind vízszintes irányban önkényesen eltolja a vonalakat — keletre kerül képén az, ami a valóságban nyugatra van, magasba, ami mélyen. Aki csak egy-két napot töltött Tiberius szigetén, egy csomó tévedésen kapja rajta a szerzőt,¹ pedig az — ő maga mondja! — hosszú éveket töltött a nápolyi öbölnek ezen a páratlanul kedves pontján. Nem fontos —

¹ Íme egy pár érdekesebb: Capri városkából a szerző délkelet felé indul s a Punta Tragarán át jut el a nyugatra fekvő Anacapriba; a Punta Tragara teraszáról fölnez a tengerben fekvő Faraglionkra; a tengerpartról az anacapri országútra vezető 777 lépcső (valójában 800-nál több!) nála a Monte Solaróra visz, s oldalán sötét szakadék van — a lépcső egészen nyílt; az angolok Anacapri piacáról lőtték Capri városát — a két város között magas hegy van. Még a Torre di Damecuta magasságát is rosszul tudja: ezer lábra teszi, pedig alig több a felénél.

mondhatná valaki. Igaz, művészi szempontból ép oly jelentéktelenek, mint az Apelles-festette sarún a hiányzó negyedik lyuk, de annál fontosabb az életrajz hűsége szempontjából. Olvasva ezeket a valótlan adatokat, gyanút fogunk : aki ennyire nem törődik a valósággal, még akkor sem, amikor kézzel fogható és szemmel látható dolgokat ír le, annak még kevésbé bízunk az igazmondásában akkor, mikor ellenőrzésünk alól kivont, állítólag megtörtént eseményeket beszél el, multjának emlékeit, egy hosszú élet élményeit. S valóban, mikor egymásután olvassuk a francia grófné történetét, a nápolyi kolera-járvány lefolyását és az orvos-író hősiess, önfeláldozó viselkedését, kalandjait a lappok között, a messinai földrengés borzalmaait és a szerző újabb hősiességét, meg azt a sok hosszabb-rövidebb, hol mulatságos, hol szomorú, de mindig különös vagy éppen csodálatos históriát, amelyeknek a szerző protagonistája volt : akkor meggyőződéssé érlelődik a hitünk, hogy mindez nem a valóság talajából sarjadt ki, hanem fikció, a képzelet pusztája játéka.

Az elbeszélés tehát nem a valóságot adja. Nem baj. Az igazán lesújtó az, hogy nemcsak a történeti hitel hiányát érezzük mindenütt, hanem a pszichológiai hitelét is : nemcsak azt, hogy ezek az álmétkodtató históriák nem történtek meg, hanem azt is, hogy nem is történhettek meg.¹

S a regény második felében Axel Munthe egészen eldobja az ön-életrajzíró álarcát s az elbeszélés hitelességének még a látszatával sem gondol : megálmodja, hogy messze a szárazon, egy elhagyott öbölben van egy boltozatos üreg s ebben egy nílusmenti szfinx ; vitorlására ül, az elviszi az előtte ismeretlen helyre, ott a több tonna súlyú gránit-szobrot másodmagával kiemeli ; közben házat épít, maga embereivel, terv és szakismeret nélkül, s az egymásra rakott kövekből kedves, bájos ház épül, oszlopokkal, loggiával, árkádokkal ; végül, s ezek a könyv utolsó sorai : «Fejem odahullt Szent Ferenc vállára. Meghaltam és nem is tudtam róla.» Szóval az író a halála után írta meg könyvét! Mintha furkós bottal föbe kólintanák az embert, mikor ezt az olesó tréfát olvassa.

Ezek után nincs már a regénnyel kapcsolatban probléma az érdeemes olvasó számára : egészen tisztán látja a hőst is, a művet is. A hős nem Szent Ferenc lelki rokona, hanem Münchhausen báróé és az utolsó fejezetben, amely az égben játszik, Anatole France-é — bocsá-

¹ Ide számítom a fejedelmi személyek (Erzsébet királyné, II. Vilmos császár, Eugénia császárné, Viktória királynő unokája, a cár unokahúga) látogatását a szerző capri-i házában.

natot kell kérnünk mindkettőjüktől, hogy egy kalap alá fogtuk őket meg a velük össze sem mérhető doktort. Csodálatos kalandjai és még csodálatosabb gyógyításai nem történelmi tények, hanem egy sarlatán füllentései (a hőst nevezem sarlatánnak, nem az író!), jóhiszemű olvasók naivságáraszámítva. Szé a hányaveti doktor-hős nem is őszinte és nem is rokonszenves: állandóan leszólja magát, azt ismételve, hogy ő senki és semmi, jelentéktelen, tudatlan ember, mégis nyíltan vagy a sorok közt érezteti, hogy «szent és varázsló», természetfölötti adományokkal fölrüházott lény, asszonyokat és állatokat egyaránt megigéz varázsával. (Újra bocsánatot kell kérnem a méltatlan kapcsolatért!)

És a könyv? Aki le tudja magáról rázni a megcsaltságán érzett kedvetlen érzést, az elmulathat rajta. Axel Munthének van fantáziája, — igaz, hogy könnyű akkor költeni, ha a valószínűség követelményét sutba dobja az író — tud érdekes helyzeteket és meglepő fordulatokat kieszelni; van filozófiája is, nem mélyenjáró, de józan és termékeny; tud elevenen, színesen írni, fölkeltve és lekötve az olvasó figyelmét. Ha könyvét szétbontotta volna kisebb novellákra — legsikerültebb közöttük a szép francia grófné története — s letörülte volna róluk a hazug élményszerűség rákent mázát, sokat nyert volna az állítólagos regény. Nem lett volna olyan jó talaj a reklám számára, mint így, — ki is használja ezt a kedvező helyzetet mind a kiadó, mind az író — de megnyugtatóbb lett volna a hatása.

r. r.

Hibaigazítás.

E kötet 163. lapján alulról a 10. sorban *szemben* helyett *emberi* olvasandó.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

662. SZÁM.

1933 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ ABSZOLUTIZMUS KORA MAGYARORSZÁGON. — Horánszky Lajostól — — — — —	1
II. EMLÉKEZÉS PALÓCZY LÁSZLÓRA. — Takáts Sándortól — — —	15
III. BAKSAY SÁNDOR. — Áprily Lajostól — — — — —	38
IV. A DRÁMA ÉS A SZÍNPAD A XX. SZÁZADBAN. (I.) — Sebestyén Károlytól — — — — —	50
V. HELIODÓRA. (I.) — Elbeszélés. — Gesztesi Balogh Gábortól —	74
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>A költő.</i> — <i>A nagy ütés.</i> — <i>Hogy igazságunk gyávaságba fült . . .</i> — Sajó Sándortól — — — — —	90
VII. A LEGÚJABB KOR VILÁGTÖRTÉNETE. — Nagy Miklóstól —	94
VIII. SZEMLE: 1. <i>Európa helyzete, értéke és szerepe az egykorú világban a háború előtt és után.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Takáts Sándor (1860—1932.).</i> — Nagy Miklóstól — — — — —	109
IX. IRODALOM: 1. <i>A nyelv eszméje.</i> — (Dr. Hellmuth Dempe: <i>Was ist Sprache?</i>) — Papp Istvántól.	
2. <i>A montenegrói kérdés.</i> — (Nicovich Krsto: <i>La difesa del diritto. Il Montenegro dinanzi al mondo.</i>) — Bajza Józseftől.	
3. <i>Falu Tamás új regénye.</i> — (Falu Tamás: <i>A halottak is élnek.</i>) — r.-től — — — — —	121

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

663. SZÁM.

1933 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF BATTHYÁNY KÁZMÉR ÉS EMLÉKIRATAI. — Horváth Jenőtől	129
II. A SZAVAK DRAMATURGIÁJA. — Hevesi Sándortól	161
III. A DRÁMA ÉS A SZÍNPAD A XX. SZÁZADBAN. (II.) — Sebestyén Károlytól	180
IV. HELIODÓRA. (II.) — Gesztesi Balogh Gábortól	200
V. RUBÉN DARÍO SPANYOLAMERIKAI KÖLTŐ. — Spanyolból, — Kőrösi Albintól	210
VI. EURÓPA-PÁRT. — Lukács Györgytől	222
VII. SZEMLE: 1. <i>Négyesy László.</i> — Kéky Lajostól.	
2. <i>Visszapillantás hat év magyar festészetére.</i> — Petrovics Elektől.	
3. <i>A zenei év.</i> — Papp Viktortól	226
VIII. IRODALOM: 1. <i>A szláv írás.</i> — (Tentor Mate: <i>Pismo i postanak alfabeta.</i> — <i>Latinsko i slavensko pismo.</i>) — Bajza Józseftől.	
2. <i>Egy új diákregeény.</i> — (Péter Károly: <i>A sárházi csata.</i>) — —i-től	250

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

664. SZÁM.

1933 MÁRCIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. RÓMAI BENYOMÁSOK. — Gróf Apponyi Alberttől	257
II. NEGYVEN ESZTENDŐ. — Berzeviczy Alberttől	278
III. A NEMZETEK POLITIKAI JELLEME. — Kornis Gyulától	287
IV. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN REGÉNYE ÉS ÉJSZAKÁJA. — Balogh Jenőtől	324
V GY KISAJÁTÍTOTT MAGYAR TUDÓS. — Olay Ferentől	343
VI. KÖLTEMÉNYEK. — <i>A magyar nyelv.</i> — <i>Zirci ének.</i> — Sajó Sándortól	354
VII. SZEMLE. 1. <i>Gróf Apponyi Albert.</i> — Berzeviczy Alberttől. 2. <i>Sajó Sándor.</i> — Kéky Lajostól. 3. <i>Montaigne.</i> — Rubinyi Mózesről	359
VIII. IRODALOM. 1. <i>Gróf Klebelsberg posthumus könyve.</i> — (Gróf Klebelsberg Kunó: <i>Utolsó akkordok.</i>) — Grósz Emiltől. 2. <i>Kelet közlekedésügye.</i> — (Ifj. Fellner Frigyes: <i>Távolkelet köz- lekedésügye.</i>) — Weber Andortól. 3. <i>Állampolgári nevelés.</i> — (Báró Malcomes Gyula: <i>Állampolgári nevelés.</i>) — Bernát Istvántól. 4. <i>Új magyar eposz.</i> — (Szabó László: <i>Csaba királyfi.</i>) — a—i-től	372

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

GALSWORTHY:

A FORSYTE SAGA

PROPAGANDA-KIADÁS

Egy kötet ára 2 pengő 50 fillér

Első kötet:

A VAGYON URA

Második kötet:

A BÍRÓ ELŐTT

Harmadik kötet:

EZ A HÁZ KIADÓ

Negyedik kötet:

A FEHÉR MAJOM

Ötödik kötet:

AZ EZÜST KANÁL

Hatodik kötet:

HATTYUDAL

Kaphatók minden könyvkereskedésben

FRANKLIN-KIADÁS

Most jelent meg!

**AZ
ABSOLUTISMUS KORA
MAGYARORSZÁGON
1849—1865**

Írta
BERZEVICZY ALBERT

Harmadik kötet

TARTALOM:

Eredményes harc a protestáns pátens ellen. — Albrecht főherceg távozása, Benedek ideiglenes kormányzó. — Széchenyi halála. — A magyar conservatívek szerepe a kibővített birodalmi tanácsban, kormányrajutásuk Schmerlinggel az októberi diploma alapján. — A visszaállított megyék küzdelme a diploma ellen. — A februáriusi pátens. — A képviselőválasztások. — Teleki László öngyilkossága. — Deák Ferenc feliratai az országgyűlés feloszlására. — Vay helyett Forgách a kancellár. — A Schmerling-provisorium.

Ára 18 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Kapható minden könyvkereskedésben

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Géczy Kálmán.

ARANY JÁNOS

ÖSSZES KÖLTŐI MŰVEI

EMLÉKKIADÁS

A KÖLTŐ HALÁLÁNAK 50 ÉVES FORDULÓJÁRA

10 kötet hat kötetbe kötve

TARTALMA

- I—IV. kötet. Kisebb költemények.
V. kötet. Az elveszett alkotmány.
Rózsa és Ibolya.
Szent László füve.
Murány ostroma.
Losonczy István.
VI—VII. kötet. A Toldi trilógia.
VIII. kötet. Katalin. — Bolond Istók.
A Jóka ördöge.
A nagyidai cigányok.
Az első lopás. — Töredékek.
IX. kötet. Keveháza. — Buda halála.
X. kötet. Daliás idők. — A Csaba eposz.
-
-

Ára 32 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Kapható minden könyvkereskedésben

Most jelent meg!

**AZ
ABSOLUTISMUS KORA
MAGYARORSZÁGON
1849—1865**

Írta
BERZEVICZY ALBERT

Harmadik kötet

TARTALOM:

Eredményes harc a protestáns pátens ellen. — Albrecht főherceg távozása, Benedek ideiglenes kormányzó. — Széchenyi halála. — A magyar conservatívek szerepe a kibővített birodalmi tanácsban, kormányrajutásuk Schmerlinggel az októberi diploma alapján. — A visszaállított megyék küzdelme a diploma ellen. — A februáriusi pátens. — A képviselőválasztások. — Teleki László öngyilkossága. — Deák Ferenc feliratai az országgyűlés felosztatása. — Vay helyett Forgách a kancellár. — A Schmerling-provisorium.

Ára 18 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Kapható minden könyvkereskedésben

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdaja: Géczy Kálmán.

A Nobel-díj nyertese

GALSWORTHY

A FORSYTE SAGA

PROPAGANDA-KIADÁSA

MEGJELENT HÁROM KÖTET:

A VAGYON URA

A BÍRÓ ELŐTT

EZ A HÁZ KIADÓ

Egy-egy kötet ára 2 pengő 50 fillér

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

ARANY JÁNOS

ÖSSZES KÖLTŐI MŰVEI

EMLÉKKIADÁS

A KÖLTŐ HALÁLÁNAK 50 ÉVES FORDULÓJÁRA

10 kötet hat kötetbe kötve

TARTALMA

- I—IV. kötet. Kisebb költemények.
- V. kötet. Az elveszett alkotmány.
Rózsa és Ibolya.
Szent László füve.
Murány ostroma.
Losonczy István.
- VI—VII. kötet. A Toldi trilógia.
- VIII. kötet. Katalin. — Bolond Istók.
A Jóka ördöge.
A nagyidai cigányok.
Az első lopás. — Töredékek.
- IX. kötet. Keveháza. — Buda halála.
- X. kötet. Daliás idők. — A Csaba eposz.
-
-

Ára 32 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Kapható minden könyvkereskedésben

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája. — Géczy Kálmán.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

665. SZÁM.

1933 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A SZAVALÁSRÓL ÉS FELOLVASÁSRÓL. — Berzeviczy Alberttől	1
II. A VALUTA VILÁGVÁLSÁGA ÉS JÖVŐJE. — Hegedüs Loránttól	7
III. AZ EGYETEMI ÉLETRŐL AMERIKÁBAN, FRANCIAORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON. — Grósz Emiltől	29
IV. A REVÍZIÓRÓL. — Lukács Györgytől	55
V. GRÓF BETHLEN ISTVÁN BESZÉDEI ÉS ÍRÁSAI. — Nagy Miklóstól	62
VI. ARANY JÁNOS ÉS AZ ÓKORI KLASSZIKUSOK. — Csengery Jánostól	74
VII. VALAMI FÉNY LÁTSZIK... — Elbeszélés. — Komáromi Jánostól	91
VIII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Fecskék.</i> — <i>Reggel.</i> — <i>Repül a szép daru.</i> — <i>Az alföld himnusza.</i> — <i>Hulló csillag.</i> — <i>A csaplári cédrus.</i> — <i>Hollók sötét serege.</i> — <i>Október elején.</i> — József királyi hercegtől	98
IX. SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	105
X. IRODALOM — 1. <i>Gaal Jenő tanulmányai.</i> — (Gávai Gaal Jenő: <i>Nemzetgazdasági és szociálpolitikai válogatott tanulmányainak újabb rendszeres gyűjteménye.</i>) — Bernát Istvántól.	
2. <i>Spalato utolsó olasz polgármestere.</i> — (Randi Oscar: <i>Antonio Bajamonti, il «mirabile» podestà di Spalato.</i>) — Bajza Józseftől	120

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

666. SZÁM.

1933 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. JEGYZETEK MŰVÉSZETÜNK TÖRTÉNETÉHEZ A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN. — Petrovics Elektől	129
II. ARANY JÁNOS. — Angyal Dávidtól	149
III. NEMZETKÖZI ADÓSSÁGOK. — Koós Zoltántól	163
IV. A KÖZVELEMÉNY-BÜNTETÉS FOGALMA, NEMEI ÉS HATÁSA. Angyal Páltól	192
V. A MAGYAR NÉPSZÍNMŰ SORSDÖNTŐ ÉVEI. (I.) — Galamb Sándortól	201
VI. A MOLYLEPKÉK. — Lőrinczy Györgytől	219
VII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Mese a hegedűmről.</i> — <i>Az én galériám.</i> — <i>Túl minden más lesz.</i> — Bárd Miklóstól	226
VIII. SZEMLE. 1. <i>Mátyás király hagyatéka.</i> — Ravasz Lászlótól.	
2. <i>Concha Győző.</i> — (1846—1933.) — Nagy Miklóstól	230
IX. IRODALOM. 1. <i>Egyháztörténelem.</i> — (Nagy Lajos: <i>Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában.</i> — Heigl László: <i>Ecce lignum crucis. Krisztus keresztje és a kinszenvelés erektyéi.</i> — Albert Ehrhard: <i>Die Kirche der Märtyrer. Ihre Aufgaben und ihre Leistungen.</i> — Takács Ince: <i>Nérótól Diokléciánig. A keresztényüldözések története.</i>) — Révay Józseftől.	
2. <i>Jugoszlávia megalakulása.</i> — (Haumant, Emile: <i>La formation de la Yougoslavie.</i>) — Horváth Jenőtől.	
3. <i>A modern történettudomány rendszere.</i> — (Keyser, Erich: <i>Die Geschichtswissenschaft.</i>) — Arday Páltól.	
4. <i>Pótlék Grósz Emilnek az egyetemi életéről szóló tanulmányához.</i> — A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet igazgatóságától	243

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbizásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

*Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság
április 22-én tartotta 1932. üzletévi rendes közgyűlését,
amely az 1932. üzleti év nyereségét 209,575-25 pengőben,
az osztalékot pedig 8— pengőben állapította meg.*

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

667. SZÁM.

1933 JÚNIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1933

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. DOBERDO, A NAGY MAGYAR TEMETŐ. — József királyi hercegtől	257
II. NAPLEMENTE STRATFORDBAN. — Hevesi Sándortól	260
III. A MAI INDIA. — Germanus Gyulától	274
IV. EGY ÚJ PLATON-PORTRAIT. — Hekler Antaltól	300
V. A MEZŐGAZDASÁGI OKTATÁS REFORMJA. (I.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól	308
VI. A MAGYAR NÉPSZÍNŰ SORSDÖNTŐ ÉVEI. (II.) — Galamb Sándortól	321
VII. NOVELLA PONGYOLÁBAN. — Ifj. Hegedüs Sándortól	344
VIII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Óda az Emberi Értelmezhez.</i> — <i>Szürke dal.</i> — Sík Sándortól. — <i>Gárdonyi.</i> — Kiss Menyhértől	350
IX. AZ ERKÖLCS ÉS VALLÁS KÉT FORRÁSA. — Kállay Miklóstól	355
X. SZEMLE. — 1. <i>Irodalmunk s a nemzeti élet válságai.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Kozma Andor (1861—1933).</i> — Kéky Lajostól	365
XI. IRODALOM. — 1. <i>Udvariasság a nyelvészet megvilágításában.</i> — (Kertész Manó: <i>Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története.</i>) — Papp Istvántól.	
2. <i>Természeti képek és vadászrajzok.</i> — (Zsindely Ferenc: <i>Isten szabad ege alatt.</i>) — —kys-tól.	
3. <i>Valóság vagy költészet?</i> — (Axel Munthe: <i>San Michéle regénye.</i>) — r. r.-től	372

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

KORNIS GYULA

AZ ÁLLAMFÉRFI

A POLITIKAI LÉLEK VIZSGÁLATA

KÉT KÖTET, 637 OLDAL

A kitűnő kultúrpolitikus és pszichológus hatalmas politikai, pszichológiai, történelmi és irodalmi tudással boncolja ebben a monumentális művében a **politikai lélek típusait**, az értelem, érzelem és akarat szerepét a politikában s a különféle társadalmi rétegek politikus-típusait. A nagyszerű történelmi egyéniségek egész lelke feltárul itt az olvasó előtt — a tudós vakító reflektorának fényében.

Úttörő munka, amelynek nincsen előzője és párja a világ tudományos irodalmában

Az élvezetesen megírt mű a mai irodalmi élet **nagy eseménye**: minden ízében *magyar* és *európai*, valóságos cselekedet a *nemzetnevelés* érdekében, és a *jövő nemzedék* hatalmas erejű irányítója.

Gyönyörű kiállítás, 37 remek illusztráció

Minden magyar nevelőnek nélkülözhetetlen

A két kötet ára 20 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

MAGYAR ÍRÓK

FÖLDI MIHÁLY	Füzve P
Szahara. I-III.	6.—
GESZTESI-BALOGH GÁBOR	
Asszonyölők	6.—
Katakizma. I-II.	12.—
HARSÁNYI ZSOLT	
Életre-halálra. René.	4.80
IFJ. HEGEDŰS SÁNDOR	
A halhatatlan Itália.	3.60
KRÚDY GYULA	
Az első Habsburg	2.40
Festett király	5.—
KUPCSAY FELICIÁN	
Gyilkosság a Magány-utcában	5.—
MEZEY LAJOS	
Istenek lovagjai	3.—
M. POGÁNY BÉLA	
Fel a porból	6.—
SZABÓ PÁL	
Emberek	5.—
Békalencse	3.—
SZENES PIROSKA	
Csillag a homlokán. I-II.	10.—
TAKÁTS SÁNDOR	
Kémvilág Magyarországon. I-II.	9.—
TÖRÖK SÁNDOR	
Az idegen város. I-II.	7.—
Bankett a Kék Szarvasban	3.—
VÁNDOR IVÁN	
Andrea találkozik az étellel	5.—
Andrea arcát a nap felé fordítja	3.—

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS

A Magyar Tudományos Akadémia 1932. évi nagyjutalmával kitüntetett mű

- Első kötet:** A magyar irodalom a középkorban.
Második kötet: A magyar irodalom a XVI. században.
Harmadik kötet: A magyar irodalom a XVII. században.
Negyedik kötet: A magyar irodalom a XVIII. században.
Ötödik kötet: A magyar irodalom a XIX. század első
harmadában.

Eddig öt kötet jelent meg, majdnem négyezer oldalon ; a további kötetek nyomása folyamathan van. *Egy kötet ára 50 pengő.*

Bizottsági jelentés az 1932. évi nagyjutalom tárgyában:

«Joggal állíthatjuk, hogy Pintér Jenő könyvei nélkül az irodalomtörténet tudománya nem haladt volna annyit, mint amennyit újabban tényleg haladt. Nagy irodalomtörténete koronája kíván lenni eddigi tudományos törekvéseinek. Minden körülményt mérlegelve, a bizottság . . . monumentális nagysága, egyetemes és nemzeti fontossága, valamint szerzőjének az irodalomtörténet szolgálatában évtizedeken át kifejtett odaadó és nagyszabású munkássága miatt Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténetét kívánja az idei nagyjutalommal egyhangúlag kitüntetni.»

(Akadémiai Értesítő, 1932.)

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása

A FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IRODALMI INTÉZET főbizománya

Kapható minden könyvkereskedésben

KORNIS GYULA

AZ ÁLLAMFÉRFI

A POLITIKAI LÉLEK VIZSGÁLATA

KÉT KÖTET, 637 OLDAL

A kitűnő kultúrpolitikus és pszichológus hatalmas politikai, pszichológiai, történelmi és irodalmi tudással boncolja ebben a monumentális művében a **politikai lélek típusait**, az érzelem, érzelem és akarat szerepét a politikában s a különféle társadalmi rétegek politikus-típusait. A nagyszerű történelmi egyéniségek egész lelke feltárul itt az olvasó előtt — a tudós vakító reflektorának fényében.

Úttörő munka, amelynek niicsen előzője és párja a világ tudományos irodalmában

Az élvezetesen megírt mű a mai irodalmi élet **nagy eseménye**: minden ízében *magyar* és *európai*, valóságos cselekedet a *nemzetnevelés* érdekében, és a *jövő nemzedék* hatalmas erejű irányítója.

Gyönyörű kiállítás, 37 remek illusztráció

Minden magyar nevelőnek nélkülözhetetlen!

A két kötet ára 20 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Kapható minden könyvkereskedésben

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdaja: Géczy Kálmán.

Most jelent meg a III. kötet!

**AZ
ABSOLUTISMUS KORA
MAGYARORSZÁGON
1849—1865**

Írta
BERZEVICZY ALBERT

- I. kötet.** 1. Előzmények. 2. A rémuralom. 3. A Geringer-provizórium. 4. A Bach-rendszer kialakulása. 5. Az emigráció első évei. 436 l. Ára — — — — — **14 pengő.**
- II. kötet.** 6. A bécsi merénylettől a concordatumig. 7. Az absolutismus enyhülése. 8. Az olaszországi háború és Bach bukása. 9. Az emigráció és a külpolitikai események. 10. Gazdasági és társadalmi élet az ötvenes években. 11. Irodalom és művészet az ötvenes években. 566 l. Ára **24 pengő.**
- III. kötet.** 12. A protestáns pátenstől az októberi diplomáig. 13. Az októberi diplomától a februáriusi pátensig. 14. A februáriusi pátenstől az országgyűlés felosztatásáig. 15. A Schmerling-provizórium berendezkedése. 444 l. Ára **18 pengő.**

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Kapható minden könyvkereskedésben

**A diadalmas magyar mult
a törhetetlen magyar erő
aranykönyve**

A

MAGYAR KATONA VITÉZSÉGÜNK EZER ÉVE

nagybányai vitéz **Horthy Miklós** Magyarország kormányzója
vitéz **József kir. herceg**, tábornagy
jékfai vitéz **Gömbös Gyula** m. kir. miniszterelnök és hon-
védelmi miniszter bevezető soraival

Írták

vitéz **BERKÓ ISTVÁN** ezredes
MARKÓ ÁRPÁD alezredes
GYALÓKAY JENŐ ezredes
PILCH JENŐ ezredes

*Két diszes kötet, ezer albumalakú oldalon,
ötszáznál több képpel, vázlattal, térképpel
és számos többszínnyomású műmelléklettel*

Ára 48 pengő

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdaja: Géczy Kálmán.